МУАСИР АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ

I

МУАСИР АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ

D M ٢٢٢٢٢

Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы
Редаксија-Нәшријјат Шурасының
гәрары илә чап олунур

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ
НӘСИМИ адына ДИЛЧИЛИК ИНСТИТУТУ

МҮАСИР АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ

3 чилддә

„Елм" нәшријјаты
Бакы—1978

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ
НӘСИМИ адына ДИЛЧИЛИК ИНСТИТУТУ

МҮАСИР АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ

I чилд

ФОНЕТИКА, ӘЛИФБА, ОРФОГРАФИЈА,
ОРФОЕПИЈА, ЛЕКСИКОЛОКИЈА

„Елм" нәшријјаты
Бакы—1978

Məs'ul redaktorlar:
М. А. Ширəлијев, З. И. Будагова
Чилдин редактору **А. Г. Əлəкбəров**

СОВРЕМЕННЫЙ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК
В ТРЕХ ТОМАХ
том первый
(*На азербайджанском языке*)

Нəшријјат редактору *Р. Кəримова*
Бədии редактору *Ф. Сəфəров*
Техники редактору *Т. Һəсənова*
Корректору *С. Əлијева*
ИБ № 279

Чапа имзаланмыш 30/V-1978-чи ил. Кағыз форматы 60×90¹/₁₆. Кағыз вəрəги 10,13. Чап вəрəги 20,25. Һес.-нəшријјат вəрəги 21,08. ФГ 07517. Сифариш 108. Тиражы 12100. Гијмəти 2 ман. 50 гəп.

„Елм" нəшријјаты.
370073, Бакы-73, Нəриманов проспекти, 31.

Академија шəһəрчији, Əсас бина.
Азəрбајчан ССР Назирлəр Совети Дəвлəт Нəшријјат, Полиграфија вə Китаб Тичарəти Ишлəри Комитəсинин „Гызыл Шərг" мəтбəəси.
Бакы, Һəзи Асланов küчəси, 80.

© „Елм" нəшријјаты, 1978

© 70103—000 / М—655—78 30—78

БИР НЕЧƏ СÖЗ

Дилчиләримизин узун илләрдəн бəри апардығы тədгигат ишləри əсасында јазылмыш «Мүасир Азəрбајчан ədəби дили» əсəриндə Азəрбајчан дилинин фонетик, лексик вə грамматик гурулушунун мүасир вəзијјəти кениш вə елми шəкилдə əһатə едилир.

87 м.в. һəчминдə олан бу əсəр үч чилддəн ибарəтдир. Биринчи чилддə Азəрбајчан дилинин фонетик гурулушунун сəчијјəви хүсусијјətləри, саит вə самитləрин əсас фəргləндиричи əламətləри, сəсləрин нитг ахынында уғрадығы dəјишикликлəр, дүзкүн тələффүз нормалары, Азəрбајчан əлифбасынын мəрһələləри вə јазы принсипи, лексиколокија вə лүғətчилик мəсələləри вə с. өјрənилир.

Икинчи чилд морфолокијаны əһатə едир. Бурада шəкилчиләрин формал вə функсионал əламətləри, нитг һиссəләринин бөлкү принсипləри, ајры-ајры нитг һиссəләринин тəсвири, грамматик категоријаларын форма вə мəзмун планларынын мүнасибəти мəсələləри ишыгландырылыр.

Əсəрин үчүнчү чилдиндə Азəрбајчан дилинин синтаксисиндəн бəһс олунур. Бу чилддə чүмлə нəзəријјəси, чүмləнин əсас əламətləри, сөз бирləшмələринин сөзлəрдən, гоша сөзлəрдən, чүмлədən, синтагмадан фəргли чəһətləри кими мүрəккəб мəсələləрə јенидən бахылыр, јарымчыг чүмлə, үмуми шəхсли чүмлə, адлыг чүмлə, сөз чүмлə, мүрəккəб чүмлə кими синтактик ваһидləрlə əлагədар олан бир сыра мүбаһисəли чəһətləр ајдынлашдырылыр.

«Мүасир Азəрбајчан ədəби дили» əсəри јазыларкəн тədгигатчылар совет дилчилијинин сон наилијјətləриндə əсасланмыш, бу вə ја башга мəсələни һəлл едəркəн Азəрбајчан дилчилији чəрчивəсиндə галмајыб, һəм рус дилчилијинин, һəм дə түрколокијанын габагчыл ән'ənələриндən фајдаланмышлар.

«Мүасир Азəрбајчан ədəби дили» ашағыдакы мүəллифлəр тəрəфиндən јазылмышдыр: Азəрбајчан ССР Елмлəр Академијасынын академики, филолоҗи елмлəр доктору, проф. М. Ш. Ширəлијев («Орфографија», «Табели мүрəккəб чүмлə», филолоҗи елмлəр намизəди Н. Мећдијевлə бирликдə), Азəрбајчан ССР ЕА мүхбир үзвү, филолоҗи елмлəр доктору, проф. Ə. Ə.

Оручов «Лүғәтчилик», филоложи елмләр доктору, проф. З. И. Будагова («Орфографија», К. Исмајылова илә бирликдә). «Фе'лин мә'на груплары», «Фе'лин гурулушча нөвләри», «Фе'лин тәрзләри», «Фе'лин шәкилләри» (И. Т. Мәммәдовла бирликдә), «Исә бағламасы», «Чүмлә нитгин әсас вahидләриндән бири кими», «Фе'лин заманлары» (Ј. Кәримовла бирликдә), «Биринчи тәрәфи фе'ли сифәтлә ифадә олунан исми сөз бирләшмәләри», «Биринчи тәрәфи фе'ли бағлама илә ифадә олунан фе'ли сөз бирләшмәләри», «Садә чүмләнин ифадә мәгсәдинә вә интонасијаја көрә нөвләри», «Чүттәркибли чүмлә», «Чүмләнин баш үзвләри», «Икинчи дәрәчәли үзвләр», «Тәктәркибли чүмлә», «Јарымчыг чүмлә», филоложи елмләр доктору, проф. Ә. З. Абдуллајев («Хүсусиләшмәләр», «Әлавәләр», «Мүрәккәб чүмлә һаггында үмуми мә'лумат», «Табесиз мүрәккәб чүмләнин компонентләрини әлагәләндирән васитәләр»), филоложи елмләр доктору Һ. А. Бајрамов «Табесиз мүрәккәб чүмлә», филоложи елмләр доктору, проф. М. И. Адилов («Нида», «Тәглиди сөзләр», «Императив сөзләр», «Ушаг сөзләри»), филоложи елмләр намизәди Ә. М. Чавадов («Сифәт», «Модал сөзләр», «Сөз бирләшмәләринә кириш», «Фе'ли сөз бирләшмәләри», «Грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләр», «Изаһедичи үзвләр вә изаһедичи чүмләләр», «Чүмләдә сөзләрин сырасы»), филоложи елмләр намизәди А. Г. Әләкбәров («Сөз нәзәриҗҗәсинә кириш»), филоложи елмләр намизәди А. Ә. Асланов («Евфемизмләр», «Бағлама», «Исә» бағламасындан башга, «Табу», «Көһнәлмиш сөзләрин сырадан чыхмасы», «Исми сөз бирләшмәләри»), филоложи елмләр намизәди Р. Ј. Хәлилов («Саj», «Узлашма әлагәси», «Фе'л олмајан нитг һиссәләри илә идарә»), филоложи елмләр намизәди Т. Ә. Әфәндијева («Чохмә'налы сөзләр», «Сөзүн мәчази мә'насы», «Антонимләр», «Неолокизмләр»), филоложи елмләр намизәди К. Һ. Исмајылова («Әлифба»), «Орфографија» (З. И. Будагова илә бирликдә), филоложи елмләр намизәди Б. Т. Абдуллајев («Синонимләр»), филоложи елмләр намизәди Н. Р. Рәһимзадә («Фразеолокија»), филоложи елмләр намизәди В. Һ. Әлијев («Фе'лин нөв категоријасы», «Тә'сирлилик вә тә'сирсизлик категоријасы», «Мәсдәр», «Фе'ли сифәт»), филоложи елмләр намизәди Ш. М. Абдуллајев («Фонетика», самитләрдән башга), филоложи елмләр намизәди Һ. Һ. Мәммәдов («Фе'ли бағлама»), филоложи елмләр намизәди Ә. Ч. Шүкүров («Зәрф»), филоложи елмләр намизәди Һ. К. Гулијев («Һал категоријасы», «Гошма вә көмәкчи адлар», «Әдат», «Фе'лләрлә идарә»), филоложи елмләр намизәди И. Т. Мәммәдов («Морфолокијаја кириш», «Исмин гурулушча нөвләри», «Фе'лин шәкилләри», З. И. Будагова илә бирликдә), филоложи елмләр намизәди Р. Д. Исрафилова («Көк», «Шәкилчиләр», «Азәрбајчан дили лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәси јоллары»), филоложи елмләр намизәди Г. Һ. Чәфәров («Нитг һиссәләринин тәснифи принсипләри»), Г. И. Мәшәдијев («Васитәсиз вә васитәли нитг»), Ә. Ә. Хәлилов («Әвәзлик», «Бағлајычы»), А. М. Мәммәдов («Самитләр»), З. Р. Тағыјева («Омонимләр»), И. З. Һачыјев («Мәнсубиҗҗәт категоријасы», «Шәхс категоријасы», «Фе'лләрин тәсдиг вә инкар формалары»), Ј. К. Кәримов («Фе'лин заманлары», З. И. Будагова илә бирликдә).

Өз мәсләһәтләри илә әсәрин мүәјјән нөгсанларыны вахтында арадан галдырылмасында бизә јахындан көмәк едән филоложи елмләр доктору, проф. Ф. Р. Зејналова вә филоложи елмләр доктору, проф. М. И. Адилова дәрин миннәтдарлығымызы **билдиририк.**

Редакторлар

ФОНЕТИКА

ФОНЕТИКА ДИЛЧИЛИК ЕЛМИНИН БИР БӨЛМӘСИ КИМИ

Фонетика дилчилик елминин дил сәсләринин әмәлә кәлмәсини, онларын бир-биринә мүнасибәтини, онларын физиолокијасыны, кејфијјәт вә кәмијјәтини, нитг просесиндәки функсијасыны, кејфијјәт вә кәмијјәтиндә баш верән дәјишикликләрин сәбәб вә тәбиәтини вә бу кими бир чох әламәтләрин ганунаујғунлугларыны өјрәнән саһәсидир. Демәли, фонетиканын шифаһи нитг (дил), дил сәсләри, бу сәсләрин ганунаујғунлуглары, јаранмасы вә тәзаһүр формалары һаггында бир елм һесаб етмәк лазымдыр. «Тәчрид едилмиш һалда һеч бир мә'насы олмајан» дил сәсләри мүәјјән сыра илә бирләшиб сөз әмәлә кәтирәрәк, тәләб олунан фонетик амилләрлә (вурғу, интонасија вә с.) формалашараг инсанлар арасында фикир мүбадиләсини мүмкүн едир.

Фонетика дилчилијин бүтүн саһәләри илә үзви сурәтдә бағлыдыр.

Фонетиканын лексика илә әлагәси һәр шејдән әввәл онунла изаһ олунур ки, сәсләрдән мәһрум олмуш сөз јохдур вә ола да билмәз. Сәсләр дилин тикинти материалыдыр. Һәм сөзләрин, һәм дә сөзләрин бирләшәрәк әмәлә кәтирдији ифадә вә чүмләләрин мүәјјән едилмәси, там шәкилдә формалашмасы анчаг чанлы сәсли дилдә лазыми сәс тәркибиндән вә бу дилин фонетик гурулушуна ујғун вә интонасија кими фонетик васитәләрдән истифадә етмәклә мүмкүндүр.

Грамматиканын фонетика илә ајрылмаз сурәтдә әлагәдә олмасы грамматикаја верилән тә'рифдә ајдын әкс етдирилир. Грамматиканын тә'рифиндә дејилир ки, грамматика сөзләрин дәјишилмәси гајдалары вә сөзләрин чүмләләрдә бирләшдирилмәси гајдалары һаггында елмдир. Тамамилә ајдын мәсәләдир ки, сөзләрин дәјишилмәси, онларын бирләшмәси дилин материал фонду олан сәсләрин васитәсилә вә дикәр фонетик амилләрин билаваситә иштиракы илә мүмкүндүр. Фонетика илә бағлы олан мүхтәлиф дәјишикликләрә уғрајан анчаг сөз формасы дејил, сөздә баш верән бу вә ја дикәр дәјишикликләрин ганунаујғунлуглары, сөзләрин вә сөз бирләшмәләриниң әмәлә кәлмәси, онларын бирләшәрәк әмәлә кәтирдији синтагма вә чүмләләрин шифаһи формалашмасы фонетик ганунларла үзви сурәтдә бағлыдыр.

Јазы бәшәријјәтин јаратдығы ән гијмәтли вә ән көзәл сәрвәтләриндән биридир. Јазы сәсли дили мәһкәмләтмәјә, инсан чәмијјәтинин әлдә етдији елм, әдәбијјат, мәдәнијјәт саһәсиндәки наилијјәтләри горујуб сахламаға хидмәт едән, бүтүн бунларын нәсилдән-нәслә кечмәсини мүмкүн едән јеканә васитәдир.

Мә'лумдур ки, јазы мүәјјән спесифик хүсусијјәтләрә маликдир. Буна көрә дә јазы сәсли дили олдуғу кими там шәкилдә әкс етдирә билмир (б а х: транскрипсија). Сәсли дил јазыда шәрти гәбул олунмуш орфографик ишарәләрлә әкс етдирилир ки, һәмин ишарәләр дә вахт кечдикчә дил системиндәки кәләчәк инкишаф просесиндә һәмин дилин фонетик гурулушуна ујғун олараг дәјишир, садәләшир вә тәкмилләшир.

Фонетиканын дил тарихи илә әлагәси һәр шејдән әввәл онунла изаһ олунур ки, дилин тарихән инкишаф просесинин өјрәнилмәси дилин фонетик гурулушунда баш верән дәјишикликләри мүәјјән етмәдән, тәдгиг олунан тарихи дөвр үчүн сәчијјәви олан мүхтәлиф фонетик хүсусијјәтләрин тәһлилини апармадан мүмкүн дејилдир. Мүасир дөврдә апарылан фонетик тәдгигатларын нәтичәләри вә наилијјәтләри тарихи фонетиканын тәдгиги вә өјрәнилмәси үчүн башлыча шәртдир. Бунунла јанашы олараг дил тарихи курсунун әсас бөлмәләриндән бири, бир гајда олараг, мүәјјән тарихи дөврләрдә дилин фонетик гурулушунда баш верән дәјишикликләрин тәһлилинә һәср едилир.

Јухарыда гејд олунанлардан әлавә, фонетика диалектолокија илә дә сых сурәтдә бағлыдыр. Фонетиканын диалектолокија илә олан әлагәси, башлыча олараг әдәби дилдә, бу вә ја дикәр диалектдә әдәби дилдән фәргли олан вә әдәби дилдә тәсадүф едилән нә кими фонетик һадисә вә дәјишикликләрин олдуғуну мүәјјән етмәкдән ибарәтдир.

Фонетиканын ајрылмаз сурәтдә бағлы олдуғу елм саһәләриндән бири дә дилин тә'лим методикасыдыр. Һәм ана дилинин, һәм дә хариҹи дилин тә'лиминдә илк мәшғәләләр адәтән сәсләрин фонетик хүсусијјәтләринин изаһы илә башланыр.

Мүасир фонетикадан әлифбасы олмајан халглар үчүн әлифба тәртиби ишиндә, орфографик гајдаларын јарадылмасы ишиндә кениш мигјасда истифадә едилир. Инсан нитгинин позулмасы һалларыны өјрәниб, онларын мүалиҹәси илә мәшғул олан логопедија елми дә фонетика илә сых сурәтдә әлагәдардыр. Фонетикаја ше'р јарадычылығында (версификасија), декламасија, натиглик, вокал сәнәти ишләриндә мүраҹиәт олунур. Кар вә лалларын (сурдопедагокика) тә'лим ишләриндә дә башлыча олараг фонетик ганунаујғунлуглардан истифадә едилир.

Бүтүн бунлардан әлавә, техника вә дәгиг елмләрдә дә фонетикадан истифадә едилир. Мәсәлән, телефонија вә радиотехника ишләриндә фонетиканын тәтбиг едилмәси телефонија системинин тәкмилләшдирилмәси үчүн јеканә васитәдир. Фонетикадан телефон хәтләринин кечиричи габилијјәтинин мүәјјән едилмәсиндә, телефон хәтләриндә ајдын кечичилијә мане олан әлавә сәсләрин кәнар едилмәсиндә кениш истифадә едилир. Шифаһи суаллара чаваб верән мә'лумат машынларынын, төрчүмә машынларынын тәртибиндә дә фонетиканын ролу олдугча бөјүкдүр.

Бунларла јанашы, фонетика физика елминин акустика бөлмәси илә, физиолокија елми илә сых сурәтдә бағлыдыр. Фонетика акустика васитәсилә сәсләрин резенансыны, кәмијјәтини, кејфијјәтини, үмумијјәтлә, тәбиәтини мүәјјән едир, дәгигләшдирир. Физиолокијанын васитәсилә исә сәсләрин әмәлә кәлмәсини, јаранмасыны, ифадә формасыны (артикулјасијасыны), сәсләрин гавранылмасыны (ешидилмәсини) өјрәнир.

Беләликлә, фонетика һәм дилчилик елминин башга саһәләри илә, һәм дә бир сыра башга елмләрлә ајрылмаз сурәтдә бағлыдыр. Фонетиканы дилчилик елминин башга саһәләриндән фәргләндирән јеканә чәһәт лексиколокија, грамматиканын дилин семантик ваһидләри илә әлагәдар олмасы, фонетиканын исә семантикадан «мәһрум» ваһидләрлә мәшғул олмасыдыр.

Фонетиканын тәдгиги үсуллары да онун предмети вә објекти илә мүәјјән едилир.

Фонетиканын мәгсәди дилин сәс тәркибини ашағыдакы үч чәһәтдән өјрәнмәкдән ибарәтдир: а) сәсләрин фикримизин формалашмасында вә ифадә олунмасындакы ролуну көстәрмәк; б) дил материјасынын тәзаһүр формаларында физики (акустика) хассәләри мүәјјәнләшдирмәк; в) дил сәсләринин данышыг органлары васитәсилә јаранмасы вә ешитмә үзвләри васитәсилә гавранылмасындакы анатомик вә физиоложи хүсусијјәтләри мүәјјән етмәк. Бунлара мүвафиг олараг фонетика елминин үч әсас бөлмәсини: а) фонолокија; б) акустик фонетика вә в) физиоложи фонетика тәшкил едир.

Бу бөлмәләрин һәр биринин өзүнә мәхсус тәдгигат методу мөвчуддур.

СӘСЛӘРИН АКУСТИК ВӘ АНАТОМИК-ФИЗИОЛОЖИ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Сәсин тәбиәти. Чанлы данышыг дилиндә сәсләри онларын тәбиәтинә вә вәзифәләринә көрә «дил сәсләри» вә «кечичи сәсләр» адландырмаг олар. Дил сәсләри кечичи сәсләрдән онунла фәргләнир ки, дил сәсләринин тәләффүзүндә мүәјјән данышыг үзвүнүн (вә ја данышыг үзвләринин) иштиракы мүтләг характер дашыјыр. Бу сәсләр мүәјјән акустик кејфијјәтдә олур. Данышан шифаһи нитг просесиндә дил сәсләринин тәләффүзүнүн дәгиг олмасына хүсуси диггәт јетирир. Нитгин көзәллији, рәванлыгы, ајдынлыгы дил сәсләринин тәләффүзүнүн дәгиглијиндән чох асылыдыр. Кечичи сәсләрин исә, дил сәсләриндән фәргли олараг, мүәјјән тәләффүз јери јохдур вә бу сәсләрин тәләффүзүнә һеч бир хүсуси диггәт јетирилмир. Кечичи сәсләр данышыг үзвләри мүәјјән бир сәсин тәләффүз вәзијјәтиндән дикәр бир сәсин тәләффүз вәзијјәтинә кечдији заман әмәлә кәлир.

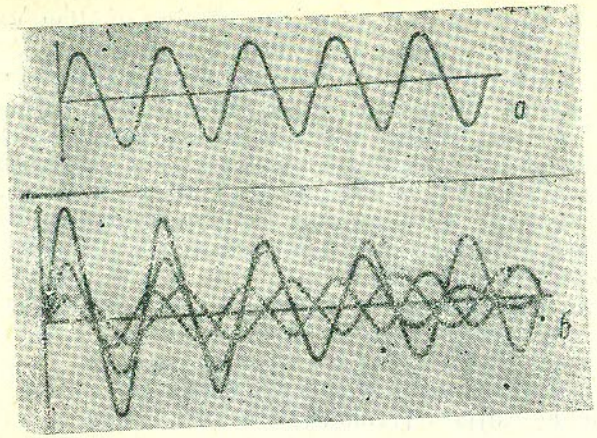
Беләликлә дә, дил сәсләри мүәјјән акустик кејфијјәти вә тәләффүз јери илә, кечичи сөзләр исә дил сәсләринә мәхсус бу әламәтләрдән мәһрум олмасы илә сәчијјәләнир.

Сәсләрин акустик хүсусијјәтләри. Тәбиәтдә баш верән бүтүн сәсләр өз кејфијјәти (тәбиәти) е'тибарилә ики група ајрылыр: а) периодик титрәмә (рәгс) нәтичәсиндә әмәлә кәлән сәсләр (бу нөв сәсләр мусигили тон вә ја садәчә олараг тон адланыр); б) гејри-периодик титрәмә (рәгс) нәтичәсиндә әмәлә кәлән сәсләр (бу нөв сәсләр биринчиләрдән фәргли олараг күј (гарышыг, мүрәккәб сәс) адланыр. Дилдә һәр ики нөв сәсдән: һәм тондан, һәм дә күјдән истифадә едилир. Нитгдә ишләдиләп саит сәсләр мусигили тонла, самитләр исә мүәјјән гәдәр күјүн иштиракы (гарышыгы) вә һәтта үстүнлүјү илә фәргләнир. Сәсләр акустик чәһәтдән мүхтәлиф сүр'әтдә (тезликдә) вә мүхтәлиф хүсусијјәтдә ола биләр. Бу чәһәтдән сәсләр тон, күч (интенсивлик) вә тембрлә характеризә едилир.

Сәсин тону (јүксәклији) онун сүр'әти (тезлији) илә дүз мүтәнасибдир. Демәли, сәсин сүр'әти (тезлији) нә гәдәр чох оларса, онун тону бир о гәдәр јүксәк олар. Сәсин сүр'әти исә титрәмәнин (рәгсин) баш вердији саһә илә бағлыдыр. Титрәмәнин (рәгсин) баш вердији саһә кәркин вә өз һәчминә көрә дар олдугда сәсин сүр'әти (тезлији) чох олур. Бунун әксинә, титрәмәнин (рәгсин) баш вердији саһә кәркин олмадыгда вә өз һәчминә көрә кениш олдугда титрәмәнин (рәгсин) сүр'әти (тезлији) аз олур.

Сәсин күчү (интенсивлији) һәр шејдән әввәл, сәсин амплитудасындан (титрәјән, рәгс едән чисмин сүр'әтиндән) асылыдыр. Сәс күчүнүн (интенсивлијинин) өлчү ваһиди дестибелдир. Сәсин күчү (интенсивлији) сөјләнилән нитгин ајдын, рәван олмасыны, јахшы баша дүшүлмәсини тә'мин едир, һәм дә дилдә вургу илә бағлыдыр.

Сәсләри акустик чәһәтдән характеризә едән хүсусијјәтләрдән бири дә сәсин тембридир. Сәсин тембри сәс далғасынын тәрзи илә мүәјјән едилир. Чох надир һалларда сәс далғалары саф (там гармоник) олур. Әксәрән онлар үст-үстә кәлиб чарпазлашыр (1-чи шәкил). Сәсин мүрәккәб олмасы онунла изаһ едилир ки, бу вә ја дикәр титрәмә (рәгс) нәтичәсиндә әмәлә кәлән һәр һансы бир сәсдә һәм бир әсас тон, һәм дә ики вә

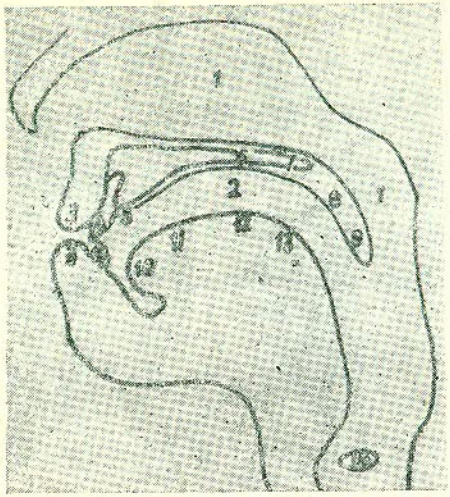
1-чи шәкил. Сәс далғасы, *а*—гармоник (саф) далға; *б*—мүрәккәб (гарышыг далға).

икидән артыг әлавә тонлар олур. Әлавә тон әсас тона мүәjjән рәнк, чалар верир вә һәмин сәсин тембри адланыр. Сәсләри бир-бириндән фәргләндирән башлыча чәһәт онларын тембридир.

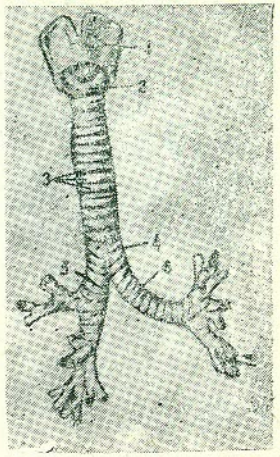
Дилдә ишләдилән саитләрин һәр биринин өзүнә мәхсус тембри вардыр. Мәһз буна көрә дә биз саитләри асанлыгла бир-бириндән фәргләндирә билирик. Дил сәсләринин тембри ағыз бошлуғунда олан резонансла әлагәдардыр. Саитин әмәлә кәлмәсиндә ағыз бошлуғунда олан сahә кениш олдугда бир сәс, мәсәлән, (а), дар олдугда исә, әксинә, башга бир сәс, мәсәлән, (и) әмәлә кәлир. Сәсин тону (jүксәклиjи) вә күчүндән (интенсивлиjиндән) фәргли олараг тембр бу вә ja дикәр сәсин мүәjjәнләшдирилмәсиндә башлыча шәртдир.

Сәсләрин анатомик-физиоложи хүсусиjjәтләри. Сәсләрин анатомик-физиоложи хүсусиjjәтләриндән данышаркән ики чәһәти бир-бириндән фәргләндирмәк лазымдыр: а) сәсләрин jаранмасы; б) сәсләрин гавранылмасы.

Дил сәсләринин jаранмасында әсасән ашағыдакы физиоложи функсиja дашыjан анатомик үзвләр иштирак едир: диафрагма, ағ чиjәрләр, бронхлар, трахеja, гыртлаг, удлаг, гыртлаг вәзи, дилчәк, ағыз бошлуғу, jумшаг дамаг, сәрт дамаг, дил, дишләр, додаглар (2-чи шәкил). Бүтүн бу үзвләрин иштиракы илә әмәлә кәлән сәсләр дил сәсләри, бу сәсләрин әмәләкәлмә просеси исә һәмин сәсләрин артикулjасиjасы адланыр. Артикулjасиja заманы бу вә ja дикәр сәсин әмәлә кәлмәси үчүн данышыг үзвләриндә үч мәрһәлә баш верир; данышыг үзвләринин бу вә ja дикәр сәсин jаранмасы үчүн һазырладығы илк мәрһәлә (екскурсиja), данышыг үзвләринин бу вә ja дикәр сәсин артикулjасиjасы үчүн алдығы вәзиjjәт, данышыг органларынын әввәлки вәзиjjәтә гajытмасы (рекурсиja).

2-чи шәкил. Данышыг органлары. *1*—бурун бошлуғу; *2*—ағыз бошлуғу; *3*—додаглар; *4*—дишләр; *5*—дишдиби; *6*—дамаг; *7*—сәрт дамаг; *8*—jумшаг дамаг; *9*—дамагдиби (дилчәк); 10—дилучу; *11*—дилөнү; *12*—дилортасы; *13*—дилархасы; *14*—сәс телләри.

3-чү шәкил. Нәфәс борусу вә бронхлар. *1*—галханабәнзәр гыгырдаг; *2*—үзүjәбәнзәр гыгырдаг; *3*—нәфәс борусу; *4*—һачаланма; *5*—сағ бронх; *6*—сол бронх.

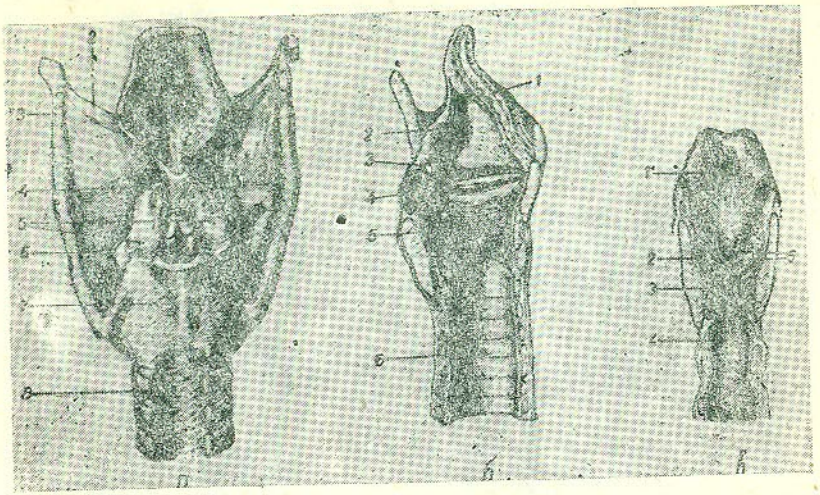
Дил сәсләринин әмәлә кәлмәси һәр шеjдән әввәл аг чиjәрләрдән чыхан һава ахыны илә шәртләшир. Чиjәрләрдән чыхан һава ахыны нәфәс борусуна (3-чү шәкил) дахил олур.

Нәфәс борусу jухары һиссәдән гыртлагла бирләшир. Гыртлаг (4-чү шәкил) үчүнчү вә алтынчы бojун фәгәрә сүмүjү арасында олан сәвиjjәдә jерләшир. Гыртлағын ичәрисиндә сәс телләри вардыр. Сәс телләри нитг просесиндә мусигили тону олан (әсасән саит вә сонор) сәсләр тәләффүз едилдикдә титрәjир.

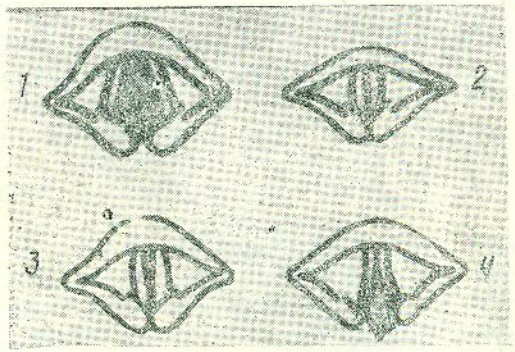
Сәс телләри гыртлағын ичәрисиндә jерләшән ики үфүги еластик тохумадан ибарәтдир. Бу тохумалар еластик олдуғу үчүн асанлыгла ачылыб-jумула билир (5-чи шәкил).

Чиjәрләрдән чыхан һава ахыны гыртлагдан кечиб ағыз бошлуғуна дахил олур. Ағыз бошлуғу сәсләрин әмәлә кәлмәси үчүн әсас резонатор вә сонунчу мәрһәләдир. Дил сәсләринин төрәнмәсиндә иштирак едән һава ахыны ағыз бошлуғундан ики мүхтәлиф формада ихрач олур: а) һеч бир манеәjә раст кәлмәдән, б) бу вә ja дикәр манеәjә уграjараг гejри-сәрбәст (гejри-периодик) тәрздә. Биринчи һалда саит сәсләр, икинчи һалда исә самит сәсләр әмәлә кәлир.

Сәсләрин формалашмасы просесиндә иштирак едән мүһәррик үзв дил, додаглар вә алт чәнәдир. Һәрәкәтсиз үзвләр исә

4-чү шәкил. Гыртлаг. *а*) гыртлағын орта тәрәфдән көрүнүшү: *1*—гыртлаг гапағы; *2*—буjнузабәнзәр дилалты сүмүк; *3*—дилалты сүмүклә галханабәнзәр гығырдаг арасы баг; *4*—чаловары гығырдаг; *5*—чөмчәвары гығырдаг; *6*—галханабәнзәр гығырдаг; *7*—үзүjәбәнзәр гығырдаг; *8*—нәфәс борусу; *б*) гығырдағын сакитал кәсиjи: *1*—гыртлаг гапағы; *2*—гыртлаг кирәчәjи; *3*—Морганиjев мә'дәчиjи; *4*—һәгиги сәс телләри; *5*—гыртлаг бошлуғу; *6*—нәфәс борусу бошлуғу; *в*) гыртлағын фронтал кәсиjи: *1*—гыртлаг гапағы; *2*—jаланчы сәс телләри; *3*—һәгиги сәс телләри; *4*—гыртлаг бошлуғу; *5*—Морганиjев мә'дәчиjи.

5-чи шәкил. Сәс телләри: *1*—ачыг; *2*—гапалы; *3*—сәс; *4*—пычылты.

дамаглар (jумшаг дамаг мүстәсна олмагла), дишләр вә үст чәнәдир.

Үмумиjjәтлә, данышыг үзвләри васитәсилә формалашан сәсләр өз тәбиәтинә көрә, бүтүн дилләрдә олдуғу кими, Азәрбаjчан дилиндә дә, jухарыда дејилдиjи кими, ики бөjүк група бөлүнүр: саитләр вә самитләр. Саитләр онларын әмәлә кәлмәсиндә иштирак едән дилин үфүги вәзиjjәтинә көрә дилөнү, дил ортасы вә дилархасы, дилин сәвиjjәсинә көрә jухары, орта вә ашағы олмагла үч нөвә, додагларын вәзиjjәтинә көрә исә додагланан вә додагланмаjан нөвләрә бөлүнүр.

1-чи чәдвәл

Саитләр

Сырасы / Сәвиjjәси	Өн сыра		Орта сыра		Арха сыра	
	Додагланан	Додаглаланмаjан	Додагланан	Додаглаланмаjан	Додагланан	Додаглаланмаjан
Jухары	*ү*	*и*	—	—	*у*	*ы*
Орта	*ө*	—	—	*е*	—	—
Ашағы	—	*ә*	—	—	*о*	*а*

Сәсләрин әмәлә кәлмәси просесиндә сәс телләринин иштиракына көрә сәсләр ики група бөлүнүр: а) мусигили тону олан сәсләр — саитләр вә сонорлар; б) мусигили тону олмаjан сәсләр — самитләр. Сәсләрин әмәләкәлмә просесиндә көркинләшән нөгтә (jер) сәсләрин тәләффүз jеридир. Тәләффүз үзвләриндә көркинләшмәнин нөвү исә сәсләрин әмәләкәлмә үсулу сажылыр.

ФОНЕМ АНЛАЈЫШЫ

Фонем—сөзүн мә'насыны вә формасыны дәjишдирә билән ән кичик фонетик ваһиддир.

Ejни фонетик вәзиjjәтдә бу вә ja башга бир сөзүн семантикасы вә ja формасыны дәjишән ики сәс мүхтәлиф фонемләр олур, ejни фонетик вәзиjjәтдә бу мәгсәд үчүн истифадә олуна билмәjән сәсләр исә бу вә ja башга бир фонемин мүәjjән кеjфиjjәт вә ja кәмиjjәт дәjишиклиjинә уғрамыш варианты олур. Мүасир Азәрбаjчан дилиндә доггуз саит фонемдән вә иjирми дөрд самит фонемдән истифадә едилир.

Фонем нәзәриjjәсиндә мәгсәд онун мүәjjән фонетик вәзиjjәтлә бағлы олмасыны вә ja мүстәгил олмасыны ашкар етмәк, бу вә ja башга бир сәсин фонем вә ja һәр һансы бир фонемин фонетик вәзиjjәтлә характеризә олунан варианты олдуғуну мүәjjән етмәкдән ибарәтдир.

Дилдә фонемин вә үмумән фонем тәркибинин мүәjjән едилмәсиндә дилин лүғәт фондуну там шәкилдә нәзәрә алмаг лазымдыр. Үмумиjjәтлә, фонетик әламәтләрин дәгигләшдирилмәсиндә дилдә ишләнән сөзләри «дилин өз сөзләри» вә «кәлмә

«сөзләр» кими груплара ајырмаг о гәдәр дә дүзкүн нәтичә вермәз.

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бу вә ја башга бир фонемин әламәт вә кејфијјәтиндә мүәјјән дәјишиклијин баш вермәси һаллары сонсуздур вә мүтләг сәчијјә дашыјыр. Чүнки һәр дәфә бу вә ја башга бир фонем әһатә олундуғу сәс вә ја сәсләрин тә'сиринә мүтләг мә'руз галыр ки, бу да комбинатор вариантын јаранмасына сәбәб олур. Бунун әксинә, фонемләр арасындакы мүнасибәт данми олараг галыр.

САИТ ВӘ САМИТЛӘР ҺАГГЫНДА ҮМУМИ МӘ'ЛУМАТ

Бүтүн дилләрдә олдуғу кими, Азәрбајчан дилинин сәсләри дә ики бөјүк група бөлүнүр: саитләр вә самитләр. Бу бөлкүдә сәсләрин акустик-физиоложи хүсусијјәтләри вә дилдә ишләнмәси әсас көтүрүлүр.

Азәрбајчан дилиндә саитләр һеча әмәлә кәтирән, самитләр исә һеча әмәлә кәтирмәјән сәсләр кими чыхыш едир.

Саит вә самитләр әмәләкәлмә тәрзинә көрә онунла фәргләнир ки, саитләр ағыз бошлуғунда һеч бир манеәјә раст кәлмәдән тәләффүз олунур. Самитләр исә, әксинә, ағыз бошлуғунда мүтләг бу вә ја дикәр манеәјә раст кәлир.

Саитләр

Саит фонемләрин тәснифи. Мүасир Азәрбајчан дилиндә доггуз нормал саитин олдуғу гејд едилир **(а, ы, о, у, е, ә, и, ө, ү).** Бу саитләр дилин вәзијјәтинә көрә үч група бөлүнүр: а) арха сыра вә ја дилархасы саитләри **(а, ы, о, у);** б) өн сыра вә ја дилөнү саитләри **(ә, и, ө, ү);** в) гарышыг сыра саити **(е).** Үмумијјәтлә, Азәрбајчан дили саитләри додагларын вәзијјәтинә көрә ики група бөлүнүр: а) додагланан саитләр **(о, у, ө, ү);** б) додагланмајан саитләр **(а, ы, е, ә, и).** Саитләрин бу бөлкүсү дилчилик әдәбијјатында ән чох ајылмыш вә ән'әнәви бөлкүдүр. Саитләрин әмәлә кәлмәси просесиндә дилин әсас е'тибарилә үч һиссәси иштирак едир: өн һиссә (дилөнү), орта һиссә (дилортасы), арха һиссә (дилархасы). Дилин ирәли, кери һәрәкәтинә көрә Азәрбајчан дили саитләри, јухарыда гејд едилдији кими, үч група бөлүнүр: өн сыра, орта сыра (гарышыг сыра), арха сыра саитләри. Бу групларын арасында дәгиг сәрһәд мүәјјән етмәк мүмкүн олмадығындан онлары тәхмини (нисби) һесаб етмәк лазымдыр. Мәһз буна көрә дә Азәрбајчан дилиндәки орта сыра саитини **(е)** гарышыг сыра саити адландырмаг даһа дүзкүн олар. Саитләр дилин јухары, ашағы

һәрәкәтинә көрә дә фәргләнир: јухары, орта, ашағы. «Јухары» вә «ашағы» анлајышлары Азәрбајчан дилчилијиндә чох вахт «гапалы», «ачыг» терминләри илә әвәз олунур. Бунларла јанашы, саитләрин формалашмасында дилин кәркинлијини дә нәзәрә алмаг лазымдыр. Дилин кәркинлији вә сәрбәстлији саитин формалашмасында мүәјјән рол ојнајыр.

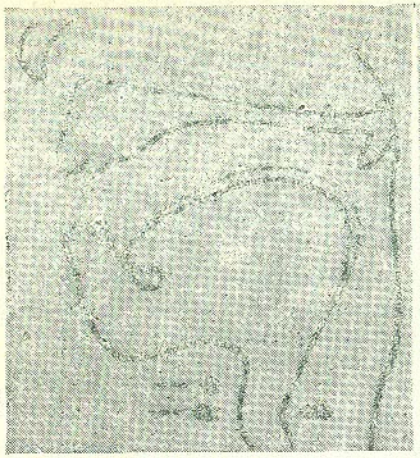
Саит фонемләрин мәхрәҷ хүсусијјәтләри

Формалашма әламәтинә көрә	Ағыз бошлуғунун формасына көрә	Әмәләкәлмә јеринә көрә		
		Өн сыра Инчә	Гарышыг сыра Инчә	Арха сыра Галын
Додагланмајан	Ашағы (ачыг)	*а, ә:*	*е, е:*	*а, а:*
	Јухары (гапалы)	*и, и:*	—	*ы, ы:*
Додагланан	Ашағы (ачыг)	*ө, ө:*	—	*о, о:*
	Јухары (гапалы)	*ү, ү:*	—	*у, у:*

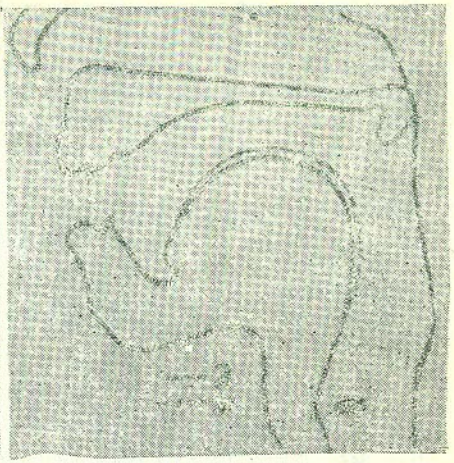
(а) әмәләкәлмә јеринә көрә сәрбәст, дилархасы, дилин вәзијјәтинә көрә ашағы (ачыг), кејфијјәтинә көрә галын, додагларын иштиракына көрә додагланмајан, дилдә ишләнмә тезлијинә көрә ән чох фаиз тәшкил едән бир фонемдир. Бу фонеми тәләффүз едәркән дил азачыг арха һиссәјә чәкилир вә дилин арха һиссәси чүзи јумшаг дамаға доғру галхыр. Бәләликлә, ағыз бошлуғу өн вә арха олмагла ики гејри-бәрабәр һиссәјә бөлүнүр.

Сөз дахилиндә һәр һансы бир фонеми һәмин саитлә дәјишдикдә сөзүн семантикасы ја дәјишир, ја да позулур. Мәсәлән, әмәләкәлмә јеринә көрә дилөнү (инчә) **ә(ә)** саити илә: *ал-әл, чам-чәм, нар-нәр, чан-чән* вә с. Дилин вәзијјәтинә көрә гапалы **ы(ы)** саити илә: *шах-шых, чах-чых, гаш-гыш, гар-гыр, дар-дыр, нар-нЬыр* вә с. Додагларын вәзијјәтинә көрә: а) арха сыра (ачыг) **о(о)** саити илә: *ан-он, дан-дон, дар-дор, бар-бор, нар-нор* вә с.; б) додагланан (гапалы) **у(у)** саити илә: *дар-дур, нар-нур, вар-вур, шал-шул, лал-лул* вә с.

(ә) әмәләкәлмә јеринә көрә дилөнү, дилин вәзијјәтинә көрә ачыг (сәрбәст), кејфијјәтинә көрә инчә, додагларын иштиракына көрә додагланмајан, дилдә ишләнмә тезлијинә көрә тәхминән 95 фаиз (а фонеминә нисбәтдә) тәшкил едән бир фонемдир. Бу фонеми тәләффүз едәркән дилин өн һиссәси сәрбәст олараг өн алт дишләрин архасында олур. Дилин орта

6-чы шәкил.

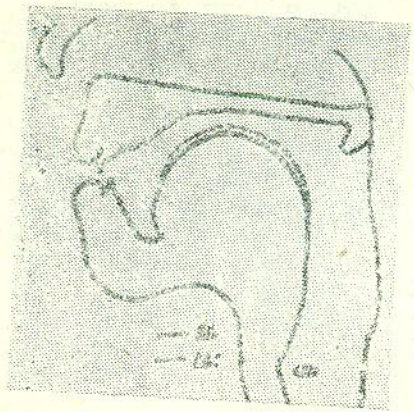
7-чи шәкил.

һиссәси азачыг сәрт дамаға доғру галхыр. Беләликлә, ағыз бошлуғу өн вә арха олмагла ики һиссәјә бөлүнүр. Гаршылашдырмалар: әмәләкәлмә јеринә көрә дилархасы галын **а(а)** саити илә: *дәл-дал, әр-ар, мә-ма, вәл-вал, сән-сан* вә с. Дилин вәзијјәтинә көрә гапалы **ы(ы)** саити илә: *дәр-дыр, тәр-тыр, сәр-сыр, сән-сын, сәс-сыс, зәр-зыр* вә с. Додагларын вәзијјәтинә көрә: а) арха сыра (ачыг) **о(о)** саити илә: *әл-ол, дәл-дол, шәр-шор, әт-от, әр-ор, нәр-нор* вә с.; б) додагланан (гапалы) **у(у)** саити илә: *дәр-дур, нәр-нур, шәр-шур, пәл-пул, дәм-дум* вә с.

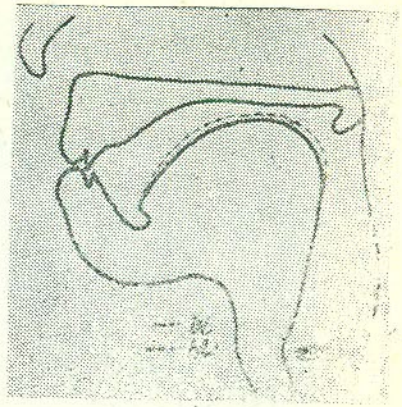
(и) әмәләкәлмә јеринә көрә дилөнү, дилин вәзијјәтинә көрә гапалы (кәркин) додагларын иштиракына көрә додагланмајан, дилдә ишләнмә тезлијинә көрә тәхминән 80 фаиз (а фонеминә нисбәтдә) тәшкил едән бир фонемдир. Бу фонеми тәләффүз едәркән дилин өн һиссәси сәрбәст олараг өн алт дишләрин арасында олур, додаглар азачыг јанлара чәкилир. Дилин орта һиссәси сәрт дамаға доғру хејли јахынлашыр. Беләликлә, ағыз бошлуғу өн вә арха олмагла ики һиссәјә бөлүнүр.

Гаршылашдырмалар: әмәләкәлмә јеринә көрә дилархасы (галын) **а(а)** саити илә: *тир-тар, шир-шар, пис-пас, мис-мас, чин-чан, кил-кал, бил-бал* вә с. Дилин вәзијјәтинә көрә гапалы **ы(ы)** саити илә: *тир-тыр, бир-быр, дир-дыр, лил-лыл* вә с. Додагларын вәзијјәтинә көрә: арха сыра (ачыг) **о(о)** саити илә: *ил-ол, бил-бол, шир-шор, ит-от, кир-кор* вә с. Додагланан (гапалы) **у(у)** саити илә: *дир-дур, кир-кур, тир-тур, шир-шур, биз-буз, мил-мул, шит-шут* вә с.

(ы) әмәләкәлмә јеринә көрә дилархасы, дилин вәзијјәтинә көрә гапалы, додагларын иштиракына көрә додагланмајан, дилдә ишләнмә тезлијинә көрә 75 фаиз (**а** фонеми илә мүга-

8-чи шәкил.

9-чу шәкил.

јисәдә) тәшкил едән бир фонемдир. Бу фонеми тәләффүз едәркән дилортасынын арха һиссәси вә дилархасы сәрт дамаға доғру галхыр. Дилин өн һиссәси өн алт дишләрин диб һиссәсиндә олур.

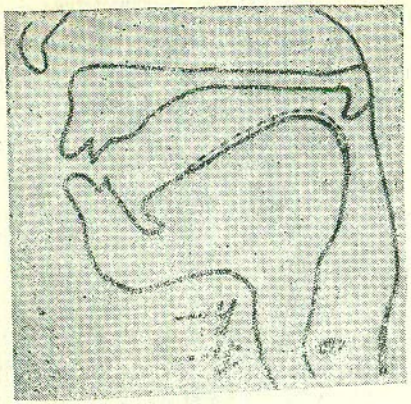
Гаршылашдырмалар: әмәләкәлмә јеринә көрә дилөнү (инчә) **и(и)** фонеми илә: *сыз-сиз, быз-биз, мыз-миз, гыз-гиз, шыр-шир, дыш-диш* вә с. Дилин вәзијјәтинә көрә ачыг **а(а)** фонеми илә *гыз-газ, сыз-саз, дыр-дар, мых-мах, чых-чах, дыздаз, гын-ган* вә с.

(у) әмәләкәлмә јеринә көрә дилархасы, додагларын иштиракына көрә додагланан, дилин вәзијјәтинә көрә гапалыдыр. Дилдә ишләнмә тезлијинә көрә **(ы)** фонеминдән фәргләнмир. Бу фонеми тәләффүз едәркән додаглар даирәләшәрәк ирәли чәкилир, дилин орта һиссәсинин гуртарачағы вә арха һиссә сәрт дамағын гуртарачағы илә јумшаг дамағын гаршы һиссәсинә доғру галхыр, дилин өн һиссәси өн алт дишләрин дамаг һиссәсиндә олур.

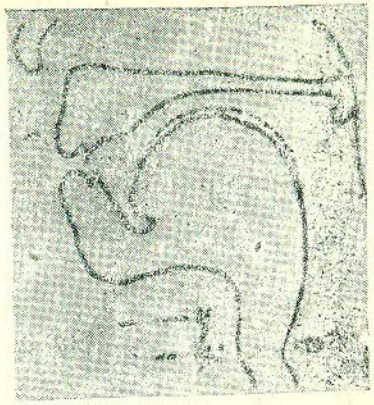
Гаршылашдырмалар: әмәләкәлмә јеринә көрә дилөнү (инчә) **ү(ү)** фонеми илә: *ун-үн, дуз-дүз, шур-шүр, суд-сүд, суз-сүз* вә с. Додагларын иштиракына көрә додагланмајан **а(а)** фонеми илә: *ун-ан, дур-дар, нур-нар, гур-гар, бур-бар, шур-шар* вә с.

(ү) әмәләкәлмә јеринә көрә дилөнү (инчә) додагларын иштиракына көрә додагланан, дилин вәзијјәтинә көрә гапалыдыр. Дилдә ишләнмә тезлијинә көрә **(у)** фонеминдән фәргләнмир. Бу фонеми тәләффүз едәркән додаглар даирәләшәрәк ирәли чыхыр, дилин өн һиссәси сәрбәст олараг өн алт дишләрин архасына јахынлашыр. Дилин орта һиссәси сәрт дамаға доғру хејли галхыр.

Гаршылашдырмалар: әмәләкәлмә јеринә көрә дилархасы

10-чу шәкил.

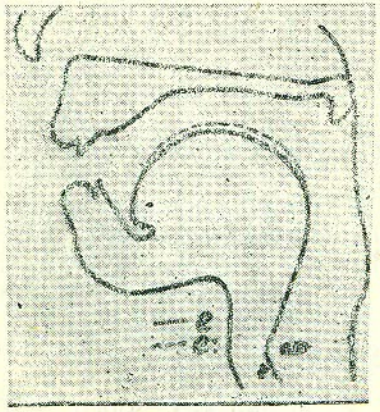

11-чи шәкил.

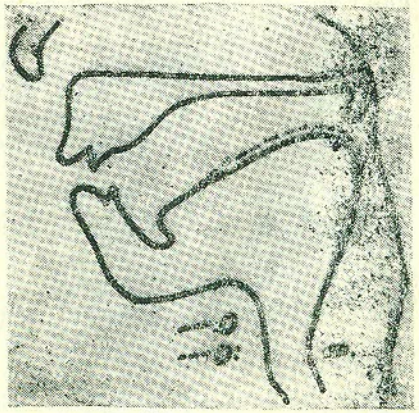
ә(ə) фонеми илә: *күл-кәл, дүрт-дәрт, дүм-дәм, сүд-сәд, түктәк, бүст-бәст, мүст-мәст* вә с. Додагларын иштиракына көрә **и(и)** фонеми илә: *түк-тик, лүт-лит, мүлк-милк, күр-кир, дүшдиш, сүз-сиз, дүз-диз, мүз-миз* вә с.

(е) әмәләкәлмә јеринә көрә дилортасы, дилин вәзијјәтинә көрә ортагапалы (инчә), додагларын иштиракына көрә додагланмајан фонемдир. Дилдә ишләнмә тезлијинә көрә **а** фонеминә нисбәтән 25 фаиз тәшкил едир. Бу фонеми тәләффүз едәркән дилин орта һиссәси сәрт дамаға доғру галхыр, дилин ән һиссәси ән алт дишләрин дибиндә олур. Додаглар азачыг јанлара чәкилир.

Гаршылашдырмалар: әмәләкәлмә јеринә көрә дилөнү **и(и)** фонеми илә: *деш-диш, кер-кир, сал-сил, бел-бил, кет-кит, пес-пис* вә с. Додагларын вәзијјәтинә көрә **ө(ө)** фонеми илә: *ел-өл, кен-көн, һеч-һөч, деш-дөш, тәк-төк, леш-лөш, ден-дөн* вә с.

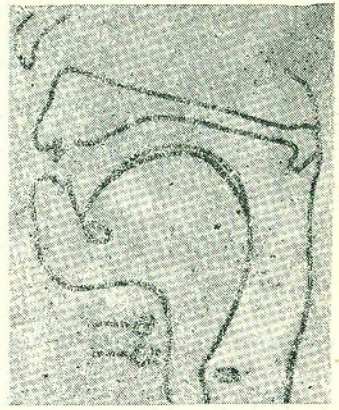

12-чи шәкил.

13-чү шәкил.

(о) әмәләкәлмә јеринә көрә дилархасы, дилин вәзијјәтинә көрә ачыг, додагларын иштиракына көрә додагланан (галын) фонемдир. Дилдә ишләнмә тезлијинә көрә **а** фонеминә нисбәтән 20 фаиз тәшкил едир. Бу фонеми тәләффүз едәркән додаглар даирәләшир вә ирәли чыхыр. Дилин ән һиссәси ән алт дамаға тәрәф чәкилир. Дилин орта һиссәсинин гуртарачағы јумшаг дамағын ән һиссәсинә доғру галхыр.

14-чү шәкил.

Гаршылашдырмалар: дилин вәзијјәтинә көрә гапалы **у(у)** фонеми илә: *дор-дур, шор-шур, кор-кур, роһруһ, һош-һуш, гош-гуш* вә с. Додагларын иштиракына көрә додагланмајан **а(а)** фонеми илә: *дон-дан, гон-ган, өол-сал, гөл-гал, дол-дал, шор-шар, гор-гар* вә с.

(ө) әмәләкәлмә јеринә көрә дилөнү, додагларын иштиракына көрә додагланан (инчә), дилин вәзијјәтинә көрә ачыг фонемдир. Дилдә ишләнмә тезлијинә көрә **а** фонеминә нисбәтән беш фаиз тәшкил едир. Бу фонеми тәләффүз едәркән додаглар нисбәтән аз даирәләшир, һәмчинин азачыг ирәли чыхыр. Дилин орта һиссәси илә ән һиссәсинин гуртарачағы сәрт дамаға доғру галхыр.

Гаршылашдырмалар: додагларын иштиракына көрә додагланмајан **е(е)** фонеми илә: *өт-ет, өл-ел, чөл-чел, дөн-ден, көнкен, дөз-дез* вә с. Әмәләкәлмә јеринә көрә дилархасы **ә(ə)** фонеми илә: *дөн-дән, төк-тәк, сөк-сәк, шөр-шәр, сөн-сән, сөзсәз* вә с.

Самитләр

Самит сәсләр үчүн әсас фонетик әламәт ағыз резонаторунун бу вә ја башга јериндә күјјарадычы манеәнин төрәнмәсидир.

Күјјарадычы манеәнин төрәнмәси әзәлә көркинлији илә бағлыдыр.

Саитләрдән фәргли олараг самитләрә нәфәслилик дә хасдыр. Әзәлә көркинлијиндә олдуғу кими, нәфәслилијә көрә дә самитләр фәргләнир, гүввәтли әзәлә көркинлији илә тәләффүз олунан самитләрә нәфәслилијин чохлуғу, зәиф самитләрә исә нәфәслилијин азлығы әсасдыр.

Самитләрин әсас акустик хүсусијјәти олан күјлүк көркин

вə нəфəсли самитлəрдə чох, зəиф вə аз нəфəсли самитлəрдə исə нисбətən аздыр. Сонор самитлəрдə мусигили тон күjə үстүн кəлир. Мүасир Азəрбajчан ədəби дилинин там тəлəффүз үслубунда самит сəслəр hеча зирвəси ола билмир.

Азəрбajчан дилинин самитлəри бир-бириндən əсас күjjарадычы органа, күjjаратманын нөвүнə, тəлəффүзүнə, кəркинлиjинə, сəс телляринин тəлəффүздəки ролуна көрə фəргlənир.

Əсас күjjарадычы үзвлəрə ашағыдакы фəал органлар дахилдир: додаглар, дил (дилин ən орта вə арха hиссəси), jумшаг дамаг вə дилчək.

Бу органларын иштиракына көрə Азəрбajчан дилинин самитлəри ашағыдакы шəкилдə тəсниф олунур: додаг самитлəри, дилөнү самитлəр, дилортасы самитлəр, дилархасы самитлəр, боғаз самити.

Гejд олунан тəснифат самит сəсин тəлəффүзүндə əсас рол ojнajан фəал органа көрə апарылыр. Лакин самит сəсин тəлəффүзүндə пассив органлар да иштирак едир ки, бир сыра самитлəри характеризə едəркən бу органлары да нəзəрə алмаг лазым кəлир.

Додаг самитлəри. Бу самитлəрин тəлəффүзү заманы алт додаг (нисбətən фəал додаг) үст додагла (нисбətən пассив додагла) бирлəшəрək мүхтəлиф типли вə мүхтəлиф кəркинликли манеə jарадыр. Пассив органа көрə додаг самитлəри ики jерə бөлүнүр: а) гоша додаг самитлəри **(б, п, м)**; б) додаг-диш самитлəри **(в, ф)**.

Дилөнү самитлəр. Дилөнү самитлəр тəлəффүз олунаркən дил сүтунунун ön hиссəси диш вə jа дамагла jахынлашараг мүхтəлиф типли вə мүхтəлиф кəркинликли манеə jарадыр. Пассив органа көрə дилөнү самитлəри ики група дахил едилир: а) дил-диш самитлəри **(т, д, с, з, н, л, р)**; б) дил-дамаг самитлəри **(ч, ҷ, ш, ж)**.

Дилортасы самитлəр. Фəал орган олан дилин орта hиссəсинин бəрк дамағын ön hиссəси илə jаратдығы манеə нəтичəсиндə əмəлə кəлир. Бу група ашағыдакы самитлəр дахилдир: **к, к, j**.

Дилархасы самитлəр. Бу самитлəрин тəлəффүзүндə дилин арха hиссəси əсас рол ojнajыр: тəлəффүз заманы дилин арха hиссəси илə дамағын нисбətən бөjүк бир саhəси арасында, хүсусилə дилин арха hиссəси илə jумшаг дамаг арасында манеə jаранып. Азəрбajчан дилиндəки дилархасы самитлəр ашағыдакылардыр: **к, г, х, ғ**.

Фарингал **h** самити ағ чиjəрдən кəлəн hава ахынынын боғаздан кечəркən jаратдығы күj əсасында əмəлə кəлир.

Белəликлə, манеəтөрədичи органлара көрə (jаранма jеринə көрə) Азəрбajчан дилинин самитлəри ашағыдакы шəкилдə груплашыр:

Додаг самитлəри	гоша додаг **п, б, м** додаг-диш **в, ф**
Дилөнү самитлəр	дил-диш **т, д, с, з, л, н, р** дил-дамаг **ч, ҷ, ш, ж**
Дил самитлəри	дилортасы самитлəр **к, к, j** дилархасы самитлəр **к, г, х, ғ**
Боғаз (вə jа фарингал) самити	**h**

Акустик вə анатомик-физиоложи əламəтлəрин вəhдətиндən чыхыш едəрək, бə'зи hалларда манеəjарадычы органа көрə мүхтəлиф шəкилдə фəргlənən самитлəри ejни фəргləндиричи əламəтлəрлə гаршылашдырырлар: додаг вə дилөнү самитлəрлə дилортасы вə дилархасы самитлəр «компактлыг (диффузлуг» əламəти, додаг самитлəри илə дилөнү самитлəр вə дилортасы самитлəрлə дилархасы самитлəр исə «ашағы тонлуг/ jухары тонлуг» əламəтлəри илə фəргləндирилир. Белə олдугда, Азəрбajчан дили самитлəри jухарыдакы тəснифатдан фəргли олараг бинар шəкилдə гаршылашдырылыр:

Диффузлар	ашағы тон (додаг самитлəри) jухары тон (дилөнү самитлəр)
Компактлар	ашағы тон (дилархасы самитлəр) jухары тон (дилортасы самитлəр)

Самитлəрин jаранмасында вə фəргlənмəсиндə мүhүм рол ojнajан амиллярдən бири күjjарадычы манеəнин нөвү, jаранма үсулудур.

Бə'зи самитлəр тəлəффүз олунаркən фəал орган пассив органла кипləшəрək hава ахынынын гаршысыны кəсир. Дикəр самитлəрин тəлəффүз заманы исə hава ахыны фəал органла пассив органын jаратдығы дəликдən сүртүшəрək кечир. Кипləшмə ани күj ефекти jарадырса (кипləшən самитлəр, аффрикатлар), сүртүшмə давам едən күj ефекти верир (фрикатив вə jа сүртүшən самитлəр). Əкəр həр бир самитин тəлəффүзүнүн үч фазадан (кипləшмə вə jа екскурсиja, дajанма вə jа инкурсиja, ачылма вə jа рекурсиja) ибарəт олдуғуну нəзəрə алсаг, дejə биляриk ки, кипləшən самитлəрлə сүртүшən самитлəр тəлəффүзүн биринчи фазасына көрə фəргləндикляри hалда, кипləшən самитлəрлə аффрикатлар тəлəффүзүн сон фазасына көрə фəргlənир. Кипləшən самитлəрин тəлəффүзүнүн үчүнчү фазасында кипləшən органлар бирдən-бирə аjрылдыглары hалда, аффрикатларын тəлəффүзүндə həмин кипləшмənин jаваш-jаваш сүртүшмəjə кечмəси илə характеризə олунур, jə'ни актив органла пассив орган бирдən-бирə араланмajыб

(кипләшән самитләрдә олдуғу кими), башга вәзиҗҗәт алырлар. Сонор самитләр тәләффүзүн биринчи фазасына көрә кипләшән самитләрә, сон фазасына көрә исә самитләрә јахындыр, чүнки бу заман һава ахыны азад кечиддән (бурун сонорларында бурундан, јан сонорларда јан кечиддән, титрәјән сонорларда титрәјиш төрәдән органын ачылмасындан јаранан кечиддән) чыхыр вә буна көрә дә күј ја һеч јаранмыр (бурун вә јан сонорлар), ја да минимума енир (титрәјән сонор). Сонорлар бүтүн күјлүләрә өз тонлуглары илә гаршы дурурса, ајрыајры сонорлар тәләффүзүн сон фазасында һава ахынынын кечиб кетдији резонатора көрә фәргләнир. Беләликлә, күјјаратма нөвләринә көрә Азәрбајчан дили самитләринин бирбиринә мүнасибәтини ашағыдакы шәкилдә тәсвир етмәк олар:

Сәрбәст кечид	Манеәли кечид
Саитләр	Самитләр
Кипләшмә	Сүртүнмә
Кипләшән самитләр	Сүртүнән самитләр
Ардычыл ичра олунмамыш кипләшмә	Ардычыл ичра олунмуш кипләшмә
Сонор самитләр	Күјлү самитләр

Кечидлә нәтичәләнән	Титрәјишлә нәтичәләнән	Партлајышла нәтичәләнән	Сүртүшмәјә кечидлә нәтичәләнән
Кечидлиләр	Титрәјənләр	Партлајанлар	Аффрикатлар
Бурундан	Јандан		
Бурун	Јан		

Күјјаратма нөвүнә (вә ја јаранма үсулуна) көрә Азәрбајчан дили самитләри ашағыдакы шәкилдә тәсниф олунур:

Сонорлар	бурун	**м н**
	јан	**л**
	титрәјән	**р**
	партлајанлар (вә ја кипләшәнләр)	**н б т д к к к г**
Күјлүләр	аффрикатлар	**ч ч**
	сүртүшәнләр	**ф в с з ш ж ј к ғ һ**

Самитләрин тәснифатында ән'ənə олараг әсас көтүрүлән әламәтләрдән бири тәләффүз заманы сәс телларынын иштирак едиб-етмәмәсидир (карлыг/чинкилтилик). Бу әламәтә көрә мүасир Азәрбајчан әдәби дилинин самитләри ашағыдакы шәкилдә гаршылашыр:

кар (гүввәтли): **п ф т с ш ч к қ х һ**

чинкилтили (зәиф): **б в д з ж ч к г ғ л р м н ј**

«һ» самитинин чинкилтили, сонорларын исә кар гаршылыглары олмадығындан «карлыг (гүввәтлилик)—чинкилтililик (зәифлик)» әламәти онлар үчүн фәргләндиричи рол ојнамыр: мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә јалныз һәмин самитләрин көстәрилән әламәтинә көрә фәргләнән ики мә'налы вaһид тапмаг мүмкүн дејилдир.

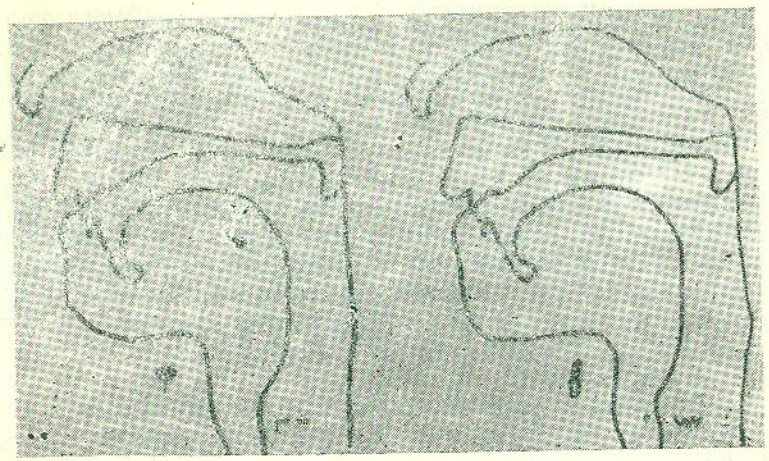
Дедикләримизи үмумиләшдирәрәк, мүасир Азәрбајчан дили самитләринин тәснифини ашағыдакы чәдвәл шәклиндә верә биләрик:

Күјлүләр				Сонорлар		
Үсул јер	Кипләшән кар, чинк.	Сүртүлән кар. чинк.	Аффрикат кар.чинк	Бурун	Јан	Титрәјән
Фарингал	*һ*					
Дилархасы	*к г*	*к ғ*				
Дилортасы	*к к*	*ј*				
Дилөнү дилдамаг		*ш ж ч*	*ч*			
Дил-диш	*т д*	*с з*		*н*	*л*	*р*
Додаг-дил-диш		*ф в*				
Гоша додаг	*п б*			*м*		

Көстәрилән фәргләндиричи әламәтләрлә мүасир Азәрбајчан дилинин самитләри мүхтәлиф мүнасибәтләрдә гаршылашдырылыр.

Самит фонемләрин мәхрәч хүсусиҗҗәтләри. Мүасир Азәрбајчан дилинин нитг ахынында 24 самит фонемдән истифадә едилир. Бунлардан он бири формалашма әламәтинә көрә сүзүлән **(в, ф, ғ, х, ж, ш, з, с, ј, һ, л)**, он икиси **(б, п, ч, ч, д, т, г, к, қ, м, н)** кипләшән, бири **(р)** титрәјән самит кими характеризә олунур.

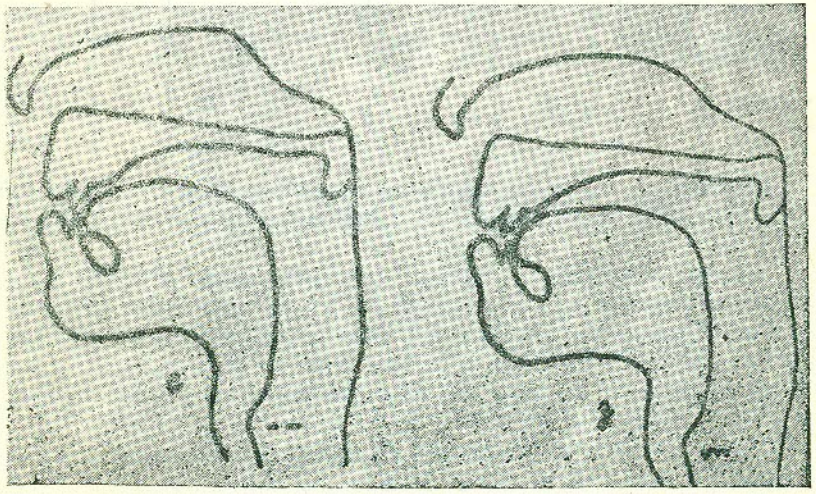
Сүзүлән самит фонемләр. ф(ф), в(в). Бу самитләри тәләффүз едәркән алт додаг үст өн дишләрә јахынлашараг һава ахыны үчүн тәләб олунан кечиди әмәлә кәтирир. Үст дишләрлә алт додаг азачыг бир-биринә тохунур.

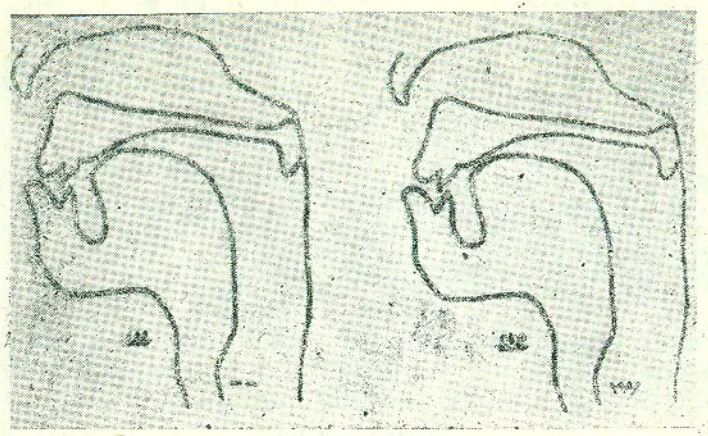
15-чи шәкил.

ф(ф) додаг-диш, кар, кәркин (гүввәтли), узун: **в(в)** додаг-диш: чинкилтили, зәиф, **ф(ф)**-ја нисбәтән гыса самит фонемдир.

с(с), з(з). Бу самитләри тәләффүз едәркән дилин өн һиссәси алт дишләрин архасына јахынлашыр, орта һиссәсинин өн һиссәси сәрт дамаға доғру азачыг галхараг һава ахыныны тәнзимләјир. Өн дишләр бир-биринә јахынлашыр, олдугча назик кечид әмәлә кәтирир. Һәмин кечиддән харич олан һава ахыны бу фонемләри характеризә едән фышылтыја чеврилир.

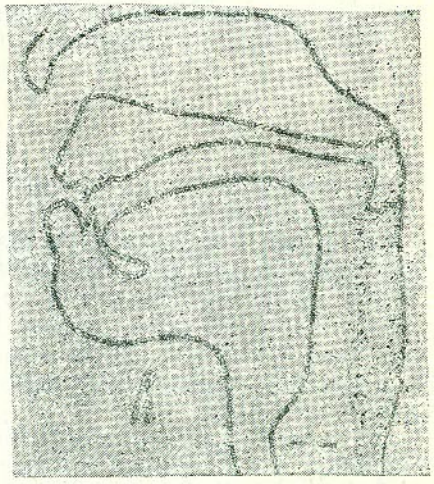
16-чы шәкил.

17-чи шәкил.

с(с) дилөнү-дилархасы-дишархасы, сүзүлән, кәркин (гүввәтли) кар, **з(з)** дилөнү-диларасы, сүзүлән, зәиф, чинкилтили фонемдир.

ш(ш), ж(ж). Бу самитләри тәләффүз едәркән дилучу өн дишләрин јувағына јахынлашыр. Дилортасы исә сәрт дамаға тәрәф галхыр. Беләликлә дилучу јуваг вә дилортасы-сәрт дамаг саһәләриндә мүхтәлиф фокслу ики һава кечид әмәлә кәлир. Дишләр бир-биринә јахынлашыр, дилчәк бурун бошлуғунун јолуну бағлајыр.

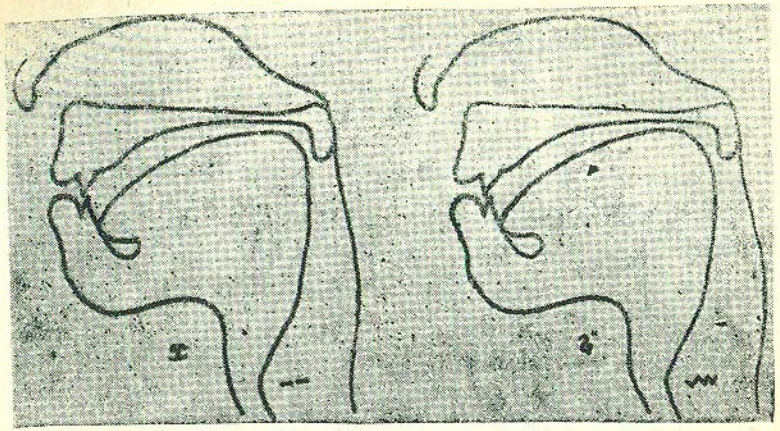

18-чи шәкил.

Буна көрә дә бунлар чүткечидли фонем адланыр. Беләликлә, **ш(ш)** дилучу-јуваг, дилортасы-сәрт дамаг, кар, кәркин (гүввәтли) чүткечидли **(ж)ж** дилучу-јуваг, дилортасы-сәрт дамаг, чинкилтили, зәиф, чүткечидли фонемдир.

х(х), ғ(ғ). Бу самитләри тәләффүз едәркән дилархасы јумшаг дамаға јахынлашыр, алт чәнә азачыг ашағы дүшдүјүндән алт өн дишләрлә үст өн дишләр нисбәтән аралы галыр, дилчәк бурун бошлуғунун јолуну тутур.

Беләликлә, **х(х)** сүзүлән, дилдиби-јумшаг дамаг, кәркин

19-чу шәкил.

(гүввәтли) кар, **ғ(ғ)** сүзүлән, дилдиби-јумшаг дамаг, зәиф, чинкилтили фонемдир.

һ(һ) дилдиби-дилчәк (јумшаг дамаг) арасында, кениш бошлугдан кечән һава ахыны илә формалашыр.

һ(һ) фонемини тәләффүз едәркән данышыг үзвләри хүсусилә кәркинләшир (м ә с.: *дәһшәт).*

Бу фонем дилдиби-дилчәк, кар, кәркин (гүввәтли), чинкилтили гаршылығы олмајан фонемдир.

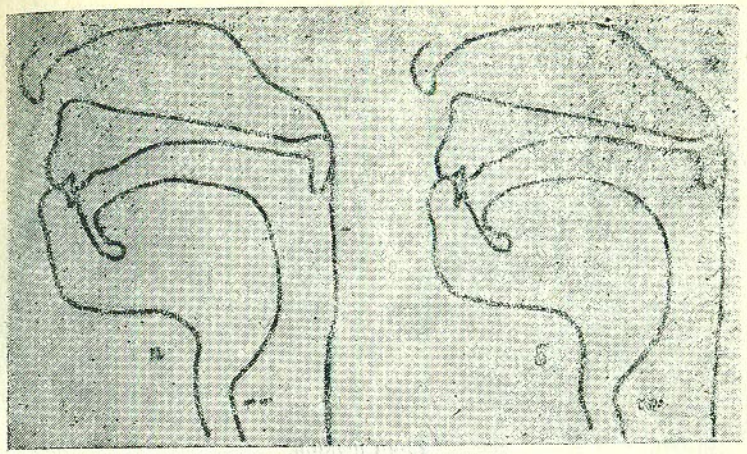
Кипләшән самит фонемләр. п/п, б(б). Бу фонемләри тәләффүз едәркән додаглар кипләшир, дилчәк галхараг бурун бошлуғунун јолуну тутур. Һава ахыны ағыз бошлуғуна долур вә додагларын гәфилдән ачылмасы илә һәмин фонемләри характеризә едән сәс (партлајыш) јараныр.

п/п гоша додаг, кар, кәркин (гүввәтли), **б(б)** исә чинкилтили, зәиф самитдир.

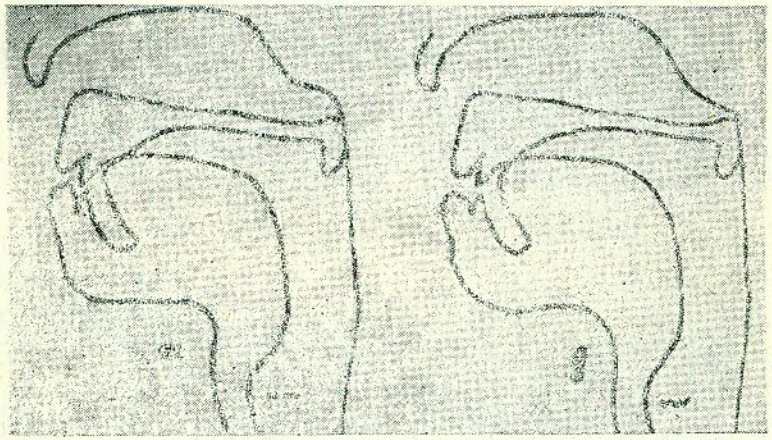
т(т), д(д). Бу самитләри тәләффүз едәркән дилөнү үст өн дишләрин арха һиссәсинә тохунур. Дилчәк јухары галхараг, бурун бошлуғунун јолуну тутур, дилортасы сәрт дамагла, дилин јанлары исә сәрт дамағын јанлары илә мөһкәм бирләшәрәк һава ахынынын гаршысыны кәсир. Беләликлә, һава «тәзјиг» алтында партлајышла ағыз бошлуғундакы манеәләри дәф едиб харич олур.

т(т) дилөнү-дишдиби, кар, кәркин (гүввәтли), **д(д)** дилөнү-дишдиби, зәиф, чинкилтили самитдир.

к(к), г(г). Бу самитләри тәләффүз едәркән дилортасы сәрт дамаға јахынлашыр, һава ахынынын гаршысыны кәсир, дилчәк галхараг бурун бошлуғунун јолуну бағлајыр, дилин өн һиссәси алт өн дишләрин арха һиссәсинә јахынлашыр. Белә-ликлә, һава дилортасы-сәрт дамаг манеәсини гәфил дәф едәрәк харич олур вә бу заман һәмин фонемләри характеризә едән партлајышлы сәс јараныр.

20-чи шәкил.

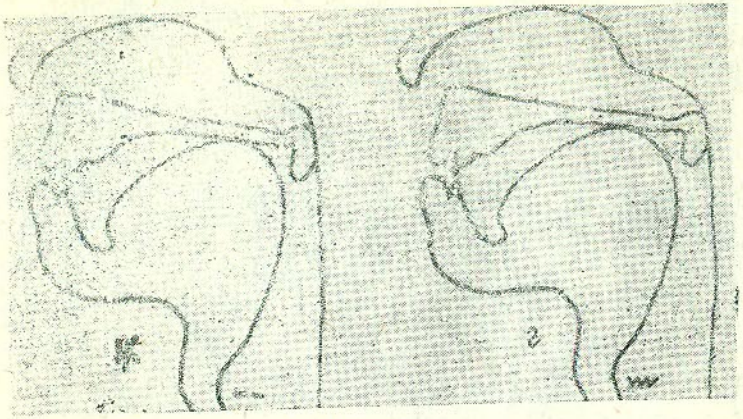

21-чи шәкил.

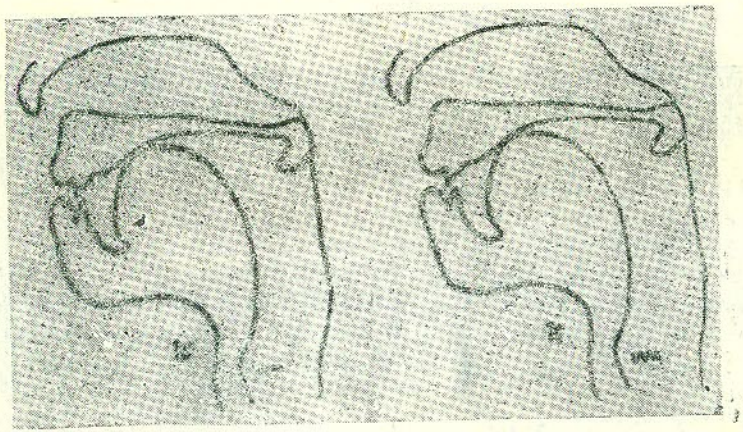
к(к) дилортасы-сәрт дамаг, кар, кәркин (гүввәтли), **г/г** чинкилтили (зәиф) фонемдир.

к(к), к(к). Бу самитләри тәләффүз едәркән дилин орта һиссәси сәрт дамагла бирләшир, һава ахынынын гаршысыны кәсир. Дилчәк јухары галхараг бурун бошлуғунун јолуну тутур. Белә-ликлә, һава ахыны партлајышла ағыз бошлуғундан харич олур. Нәтичәдә, һәмин фонемләри характеризә едән сәс јараныр.

к/к дилортасы-сәрт дамаг, кар, кәркин (гүввәтли), **к(к)** чинкилтили, зәиф самитдир.

22-чи шәкил.

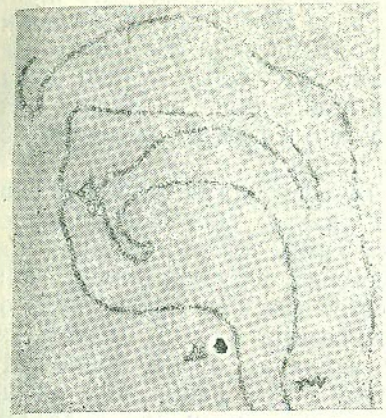
23-чү шәкил.

Сонор фонемләр. м(м). Бу самити тәләффүз едәркән дилчәк ашағы дүшүр, ағыз бошлуғунун јолуну тутур. Додаглар кипләшир. Һава ахыны додагларын гәфил ачылмасы илә бир вахтда бурун бошлуғундан харич олунур.

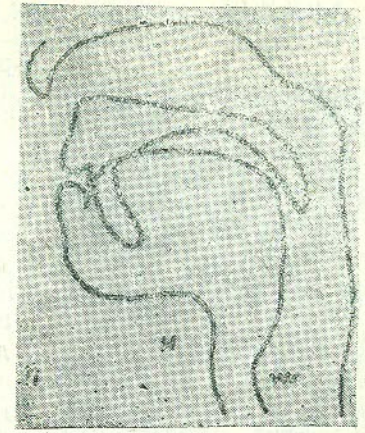
н(н). Бу самити тәләффүз едәркән дилчәк ағыз бошлуғунун јолуну тутур, дилучу үст өн дишләрин јухарысы илә бирләшир, дилин јанлары дамағын јанларына сыхылыр. Беләликлә, һава ахыны бу манеәләрин дәф олунмасы илә бир вахтда бурун бошлуғундан харич олунур.

ј(ј). Бу самити тәләффүз едәркән дилучу алт дишләрин арха һиссәсиндә олур. Дилортасы сәрт дамаға јахынлашыр. Һава ахыны ағыз бошлуғундан сүзүләрәк харич олунур.

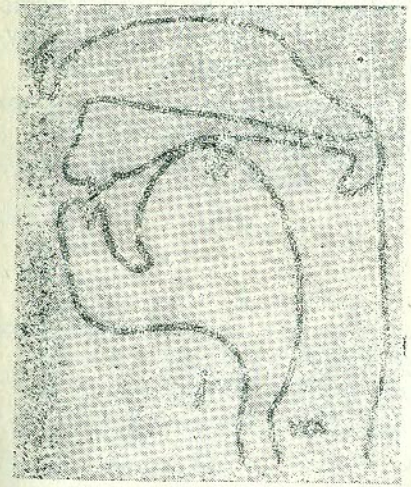
л(л). Бу самити тәләффүз едәркән дилучу үст өн дишләрин арха һиссәси илә бирләшир. Дилортасы сәрт дамаға јахынла-

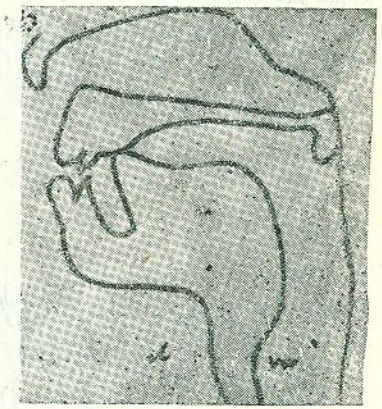
24-чү шәкил.

25-чи шәкил.

26-чы шәкил.

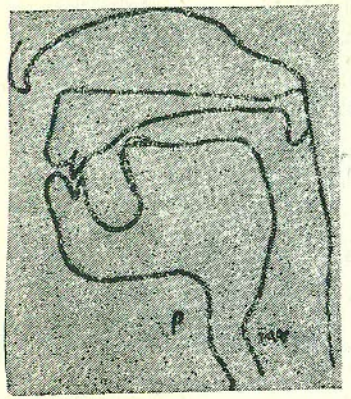

27-чи шәкил.

шыр. Дилјанлары исә үст јан дишләрә јахынлашыр вә һава ахыны дилјанлары илә үст јан дишләрин арасындан сүзүләрәк дилучу манеәсини дәф едиб, ағыз бошлуғундан харич олунур.

р(р). Бу фонеми тәләффүз едәркән дилучу үст өн дишләрин јухары һиссәсинә јахынлашыр. Дилин өн вә арха һиссәси јухары галхыр. Дилчәк бурун бошлуғунун јолуну бағлајыр. Беләликлә, һава ахыны дилучу илә үст дишләрин јухары һиссәси арасындан кечәрәк дилучунун тәхминән ики дәфә (илк дәфә ашағы, сонра исә әкс истигамәтдә) һәрәкәти титрәмә әмәлә кәтирир.

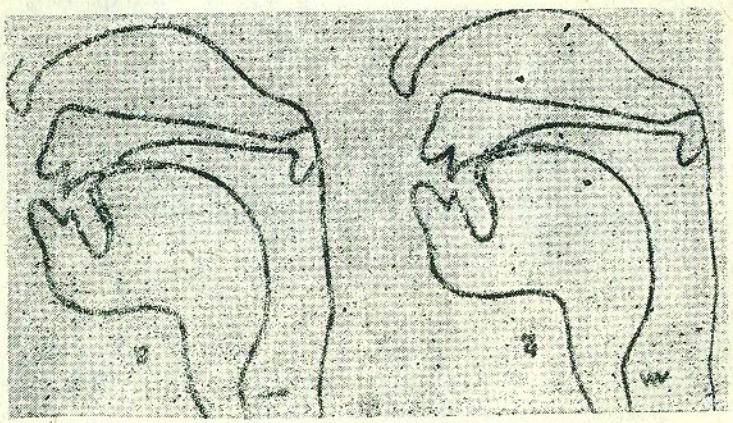
Аффрикат самитләр. ч(ч) фонеми. Бу самитин формалашмасында кипләшмә илә јанашы, һава ахынынын сүзүләрәк харич олунмасы да мөвчуддур. Кипләшмә вә сүзүлмә бурада мүрәккәб һадисәдир: кипләшмә **т(т)**, сүзүлмә исә **ш(ш)** самитинә мәхсус һалдыр.

28-чи шәкил.

Бу аффрикаты тәләффүз едәркән дилөнү, **т(т)** фонеминдә олдуғу кими, үст өн дишләрин арха һиссәсинә тохунур, дилин галан һиссәси исә **ш(ш)** фонеминдә олдуғу вәзијјәти алыр. Дилчәк јухары галхараг бурун бошлуғунун јолуну тутур, лакин һава ахынынын олдуғча чүзи бир анда ағыз бошлуғуна кечмәсинә имкан верир.

ч(ч) фонеми. Бу самит аффрикат **ч/ч** самитинин чинкилтиләшмәси нәтичәсиндә јаранып. Бурада да кипләшмә илә јанашы, сүзүлмә мүшаһидә олунур.

29-чу шәкил.

ҺЕЧА

Мүасир Азәрбајчан дилиндә фонетик тәркибинә көрә дөрд һеча нөвү мөвчуддур: 1) анчаг бир саитдән ибарәт олан һеча—там ачыг һеча. М ә с.: **а, о, и**-лә, *-а-сан, әмтә-ә* вә с.; 2) һәр ики тәрәфдән самитлә әһатә олунмуш һеча—там гапалы һеча; 3) самит вә ја самитләрлә башланыб саитлә гуртаран һеча—ачыг һеча; 4) саитлә башланан, самит вә ја самитләрлә гуртаран һеча —гапалы һеча.

Јалныз бир саитдән ибарәт олан һеча нөвү **(Г)** сөзүн әввәлиндә, ортасында, сонунда вә ајрылыгда ишләдилир. М ә с.: *А-киф, му-а-личә, е'-лан, бәди-и, әмтә-ә,* **о, А, О** вә с.

Азәрбајчан дили үчүн сөз тәркибиндә самит јығымы дил нормаларына јаддыр. Сөзүн әввәлиндә олан самит өзүндән сонра, бир гајда олараг, саит тәләб едир. Сөз тәркибиндә саит, сонра самит вә әксинә, самит сонра саит олур. Бу һал дилин өз сөзләрини тамамилә әһатә едир. Бу да һеча гурулушунун вә бөлкүсүнүн әсасыны тәшкил едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, һеча бөлкүсү нитг ахынында фоноложи рол ојнајыр. М ә с.: *буз ал, бу зал.*

Мәдәни вә ичтимаи әлагәләр нәтичәсиндә Азәрбајчан дилинә рус дилиндән вә рус дили васитәси илә, һәмчинин кечмишдә әрәб вә фарс дилләриндән бир сыра сөзләр дахил олмушдур. Кәлмә сөзләрин тәркибиндәки самит вә саит бирләшмәләри халис түрк мәншәли һеча гурулушундан тамамилә фәргләнир.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә өз гурулушуна көрә 17 һеча типи вардыр вә бунларын алты нөв бөлкүсү мөвчуддур:

1. Ики саит арасында һеча бөлкүсү. М ә с.: *да-им, са-ат* вә с.
2. Саит вә самит арасында һеча бөлкүсү. М ә с.: *ла-зым, на-һар, ба-лыг, гы-рыг* вә с.
3. Ики самит бирләшмәси арасында һеча бөлкүсү. М ә с.: *ар-муд, гол-лар, Маһ-муд, мәс-ләк* вә с.
4. Үч самит бирләшмәси арасында һеча бөлкүсү. М ә с.: *ак-тјор, ком-плекс, кон-крет* вә с.
5. Дөрд самит бирләшмәси арасында һеча бөлкүсү. М ә с.: *транс-крипсија, конс-труктор, абс-тракт.*
6. Гоша самит бирләшмәләриндән **-гр, -нс** вә **-тс** олан сөзләрдә һеча бөлкүсү. М ә с.:

а) *диа-грам, моно-графија* вә с.;

б) *транс-форматор, транс-парант* вә с.;

в) *Кетс-ховели, вит-се* вә с.

АҺӘНК ГАНУНУ

Сөзүн фонетик чәһәтдән формалашмасы үчүн зәрури олан һәмаһәнклик, биринчи нөвбәдә, өн сыра инчә саитләрин аһәнки вә арха сыра галын саитләрин аһәнки кими һәјата кечирилир.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә ејничинсли саитләрин ејничинсли саитләрлә, инчә саитләрин инчә саитләрлә, галын саитләрин галын саитләрлә, инчә саитләрлә галын саитләрин вә әксинә, галын саитләрин инчә саитләрлә чарпазлашмасы һаллары да мөвчуддур.

1. Ön сыра инчә саитләр аһәнки. Ön сыра саитләрин аһәнки инчә саитләрин узлашмасына аиддир. Башга сөзлә десәк, бу вә ја дикәр бир сөзүн тәркибинә дахил олан һечалардакы саитләр инчәлијә көрә узлашмалыдыр. Бурада һәр бир сонракы һечанын саити өз тәркибинә көрә өзүндән әввәлки һечанын саити илә узлашыр.

Инчә саитләрин аһәнкинә көрә саитләрин чарпазлашмасы, үмумијјәтлә, ашағыдакы истигамәт вә нөвдә олур:

ә-и...
и-ә...
ү-ә...
ү-ә-и...
ү-ә...
ө-ә-и...
е-и...
е-ә-и...
е-ә-и...
ө-ү...
ө-ү-ә...

2. Арха сыра галын саитләрин аһәнки. Арха сыра саитләрин аһәнки галын саитләрин узлашмасына аиддир. Башга сөздә десәк, бу вә ја дикәр сөзүн тәркибинә дахил олан һечалардакы саитләр галынлыға көрә узлашмалыдыр. Бурада һәр бир сонракы һечанын саити өз тәбиәтинә көрә өзүндән әввәлки һечанын саити илә узлашыр.

Галын саитләрин аһәнкинә көрә саитләрин чарпазлашмасы үмумијјәтлә ашағыдакы истигамәтдә вә нөвдә олур:

а-ы...
ы-а...
у-а...
у-о...
о-у...

Шәкилчиләрдә аһәнк. Мүасир Азәрбајчан дилиндә доггуз саитдән јалныз «ө» саити шәкилчиләрдә ишләнмир. Галан саитләрин шәкилчиләрдә ишләнмәси мүтләг характер дашыјыр.

Шәкилчиләри аһәнкә көрә әсас е'тибарилә ики група ајырмаг лазымдыр: а) аһәнкә көрә ачыг шәкилчиләр; б) аһәнкә көрә сәрбәст шәкилчиләр.

а) аһәнкә көрә ачыг шәкилчиләр. Аһәнкә көрә сөз көкүнүн сон саити аһәнкин тәләбинә көрә вә ади чарпазлашма јолу илә узлашан шәкилчиләрә ачыг шәкилчиләр дејилир. Ачыг шәкилчиләрдә алты саит (**а, ы, ә, и, у, ү**) ишләнир. Бунлардан «а» саити аһәнкә көрә шәкилчиләрдә јалныз ики вариантда ишләнир: **-а-ә: -са, -сә: -лар, -ләр: -маг, -мәк** вә с.

Ејни групдан олан «ы» саити аһәнкә көрә шәкилчиләрдә дөрд вариантда ишләнир: **-ы, -и, -у, -ү: -ды, -ди,-ду, -дү: -нын, -нин, -нун, -нүн: -мыш, -миш, -муш, -мүш** вә с.

б) аһәнкә көрә сәрбәст шәкилчиләр. Ишләнмәсинә көрә мәһдуд олуб, аһәнкә көрә вариантлылыг тәшкил етмәјән шәкилчиләрә сәрбәст шәкилчиләр дејилир. Бу група **-кил, -даш** типли тәк вариантлы шәкилчиләр вә фамилија дүзәлдән **-ов, -јев, -ова, -јева** шәкилчиләри дахилдир.

Аһәнкә көрә саитләрин ишләнмә тезлији. Мүасир Азәрбајчан дилиндә додагланмајан саитләрин аһәнки кениш шәкилдә өзүнү көстәрир. Үмумијјәтлә, **а, ә, ы, и** саитләри Азәрбајчан дилиндә ән чох ишләнән саитләрдир.

Додагланан саитләрин аһәнки исә мүасир Азәрбајчан дилиндә нисбәтән мәһдуддур.

Додагланан саитләрдән икиси **(о, ө)** дилдә өз ишләнмәсинә көрә мәһдуддур. Бу саитләр дилин тәбиәтинә көрә јалныз сөзүн илк һечасынын тәркибиндә ишләнир (**о** саитинин ишләнмәси мүстәсна олмагла).

Додагланан саитләрдән икиси (**у, ү**) исә сөз тәркибиндә тәкрар олунмасына көрә мәһдуддур. Бу гәбилдән олан ејни Азәрбајчан дилиндә додагланан саитләр тәләффүз просесиндә елә бир хүсуси кәркинлик тәләб етмир.

Беләликлә, (**ө, е, о**) саитләринин сөз тәркибиндә мәһдуд ишләнмәси, додагланан (**ү, у**) саитләрин чохһечалы сөзләрин тәркибиндә там сәрбәстликлә тәкрар олунмамасы көстәрир ки, Азәрбајчан сөзүнүн әввәли сонуна нисбәтән саитләрин ишләнмәсинә көрә даһа зәнкиндир.

ВУРҒУ. СӨЗ ВУРҒУСУ

Нитг ахынында сөзләри тәшкил едән сәсләрин һамысы ејни дәрәчәдә, ејни гүввә вә ајдынлыгла тәләффүз едилмир. Шифаһи нитгдә мүәјјән гүввә вә ајдынлыгла тәләффүз едилән сәсләр вурғулу, зәиф тәләффүз едилән сәсләр исә вурғусуз адланыр. Ајры-ајрылыгда һечаны тәшкил едән сәсләр һеча әмәлә кәтирән сәс әтрафында бирләшдији кими, сөздә дә бу вә ја дикәр сөзү тәшкил едән сәсләр вурғулу сәсин әтрафында бирләшир. Беләликлә, сөздә вурғу мәркәзләшдиричи рол ојнајыр.

Чүмләнин ајрылмасыны тә'мин едән вурғу чүмлә вурғусу, сөзүн ајрылмасыны тә'мин едән вурғу исә сөз вурғусу адланыр.

Нитг ахынында вурғу гәбул едән һеча вурғулу, вурғу гәбул етмәјән һеча вурғусуз һеча адланыр.

Сөз дахилиндә бу вә ја дикәр һечанын ајрылмасы, фәргләнмәси үчүн ашағыдакы фонетик васитәләрдән истифадә едилир:

1) вурғулу һеҹанын гүввәтләнмәси, динамик вурғу; 2) вурғулу һеҹада сәс тонунун галхыб-енмәси, мусигили (авазлы) вурғу; 3) вурғулу һеҹанын узанмасы, кәмијјәт вурғусу; 4) вурғулу вә вурғусуз һеҹаларын акустик чәһәтдән фәргләнмәси, кејфијјәт вурғусу. Бүтүн бунлар сөз вурғусунун компонентләрини тәшкил едир. Бу компонентләр сөзүн мүрәккәб бир дил ваһиди кими формалашмасына һәр бир лексик ваһидин дәгиг семантикасыны мүәјјәнләшдирмәјә хидмәт едир.

Вурғунун јери. Дилдә ики вә икидән артыг һеҹасы олан сөзләрдән сөһбәт кетдикдә вурғунун јери мәсәләси мејдана чыхыр. Һәр бир дилин фонетик системи илә бағлы олан вурғунун јерини мүәјјән етдикдә ики нөв вурғунун олдуғу гаршыја чыхыр: а) даими (һәрәкәтсиз); б) сәрбәст (кечичи) вурғу. Сәрбәст вурғу өз тәбиәтинә көрә сөздәјишдиричи, даими вурғу исә сөзајырычы вәзифә дашыјыр. Сөздә фонеми дәјишмәклә сөзүн мә'насынын дәјишилдији вә ја позулдуғу кими, вурғунун да јери дәјишилдикдә сөз ја јени бир сөзә чеврилир, ја да мә'насыны итирир, мә'насы позулур.

Даими вурғу сөзләри бир-бириндән ајырыр вә бунунла да сөз сәрһәддини мүәјјәнләшдирир. Мәсәлән, әкәр вурғу һәмишә сөзүн илк һеҹасы үзәринә дүшәрсә, онда сөз сәрһәдди сөз сонундакы вурғусуз вә сөз әввәлиндәки вурғулу һеҹа илә мүәјјән едилир. Башга сөзлә, вурғунун јери сөз сәрһәддинә бир нөв ишарә олур.

Мүасир Азәрбајҹан дилиндә изаһедичи сөзләр вурғунун јеринә көрә ики група бөлүнүр: а) биринчи һеҹасы вурғулу сөзләр; б) икинчи һеҹасы вурғулу сөзләр.

Икиһеҹалы сөзләрин биринчи һеҹасы үзәриндә вурғу мүасир Азәрбајҹан дилиндә кениш јајылмышдыр. Әмр, хаһиш, рича мелодикасы илә ишләнән икиһеҹалы фе'лләрдә дә бу вурғудан истифадә едилир. М ә с.: *'алын, 'билин, 'кәлин* вә с.

Бундан әлавә, мә'лумдур ки, бүтүн тәкһеҹалы әсас сөзләр вурғулудур. Бу група дахил олан сөзләрә вурғу гәбул етмәјән морфоложи әламәт әлавә едилдикдә онлар өз вурғусуну сахлајыр. М ә с.: *'алмыр, 'салма, 'итдир, 'бирсә, 'јохса* вә с.

Вурғусу икинчи һеҹа үзәринә дүшән сөзләр мүасир Азәрбајҹан дилиндә олдугҹа чохдур. Бу група да һәм әсли, һәм дә алынма сөзләр дахилдир. М ә с.: *ҹа'ваб, га'дын, а'шыг, ки'но, ја'рыш, фи'нал, о'јун, доғ'ру, се'вил, тәһ'сил, а'лət, би'лир, иш'də, си'зи, ба'хыр* вә с.

Вурғунун бу нөвү әсас нитг һиссәләриндән олан икиһеҹалы сөзләрин әксәријјәтини әһатә едир. М ә с.: *мәк'тәб, ки'таб, ма'шын, јах'шы, ши'рин, дуз'лу, ал'ты, сәк'киз, о'туз, ək'mək, биҹ'мәк* вә с. Бу група вурғулу шәкилчи гәбул едән тәкһеҹалы сөзләр дә дахилдир. Мүасир Азәрбајҹан дилиндә вурғу гәбул едән шәкилчиләрин сајы 70-дән артыгдыр.

Үчһеҹалы сөзләр вурғунун јеринә көрә үч група бөлүнүр:
а) биринчи һеҹа үзәриндә вурғусу олан сөзләр; б) икинчи

һеҹа үзәриндә вурғусу олан сөзләр вә в) сон һеҹа үзәриндә вурғусу олан сөзләр.

Дөрдһеҹалы сөзләрдә дә вурғу сөзү тәшкил едән һеҹалардан һәр биринин үзәринә дүшә билир.

Чохһеҹалы сөзләрдә вурғунун јеринә көрә сәккиз аксент групу мөвҹуддур. Ашағыда схематик шәкилдә вурғусуз һеҹа—**вз**, вурғулу һеҹа—**В**, әлавә вурғулу һеҹа **әв** ишарәләри илә көстәрилир:

1. **вз-вз-вз-В-вз**
2. **вз-зв-вз-вз-В**
3. **вз-әв-вз-вз-В-вз**
4. **вз-вз-әв-вз-вз-В**
5. **вз-вз-әв-вз-вз-В-вз**
6. **вз-вз-әв-вз-вз-вз-В**
7. **вз-вз-әв-вз-вз-вз-В-вз**
8. **вз-вз-әв-вз-вз-вз-вз-В**

Көрүндүјү кими, әлавә вурғудан әввәл максимум ики вурғусуз һеҹа мүмкүндүр. Әлавә вурғу илә әсас вурғу арасында минимум ики, максимум исә дөрд вурғусуз һеҹа мүмкүндүр.

Үмумијјәтлә, мүасир Азәрбајҹан дилиндә садә сөзләрин формалашмасында 17 аксент нөвүндән истифадә олунур. Бунларын мүәјјән гисми бир сыра һалларда семантик-морфоложи гаршылашдырма нәтиҹәсиндә фәргләндиричилик гүввәсинә дә малик олур. М ә с.: *чәк'мə-'чəкмə, əjил'мə-ə'jилмə, үздүр'сə-'үздүрсə, хəстəлəн'мə-хəстə'ləнмə* вә с.

Вурғунун кечичилији. Азәрбајҹан дилинин сөз вурғусу сәрбәст олмагла бәрабәр һәм дә кечичидир.

Вурғунун кечичилијини шәртләндирән амилләри ашағыдакы кими груплашдырмаг олар: а) аффиксал кечичилик; б) елизија кечичилији; в) мәнтиги кечичилик; г) емосионал кечичилик; д) дублет кечичилији.

Мүасир Азәрбајҹан дилиндә ән чох јајылмыш вурғу кечичилији шәкилчиләрлә әлагәдардыр. М ә с.: *шə'һəр-шəһəр'дəн, ша'кирд-шакирд'ләр, ки'таб-китаб'да* вә с., јахуд *ара'ба-араба'чы, ə'кин-əкин'чи* вә с.

Вурғунун кечичилији бүтүн әсас нитг һиссәләриндә өзүнү көстәрир.

Башга нитг һиссәләриндән фәргли олараг, зәрфләрдә вурғунун кечичилији мүхтәлиф истигамәтдә баш верир. Бу онунла изаһ едилир ки, зәрфләрдә вурғу јерини дәјишмәклә һәм сөзүн сонуна, һәм дә сөзүн әввәлинә доғру һәрәкәт едә билир. Вурғунун сөз сонуна доғру һәрәкәти, әсас е'тибарилә ашағыдакы шәкилчиләр әлавә едилдикдә мүшаһидә олунур: **-лыг/-лик/-луг/-лүк, -ки/-кы, -ча, -чə, -дан/-дəн, -чы/-чи/-чу/-чү.** Мәсәлән, *'һəмишə-һəмишə'ки, һəмишə'лик; 'бајаг-бајаг'дан; ај'ры-ајры'ча* вә с.

Вурғунун тәбиәти. Вурғу вә сәс тону. Азәрбајҹан дилиндә

саитин әсас сәс тону ејни сөз тәркибиндә вурғулу саитдә вурғусуз саитдән јүксәкдир. Биринчи һеҹасы вурғулу олан икиһеҹалы сөзләрдә вурғулу саитин әсас сәс тону минимум 146 һерс, максимум 223 һерс (киши сәси үчүн) тәшкил едир.

Икинчи һеҹасы вурғулу олан икиһеҹалы сөзләрдә вурғулу саитин әсас сәс тону 160—225 һерс тәшкил едир.

Үчһеҹалы сөзләрдә дә вурғулу саитин әсас сәс тону ејни сөз тәркибиндәки вурғусуз саитин әсас сәс тонундан јүксәк олур.

Биринчи һеҹасы вурғулу олан сөзләрдә вурғулу саитин интенсивлији һәмин сөзүн вурғусуз саитинин интенсивлијиндән јүксәкдир.

Интенсивлик, үмумијјәтлә, стабил дејил. Вурғулу саитдә интенсивлик 0,6 *мм*—0,4 *мм* арасында олур.

Икинчи һеҹасы вурғулу олан икиһеҹалы сөзләрдә интенсивлик даһа јүксәк вә даһа стабил олур. Бурада вурғулу саитин интенсивлији 0,5—0,4 *мм* тәшкил едир.

Азәрбајҹан дилиндә вурғулу һеҹа өз интенсивлијинә көрә бу вә ја дикәр сөзү тәшкил едән башга һеҹалардан фәргләнир. Вурғулу һеҹа сөз дахилиндә, бир гајда олараг, ән јүксәк интенсивликлә дејиләрәк сөзүн гуввә зирвәсини тәшкил едир. Бу хүсусијјәт вурғулу һеҹанын ајрылмасында әсас акустик амилләрдән биридир. Интенсивлијин дәрәҹәси вурғунун јериндән, һеҹанын нөвүндән, һеҹаны тәшкил едән самитләрин кејфијјәтиндән вә с. асылыдыр.

Беләликлә дә, Азәрбајҹан дилиндә вурғулу һеҹа башлыча олараг әсас сәс тону вә интенсивлијин јүксәк олмасы илә сәчијјәләнир.

Саитин кејфијјәтини исә вурғу елә бир әсаслы дәјишиклијә уғратмыр.

ӘЛИФБА

Азәрбајҹанда Совет һакимијјәтинин илк күнләриндән башлајараг партија вә һөкумәт халгларын мәдәни инкишафына көмәк едән бир сыра тәдбирләр һәјата кечирди. Кениш зәһмәткеш күтләләри савадландырмаг, јени зијалы нәсил јетишдирмәк уғрунда мүбаризә ән мүһүм тәдбирләрдән иди. Бу мәсәләләр, хүсусилә халгын мәдәни инкишафына мане олан савадсызлығын ләғви Азәрбајҹан ичтимаијјәтинин дә диггәт мәркәзиндә дурурду. Буна көрә дә дөврүн габагчыл нүмајәндәләри әрәб әлифбасыны ја ислаһ етмәјә, јахуд да тамамилә дәјишдирмәјә чалышырдылар.

Азәрбајҹанда әрәб әлифбасына гаршы мүбаризә XIX әсрә гәдәр зәиф олмушдур. XIX әсрдә исә көркәмли јазычы М. Ф. Ахундов тәрәфиндән бу идеја нәзәри чәһәтдән әсасландырылмыш вә бир сыра әмәли јоллар мүәјјәнләшдирилмишдир. Сонралар бу мәсәлә илә Ағабәј Јадикаров, Фиридунбәј Көчәрли, Мәммәдаға Шахтахтински вә башгалары мәшғул олмушлар. XX әсрин әввәлләриндән е'тибарән әлифба этрафында кедән мүбаризә фәрдиликдән чыхыб, үмуми тәшкилати характер кәсб едир, әрәб әлифбасынын дәјишдирилмәси мәсәләси гәзетләрдә, журналларда мүбаһисә објектинә чеврилир.

1903-чү илдә Бакыда Мәммәдаға Шахтахтинскинин редакторлуғу илә нәшр олунан «Шәрги-Рус» гәзетиндә әлифба мәсәләси чидди шәкилдә мүзакирә едилир. М. Шахтахтински нашири олдуғу гәзетин сәһифәләриндә әрәб әлифбасынын дилимизин фонетик тәркибинә ујғун олмадығыны көстәрәрәк јазыр: «Исте'мал еләмәкдә олдуғумуз әрәб әлифбасы илә нәинки өзкә дилләрин вә бәлкә өз түрк (Азәрбајҹан—*И.К.*) дилимизин сөзләринин дәхи һәгиги тәләффүзүнү көстәрмәк мүмкүн дејил. Әчнәби адлары вә ја аз ишләниб имлалары һамыја ма'нус олмајан түрк кәлмәләри исә гәзетимиздә тәбии бир андә јазылачаглар. Она көрә ашағыдакы хәтти вүчудә кәтирмишик ки, әсл тәләффүзүнү көстәрмәк истәдикимиз кәлмәләри бу хәтлә јазаг»[1]. Бу мәгсәдлә о өзүнүн тәртиб етдији «ислаһ олунмуш әрәб әлифбасы» лајиһәсини чап етдирир. Бу

[1] «Шәрги-Рус» гәзети, 1903, № 1, сәһ. 2.

әлифбада саит һәрфләр вә еләчә дә диакритик ишарәләр (һәрәкәләр) әвәзинә рәгәмләр тәклиф олунур[2].

ә—۱	а—۲	е—۳	ы—۴	и—۵
اگار—اگر	۲،۲—آتا	گ۳ج۱—گیجه	ق۴—ش—قیش	۵ک۵—ایکی
если	*отец*	*ночь*	*зима*	*два*
о—۶	ө—۷	у—۸	ү—۹	—
۲،۶—اوبا	گ۷زال—گوزل	۸ز۸ن—اوزون	۹ز۹م—اوزوم	—
селение	*красивый*	*высокий*	*виноград*	вә с.

Рәгәмләр үчүн исә рус вә Авропа рәгәмләринин тәрс јазылыш формалары тәклиф олунур вә әјани шәкилдә гәзет сәһифәләриндә тәтбиг олунур[3]. Көрүндүју кими, мүәллифин јаратдығы ислаһ едилмиш әрәб әлифбасы јазы просесини даһа да чәтинләшдирир, мүрәккәбләшдирир. Мәһз она көрә тәрәфдар топлаја билмир вә тәтбиг олунмур.

Бакыда чағырылан мүәллимләр гурултајында да әлифба мәсәләси мүзакирә едилир, анчаг конкрет нәтичәси олмур. Беләликлә, 1917-чи илә гәдәр Азәрбајчанда әлифбанын ислаһы вә дәјишдирилмәси мәсәләси илә бир чох адамлар, груплар мәшғул олурларса да, нәтичә әлдә едә билмирләр.

1917-чи ил Октјабр ингилабындан сонра мәсәлә јенә ичтимаиҹјәтин диггәт мәркәзиндә дајаныр. Әрәб әлифбасынын тәдриси ишинин нә гәдәр ағыр олдуғуну дәрк едән мүәллимләр хүсуси фәалиҹјәт көстәрир, јығынчаглар чағырыр, тәртиб етдикләри лајиһәләрин мүзакирәсини кечириридиләр. Белә јығынчаглардан бири 1919-чу ил ијунун 17-дә Бакыда чағырылыр. Бурада тәгдим олунан әлифба лајиһәләри мүзакирәјә гојулур вә мүәјјән нәтичәјә көлмәк мәгсәди илә Мааријф Назирлији јанында һөкумәт комиссијасы јарадылыр[4]. Комиссијаја тәгдим едилмиш лајиһәләрдән Абдуллабәј Әфәндизадәнин лајиһәси мәгбул сајыларағ 1919-чу илдә нәшр олунур[5]. Бүтүн бунлара бахмајараг, ичтимаи-сијаси гурулуш латын әлифбасынын тәт-

[2] «Шәрги-Рус» гәзети, 1903, № 1, 2, 4, 8, 9, 10, 15, 25, 64, 67, 76, 84, 85, 87, 97 вә с.

[3] Јенә орада, 1903, № 101, сәһ. 4.

[4] Комиссијада Һәмидбәј Шахтахтински, С. М. Гәнизадә, Рәшидбәј Әфәндијев, Маһмудбәјов вә башгалары ишләјирди.

[5] Абдуллабәј Әфәндизадә. Сон түрк әлифбасы (дәрслик). Бакы, һөкумәт мәтбәәси, 1919.

бигинә имкан вермир. Јалныз Азәрбајчанда сосиалист ингилабы гәләбә чалдыгдан сонра бу иш сүр'әтләнир.

Латын графикасына әсасән гәбул едилән Азәрбајчан дилинин јени әлифбасы. 1920-чи ил октјабрын 14-дә Бакыда кечирилән мүәллимләр гурултајында әлифба мәсәләси јенидән ортаја атылыр, «Коммунист» гәзетиндә әлифба этрафында кениш мүзакирә башланыр. Әлифба мәсәләси этрафында мүхтәлиф чәрәјанлар әмәлә кәлир. Бир груп мөвчуд әрәб әлифбасыны сахламаг, икинчи груп мөвчуд әрәб әлифбасыны ислаһ етмәк, үчүнчү груп латын графикасы әсасында јени әлифба јаратмаг, дөрдүнчү груп исә рус графикасына кечмәк тәрәфдары кими чыхыш едирди. Гејд етмәк лазымдыр ки, мүбаризәнин илк күнләриндән биринчи вә дөрдүнчү груп тәрәфдар топлаја билмир вә мүвәффәгиҹјәтсизлијә уғрајыр.

1922-чи илдән башлајараг мүбаризә әсасән икинчи вә үчүнчү груп арасында кедир.

С. Ағамалыоғлунун тәшәббүсү илә 1921-чи ил декабрын 30-дан 1922-чи ил јанварын 6-дәк түркдилли халгларын зијалылары ичласлара[6] топлашараг мәсәләни мүзакирә едирләр. Сәдр Ағамалыоғлу олмагла 1922-чи илин мартында 5 нәфәрдән ибарәт комиссија јарадылыр. Комиссија әрәб әлифбасы әвәзинә латын графикасы әсасында Азәрбајчан дили төләффүзүнә ујғун јени әлифба дүзәлтмәли иди. Һәмин тарихдә јаранан икинчи комиссија — ислаһатчылар комиссијасы исә әрәб әлифбасынын ислаһ едилмиш шәклини һазырламалы иди. Бүтүн чәһдләринә бахмајараг әрәбчиләр вә ислаһчылар мүәјјән бир рә'јә кәлә билмирләр. Латынчылар исә 1922—1925-чи илләрдә ичласлар, конфранслар, дәрнәк вә курслар васитәсилә јени әлифбаны күтләләрә танытмагла мәшғул олур, јени әлифбаја тамамилә кечмәк үчүн мадди вә мә'нәви база јаратмаг уғрунда мүбаризә апарырлар. Бүтүн бу чәтинликләрә бахмајараг, латынчылар комиссијасы бир нечә јығынчагдан сонра латын графикасы әсасында јени әлифбаны ишләјиб һазырлајыр вә тәсдиг үчүн һөкумәтә тәгдим едир. Лајиһә һөкумәт тәрәфиндән тәсдиг едилдикдән сонра нәшр олунур. 1922-чи ил ијулун 21-дә јени әлифбаны һәјата кечирмәк мәгсәди илә тәркиби С. Ағамалыоғлу, Мәлик Асланов, А. Тағызадә, Ә. Пепинов вә Ф. Ағазадәдән ибарәт хүсуси комитә тә'сис едилир. Комитәнин сәдри латын әлифбасынын чарчысы С. Ағамалыоғлу олур. Н. Нәриманов буну ешидәркән дејир: «Мән артыг әминәм ки, јени әлифба сөзсүз һәјата кечәчәкдир»[7].

Јени әлифба комитәси тәшкил олунан кими фәалиҹјәтә башлајыр. Мадди вәсаитин јохлуғуна бахмајараг, комитә нәшриҹат үчүн шрифт төкдүрүр, јазы макиналары дүзәлтдирир, дәрс-

[6] «Коммунист» гәзети, 1921, № 262.

[7] Ф. Ага-заде, К. Каракашлы. Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения. Изд. ВЦКНТА, Казань, 1928, сәһ. 88.

ликләр, әлифба мәсәләләриня аид елми-нәзәри китаблар вә саир чап етдирир. Онун чидди сә'ји нәтичәсиндә тәртиб олунан јени әлифба чәдвәли гәзет вә журналларда, ајрыча вәрәгә шәклиндә бөјүк тиражла чап едиләрәк күтлә арасында ја-јылыр. «Кәләчәк» журналында комитәнин фәалијјәти һаггында јазылырды: «Комитәмиз јалныз ики шеји нәзәрдә тутуб бөјүк аддымларла ирәлиләјир: бири јени әлифба фикринин Азәрбајчанда 65 иллик мөһкәм бир тарихә малик олмасы, о бириси дә комитә үзвләринин вә јени һәрфләр тәрәфдарларынын кетдикчә јолун доғру олмасына сарсылмаз бир инам вә тәмиз бир виҹдан илә бахмаларыдыр»[8].

Комитә јени әлифбаны өјрәтмәк мәгсәди илә Бакыда вә Бакы әтрафында (Азәрбајчан гәзаларында вә Нахчыванда) мүхтәлиф саһәләрдә чалышанлар үчүн савад курслары ачыр, онлары дәрслик вә нәзәри әдәбијјатла тә'мин едир; фәалијјәтини кенишләндирәрәк Тбилисидә, Јереванда, Казанда, Бухарада, Әнзәлидә вә башга шәһәрләрдә дә шө'бәләр тәшкили вә јени әлифбанын тә'лими илә мәшғул олур[9].

Јени әлифба илә савадланмаг асан олдуғу үчүн халгын она марағы кетдикчә артыр. 12 мин нүсхә чап олунан «Јени әлифба» китабынын аз вахт әрзиндә сатылыб гуртармасы[10] вә башга мүвәффәгијјәтләр јени әлифбанын һәјатилијини вә актуаллығыны көстәрән сүбут иди. В. И. Ленин дә Ағамалыоғлу илә сөһбәти заманы бу әлифбанын бөјүк әһәмијјәтини гејд етмиш вә ону «Шәргдә ингилаб» адландырмышды.

1923-чү ил ијунун 26-да Азәрбајчан Мәркәзи Ичраијјә Комитәсинин бүтүн халг комиссарлыгларына, мүәссисә вә идарәләрә әмри дәрч едилир[11]. Әмрә көрә, бир ај мүддәтиндәк бүтүн штамплар вә бланклардакы јазылар јени әлифбаја көчүрүлмәли, ишләр әрәб әлифбасы илә јанашы, јени әлифба илә дә апарылмалы иди. Јенә һәмин илдә МИК вә ХКС-нин «Јени түрк әлифбасынын дөвләтиләшмәси һаггында» гәбул етдији декретдә вә 1924-чү ил ијунун 24-дә чыхардығы гәрарда көстәрилирди ки, мөвчуд әрәб әлифбасы илә јанашы, јени әлифба дөвләти вә мәчбури сајылмалыдыр[12]. Беләликлә, 1923-чү ил латын әлифбасы уғрунда мүбаризә тарихиндә илк дөнүш или олур.

1924-чү илдә Азәрбајчан Ичтимаи Шура Чүмһуријјәти дөрдүнчү шуралар гурултајы[13], еләчә дә Азәрбајчан Мааријф Ишчиләри Иттифагынын дөрдүнчү гурултајы[14] јени түрк әлифбасынын тәтбиг олунмасы һаггында гәрар гәбул едир. Гәрарлара көрә, јени дәрс илиндән биринчи дәрәчәли мәктәбләрин 1-чи вә 2-чи групларында дәрсләр анчаг јени әлифба илә кечилмәли, 3, 4, 5-чи групларда вә икинчи дәрәчәли мәктәбләрдә исә дәрс шәклиндә тәдрис олунмалы, бөјүкләр үчүн ачылачаг савад курсларында, башга милли мәктәбләрдә Азәрбајчан дили дәрси анчаг јени әлифба илә апарылмалыдыр. Һәмчинин нәшријјатларда јени әлифбаја чох јер верилмәси, Бакыда һүруфат е'малатханасынын тәшкили зәрури һесаб едилир. Јени әлифбанын бу шәкилдә һәјата тәтбигини јени әлифба комитәси дә гәрара алыр[15]. Мәсәлә тәсдиг үчүн Халг Мааријф Комиссарлыгына вә Азәрбајчан Мәркәзи Ичраијјә Комитәсинә верилир.

1924-чү илин сентјабрында јени әлифбаја һәср едилмиш конфранс кечирилир[16]. Конфранс јени әлифбанын Азәрбајчанда мүвәффәгијјәт газандығыны гејд едәрәк онун башга түркдилли халглар арасында нечә тәтбиг олундуғуну вә јајылдығыны өјрәнмәк мәгсәди илә Крым, Дағыстан, Башгырдыстан, Татарыстан, Түркүстан вә с. јерләрә кетмәк үчүн С. Ағамалыоғлунун башчылығы илә бир бригада ајырыр. Советләр Иттифагы әразисиндә јашајан түркдилли халгларын јени әлифбаја кечмәси ишиндә бу сәфәрләрин чидди әһәмијјәти олду.

1925-чи ил әлифба тарихиндә хүсуси јер тутур. Бу илдән башлајараг јени әлифба әсасән мәктәбләр васитәсилә тәдрис едилмәјә башланыр; мүәллимләр үчүн ај курслары тәшкил олунур, биринчи синифләр үчүн тәдрис китаблары һазырланыр вә с. Артыг 1925-чи илдә јени әлифба илә савадсызлығы ләғв едәнләрин сајы 16.204 нәфәрә чатыр[17]. Беләликлә, 1925-чи ил јени әлифба уғрунда мүбаризә тарихиндә тәблиғат-тәшвигатын әсасән гуртармасы дөврү кими таныныр. Азәрбајчанда мүвәффәгијјәт газанан, Загафгазијада, сонралар өлкәмизин башга јерләриндә ја-јылан јени латын әлифбасы тезликлә Иттифаг харичиндә дә өзүнә тәрәфдарлар топлајыр. Түркијәдә, Иранда, Әфганыстанда, Суријада, Мисирдә, Јапонијада бу идеја тәрәфдарлары Совет Иттифагы дахилиндә кедән мүбаризәни бејнәлхалг һадисә кими гијмәтләндирирләр. Түркијә назири Сәбри бәј Москвада оларкән демишди: «Латын әлифбасынын Шуралар Иттифагында јашајан түрк-татар халглары арасында һәјата кечмәси башга түрк халглары үчүн дә нүмунә олур»[18].

---

[8] «Кәләчәк» журналы, 1922, № 1.

[9] Јенә орада, 1925, № 2.

[10] «Јени јол», 23 октјабр 1922-чи ил.

[11] Бах: «Бакинский рабочий», 26 ијун 1923-чү ил; «Коммунист» гәзети, 26 октјабр 1923-чү ил; «Јени јол» гәзети, 12 ијул 1924-чү ил.

[12] Бах: «Бакинский рабочий», 31 октјабр 1923-чү ил.

[13] Азәрбајчан Ичтимаи Шура Чүмһуријјәти дөрдүнчү Шуралар гурултајының јени түрк әлифбасынын тәтбиг едилмәси мәсәләси һаггында гәрары. «Јени јол» гәзети, 9 ијун 1924-чү ил.

[14] «Јени јол», 12 ијул 1924-чү ил.

[15] Јенә орада, 3 сентјабр 1924-чү ил.

[16] Јенә орада.

[17] Ф. Ага-заде, К. Каракашлы. Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения. Изд. ВЦКНТА, Казань, 1928, сәһ. 69.

[18] «Јени јол» гәзети, 7 јанвар 1926-чы ил.

1926-чы илдән әлифбанын кениш тәтбиги вә нәзәри чәһәтдән ишләнилиб түрк дилләринә уjғун шәклә салынмасы дөврү башланыр. Ленинградда Радлов дәрнәjиндә, Ленинград Шәрг Дилләри Институтунда, Ленинград дарүлфүнунунда бу ишлә хүсуси мәшғул олурдулар. Москвада өзбәк, тачик, газах, гырғыз, кумык, болгар, ногаj вә башга түркдилли халглар арасында jени әлифбанын jајылмасы, һәjата тәтбиги вә нәзәри шәкилдә ишләнилмәси мәгсәдилә латын әлифбасы чәмиjjәти тәшкил олунмушду. В. Бартолд, А. Н. Самоjлович, Р. Шор, Л. В. Шерба, С. С. Малов, Н. И. Жирков, Е. Поливанов, Н. Ф. Jаковлев, В. А. Артемов, Б. М. Гранде, А. А. Реформатски, Б. Чобанзадә кими көркәмли алимләр мүхтәлиф түрк дилләри үчүн jарарлы әлифба графикасынын jарадылмасында вә әлифба илә әлагәдар нәзәри мәсәләләрин һәллиндә фәал иштирак едирдиләр.

1925-чи ил сентjабрын 15-дә Москвада шәргшүнасларын С. Ағамалыоғлунун сәдрлиjи илә кечирилмиш ичласында түрколожи гурултаjын чағырылмасы вә нүмаjәндәләрин дә'вәти ССРИ Шәргшүнаслыг елми бирлиjи илә Азәрбаjчаны тәдгиг вә өjрәнмә чәмиjjәтинә тапшырылыр. Jени әлифбанын гәбулу сahәсиндә сон дөнүш олан I түрколожи гурултаj 1926-чы ил февралын 6-да Бакыда ишә башлаjыр. Гурултаjын ишиндә бүтүн түрк халгларынын дили, мәдәниjjәти вә тарихи илә мәшғул олан мүтәхәссисләр, һабелә харичи өлкәләрдән кәлмиш нүмаjәндәләр иштирак едирди. Түрколожи гурултаjда бир сыра мүһүм мәсәләләрлә jанашы, дөврүн мәдәни инкишафы үчүн зәрури сајылан әлифба мәсәләси дә кениш мүзакирә олунур. Үмумиjjәтлә, бу вахта гәдәр әрәбчиләр, ислаһчылар вә латынчылар арасында кедән мүбаризә гурултаjда даһа да кәскинләшир. Һәр чәрәjанын тәрәфдарлары өз нөгтеjи-нәзәрини әсасландырмаг үчүн мүхтәлиф дәлилләрлә чыхыш вә мә'рузәләр едирләр*. Латынчылар әрәб әлифбасынын нөгсанларыны, чатышмаjан чәһәтләрини даһа әсаслы елми дәлилләрлә ачыб көстәрдиләр. Онларын әрәб әлифбасына даир көстәрдикләри башлыча нөгсанлары ашағыдакы шәкилдә хүласәләшдирмәк олар:

1. Әрәб әлифбасы түрк системли дилләрин, о чүмләдән Азәрбаjчан дилинин фонетик тәбиәтини, артикуљасиjа әсасыны там ифадә едә билмир. Бу әлифбадакы һәрфләрин әксәринин мүстәгил график шәкли jохдур. 28 һәрфдән анчаг 16 һәрф мүстәгил шәклә маликдир. Галан 12 һәрф о бириләрдән анчаг диакритик ишарәләр васитәсилә фәргләнир (پ،ت،ث кими).

2. Әрәб әлифбасына дахил олан һәрфләрин сөздәки jериндән асылы олараг бир гисминин дөрд, бир гисминин ики шәкли вардыр (ر–ر، ب :ب،پ вә с. кими). Бу исә өjрәнмә вә тәдрис ишини ағырлашдырыр.

3. Әрәб әлифбасында анчаг тәләффүз заманы фәргләнән бирмә'налы сәс үчүн бир нечә график ишарәнин—һәрфин варлығы онун мүһүм нөгсанларындандыр. Бу сәсләр анчаг әрәб дили тәләффүзүнә мәхсус олдуғу үчүн түрк дилләринә jарамыр. Чүнки түрк дилләриндә бир сәсин мүхтәлиф дејилиш формасы jохдур. Бир сәс вар, онун ифадә шәкли дә бир олмалыдыр. Мәһз буна көрә дә әрәб әлифбасында мөвчуд олан ع ظ ط ص ض ث ذ кими һәрфләрин ишләдилмәси долашыглыг төрәдир. Мәсәлән, әрәб дилиндә «З» сәсинин әлифбада дөрд нөвү, һәр нөвүн бир нечә шәкли, шәкилләрин дә сөзә битишдиjи вахт алдыглары формалар тәдрис ишиндә чәтинликләр төрәдир. Демәли, «З» һәрфини өjрәнмәк истәjән шәхс бир вә ja ики шәкил әвәзинә 12 шәкил (ز-ز. ذ-ذ، ص-ضضض ظ-ظ бу шәкилләри ط ص ر د-дән фәргләндирән әламәтләри вә әлjазысында истифадә олунан хүсуси формалары өjрәнмәлидир. Һалбуки латын әлифбасында «З» фонемини ифадә едән анчаг бир һәрф **(Z)** вардыр.

4. Азәрбаjчан вә башга түрк дилләриндә хүсуси әһәмиjjәти олан саитләри **(а, ы, о, у, ә, и, ө, ү, у)** билдирмәк үчүн әрәб әлифбасында мүвафиг һәрфләр, демәк олар ки, jохдур. Саитләри билдирмәк үчүн әлифбада мөвчуд олан дөрд һәрф (ا،ی،و،ه) асанлыг дејил, долашыглыг төрәдир. Jә'ни дилимизин имла гаjдаларынын, хүсусилә аһәнк ганунунун, jазы илә оху вәһдәтинин позулмасына сәбәб олур. Ejни сөз бир нечә гыса саити билдирән һәрәкәләрә дә аиддир. Мә'лумдур ки, әрәб әлифбасында саитләр һәм һәрфләрлә (ا، و، ی), һәм дә һәрәкәләр

---

* Бах: Фәрһад Ағазадә. Нә үчүн әрәб һәрфләри түрк дилинә jарамыр? АХТ вә СК полиграфтрестинин I мәтбәәси, Бакы, 1923; Мәһjәддин. Әлифба мәсәләси. «Маариф вә мәдәниjjәт» журналы, 1923, № 10, сәһ. 29—31; Краткие тезисы докладчика (арабиста). Республика Әлjазмалары Фонду, арх., 1—7 (161); З. Новширванов. Биз нә үчүн латын әлифбасына кечмәк истәjирдик? «Jени jол» гәзети, 9 апрел 1924-чү ил; Б. Бәһмәнов. Jени түрк әлифбасы хүсусунда тезисләр. «Jени jол» гәзети, 5 мај 1924; З. Новширванов. Әрәб һәрфләри нәдән өтрү түрк-татар дилләринә jарамыр? «Jени jол» гәзети, 19 декабр 1924-чү ил; Һ. Имамов. «Jени әрәб әлифбасы», «Коммунист» гәзети, 1926, № 42—45; Галимджан Шараф. Арабская и латинская система шрифтов и вопрос о применение их для тюрко-татарских народностей. Первый Всесоюзный тюркологический съезд (стенографический отчет), АССР, Баку, 1926, сәһ. 242—260; Л. И. Жирков. Основы построения алфавита с технической точки зрения, jенә орада, 233—237; Д. Мамед-заде. О системах алфавитов тюркских народов, jенә орада, сәһ. 238—243; Г. Иманов. Крымский «фонетический» алфавит. Известия об-ва обследования и изучения Азербайджана. Бакы, 1926, № 2, сәһ. 122—127; Чәлалбәjова. Азәрбаjчан Халг Маариф Комиссарлыгы Лejптсиг сәркисиндә. «Ингилаб вә мәдәниjjәт», 1928, № 5, сәһ. 37—39; И. Юзбашев. Арабский и ново-татарский алфавит. Культура и письменность Востока, сборник ВЦКНТА, кн. 1, М., 1928, сәһ. 64—70; А. М. Магеррамов. Обсуждение основных вопросов литературного языка (Алфавит, орфография и терминология) в Азербайджанской советской печати (1920—1953 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Баку, 1950.

васитәсилә (үстүн-фәтһә, әсрә-кәсрә, өтрә-зәммә) ифадә олунур. Түрк дилләриндә әсасән биринчи васитәдән истифадә едилир. Бу да кифајәтләндиричи дејилдир. Чүнки түрк дилләриндә 9—10 саити дөрд һәрфлә ифадә етмәк олмур. Һәмин саитләрин өзләринин дә ваһид јазылыш шәкли вә бир фонетик вәзифәси јохдур: Һәмин саитләрдән و، ه —самитләри дә **(в, h)** ифадә едир, бә'зиләри исә јазылыш јеринә көрә мүхтәлиф мә'наларда ишләнир. Мәсәлән, әрәб әлифбасынын биринчи һәрфи әлиф «I» бир сыра сөзләрдә һәмзәсиз јазыларағ «ә» сәсини (اكبر احمد), һәм дә **-a** (قاعل سائل) сәсини ифадә едир. Башга сөзләрдә исә әлиф **и** вә **у** (إسرا، إسن) кими чыхыш едир. Әрәб әлифбасында **а** фонемини ифадә үчүн мәдд ишарәли әлифдән (آلما—آ);(ی) һәрфиндән (موسی); **e-h** һәрфиндән (يالنه ;ورية) истифадә олунур. Әрәб әлифбасында олан бу дөрд саитин һәр биринин бир нечә фонетик вәзифәси вардыр. Белә-ликлә, әрәб дилиндә саитләрин дүшдүјү вәзијјәтләр вә алдығы мә'налар әлифбанын мәнимсәнилмәсинә бөјүк әнкәл төрәтмәклә бәрабәр, Азәрбајчан дилинин дәгиг јазы вә оху принсипләрини, ваһид имла гајдаларыны јаратмаға имкан вермир, башга милләтләрин дилимизи өјрәнмәсинә мане олдуғу кими, башга дилләрдән алынан сөзләрин азәрбајчанчалашмасы ишини дә чәтинләшдирир. Мә'лумдур ки, Азәрбајчан сөзләри һечаларына ајырма јолу илә тәдрис олунур. Әрәб графикасында саитләрин азлығы вә әрәб һәрфләринин битишмәсиндәки принсипсизлик тәдрис ишиндә бу гајданы позур. Әрәб һәрфләринин бә'зиси өзүндән сонракы һәрфә битишмир, бә'зиләри исә битишәркән башга шәклә дүшүр. Бу һал сөзләрин һечалара бөлүнмәсини, хүсусилә һечаларын бир сәтирдән башга сәтрә кечирилмәси гајдаларыны да позур (تكليف آلما) сөзләриндә олдуғу кими).

5. Әрәб әлифбасындакы нөгтәләр, һәрфләрин үстүнә вә алтына гојулан мүхтәлиф диакритик ишарәләр јазынын көзәллијини позур, сүр'әтини азалдыр, әлифбанын гавранылмасыны чәтинләшдирир, мәтбәә мәһсулунун нөгсанлы чыхмасына сәбәб олур.

6. Әрәб әлифбасы стенографија, макиначылыг вә телеграф ишләри үчүн дә әлверишли дејил. Чүнки әрәб әлифбасы һәмин саһәләр үчүн вачиб олан һәрфләрин мигдарча сабит јазылыш формасына малик олмасы шәртинә чаваб вермир.

7. Әрәб әлифбасы илә сағдан сола јазылыр. Бу гануну әрәбләр өзләри дә һәмишә көзләјә билмирләр. Кимја формулларыны, ријази әмәлләри, нотларын алтындакы бәдии һиссәни, рәгәмләри вә саирәни солдан саға јазмаг мәчбуриҗҗәтиндә галырлар ки, бу да јазы просесиндә ики үсулун јаранмасына сәбәб олур вә и. а.

Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, әрәб әлифбасында мүшаһидә едилән бу нөгсанлар латын графикасында, демәк олар

ки, јохдур. Латын әлифбасында ајры-ајры һәрфләр бир фонемин ифадәчисидир. Јә'ни бүтүн фонемләрин јазыда анчаг бир әдәд ишарәси вардыр. Латын әлифбасында диакритик ишарәләр, демәк олар ки, јохдур; әлифбада мөвчуд олан саитләр, еләчә дә самитләр Азәрбајчан дилинин саит вә самитләринә мәхрәччә әсасән ујғун кәлир; һәрфләр садәлијинә вә көзәллијинә көрә фәргләнир, сәтри һәрфләрлә јанашы, јазы просесиндә хүсуси әһәмиҗҗәтә малик олан баш һәрфләр дә вардыр вә с.

Әрәб әлифбасынын тәрәфдарлары исә бу әлифбанын үстүнлүјүнү сүбут үчүн бир сыра мүддәалар ирәли сүрүрдүләр. Онлара көрә әрәб әлифбасында јазы вә чап һәрфләри бир типлидир, һәрфләр бир-бириндән јахшы фәргләндији үчүн гаврама асан олур, јазы просесиндә әл тәбии шәкилдә сағдан сола һәрәкәт едир, бүтүн түрк системли халгларын дилләриндәки мә'налы сәсләри ифадә етмәк үчүн әрәб әлифбасы латын әлифбасындан әлверишлидир — әрәб әлифбасында еһтијат һәрф чохдур, латын әлифбасына кечдикдә көһнә әдәбиҗҗатын талеји горху алтына дүшүр. Латын әлифбасынын тәтбиги күллі мигдарда малиҗҗә чәтинликләри төрәдәчәк, латын әлифбасына кечдикдә бүтүн савадлылар савадсыз олачаглар, латын әлифбасы мүсәлман бирлијини позачаг вә түркләри ислам аләминдән ајырачагдыр[19] вә и. а.

Әлбәттә, әрәб әлифбасыны тамам јарарсыз һесаб етмәк дүзкүн дејилдир. Чүнки бу әлифба өз јарадычысы олан әрәбләрин дилинә, тәләффүзүнә, демәк олар ки, ујғундур. Әрәб әлифбасынын садаланан мүсбәт чәһәтләри дә бу нөгтеји-нәзәрдән доғру ола биләр. Әрәб әлифбасыны тәнгид едәнләр она әрәб дили бахымындан јанашмыр. Бу әлифбанын түрк дилләри үчүн нә дәрәчәдә јарарлы вә јарарсыз олмасыны әсас көтүрүрләр. Бу дилләрдә данышан халглар үчүн әлифба мәсәләсиндә әсас өлчү, әлбәттә, әрәб дили дејил, мәһз онларын өз дилләри олмалыдыр. Буна көрә дә латынчылар әрәбчиләрин ирәли сүрдүкләри иддиалары чох һаглы олараг рәдд едирдиләр: әрәб әлифбасы илә чапдан чыхмыш әдәбиҗҗаты асанлыгла јенидән нәшр етдирмәк олар, бу әлифба илә савадлыларын сајы аз олдуғу үчүн латын әлифбасына кечмәклә Азәрбајчан халгы чох шеј итирмир, әксәриҗҗәти тәшкил едән савадсыз күтләләрин мәнафеји исә әрәб әлифбасыны дәјишдирмәји тәләб едирди.

Әрәб әлифбасынын ислаһы чәрәјаны да бүтүн чәһдләрә бахмајараг, түрколожи гурултајда мүвәффәгиҗҗәт газана билмәди. Чүнки әрәб әлифбасынын ислаһ едилмиш шәкли әслиндә

---

[19] Б а х: Краткие тезисы докладчика (арабиста). Республика Әлјазмалары Фонду, архив, 19,7—7(161); Галимджан Ш а р а ф. Арабская и латинская система шрифта и вопрос о применении их для тюрко-татарских народностей. Первый Всесоюзный тюркологический съезд (стенографический отчет), АССР, Баку, 1926, сәһ. 242—260.

сабиг әрәб әлифбасындан чох аз фәрғләнир, бә'зи һалларда исә әлифбаны даһа да мүрәккәбләшдирирди, әрәб әлифбасынын чатышмајан чәһәтләрини, демәк олар ки, мүһафизә едиб сахлајырды. Ислаһчылар дөрдшәкилли әрәб һәрфләрини ики шәклә, икишәкилли һәрфләри дә бир шәклә ендирирләр. Мәсәлән, онлар ب һәрфинин анчаг башда јазылан ب шәклини вә мүстәгил ب формасыны сахлајырлар. Ислаһчыларын гәбул етдикләри ики форма башга һәрфләрә битишдикдә јенә чохшәкиллилик мејдана чыхыр. Ислаһчылар түрк дилләриндәки саитләри билдирмәк үчүн мүстәгил шәклә малик ајрыча һәрфләр тәклиф едә билмир, мөвчуд дөрд саитин үстүнә, алтына вә јан тәрәфинә мүхтәлиф диакритик ишарәләр артырмагла 9—10 саит һәрф дүзәлдирләр. Бунунла да әрәб әлифбасындакы диакритик ишарәләрин төрәтдији чәтинлији нәинки арадан галдырыр, әксинә, даһа да мүрәккәбләшдирирдиләр вә с.[20]

Јухарыда дејилдији кими, мүбаһисәләрә сон гојан I түрколожи гурултајда Ч. Горхмазов—Азәрбајчан, Күрчүстан, Ермәнистан, Өзбәкистан, Гырғызыстан, Дағыстан, Түркмәнистан, Јакутија чүмһуријјәтләри, Гарачај, Балкар-Кабардин, Ингуш, Чечен, Адыкеј-Чәркәз, Осетин вә с. вилајәтләри адындан чыхыш едәрәк ашағыдакы гәтнамәни тәклиф едир:

«Јени түрк әлифбасынын әрәб әлифбасындан вә ислаһ едилмиш әлифбадан јарарлығы вә техники үстүнлүјүнү, әрәб әлифбасына нисбәтән бөјүк мәдәни-тарихи төрәгги үчүн әһәмиҗјәтини нәзәрә алараг гурултај јени әлифбанын ајры-ајры чүмһуриҗјәт вә вилајәтләрдә, һәр бир чүмһуриҗјәт вә халгын өз гајдасы вә арзусу илә олараг һәјата кечирилмәсини лазым билир...»[21].

Ислаһчылар вә әрәбчиләр адындан исә Ә. Шәрәф чыхыш едәрәк сәсә гојулмаг үчүн ашағыдакы гәтнамәни төгдим едир:

«1. Һәр ики—әрәб, латын әлифба системинин түрк дилләринә хидмәт едә биләчәјини; 2. Азәрбајчанда латын системинин түрк дилләринә тәтбиги саһәсиндә вә Татарыстанда әски әрәб әлифбасы ислаһы јолунда көрүлән бөјүк ишләри е'тираф етмәклә, бу вә ја дикәр системин түрк дилләри үчүн лүзуму мәсәләсинин һәллини ачыг бурахмалы; 3. Һеч олмазса бу вахта гәдәр әрәб системиндән истифадә едән бүтүн түрк дилләри үчүн ваһид һәрф системи тә'јин едилмәлидир ки, бу да икинчи түрколожи гурултај төрәфиндән һәлл олунмалыдыр; 4. Истәр әрәб, истәр латын системиндә бүтүн түрк дилләри үчүн бир дүрлү әлифба дүзәлтмәкдән өтрү, бири ислаһчылардан, дикәри латынчылардан олмаг үзрә ики комисјон тәшкил олунмалыдыр, әрәб хәттиндә исә ислаһын гәти принсипләри чыхылмалыдыр»[22].

1926-чы ил мартын 9-да I Үмумиттифаг түрколожи гурултај јени әлифбанын әрәб әлифбасындан вә ислаһ едилмиш әлифбадан һәр чәһәтдән үстүн вә јарарлы олдуғуну, онун мәдәни-тарихи төрәгги үчүн әһәмиҗјәтини нәзәрә алыб, әрәб әлифбасы леһинә верилмиш 7 сәсә гаршы 101 сәслә јени әлифбаја кечмәк һаггында гәрар чыхарыр[23]. Гәбул вә чап олунмуш, лакин һәлә график төләбләрә тамамилә чаваб вермәјән әлифбанын (б а х: чәдвәл) тәкмилләшмәси әтрафында мүбаһисә вә мүзакирәләр давам едир.

Мә'лумдур ки, һәр бир әлифба мәнсуб олдуғу дилин фонетик төләбләринә әсасән чаваб вермәлидир. Латын әлифбасы да латын дилинин фонетик төркибинә ујғун төртиб едилмишдир. Бу графика әсасында әлифба дүзәлдән мүхтәлиф халглар өз дилинә мәхсус фонемләрин ифадәси үчүн хүсуси һәрфләр јарадыр (алман әлифбасында **ch, sch** вә с. кими). Бу хүсуси һәрфләр ја гәбул олунан әлифба әсасында, ја да башга дилләрин әлифбасындан истифадә јолу илә јарадылыр. Јени Азәрбајчан әлифбасы төртиб едилдикдә дә мәһз бу чәһәт нәзәрә алынмышдыр. Чүнки Азәрбајчан дилиндә мөвчуд 32 фонемин һамысы үчүн 24—25 һәрфли латын әлифбасындан мүстәгил һәрф көтүрмәк мүмкүн дејилдир. Буна көрә дә Азәрбајчан дилинин хүсуси фонемләри үчүн әлавә шәкилләр гәбул едилмишдир ки, бунларын бир гисми латын әлифбасына мәхсус һәрфләр әсасында дүзәлдилмиш, бир гисми исә башга дилдән көтүрүлмүшдүр. Јени Азәрбајчан әлифбасында 25 һәрф (**a, в, c, d, f, g, e, h, i, j, k, l, m, n, o, p, q, r, s, u, t, v, x, y, z**) латын әлифбасындан көтүрүлмүшдүр. Бунлардан 6-сы саит (**a, e, i, o, u, y**), 19-у самитдир (**в, c, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, z**). Һалбуки Азәрбајчан дилиндә 9 саит, 23 самит сәс вардыр. Азәрбајчан дилинә мәхсус **«ш»** фонеми үчүн рус әлифбасындан з һәрфи көтүрүлмүш, 6 һәрф исә (**ç, ɳ, ə, ɵ, z, ı**) һәм латын һәрфләринин формача дәјишмәси (**e-ɵ**), һәм дә мәхрәчинә көрә јахын олан һәрфләрә ишарәләр артырылмасы јолу илә (**c-ç, n-ɳ, o-ɵ, z-ƶ, i-ı**) дүзәлдилмишдир. Көрүндүјү кими, латын әлифбасы әсасында әлифба төртиб олунаркән фонетик принсипә әсасланылмышдыр. Ән'әнәви-тарихи принсипә көрә исә лајиһәјә сағыр нун (**ɳ**) вә апостроф (') ишарәси дә әлавә едилмишдир. Бунлардан „(**ɳ**)“ һәрфи хүсусилә 1935-чи илдән әдәби дилимиздә ишләнмәдији үчүн 1938-чи ил лајиһәсинә дахил едилмир. Лакин башга түрк системли халгларын јени әлифба лајиһәләриндә (**ɳ**) галырды. Демәли, латын әлифбасы әсасында јени Азәрбајчан әлифбасы дүзәлдиләркән үмумхалг

[20] Бах: Һәсән Иманов. Јени әрәб әлифбасы, «Коммунист» гәзети, 1926, № 42; Крым мәтбуаты латын әлифбасы һаггында, «Јени јол» гәзети, 1924, №7.

[21] Әлифба һаггында мә'рузә үзәриндә мүбаһисә. «Јени јол» гәзети, 7 март 1926-чы ил.

[22] Әлифба һаггында мә'рузә үзәриндә мүбаһисә. «Јени јол» гәзети, 7 март 1926-чы ил.

[23] I Үмумиттифаг түрколожи гурултајының гәрарлары. «Јени түрк әлифбасы һаггында», «Јени јол» гәзети, 10 март 1926-чы ил.

дилиндә мөвчуд олан, дилин бүтүн диалектләрини әһатә едән мә'налы сәсләрә уjғун график ишарәләр jарадылмасы әсас принсип кими алыныр.

Лаjиһәләрдә һәр бир фонемин өзүнәмәхсус шәкли вардыр. Лаjиһәчиләр чалышмышлар ки, бир шәкил бир нечә фонеми дejил, анчаг бир фонеми ифадә етсин, һәрфләрин саjынын сәсләрин саjындан аз олмасы, фонемләрин график шәкилләринин мүмкүн гәдәр азлыгы да бу лаjиһәләрин үстүн чәһәтләриндәндир. Одур ки, әксәр һалда мәхрәчинә көрә jахын олан һәрфләрә кичик дәjишикликлә ejни шәкил верилмишдир. Бу һал һәм саитләрдә, һәм дә самитләрдә мүшаһидә олунур. Лаjиһәләрин үстүн чәһәтләриндән бири дә камил әлифба үчүн нөгсан саjылан диакритик ишарәләрин әрәб әлифбасына көрә аз олмасыдыр. Тәгдим едилән 33 һәрфдән анчаг 7 һәрфдә **(ç, f, i, j, (ŋ, ө, ƶ)** әлавә ишарәләр вардыр ки, бунлар да jазы просесини чәтинләшдирәчәк дәрәчәдә мүрәккәб дejилдир.

Бүтүн түрк дилләри үчүн «бирләшдирилмиш әлифба» ҮМJТӘК-нин елми шурасына тәгдим едилмиш 18 әлифба лаjиһәсинә әсасән jарадылмышдыр. Әлбәттә, бирләшдирилмиш әлифба лаjиһәси дә һазырланаркән һәр халгын дилинә мәхсус фонетик хүсусиjjәтләр нәзәрә алынмышдыр. Чүнки Н. Ф. Jаковлевин дедиjи кими, «бүтүн халглар үчүн мүтләг «бирләшдирилмиш әлифба» jарадылмасы мүмкүн дejилдир». Лаjиһәләрдә уjғун кәлән һәрфләрин мигдары 17-дир **(a, e, u, в, p, t, d, r, z, s, h, f, x, ŋ, ɲ, m, l)**. 16 һәрф исә мүхтәлиф чәһәтләрдән бир-бири илә фәргләнир. Пленум бу һәрфләри **(c, ç, ə, g, q, ɑ j, k, o, ө, q, ş, v, y, ƶ, ь)** аjры-аjры мүзакирә едәрәк баһид принсип гәбул едир. Елми шуранын тәгдим етдиjи бирләшдирилмиш әлифбаjа Азәрбаjчан комитәсинин вердиjи лаjиһә даһа чох уjғун кәлир. Уjғун кәлмәjән анчаг с әвәзинә ç, ç әвәзинә **c, g** әвәзинә **ɑ, ɑ** әвәзинә **g, k** әвәзинә **q, q** әвәзинә **k, ڭ** һәрфи үчүн **z, u** әвәзинә **y, y** әвәзинә **u** һәрфләринин верилмәсидир. Мүзакирә вахты Азәрбаjчанын нүмаjәндәләринин көтирдикләри дәлилләр һагг газана билмир. Пленум бу һәрфләрин бирләшдирилмиш әлифбадакы шәклинин мәхрәччә дүзкүн олдуғуну гejд едәрәк онларын сахланылмасыны сәс чохлуғу илә гәбул едир. Гәрарда дejилирди:

1. Комиссиjанын гәбул етдиjи бирләшдирилмиш әлифба һәлә jени әлифбаjа кечмәjән республика вә халглар үчүн мәчбуридир.

2. Jени әлифбаны бир нечә илдән бәри һәjата кечирән Азәрбаjчан кими республикаларын исә бирләшмиш әлифбаjа кечмәси вачиб дejил. Анчаг бу республикалар тәдричән бирләшдирилмиш әлифбаjа кечмәлидирләр[24].

[24] Первое заседание комиссии по унификации алфавита пленума ВЦК по проведению нового тюркского алфавита. Культура и письменность Востока, сборник ВЦКНТА, кн. 1-я, М., 1928.

Белəликлə, 1933-чү илдə бирләшдирилмиш вə дəгигləшдирилмиш jени əлифба лаjиһəси тəртиб едилир. Доғрудур, бу əлифбада да 33 һəрф вардыр. Лакин jени лаjиһədə Азəрбаjчан дили фонемləринин артикулjасиjаjа көрə латын əлифбасы һəрфləринə уjғунлашдырылмасы дəгигləшдирилмишдир. Белə ки, мə'наларына көрə **C-Ç, g-q, u-y** һəрфləринин jерləри дəjишдирилмиш, **ь** фонеми үчүн сабит jазылыш шəкли мүəjjəнləшдирилмиш, **ш** фонеми үчүн исə латын əлифбасында олан **S** һəрфинə ишарə артырмагла jени шəкил «**Ş**» jарадылмышдыр. Һəрфləрин сырасы, мəхрəччə jахын олан һəрфləрин бирбирини изləмəси принсипи дə нəзəрə алынмышдыр **(g, ɑ, s, ş** вə с.). Демəли, лаjиһədə олан 9 **(a, e, ə, i, o, ө, u, y, ь)** саит вə 24 самит **(в, c, ç, d, f, g, ɑ, h, j, k, l, m, ŋ, ɲ, p, q, r, s, ş, t, v, x, z, ƶ)** һəрфин һамысы латын графикасы əсасында jарадылмышдыр. Гejд етмək лазымдыр ки, бу лаjиһə рус графикасы əсасында jаранан jени əлифбаjа кечən дөврə гəдəр истифадə олунмушдур. 1938-чи илдə чап олунан лаjиһəjə анчаг jухарыда дejилдиjи кими, **ŋ**, һəрфи дүшмəмиш вə һəрфləрин сырасында чүзи дəjишиклик олмушдур. Сонунчу сырада дуран **ь** һəрфи мəхрəччə jахын олан **i** һəрфиндən сонра, **y** һəрфи исə **u** һəрфиндən сонра верилмишдир.

Гejд етмək лазымдыр ки, jени Азəрбаjчан əлифбасында баш һəрфləр латын графикасында олдуғу кими гəбул едилмишдир. Азəрбаjчан дилинə мəхсус хүсуси һəрфləр үчүн исə мүвафиг баш һəрф формалары jарадылмышдыр **(C, Ç, Ɑ, Ş Ə, Ө)**.

Лакин jени əлифбаjа баш һəрфləрин салынмасына е'тираз едənləр дə аз дejилди. Мəһз ҮМJТӘК-нин пленумларында гызғын мүбаһисə төрədən мəсəлələрдən ən мүһүмү бирləшдирилмиш əлифбада сəтри һəрфləрlə jанашы, баш һəрфləрин верилмəсинин мəгсəдəуjғунлуғуну ајдынлашдырмаг олду. Түркдилли халглар əрəб əлифбасындан истифадə етдикləри үчүн баш һəрфləрин варлығы һаггында тəсəввүрə малик олмамышлар. Лакин латын əлифбасында баш һəрфləр олдуғуна көрə jени əлифбада бунун сахланылыб-сахланылмамасы мүбаһисə доғурур[25].

[25] Бах: Г. Л. Жирков. В борьбе за новый тюркский алфавит, М., 1926, сəһ. 32; Ф. Ага-заде. Материалы по унификации проектов нового тюркского алфавита. Изд. ВЦКНТА, 1927; проф. Е. Поливанов. К вопросу о заглавных буквах. Культура и письменность Востока, сборник ВЦКНТА, книга 1-я, М., 1928, сəһ. 91—96; Р. Шор. К вопросу о заглавных буквах. Культура и письменность Востока, кн. III-я, Баку, 1928; В. Н. Леонтьев. О заглавных буквах. Культура и письменность Востока. Кн. II-я, изд. ВЦКНТА, Баку, 1928, сəһ. 76—90; Второе заседание комиссии по унификации алфавита Пленума Всесоюзного центрального комитета по проведению нового тюркского алфавита. Культура и письменность Востока, сбор. ВЦКНТА, кн. 1-я, М., 1928; Б. Кульбешеров. О заглавных буквах. «Правда Востока», январь, 1928 вə с.

Бу мәсәлә әтрафында ики фикир јаранмышды. Бир груп бирләшмиш әлифбада баш һәрфләрин верилмәсинин әлејһинә иди. Икинчи груп баш һәрфләрин олмасынын тәрәфдары иди. Биринчи чәрәјанын мүдафиәсиндә Орта Асија республикалары нүмајәндәләри хүсусилә фәргләнирдиләр. Онлар бирләшмиш әлифбадан баш һәрфләрин тамамилә чыхарылмасыны, истәр нәшрииҷатда, истәрсә дә тәдрисдә һәрфләрин бир шәклинин олмасыны гәти тәләб едирдиләр. Пленумда Орта Асија нүмајәндәләри адындан бу тәклифи нәзәри чәһәтдән үмумиләшдирән проф. Е. Д. Поливанов көстәрир ки, фонетик принсипә әсасланан әлифбада баш һәрфләрин верилмәси дүзкүн дејил. Чүнки *Москва* сөзүндәки **М**-лә *Москит* сөзүндә кичик јазылан м арасында сәс мә'насы, сәс ифадәси е'тибарилә һеч бир фәрг јохдур. Дикәр тәрәфдән, баш һәрфләрин тәтбиги үчүн кәтирилән әсасларын һеч бири фонетик, грамматик әһәмиҷҷәтә малик дејилдир; ибтидаи мәктәбдә тәдриси, нәшриҷҷат ишләрини чәтинләшдирир, имла гајдаларыны мүрәккәбләшдирир. Әлифбанын тез гавранылмасы үчүн индики шәраитин тәләбинә көрә һәрфләрин бир формасы илә кифајәтләнмәк мәгсәдә даһа ујғундур. О, јакут графикасынын мүсбәт чәһәтини мәһз баш һәрфләрин верилмәмәсиндә көрүрдү[26].

Лакин 1922-чи илдән тәтбиг олунан Азәрбајҹан јени әлифбасынын мүвәффәгиҷҷәтләри, бурадакы баш һәрфләрин педагожи үстүнлүкләри бу чәрәјан тәрәфдарларыны, хүсусилә Е. Д. Поливанову өз нөгтеји-нәзәриндән кери чәкилмәјә мәчбур едир. О бу гәнаәтә кәлир ки, һазыркы вәзиҷҷәтдә бирләшмиш јени әлифбадан баш һәрфләрин чыхарылмасы хүсуси чәтинликләр төрәдәр. Чүнки бу, јени јарадылмыш вә мүвәффәгиҷҷәтлә тәтбиг олунан әлифбада реформа демәкдир. Индики һалда түрк системли халгларын бир-бириндән тәчрид едилмиш һалда тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил. Онлар башга халгларын, хүсусилә рус халгынын дили вә әлифбасы илә мүтләг таныш олачаглар. Буна көрә баш һәрфләрин тәдриси вачибдир. Проф. Е. Д. Поливановун бу фикри ејни заманда проф. Ф. Јаковлевин һәмин пленумда сијаси чәһәтдән дүзкүн олмајан чыхышына да чаваб иди. Проф. Ф. Јаковлев көстәрирди ки, баш һәрфләрин хүсуси шәкилләринин әлифбадан чыхарылмасы һәм техники, һәм дә башга сәбәбләрә көрә идеал гәрардыр. Доғрудур, баш һәрфләрин гәбулу тәрәфдарлары чәбр вә кимја елмләри саһәсиндә, һабелә нотларын јазылмасында бу һәрфләрдән истифадә едилмәсини бәһанә тутурлар. Амма дүшүнмәк лазымдыр ки, бу елмләр кимә лазымдыр? Мәгсәд халг күтләләринин савадланмасыдыр. Буна көрә дә әлифбаны чәтинләшдирән белә тәдбирләрдән узаглашмаг лазымдыр. Кениш халг күтләләриндә чәбр, кимја, нот лазым дејил. Гырғызлар кими керидә галмыш халгын анчаг аз бир һиссәси чәбри, кимјаны өјрәнәчәк. Азлыг тәшкил едән бу һиссәнин һесабына исә әлифбаны мүрәккәбләшдирмәк олмаз[27]. Лакин Совет һөкүмәти савадланма ишини сүр'әтләндирәчәк амилләрин һәјата кечирилмәсинә бир дә она көрә чалышырды ки, мәһз Ф. Јаковлевин көстәрдији чәбр, кимја кими елмләри вә үмумиҷҷәтлә мәктәби, мәдәнијјәти, инчәсәнәти, дөвләт идарәсини халгын малы етсин.

[26] Е. Д. Поливанов, Проекты латинизации тюркских письменностей СССР. Изд. Узгиза Ташкент, 1926, сәһ. 22.

Бирләшмиш әлифба комиссијасынын икинчи ичласында ҮМЈТӘК-нин елми шурасы адындан проф. Б. Чобанзадә чыхыш едәрәк көстәрир ки, елми шура мөвчуд баш һәрфләрин сахланылмасы тәрәфдарыдыр. Чүнки баш һәрфләр мәтн дахилиндә чүмләләрин охунушуну асанлашдырыр; мәтндә хүсуси исимләри нәзәрә чарпдырмаға хидмәт едир; һөрмәт олунан анлајыш вә предметләри јазыда фәргләндирмәјә имкан јарадыр; техники елмләрдә истифадә олунур; мәтни көзәлләшдирмәкдә, китабларын, брошүраларын, журналларын бәдии тәртибатында мүһүм рол ојнајыр; кичикјашлы ушагларын нәзәрини китаба чәлб етмәкдә педагожи әһәмиҷҷәтә маликдир.

ҮМЈТӘК-нин III пленуму (1928) Азәрбајҹан комитәсинин тәклифини тәсдиг едир. Бу пленум гәрар чыхарыр ки, баш һәрфләр истисnасыз оларағ јени әлифбаны гәбул едән вә гәбул етмәк истәјән халгларын әлифбасына дахил олмалыдыр[28].

Бу гәрардан сонра баш һәрфләрин шәкли әтрафында мүбаһисә галхыр, мүхтәлиф тәклифләр ирәли сүрүлүр[29].

Лајиһәләрдән ајдын олдуғу кими, јени Азәрбајҹан әлифбасында баш һәрфләрин латын әлифбасындакы формалары сахланылмыш, хүсуси һәрфләрә исә ујғун шәкилләр јарадылмышдыр. Бә'зи алимләр (Л. Жирков) сәтри һәрфләр үзәринә мүхтәлиф диакритик ишарәләр гојмагла һәрфләри фәргләндирмәји тәклиф едирдиләр. Бә'зиләри сәтри һәрфләрин ириләшдирилмиш шәклиндән истифадәни мәгсәдәујғун сајырдылар[30], бә'зиләри дә едилән тәклифләрә әсасән мүвафиг һәрфләр јаратмаг фикрини ирәли сүрүрдүләр.

Әлбәттә, бүтүн бу тәклифләрин өзүнә көрә мүсбәт вә мәнфи чәһәтләри вардыр. Л. Жирковун тәклиф етдији ишарәләрин [c], [*] јазыда хүсуси вәзифәси олдуғундан, еләчә дә графика

[27] Второе заседание комиссии по унификации алфавита пленума Всесоюзного ЦК по проведению нового тюркского алфавита. Культура и письменность Востока, сбор. ВЦКНТА, кн. 1-я, М., 1928 года.

[28] Стенографический отчет третьего пленума ВЦКНТА, Казань, 1928.

[29] В. Н Леонтьев. О заглавных буквах. Культура и письменность Востока, кн. 2-я, ВЦКНТА, Баку, 1928, сәһ. 76—90.

[30] Гејд: һәлә 1919-чу илдә Абдуллабәј Әфәндизадәнин тәртиб етдији әлифба лајиһәсиндә дә баш һәрфләр јох иди. Мүәллиф јазырды ки, баш һәрфләрин верилмәси мәсләһәт көрүләрсә, сәтри һәрфләрин ириләшдирилмиш шәклиндән истифадә мәгсәдәујғундур. Сон түрк әлифбасы, Бакы, һөкумәт мәтбәәси, 1919-чу ил.

үчүн нөгсан сајылан диакритик ишарәләри чохалтдығындан гәбул едилмир. Дикәр тәклифи дә истисnасыз бүтүн һәрфләрә, хүсусилә сәтрдән јухары галхан вә ашағы дүшән һәрфләрә тәтбиг етмәк мүмкүн олмур, јазының көзәллији позулур вә с. ҮМЈТӘК-нин III пленуму Азәрбајчан комитәсинин тәклифини тәсдиг едир; бирләшдирилмиш әлифбаја әсасән Азәрбајчанда тәтбиг олунан лаjиһәдәки баш һәрфләрин шәкилләри дахил едилир.

1928-чи ил ијулун 22-дә Азәрбајчанда јени әлифбанын тәтбигинин 6 иллик јубилеји кечирилир. Јубилејдә иштирак едән М. Горки өз чыхышында јени әлифбанын әһәмиjjәтини вә онун јајылмасында Азәрбајчанын ролуну гиjмәтләндирәрәк дејир: «Бундан сонра кәнардан һадисәләрә нәзәр jетирәнләр тарихи јазмајачаглар. Тарих әмәкчинин һәгиги вә намуслу әлләрилә јазылачагдыр. Бу адам һөкмән дејәчәкдир: Азәрбајчан халгы бүтүн Шәрг халглары гаршысында гәти аддым атмыш вә әлифбаны һәjата кечирәрәк кәләчәкдә кедәчәjимиз jолу бүтүн халглара көстәрмиш вә онларын рәһбәри ролуну гәбул етмишдир»[31].

1928-чи ил ијулун 2-дә јени әлифбанын мәчбури вә гәти һәjата кечирилмәси барәдә гәрар гәбул едилир. Гәрара көрә, 1929-чу ил јанвары 1-дән Азәрбајчанда олан бүтүн идарәләр, нәшриjjатлар, мәктәбләр, тәһсил очаглары вә с. өз ишләрини јени әлифба илә апармалыдыр. Бу гәрарын һәjата кечирилмәси ишини ССРИ МК-нин сәдри Г. Мусабәjовун имзасы илә Мәркәзи Ичраиjjә Комитәси вә Халг Комиссарлар Шурасының гәбул етдиjи гәрар[32] даһа да сүр'әтләндирир. Гәрарда ССРИ мигjасында түрк системли дилләрә мәхсус өлкәләрлә апарылачаг ишләрин јени әлифба илә олмасы вә бу тәдбирләрин һәjата кечирилмәси үчүн республикалара һәртәрәфли јардым көстәрилмәси тапшырылыр.

1929-чу ил әлифба тарихинә там гәләбә или кими дахил олур. «Јени jол» гәзетиндә УК(б)Ф-си Загафгазиjа Өлкә Комитәси, Мәркәзи вә Бакы фиргә Комитәләри, Азәрбајчан Ленин Комсомолунун Мәркәзи вә Бакы Комитәләри, Азәрбајчан Һәмкарлар Иттифагы Шурасы, Азәрбајчан Мәркәзи Ичраиjjә Комитәси, Халг Комиссарлар Шурасы вә дикәр тәшкилатларын јени әлифбаја кечмәклә әлагәдар олараг халга мүрачиәтләри дәрч едилир.

ҮМЈТӘК-нин I пленумундан сонра Азәрбајчан үмумән гәбул етдиjи гәрара әсасән бирләшдирилмиш әлифбаја кечмәли иди. Лакин бу иш ләнкидилирди. Буна көрә дә ҮМЈТӘК-нин IV пленуму бирләшдирилмиш јени түрк әлифбасына кечмәji ләнкидән республикалары, хүсусилә Азәрбајчаны тәнгид едәрәк көстәрир ки, I, II, III пленумларда Азәрбајчана бирләшдирилмиш әлифбаја кечмәк гәти тапшырылдығына бахмајараг, буна һәлә дә әмәл едилмәмишдир. Бу исә башга республикаларда әлифбанын тәтбигинә мәнфи тә'сир едир, она көрә дә Азәрбајчан гәти олараг бирләшдирилмиш әлифбаја кечмәлидир[33].

Бирләшмиш әлифбанын халглар арасында бејнәлмиләл әлагәнин вә сосиализм гурулушу тәчрүбәси мүбадиләсинин күввәтләндирилмәси ишиндәки әһәмиjjәтини нәзәрә алараг Азәрбајчан Мәркәзи Ичраиjjә Комитәси вә Халг Комиссарлар Шурасы 1932-чи ил мајын 22-дә гәти шәкилдә бу әлифбаја кечмәjә даир гәрар гәбул едир. Гәрарда дејилир:

«1. 1932-чи ил ијунун 1-дән е'тибарән АСШЧ дахилиндә олан бүтүн дөвләт идарәләри, мүәссисәләр, ичтимаи тәшкилатлар вә елми идарәләр... индики мөвчуд латынлашдырылмыш әлифбадан үмумиләшдирилән латынлашдырылмыш әлифбаја кечсинләр.

2. Азәрнәшр, күндәлик нәшриjjат, бүтүн гәзетләр, журналлар вә бүтүн идарә вә тәшкилат нәшриjjатлары өз чап мәһсулларыны 1932-чи ил ијун ајынын 1-дән јалныз үмумиләшдирилмиш әлифба илә бурахсынлар»[34].

Беләликлә, 1932-чи илдә Азәрбајчанда бирләшмиш әлифбаја кечилмәклә латын әлифбасынын гәти тәтбиги мәсәләси там мүвәффәгиjjәтлә баша чатыр.

Рус графикасына әсасән гәбул едилән Азәрбајчан дилинин јени әлифбасы. Латын әлифбасы әсасында jарадылмыш јени әлифбаја кечәркән графиканын, еләчә дә дилин фонетик системи нәзәрә алынмышдыр. Лакин сонралар ајдынлашыр ки, мәсәләjә даһа чох дилчилик нөгтеји-нәзәриндән јанашылмыш, халгын игтисади-сиjаси, ичтимаи вәзиjjәти, кәләчәк инкишаф истигамәти нәзәрдән гачырылмышдыр. Буна көрә дә 30-чу илләрдән әлифбанын рус графикасы үзрә jарадылмыш јени әлифба илә әвәзи зәрурәти мејдана чыхыр. Рус графикасы әсасында jарадылмыш әлифбаја кечмәк идеjасы да бирдән-бирә мејдана кәлмәмишдир. Һәлә кечән әсрдә М. Ф. Ахундов латынлашдырдығы әлифба илә кифajәтләнмәjәрәк рус әлифбасына кечмәji дә зәрури сајмыш, һәтта латын графикасына әсасән jаратдығы әлифбада рус һәрфләриндән дә истифадә етмишдир. Сонралар, советләшмәнин илк күнләриндән jаранан мүбаризә чәрәjанларындан бири дә рус әлифбасы тәрәфдарлары чәрәjаны иди. Лакин латын әлифбасы тәрәфдарларынын

---

31 «Јени jол» гәзети, 23 ијул 1928-чи ил.

32 «Культура и письменность Востока», кн. 5, изд. ВЦКНТА. Баку, 1931, сәһ. 1—2.

33 Резолюция по докладу унификации существующих алфавитов. Стенографический отчет IV пленума Всесоюзного центрального Комитета Нового Алфавита, Алма-Ата, 1931.

34 Азәрбајчанын үмумиләшдирилмиш әлифбаја кечмәси һаггында АСШЧ Мәркәзи Ичраиjjә Комитәси вә Халг Комиссарлар Шурасының гәрары. «Коммунист» гәзети, 23 мај 1932-чи ил.

чохлуг тәшкил етмәсинә вә мәсәләјә сырф график нөгтеји-нәзәрдән јанашылдығына көрә бу идеја инкишаф едә билмир.

1939-чу ил мајын 8-дә ССРИ Елмләр Академијасы Азәрбајчан филиалынын вә Азәрбајчан Совет Јазычылар Иттифагы идарә һеј'әтинин тәшәббүсү илә чағырылмыш зијалылар јығынчағында[35] рус графикасы әсасында дүзәлдилмиш јени Азәрбајчан әлифбасына кечмәк мәсәләси вә лајиһә мүзакирә едилир. Мүзакирәдә көстәрилир ки, рус әлифбасы графикасы әсасында јарадылачаг јени јазыја кечмәк һәјатын ирәли сүрдүјү вә Азәрбајчан зәһмәткешләринин мәнафејинин тәләб етдији бөјүк вә лазымлы тәдбирдир. Бу әлифбанын сијаси, мәдәни вә техники әһәмијјәти вардыр. Бу әлифба учсуз-бучагсыз сосиалист өлкәси халгларынын милли достлуғуну мөһкәмләндирәчәк, Азәрбајчан халғынын сијаси-мәдәни чәһәтдән даһа да јүксәлмәсинә, Совет Иттифагы халгларынын, хүсусән бөјүк рус халғынын мәдәниҗјәтинә даһа сүр'әтлә јахынлашмасына сәбәб олачаг; Бөјүк Октјабр дилинин өјрәнилмәси ишиндә кениш имканлар јарадачагдыр. Азәрбајчан халгы рус дили васитәсилә дүнја халгларынын мәдәниҗјәт вә инчәсәнәт хәзинәсиндән, техникасындан кениш шәкилдә истифадә едә биләчәкдир. Бу әлифба һәм дә Азәрбајчан дилинин, мәдәниҗјәтинин, елм вә техникасынын танынмасы вә јајылмасы ишини сүр'әтләндирәчәкдир[36]. Рус әлифбасынын латын әлифбасына нисбәтән график үстүнлүкләри дә вардыр. Јә'ни Азәрбајчан дили тәләффүзүнә мүвафиг мә'налы сәсләрин, демәк олар ки, чохуну ифадә етмәк үчүн рус әлифбасы даһа әлверишлидир. Латын әлифбасында мүкәммәл олан 24 һәрф әвәзинә бу әлифбада 32 һәрф вардыр. Бу әлифбанын техники үстүнлүкләри дә чохдур. Јени Азәрбајчан әлифбасыны гәбул етмәклә нәшриҗјат имканлары кенишләнәчәк вә чап иши хејли јахшылашачагдыр. Бүтүн бунлардан әлавә, рус әлифбасыны гәбул етмәјин һәм дә тәдриси әһәмијјәти вардыр. Мә'лумдур ки, мәктәбләрдә Азәрбајчан дили илә јанашы, рус дили дә бир фәнн кими кечилир. Буна көрә дә мәктәблиләр ики әлифбаны—һәм Азәрбајчан, һәм дә рус әлифбасыны өјрәнмәк мәчбуриҗјәтиндә галырлар. Һәр ики әлифбада шәкилчә ејни олан бир сыра һәрфләрин мүхтәлиф мә'налар ифадә етмәси дә (латын әлифбасында **р-(ре)** рус әлифбасында **р(ер)** кими, **п(ен)-п(пе)** кими **в(бе)-в(ве)** кими, **с(че)-с(ес)** кими, **ц(ушаг)-ц(ишыг)** кими тәләффүз олунур) тәдрис ишиндә чәтинликләр төрәдир, шакирдләри чашдырыр, гавраманы кечикдирир. Бүтүн бунлар рус әлифбасы графикасына кечмәјин вахты чатмыш бир мәсәлә олдуғуна дәлилдир. Мүзакирәләр вахты рус әлифбасына әсасән јарадылмыш јени Азәрбајчан әлифбасы бир нечә дәфә тәкмилләшдирилмиш һалда мәтбуатда чап олунмушдур (б а х: чәдвәл)[37]. Мүзакирәјә тәгдим олунан биринчи лајиһә, демәк олар ки, Азәрбајчан дилинин фонетик системини әһатә едир. Рус дили фонетикасы вә тәләффүзү үчүн әһәмијјәтли олан хүсуси вәзифәли һәрфләр бу лајиһәјә дахил едилмәмишдир **(я, ю, ё, е (ј+э), щ, ц, э, ь, ъ)**. Лајиһәчиләр чалышмышлар ки, әлифбадакы һәр һәрф бир фонемин ифадәси олсун. Бә'зи спесифик һәрфләри вермәк үчүн рус әлифбасындан кәнара чыхылмыш, бә'зән дә мөвчуд һәрфләрә диакритик ишарәләрин әлавәси илә һәрф јаратмаг үсулундан истифадә едилмишдир. 32 һәрф вә бир ишарәдән ибарәт олан јени Азәрбајчан әлифбасынын 25-и халис рус һәрфидир **(а, б, в, г, д, е, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ч, ш, ы)**, Азәрбајчан дилинин спесифик фонемләрини ифадә үчүн һәм латын әлифбасындан шәкилләр **(ә, һ, ө, q)** көтүрүлмүш, бир нечә фонемин ифадәси үчүн исә гәбул олунмуш рус һәрфләринә ишарәләр әлавә етмәклә јени формалар **(ч-ч, к-к, у-у)** јарадылмышдыр. Әлифбада һәм сәтри, һәм дә баш һәрфләрин јазы вә чап шәкилләри рус графикасында олдуғу кими сахланылмышдыр. Рус әлифбасынын **(я, ю, ё, щ, ц, ъ, ь, е (ј+э), э)** һәрфләри бу лајиһәдә верилмәмиш, **е(ј+э)** һәрфи исә **е(ев)** мә'насында гәбул едилмишдир. Лакин бу лајиһә нөгсансыз дејилдир. Әввәла, лајиһәдә **г** һәрфи латын әлифбасы әсасында дүзәлән Азәрбајчан әлифбасынын **о** һәрфинин гаршылығы кими верилмишдир. Һалбуки рус графикасындакы **г** һәрфи мәхрәчинә вә мә'насына көрә Азәрбајчан дилинин **Q** фонеминин гаршылығыдыр.

Икинчиси, јени әлифбада **оı** һәрфи көһнә Азәрбајчан әлифбасынын **Gg** һәрфинин гаршылығы кими верилмишдир. Һалбуки **Gg** һәрфи **Q**-нүн инчә формасы олдуғундан јени әлифбада мүвафиг һәрфлә ишарә едилмәли иди.

Үчүнчүсү, көһнә Азәрбајчан әлифбасында олан **у** *(үрәк)* һәрфи јени лајиһәдә рус әлифбасынын **у***(ушаг)* мә'насыны верир. *Үрәк* сөзүндә **ү** һәрфи үчүн исә һәмин һәрфин үзәринә ишарә артырмагла јени форма **(ӯ)** јарадылмышдыр ки, бу да јазыны чәтинләшдирдијиндән е'тираза сәбәб олур. Бу чүр нөгсанлара бахмајараг, јығынчаг рус графикасы әсасында дүзәлдилмиш лајиһәни әсасән бәјәнир, мәтбуатда вә башга мүвафиг тәшкилатларда кениш мүзакирәјә бурахылмасыны гәрара алыр.

1939-чу ил августун 10-да вә 12-дә чап едилмиш әлифба лајиһәләриндә мүзакирәләрдә сөјләнилән мүхтәлиф мүлаһизәләр нәзәрә алынараг **Q** һәрфи үчүн **г** һәрфи шәкил сечилир. Лајиһәјә **Gg** һәрфи үчүн биринчи лајиһәдә олмајан көһнә әлифбадакы **Gg** һәрфи дахил едилир. Көһнә әлифбадакы **оı** һәрфи јени әлифбада да һәмин фонемин ифадәчиси кими сахланылыр **(оı-оı)** Биринчи лајиһәдә **к** һәрфи үчүн сечилән **К** шәкли лајиһәдән чыхарылыр, рус әлифбасындакы **к** һәрфи Азәрбајчан

[35] «Коммунист» гәзети, 9 мај 1939-чу ил.

[36] Јенә орада.

[37] «Коммунист» гәзети, 14 мај 1939-чу ил.

дилиндә *кәнд* сөзүнүн биринчи фонеминин ифадәчиси кими сахланылыр. Биринчи лајиһәдә олан **ӯ**(*үтү*) һәрфи үчүн исә јени шәкил үү тәклиф едилир. Лакин јазы просесиндә бу шәкли тәтбиг етмәјин мүмкүн олмајачағыны баша дүшән лајиһәчиләр јазы үчүн даһа асан шәкил, **у** һәрфинә мүвафиг **Үү** һәрфини верирләр. Сонра, биринчи лајиһәдә гәбул олунмуш рус әлифбасынын **й** һәрфи бу лајиһәләрдә латын әлифбасы әсасында дүзәлән әлифбадакы **j** һәрфи илә әвәз едилир. Белӛликлә, әкәр биринчи лајиһәдә көһнә әлифбадан 4 һәрф вә бир ишарә **(ә, һ, ө, оı)** алынмышдырса, сонракы лајиһәдә 6 һәрф вә бир ишарә **(ә, һ, ө, g, оı, j)** көтүрүлүр. Бу лајиһәләр дә биринчи лајиһә кими Азәрбајчан дилинин фонетик тәләбләринә чаваб верир, лакин график чәһәтдән нисбәтән нөгсанлыдыр. Чүнки һәр һансы бир дилин әлифбасы әсасында јени әлифба дүзәлдәркән чох аз һалда һәмин әлифбадан кәнара чыхмаг лазымдыр. Һәмин әлифба дилин спесифик фонемләри үчүн јени формалар јаратмаға имкан вермирсә, о заман башга әлифбадан истифадә едилир. Лакин истәр **оı, истәрсә дә g** һәрфи үчүн рус әлифбасы әсасында јени шәкилләр јаратмаг мүмкүн олдуғу үчүн латын әлифбасындакы форманы гәбул етмәк нөгсандыр. Дикәр тәрәфдән **Gg** һәрфинин јазыдакы сәтри шәкли **(д) Дд** һәрфинин кичик сәтри шәклинин ејнидир. Һалбуки мүкәммәл әлифбада бир форма бир сәсин ифадәси олмалыдыр. Һәмин лајиһәнин дикәр нөгсаны да **ү**(*үтү*) фонеминин чап вә јазы үчүн мүхтәлиф вә мүрәккәб шәкилли олмасыдыр **(үүү)** вә с. Һәр үч лајиһә чап олундуғу илләрдә ичтимаијјәт тәрәфиндән чидди мүзакирә едилмиш вә мүхтәлиф мүнасибәтләр мејдана чыхмышдыр. Мүзакирә һәм лајиһәләрә дахил олмајан **(е(ј+э)**, *я*, **ю, ё, э, ц, щ, ъ, ь)** һәрфләр әтрафында, һәм дә лајиһәдә верилмиш һәрфләрин Азәрбајчан дилинин артикулјасија ганунларына әсасән дәгиглӛшдирилмәси, Азәрбајчан дилинә мәхсус бир нечә фонем үчүн график тәләбләрә мүвафиг шәкилләрин јарадылмасы кими мәсәләләр әтрафында кедирди.

Бир гисим јолдашлар[38] рус әлифбасындакы һәрфләрин, демәк олар ки, һамысыны мүдафиә едир вә лајиһәјә салынмасына чалышырлар. Онлар Азәрбајчан дилинин фонетик тәбиәтини нәзәрә алмыр, анчаг һәр ики дилә өјрәнәркән охучуларын чәтинлик чәкмәмәси хатиринә вә алынма сөзләрин јазылышында һәр ики дилдә ејни һәрфләрдән истифадәни тә'мин мәгсәди илә **я, ю, ё, е(ј+э), щ, ц, ъ, ь** һәрфләринин әлифбада галмасыны истәјирдиләр. Дикәр бир гисми исә[39] Азәрбајчан дилинин фонетик ганунларыны вә орфоепик гајдаларыны нәзәрә алараг **я, ю, е(ј+э),.ё, ц, щ, ъ, ь** һәрфләринин әлифбаја салынмамасыны лазым билир вә өз нөгтеји-нәзәрләрини елми дәлилләрлә сүбут едирдиләр. Кичик нөгсанларына бахмајараг, һәр үч лајиһәнин үмуми бир мүсбәт чәһәти вардыр. О да Азәрбајчан дилинин фонетик системинә јад олан рус графикасына мәхсус бир нечә һәрфин **(я, ю, ё, е(ј+э), ц, щ, ъ, ь)** дүзкүн олараг лајиһәләрә дахил едилмәмәсидир.

Лакин мүзакирә едилән вә Азәрбајчан дилинин фонетик тәркибинә мүвафиг тәкмилләшдирилән һәр үч лајиһә әмәли шәкилдә тәтбиг олунмамышдыр. Мүзакирәләрдәки фикир вә тәклифләри үмумиләшдирмәк мәгсәди илә Азәрбајчан ХКС јанында әлифба комиссијасы тәшкил олунур. Комиссијанын ишләјиб һазырладығы вә 1940-чы илдән әмәли шәкилдә тәтбиг едилән јени әлифба лајиһәси ашағыдакы принсипләрә әсасланыр:

«1. Латын һәрфләринин әвәзинә рус әлифбасындан көтүрүлән бүтүн һәрфләри рус әлифбасындакы мә'насында гәбул етмәли, јә'ни рус әлифбасында вә јени Азәрбајчан әлифбасында ејни һәрфләр ејни сәсләри ифадә етмәлидир.

2. Азәрбајчан дилинин спесифик фонемләрини ифадә етмәк үчүн хүсуси һәрфләр — ишарәләр гәбул етмәли.

3. Фонемләри бир һәрф—ишарә ифадә етмәли, ики-үч һәрф комбинасијаларына јол вермәмәли.

4. Азәрбајчан дилинин спесифик фонемләри үчүн әлавә һәрф ишарәләри рус әлифбасы графикасына ујғун олараг гәбул етмәли.

5. Әлавә һәрфләрин јазы формаларыны гәбул едәркән јазынын сүр'әтини максимал дәрәчәдә тә'мин етмәли»[40].

Азәрбајчан ССР ХКС 15 нојабр 1939-чу илдә Азәрбајчан јазысыны латын әлифбасындан рус әлифбасына кечирмәк һаггында гәрар гәбул едир[41]. Гәрара көрә, 1940-чы ил јанварын 1-дән башлајараг ичтимаи-сијаси һәјатын бүтүн саһәләриндә рус әлифбасы әсасында јарадылмыш јени Азәрбајчан әлифбасындан истифадә едилмәлидир. Јени лајиһә әввәлки лајиһәләрдән һәм һәрфләрин сајына, һәм дә бә'зи һәрфләрин шәкилләринә көрә фәргләнир. Бу лајиһәдә 36 һәрф, бир ишарә вардыр. Бунлардан 29-у **(а, б, в, г, д, е, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, ы, э, ю, я)** халис рус һәрфидир. Јә'ни рус графикасына мәхсус **щ, ъ, ь** һәрфләри мүстәсна олмагла гәбул олунан әлифбанын имканларындан кәнара чыхмамаг принсипинә риајәт едилмиш, Азәрбајчан дилинин фонетик тәбиәти нәзәрә

[38] Ј. Зејналов. Бә'зи гејдләр, «Мүәллим» гәзети, 10 сентјабр 1939-чу ил; Үзејир Һачыбәјов. Мәним гејдләрим, «Әдәбијјат гәзети», 23 мај 1939-чу ил.

[39] С. Вурғун. Култур вә мүрәккәб әлифба уғрунда, «Коммунист» гәзети, 12 мај 1939-чу ил; А. Абдуллајев. Мәним гејдләрим, јенә орада; Ә. Сүлејманов. Бә'зи мүбаһисәли мәсәләләр һаггында, «Коммунист» гәзети, 14 мај 1939-чу ил; Ч. Зејналов. Мәним тәклифләрим. «Әдәбијјат гәзети», 23 мај 1939-чу ил вә с.

[40] А. Әфәндијев. Јени Азәрбајчан әлифбасы, «Революсија вә култура» мәчмуәси, 1940, № 1.

[41] Азәрбајчан јазысыны латын әлифбасындан рус әлифбасына кечирмәк һаггында ганун. «Мүәллимә көмәк», Азәрнәшр, 1939, № 7—8; «Коммунист» гәзети, 23 нојабр 1939-чу ил.

алынмаjараг бүтүн рус һәрфләри әлифбаја салынмышдыр. Азәрбајчан дилинин хүсуси фонемләринин ифадәси үчүн јарадылан һәрфләрин чоху рус һәрфләри әсасында дүзәлдилмиш (**г-ғ, к-қ, у-ү, ч-ҹ**); бә'зи фонемләрин шәкли исә (**ә, ө, һ**) латынлашдырылмыш әлифбадакы кими сахланылмышдыр. Бу лајиһәнин әввәлки лајиһәләрдән үстүн чәһәти көһнә әлифбада олан **g, оı, ɣ** һәрфләри үчүн мүвафиг садә шәкилләрин (**ғ, қ, ү**) јарадылмасыдыр. Лајиһәдәки бүтүн башга һәрфләрин һәм сәтри, һәм дә јазы шәкилләри (**й** һәрфи мүстәсна олмагла) әввәлки лајиһәләрә ујғун кәлир. Анчаг **ј** фонеми үчүн 14 мај лајиһәсиндә олдуғу кими, рус әлифбасындакы шәкил (**й**) көтүрүлмүшдүр. Әлбәттә, лајиһәнин үстүн чәһәтләри илә јанашы, нөгсанлары да вардыр:

1. График тәләбләрә көрә әлифбада һәр шәкил бирмә'налы фонеми тәмсил етмәлидир. Лајиһәдә исә **е** һәрфи һәм **ј+э** гоша сәсини, һәм дә **е***(бел)* саитини ифадә едир; **к** һәрфи һәм ön дамаг сәсини *(кәнд)*, һәм дә алынма сөзләрдә арха дамаг сәсини *(колхоз)* ифадә едир.

2. Тәртиб заманы әввәлки лајиһәләрдән фәргли олараг Азәрбајчан дилинин тәләффүзү вә сәс системи нәзәрә алынмадығындан Азәрбајчан дили үчүн лазым олмајан **я, ю, е(ј+э), ц, э** һәрфләринин артырылмасы һесабына һәрфләрин мигдары 32-дән 36-ја галдырылмышдыр. Бу әлавәләр дилимизә рус дилиндән кечән бир нечә сөзүн јазылышынын тәһриф олунмамасы хатиринә, еләчә дә һәм рус, һәм дә Азәрбајчан дилләриндә јазы бирлијинин тә'мини мәгсәди илә едилмишдир. Буна көрә дә, лајиһә ичтимаијјәт тәрәфиндән тәнгид олунур.

Мә'лумдур ки, әлифбада һәрфләрин чохлуғу әсас гүсурдур. Чүнки график тәләбләрә көрә әлифбада һәрфләрин мигдары дилдә мөвчуд олан мә'налы сәсләрин сајындан аз олмалыдыр. Бу нөгтеји-нәзәрдән **я, ю, е(ј+э), ц, э** кими һәрфләрин Азәрбајчан әлифбасына дахил едилмәси, акад. М. Ш. Ширәлијевин дедији кими, һәрфләрин сајыны артырмагла јанашы, дилимизин имла гајдаларынын позулмасына, сүн'и, артыг ганунларын јаранмасына сәбәб олмушдур. Рус вә бејнәлмиләл сөзләрин јазылышы хатиринә **ц** һәрфинин гәбулу да елми чәһәтдән сәһвдир. Дилчиликдә белә бир ганун вардыр ки, алынма сөзләр дахил олдуғу дилин фонетик-грамматик ганунларына табе олмалыдыр. Әкәр һәр алынма сөзүн хатиринә јени бир һәрф гәбул едиләрсә вә ја јарадыларса, о заман дилдә һәрфләрин сајы һүдудсуз олар.

Истәр әлифбаја дахил олмајан **щ, ё** һәрфләри, истәрсә дә **ц, я, ю, е(ј+э)** һәрфләри рус дилиндә говушуг, диффуз, јә'ни гошасәсли һәрфләрдир. Бу һәрфләрин ифадә етдији фонем Азәрбајчан дилиндә јохдур. Лакин рус дилиндә хүсуси вәзифәләри олан **щ, ц** һәрфләри илә **я, ю, е** һәрфләри бир сыра хүсусијјәтләри илә фәргләнирләр. **Я, ю, е** һәрфләрини ики һәрфин көмәји илә башга дилләрә мәхсус сөзләрә тәтбиг етмәк

мүмкүндүр *(мај+а, гој+ун, је-миш* вә с.). Демәли, бу һәрфләрдән тәкчә алынма сөзләрин јазылышында дејил, јерли сөзләрин јазылышында да истифадә олунур. **Щ, ц** һәрфләринә исә анчаг алынма сөзләрдә раст кәлинир. Башга түрк системли дилләрдә, еләчә дә Азәрбајчан дилиндә бу сөз шифаһи данышыгда тәләффүз олунмадығы үчүн јазыда да өз әксини тапмыр. Мәсәлән, **щ** һәрфли алынма сөзләр Азәрбајчан дилиндә **шч** һәрфи илә дејил, **ш** һәрфи илә тәләффүз олунур, чүнки биздә **шч** фонеми јохдур. **Ш** һәрфи дә әлифбада олдуғундан **щ** һәрфинин гәбулуна еһтијач галмыр. **Ц** һәрфи дә башга дилләрдә олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә дә анчаг алынма сөзләрдә ишләдилир вә бир һәрфлә тәләффүз олунур. Һеч ким *тсар, тсемент, тсирк* демир. Бу сөзләр *чар, семент, сирк* шәклиндә тәләффүз олунур. Дикәр тәрәфдән, **ц** һәрфли сөзләр Азәрбајчан дилиндә һәм **ч** һәрфи илә тәләффүз олунур вә јазылыр *(цар-чар, царизм-чаризм, царица-чаричә...)*, һәм дә **с** һәрфи илә тәләффүз олунур, **с** илә јазылыр. *Семент, сирк, авиасија, сех, сетким, синг* кими тәләффүз олунур, *цемент, цирк, авиација, цех, цеткин, цинк* шәклиндә јазылырды. Бүтүн бунлар әлифбанын тез гавранылмасына мане олдуғу кими, орфографијада әлавә ганунларын, гајдаларын јаранмасына да сәбәб олурду. Узун мүзакирә вә мүбаһисәдән сонра **ц** һәрфи һәтта рус дилиндән алынмыш сөзләрин јазылыш гајдаларыны да икиләшдирдијиндән 1947-чи илдә әлифбадан чыхарылыр. Лакин **я, ю, е(ј+э)** һәрфләри әтрафында кедән мүзакирә давам едир. Бу һәрфләрин Азәрбајчан дилинин фонетик ганунларына чаваб верәмәси вә һәмин гоша сәси ифадә етмәк үчүн дилимиздә мүстәгил вә долғун **ј** вә **а, у, е** һәрфләринин олмасы, бу һәрфләрин төрәтдикләри долашыглыглар дилчиликдә елми шәкилдә сүбут олунмушдур:[42]

1. Һәр һансы бир дилдә сәсләр ики һиссәјә—самит, саитләрә ајрылыр. **Я, ю, е(ј+э)** һәрфләри говушуг сәсләри ифадә етдији үчүн нә саитләрә, нә дә самитләрә аиддир. Азәрбајчан дилиндә белә говушуг-диффуз сәсләр јохдур, мүстәгил **ј** сәси вә **а, у, е** саитләри вардыр.

2. **Я, ю, е(ј+э)** һәрфләринин јени Азәрбајчан әлифбасына дахил едилмәси орфографијада сөзләрин јазылыш гајдаларыны чохалдыр, јазы ишини мүрәккәбләшдирир, әлифбанын тез

---

[42] Ә. Дәмирчизадә. Әлифбамыз һаггында. «Азәрбајчан мүәллими» гәзети, 19 ијун 1947-чи ил; Ә. Маһмудов. Әлифба вә орфографијамызын бә'зи мәсәләләри. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 9 ијул 1955-чи ил; М. Ш. Ширәлијев, Ә. Дәмирчизадә, Р. Рүстәмов, З. Будагова. Азәрбајчан дилинин орфографија гајдалары лајиһәси вә **я, ю, е(ј+э)** гошасәсли һәрфләри һаггында. «Коммунист» гәзети, 29 сентјабр 1957-чи ил; Ә. Чавадов, Р. Хәлилов. Азәрбајчан әлифбасында едилән бә'зи дәјишикликләр һаггында. «Совет Ермәнистаны» гәзети, 10 февral 1959-чу ил; А. Мәһәррәмов. Азәрбајчан әдәби дилинин совет дөврү. Бакы, 1961-чи ил; сәһ. 80—84 вә с.

мәнимсәнилмәси принсипинә мане олур, тәдрис ишини чәтинләшдирир.

3. **J** сәси Азәрбајчан дилиндә рус дилиндән фәргли олараг там фонемдир. Еләчә дә рус дилиндә **а, у** һәрфләринин инчә гаршылығы јохдур. Азәрбајчан дилиндә исә һәм галын тәләффүз олунан саитләр **(а, у, ы, о)**, һәм дә онларын инчә гаршылығы **(ә, ү, и, ө, е)** вардыр. Бу һәрфләрин әлавәси илә јаранан һечалардакы самит сәсләр саитләрдән асылы олараг ја инчә, ја да галын тәләффүз едилир.

Она көрә **я, ю, е** һәрфләринин гәбулу сөзләрин јазылышында вањидлик принсипини дә позур, јә'ни **ј+а, ј+у, ј+е** һәрфләрини бир гоша һәрфлә **(я, ю, е)** јаза билдијимиз һалда, **ј+ә, ј+ү, ј+о, ј+и, ј+ө, ј+ы** һечаларыны сөзләрдә ики һәрфин ифадәси илә јазмаг мәчбуријјәтиндә галырыг. Чүнки бу һәрфләрин ифадәси үчүн **я, ю, е** кими мүстәгил һәрфләр јохдур. Бу да сөзләрин фонетик тәркибинин икиләшмәсинә сәбәб олур *(яшар, ямаг, емәк—јәһәр, јүјән, јол, јөн, ајы, бејин* сөзләриндә олдуғу кими).

Илтисагилик характеринә көрә Азәрбајчан дилиндә шәкилчиләр сөзүн көкүнә әлавә едилир вә әксәр һалда көк өз мүстәгиллијини сахлајыр. Лакин **я, ю, е** һәрфләри дилимиздә көкүн мүстәгил көрүнүшүнү позур *(тоя, чая, ая)*, сөзләрин тә'лими просесиндә чәтинлик јарадыр.

4. **Е(ј+ә)** һәрфинин әлавә олундуғу јерә көрә ики вәзифә дашымасы орфографијада әлавә гајдалар тәләб едир *(ел, бел)*.

5. Үмумијјәтлә дилдә һәр бир фонемин јазыда бир ишарәси олмалыдыр. Лакин һәмин лајиһәјә көрә Азәрбајчан дилинин сабит **е** фонеми ики һәрфлә **(е, ә)** ифадә олунур *(әв, тел)*.

Бүтүн бунлардан әлавә бу һәрфләрин гәбулу башга бир сыра чәтинликләр дә (лүғәт тәртиби вә ондан истифадә, дүзкүн вә сабит јазы гајдалары јаратмаг, сөзләрин һечаларла тәдриси вә с.) төрәдир ки, онлары анчаг бу һәрфләрин әлифбадан чыхарылмасы илә арадан галдырмаг мүмкүндүр.

Нәһајәт, 1955—1958-чи илләрдә апарылан узун мүбаһисәләр нәтичәсиндә **я, ю, е(ј+ә)** һәрфләринин Азәрбајчан дилинә мәнсуб фонемләрин ишарәси олмадығы, тәдрис ишиндә, лүғәт тәртибиндә вә лүғәтдән истифадәдә, грамматикада, диалект вә шивәләрин өјрәнилмәсиндә, орфографик гајдаларын дәгигләшдирилмәси ишиндә төрәтдији чәтинликләр нәзәрә алынараг бу һәрфләр Азәрбајчан әлифбасындан чыхарылыр, **е** һәрфи **э**-нин, **ј** һәрфи **й**-нын ифадә шәкли кими әлифбаја дахил едилир.

Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, әлифбада **й** һәрфинин **ј** илә әвәзи биртәрәфли әсасландырылмышдыр. Әлифбада бу фонем үчүн **й** вә јахуд **ј** шәклинин верилмәси график нөгсан дејилдир, чүнки һәмин шәкилләрин ифадә етдији фонем Азәрбајчан дилиндә вардыр. Һәрфләр үчүн шәкил сечәркән тәкчә график

тәләбләрә әсасланмаг да доғру олмаз. **Й** шәкли јени Азәрбајчан әлифбасында бу фонемин ифадәчиси кими гала биләрди. Лакин бу һәрфин **ј** һәрфи илә әвәзинин әсас сәбәби әлифбадан **я, ю, е** һәрфләринин чыхарылмасыдыр. Әлифба ислаһаты заманы һәм Азәрбајчан дилинин, һәм дә Азәрбајчан мәктәбләриндә рус дилинин тәдриси әсас диггәт мәркәзиндә олмушдур. Рус дили дәрсиндә азәрбајчанлы ушагларын **я, ю, е, ё** һәрфли сөзләри **й+а, й+у, й+о** шәклиндә јазмамалары үчүн мөвчуд **й** һәрфинин **ј** илә әвәзи мәгсәдәмүвафиг һесаб едилмишдир.

Беләликлә, 23 самит **(б, в, г, ғ, д, ж, з, ј, к, қ, л, м, н, һ, р, с, т, ф, х, һ, ч, ч, ш)**, 9 саитдән **(а, е, ә, и, ү, ө, о, у, ы)** ибарәт нисбәтән мүкәммәл, Азәрбајчан дилинин фонетик тәбиәтинә ујғун сабит әлифба лајиһәси гәбул олунур ки, һәмин лајиһәдән һазырда да истифадә едилир. Әлбәттә, бу лајиһә дә гүсурсуз дејилдир. **К** һәрфинин һәлә дә ики вәзифә дашымасы, аз да олса диакритик ишарәләрин варлығы һазыркы әлифбамызын нөгсанларындандыр[43].

Сон илләрдә түркдилли халгларын рус графикасы әсасында јарадылмыш әлифбаларының бирләшдирилмәси (унификасијасы) мәсәләси дилчиләрин диггәт мәркәзиндәдир[44]. Чүнки бу әлифбалар арасында һәрфләрин сајына, мә'насына, шәкилләринә, мүхтәлиф дилләрә мәхсус хүсуси фонемләри ифадә етмәк үчүн сечилән һәрфләрин мүхтәлиф шәкиллилијинә көрә чидди фәргләр вардыр. Бир нечә әлифбада мүтәснасыз бүтүн рус һәрфләри гәбул едилир, башга бир нечә әлифбада рус һәрфләриндән ајры-ајры дилләрдә мөвчуд олан фонемләрин сајына мүвафиг истифадә олунур. Әлифбаларын бир чохунда исә јазы вә оху просесини чәтинләшдирән диакритик ишарәләрә вә мүрәккәб формалара јер верилмишдир (мәсәлән, **гь, кь, дж, ӧ, з, қ, уь, ж, нг, нч** вә с. кими)[45]. Бу фәргләрин арадан галдырылмасы, еләчә дә түркдилли халглар үчүн үмуми полиграфик база јаратмагла нәшријјат ишинин јахшылашдырылмасы, терминләрин бирләшдирилмәси мәсәләсинин һәллиндән өтрү әлифбанын бирләшдирилмәси дилчилијин ән вачиб вә актуал проблемләриндәндир.

1964-чү илдә ССРИ халглары әдәби дилләринин инкишафы мәсәләләринә аид Алма-Атада кечирилән сессијада да әлифбаларын вәзијјәти вә бирләшдирилмәси мәсәләси мүзакирә олунур. Мүзакирәдә чыхыш едән К. К. Сартбајев бу мәсәлә үзә-

---

[43] **Вопросы развития литературных языков народов СССР.** Алма-Ата, 1964, сәһ. 193.

[44] В. В. Виноградов, Д. Дешериев, В. В. Решетов, Б. А. **Серебренников. Основные итоги и задачи** разработки вопросов письменности и развития литературных языков народов СССР, Вопросы развития литературных языков народов СССР, Алма-Ата, 1964, сәһ. 139.

[45] **К. М. Мусаев. Алфавиты языков народов** СССР, Издательство «Наука», М., 1965, сәһ. 32, 33.

риндә хүсуси дәјанараг көстәрир ки, мүасир әлифбамызын ән **бөјүк нөгсаны**: 1—спесифик һәрфләрин шәкилләринин мүхтәлифлији; 2—Рус әлифбасы сырасынын (стройность) позулмасыдыр. О, икинчи мәсәләдә ән нөгсанлы әлифба Азәрбајчан вә өзбәк дили әлифбасыны һесаб едир. К. К. Сартбајев јазыр ки, Азәрбајчан вә өзбәк әлифбаларынын мүәллифләри анчаг өз дилләринин хүсусијјәтләриндән чыхыш едәрәк дилин елми-техники терминләрлә зәнкинләшмәсини вә һәр ики дилдә терминләрин бир чүр јазылышыны нәзәрә алмамышлар. Мәһз буна көрә дә Азәрбајчан әлифбасына 10 рус һәрфинин **(ё, й, ц, щ, ч, ы, ь, э, ю, я)**, өзбәк әлифбасына исә 2 һәрфин **(щ, э)** салынмамасы бу әлифбаларын ән бөјүк нөгсаныдыр. Лакин мүәллифин өзү дә тәнгид үчүн кәтирдији дәлилләрә сабит гала билмир, әлифбаларын бирләшдирилмәси ишиндә әсас нәзәрә алынмалы принсипләрдән данышаркән биринчи дәлил—милли дилләрин хүсусијјәтләринин әкс етдирилмәси принсипини көстәрир[46].

Әввәла, гејд етмәк лазымдыр ки, јени Азәрбајчан әлифбасына 10 һәрф дејил, 9 һәрф салынмамышдыр. Рус әлифбасынын ы саити мүзакирәләр вахты вә әлифбанын тәтбигиндән сонра тәртиб едилән бүтүн лајиһәләрдә олмушдур. Чүнки һәмин һәрфин ифадә етдији фонем Азәрбајчан дилиндә вардыр.

Икинчиси, **я, ю, ё, щ, ц, ъ, ь, э, й** һәрфләриндән **ё, щ, ь, ъ** һәрфләринин үмумијјәтлә әлифбаја салынмамасы, еләчә дә **я, ю, е(j+э), ц, й** һәрфләринин әлифбадан чыхарылмасынын әсаслы елми сәбәбләри вардыр. Бунун әсас сәбәби, јухарыда дејилдији кими, Азәрбајчан дилиндә бу һәрфләрин ифадә етдији фонемләрин олмамасыдыр. Олмајан фонем үчүн исә шәкил гәбул етмәк дилин фонетик сабитлијини позмаг демәкдир. Бу һәрфләрин иштирак етдији алынма рус сөзләрини Азәрбајчан дилинә мәхсус һәрфләрлә тәһриф олунмадан дәгиг јазмаг вә охумаг мүмкүндүр *(мајак, јолка, Јура, Јелена, семент, шотка* вә с. кими). Рус дили үчүн әһәмијјәтли олан мүәјјән вәзифәли ъь һәрфләринин дә Азәрбајчан әлифбасына дахилинә еһтијач јохдур. Азәрбајчан дилиндә һәм инчә, һәм дә галын саит вә самитләрин варлығы, еләчә дә аһәнк ганунунун көзләнилмәси сөзләрдә галынлығы вә инчәлији тә'мин едир, рус дилиндән алынмыш бир сыра сөзләрдә исә бу һәрфләрин ифадә етдији вәзифәни әлифбамыза мәхсус j самити вә апостроф ишарәси мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирир *(Молјер, објект* вә с.). Э фонеми үчүн исә даһа садә форма е шәклинин гәбулу мәсләһәт көрүлүр.

Бизә көрә, һәр бир халгын дилинин фонетик тәбиәтини, дилдә мөвчуд фонемләрин сајыны нәзәрә алараг истифадә олунан әлифбадан анчаг мүәјјән мигдар һәрфләрин көтүрүлмәсини нөгсан һесаб етмәк график тәләбләрә чидди јанашмамаг, әлифба мәсәләсини үмуми ахына дүшәрәк һәлл етмәк демәкдир. Јени әлифба тәртиби заманы әсасланылан әлифбадан шүурлу шәкилдә, дилин фонемләринин әһатәси даирәсиндә истифадә олунмалыдыр. Азәрбајчан әлифбасы тәртиб едиләркән мәһз бу чәһәт доғру олараг нәзәрә алынмышдыр. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан әлифбасы бир нечә мүәллифин зәһмәтинин мәһсулу дејилдир. Бу әлифба Азәрбајчан ичтимаијјәтинин, тәдрис ишиндә мәс'ул олан мүәллимләрин, јазычыларын, мүхтәлиф пешә саһибләринин фәал иштиракы илә тәртиб олунмушдур. Дикәр тәрәфдән, Азәрбајчан дили үчүн характерик олмајан бир нечә һәрфин Азәрбајчан әлифбасына салынмамасы, рус әлифбасынын сабитлијинә һеч бир хәләл кәтирмир, чүнки рус әлифбасы рус дилинин фонетик тәләбләринә, тәләффүз гајдаларына ујғун тәртиб едилмишдир.

Түрк системли халгларын һазырда истифадә етдикләри әлифбаларын әсас нөгсаны бу дилләрдә олмајан вә алынма сөзләрин јазылышы хатиринә әлифбаја дахил едилән **я, ю, е, щ, ц, ъ, ь, э**-нин һесабына һәрфләрин сајынын фонемләрдән чохлуғу, диакрик ишарәләрин вә мүрәккәб шәкилли һәрфләрин олмасыдыр. Бунлар әсас график нөгсан һесаб едилдијиндән бирләшдирилмә заманы һәлли вачиб әсас мәсәләләрдир. Әлбәттә, алынма сөзләрин һәр ики дилдә ејни шәкилдә јазылмасы принсипи нәзәрә алынмазса (бу исә икинчи дәрәчәли мәсәләдир, алынма сөзләр дахил олдуғу дилин фонетик, грамматик ганунларына мүвафиг ишләдилдикдә даһа тез гаврајылыр вә сабитләшир), һәрфләрин чохлуғунун нә тәдрисдә, нә дә әлифба илә бағлы башга мәсәләләрин (имла, лүғәт тәртиби, нәшријјат ишләри вә с.) һәллиндә әһәмијјәти вардыр.

Үчүнчүсү, әлифба тәртиби ишиндә Азәрбајчанын башга республикалара нисбәтән тәчрүбәси даһа чохдур. Латын әлифбасы әсасында јени әлифба гәбулу ишиндә, еләчә дә бирләшдирилмиш әлифба тәртиби заманы Азәрбајчан башга халглар үчүн өјрәнмә мәктәби олмушдур. Мүәјјән ән'әнәјә әсасланан јени Азәрбајчан әлифбасы да, кичик нөгсанларына бахмајараг, түркдилли халгларын рус графикасына әсасән јарадылан әлифбалары ичәрисиндә һәрфләрин мигдарына, мәнсуб олдуғу дилин фонетик сәс тәркибини әһатәсинә, әлавә ишарәләрин азлығына, һәрфләрин садәлијинә, баһид фонеми ифадәсинә, мәхрәчә көрә әлифбада сыраланмасына вә башга бу кими графиканын тәләб етдији мәсәләләрә чаваб верән ән мүкәммәл әлифбадыр. («Азәрбајчан дилинин әлифба лајиһәләри»нин фотошәкли әсәрин сонунда верилир).

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН ГРАФИКАСЫ

Көрүндүју кими, истәр әрәб графикасындан латын графикасы әсасында јаранмыш јени Азәрбајчан әлифбасына кечәндә, истәрсә дә рус графикасы әсасында јени Азәрбајчан

[46] К. К. Сартбаев. Выступление. Вопросы развития литературных языков народов СССР, Алма-Ата, 1964, сәһ. 217—218.

әлифбасы јараданда график тәләбләрә чидди риајәт олунур. Чүнки графика фонемләрин јазыда һәрфләрлә әксолунма үсулларыны өзүндә чәмләшдирир. Ајры-ајры сәһифәләрдә верилән әлифба илә бағлы мүддәалар, тәклифләр мәһз график тәләбләрдир. Графиканын тәләбләри әсасән бунлардыр: һәр ики әлифба јаратмаг уғрунда кедән мүбаризә вахты ирәли сүрүлән әлифбада һәрфләрин фонемләри ифадәси, һәрфләрин фонемләрин сајындан аз олмасы, бир һәрфин анчаг бир фонеми ифадә етмәси, бир фонемин анчаг бир шәкли олмасы, гәбул олунан графикадан мүмкүн гәдәр кәнара чыхмамаг принсипи, фонемләри әкс етдирән шәкилләрин садәлији, диакритик ишарәләрин азлығы, јазы вә чап һәрфләринин ујғунлуғу, әлифбада һәрфләрин мәхрәчләринә көрә сыраланмасы, баш һәрфләрин әлифбаја салыныб-салынмамасы вә с. мәсәләләр мәһз графиканын тәләбләридир. Бүтүн бунларла јанашы, графика әлифбадакы бу вә ја башга бир һәрфин һансы сәси билдирдијини вә нечә охундуғуну өјрәдир; һәрфләрин формаларыны, онларын јазылыш шәкилләринин нечә чызылдығыны мүәјјән едир; әлифбадакы һәрфләрин дилдәки сәсләри нә дәрәчәдә әкс етдирдијини вә бир һәрфин нечә вәзифә дашыдығыны вә с. ајдынлашдырыр[47]. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, әлифбамызын латын графикасына кечмә дөврүндә графикаја мәхсус кичик мәсәләләр белә чидди шәкилдә мүзакирә олунурду. Һәрфләрин сыраланмасы кими илк бахышда ади көрүнән мәсәлә белә елми чәһәтдән әсасландырылыр вә бүтүн лајиһәләрдә бунунла бағлы дәјишикликләр едилирди. Мәсәлән, Р. О. Шор јазырды ки, «...построения алфавита должно базироваться на тех различениях фонем, которые существуют действительно в языковом мышлении данного языкового коллектива, и во-вторых построения алфавита не должно затруднить усвоение грамоты членами данного языкового (а не иноязыкового) коллектива, оно должно прежде всего иметь своей целью сбережение умственной энергии и облегчение усвоения грамотности народными массами и будущими поколениями»[48]. Вә јахуд латын графикасына кечид мәрһәләсиндә әрәб әлифбасында олмајан баш һәрфләрин әлифбаја салынмасы мәсәләси чидди график тәләб кими мүзакирә олунур. В. Н. Леонтјев һаглы олараг дејирди ки, әлифбаларын график дүзүлүшүндә тамамилә ишләнилмәјән мәсәләләрдән бири баш һәрфләр мәсәләсидир. Бу мәсәлә I Түрколожи гурултајда да гојулмамышдыр. Һалбуки баш һәрфләрин јазы просеси үчүн бөјүк әһәмијјәти вардыр. Онлар чүмләләрин бир-бириндән ајрылмасына, хүсуси адларын башга предметләрин адларындан фәргләндирилмәсинә, хүсуси һөрмәтә лајиг анлајышларын фәргләндирилмәсинә,

[47] А. Гурбанов. Müасир Азәрбајчан дили, Бакы, 1967.

[48] Р. О. Шор. К вопросу о сокращении алфавита. Культура и письменность Востока, кн. II, изд. ВЦКНТА, Баку, 1928, сәһ. 62—75.

китабларын бәдии тәртибатында вә с. хүсуси әһәмијјәтә маликдир[49] вә с. Кәтирдијимиз һәр ики нүмунә әлифба тәртиби заманы график тәләбләрә нә дәрәчәдә үстүнлүк верилдији вә диггәт јетирилдијинә әсаслы сүбутдур. Бу чүр мүзакирәләрин нәтичәсидир ки, латын әлифбасына әсасән јарадылан әлифбанын сон лајиһәси (1938) демәк олар ки, бүтүн график тәләбләрә чаваб верән мүкәммәл әлифба лајиһәсидир.

Әлифба тәртиби ишиндә мүәјјән тәчрүбә мәктәби кечирилдијиндән рус графикасыны гәбул вахты бу чүр график тәләбләрин мүзакирәси чох аз олурду. Һазырда да истифадә олунан сон әлифба лајиһәси ашағыдакы график тәләбләр әсасында јарадылмышдыр:

1. Әлифбада мөвчуд 32 һәрф Азәрбајчан дилинин фонемләрини әһатә едир.

2. Бир фонем бир һәрфлә ифадә олунур.

3. Һәр бир һәрф бир нечә фонеми дејил, анчаг бир фонеми әкс етдирир (**к**-кәнд, *колхоз* мүстәсна олмагла).

4. Әлифбаја дахил олан һәрфләр әсасән рус әлифбасы әсасында јарадылмышдыр.

5. Азәрбајчан дилинә мәхсус спесифик фонемләр үчүн шәкилләр әсасән рус һәрфләринә ишарәләр артырылмагла јарадылыр: **г-ғ, к-қ, о-ө, е-ә, у-ү, ч-ҹ** вә с.

6. Јени Азәрбајчан әлифбасына дахил олан һәрфләрин кичик вә бөјүк формалары, шәкилләри рус һәрфләринин јазылыш тәрзинә ујғун кәлир. **Аа, Бб, Вв.** Спесифик һәрфләр үчүн јазылышы садә олан бөјүк һәрф формалары јарадылмышдыр: **Әә, Өө, Ғғ, Һһ, Ҹҹ** вә с.

7. Рус әлифбасында олдуғу кими, Азәрбајчан әлифбасында да ајры-ајры һәрфләрин шәкилләри, истәр сәтри, истәрсә дә чап шәкилләри бир-бириндән ајдын чизкиләрлә фәргләнир.

8. Јени Азәрбајчан әлифбасында һәрфләрин сајы фонемләрин сајындан аздыр. Јә'ни ејни һәрф-шәкил кичик дәјишикликлә башга бир фонеми ифадә едир: **ч-ҹ, у-ү, к-қ** вә с.

9. Рус әлифбасында олдуғу кими, јени Азәрбајчан әлифбасында да һәрфләрин чап шәкли вә јазы шәкли мөвчуддур. **Аа-***Аа*, **Бб-***Бб*, **Вв-***Вв*, **Кк-***Кк*, **Чч-***Чч* вә с.

10. Оху вә јазы просесини сүр'әтләндирмәк үчүн һәрфләрин битишдирилмәси вачибдир. Јени Азәрбајчан әлифбасында һәрфләрин битишдирилмә јоллары садәдир вә максимум јазы сүр'әтини тә'мин едир.

11. Јени Азәрбајчан әлифбасында һәрфләрин сајы тәләффүз вахты јаранан сәсләрин мигдарындан аздыр. Чүнки графиканын тәләбинә көрә әлифба анчаг үмумхалг тәләффүзүнә мәхсус мә'налы сәсләри—фонемләри хүсуси шәкилләрлә гејдә алыр. Мүхтәлиф сәс чаларлыглары әлифбада әкс олунмур.

[49] В. Н. Леонтьев. О заглавных буквах. Культура и письменность Востока, кн. II, изд. ВЦКНТА, Баку, 1928, сәһ. 76—90.

12. Јени Азәрбајчан әлифбасынын сон лајиһәсинин ән мүһүм график үстүнлүјү Азәрбајчан дилинин фонетик тәбиәтинә зидд олан, даһа доғрусу, лүзумсуз сурәтдә әлифбада һәрфләрин сајыны чохалдан, јазы вә имла просесини мүрәккәбләшдирән рус дилинә мәхсус спесифик һәрфләрин **(я, ю, ё, е(j+э), э, ц, щ, ъ, ь)** әлифбаја салынмамасыдыр.

13. Гејд едилмәлидир ки, әлифбада һәрфләрин адларынын верилмәси онун гавранылмасыны сүр'әтләндирир. Бу график тәләбә әһәмијјәт верилдијиндән һәрфләрин охунуш формалары лајиһәдән-лајиһәјә тәкмилләшир, дәгигләшир. Мәсәлән, әввәлки лајиһәләрә нисбәтән 1958-чи ил лајиһәсиндә һәрфләрин адларыны асанлашдырмаг вә азәрбајчанлашдырмаг мәгсәдилә бир сыра фајдалы дәјишикликләр[50] едилмишдир:

1954	1958	1954	1958	1954	1958
е-јe *ј-јот* *ш-ша*	*е-е* *ј-је* *ш-ше*	*к-ка* *ф-еф*	*к-ке* *ф-фе*	*х-ха* *һ-һаш*	*х-хе* *һ-һе*

Гејд: әлбәттә, **ел, ем, ен, ер, ес** һәрфләринин дә адларыны үмуми принсипә ујғунлашдырмаг лазым иди.

Беләликлә, јухарыда садаладығымыз график тәләбләр әсасында јарадылан јени Азәрбајчан әлифбасында дилимиздә мөвчуд 9 саит фонемин ишарәси олан **а, ы, о, у, ә, е, и, ө, ү** һәрфләри, 23 самит фонеми ифадә едән **б, в, г, ғ, д, ж, з, ј, к, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, һ, ч, ч, ш** һәрфләри фонемләрлә һәрфләрин кәмијјәти бахымындан Азәрбајчан дилинин фонетик тәбиәтинә ујғундур; истәр саит, истәрсә самитләрә аид олан һәр бир һәрф сөзләрин мүхтәлиф јерләриндә ишләнилмәклә мүхтәлиф сөзләрин формалашмасында иштирак едир*.

[50] Азәрбајчан дилинин орфографијасы. Азәрб. ССР ЕА Нәшрijjаты, 1954, сәһ. 8; Азәрбајчан дилинин орфографија гајдалары, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшрijjаты, 1958, сәһ. 6.

* Гејд: әлифбаја дахил олан ајры-ајры һәрфләрин характеристикасы һәмин әсәрдә, еләчә дә фонетикаја аид чап олунан мүхтәлиф әсәр вә мәгаләләрдә кениш верилдијиндән бир даһа тәкрар етмәдик: Ә. М. Дәмирчизадә. Мүасир Азәрбајчан дилинин фонетикасы, Бакы, 1960; Азәрбајчан дилинин сөвтијјаты. Азәрбајчан дилинә аид тәдгигләр. Бакы, 1947; Ф. Кязимов. Система гласных фонем азербайджанского языка. ИАНОЛ, 1962, т. I, вып. 4; А. А. Ахундов. Система фонем современного азербайджанского языка, 1964; А. Алекперов. Фонематическая система современного азербайджанского языка, Баку, 1971 вә с.

ОРФОГРАФИЈА

Әдәби дилләри инкишаф етмиш бүтүн халгларын орфографија гајдалары вә орфографија лүғәтләри вардыр. Мүәјјән, сабит, нормалашмыш грамматик-лексик форма вә вариантлара малик әдәби дил өзүнүн фәалијјәти вә инкишафы просесиндә данышыг дили вә диалектләрлә, башга дилләрлә даим гаршылыглы әлагәдә олур. Бу просесдә һәмин нормаларын сабитлијини тә'мин етмәк үчүн мүәјјән ганунларын тәртиби вачибдир. Белә ганунларын мәчмусу олан орфографија јазыда сөзләрин вә онларын бүтүн грамматик формаларынын дүзкүн јазылышыны мүәјјәнләшдирир вә тәсбит едир. «Орфографија—јазылы нитгдә дил вариантларынин јазылышыны тәнзимедичи гајдалар системидир»[51].

Бу гајдалар садә, ајдын, үмуми тәләффүзә мүвафиг, сабит олмалы, дилин график системини әһатә етмәлидир. Дөвләт тәрәфиндән рәсми шәкилдә тәсдиг олунан орфографија гајдаларына әмәл етмәк мәчбуридир.

ОРФОГРАФИЈА ГАЈДАЛАРЫНЫН ПРИНСИПЛӘРИ

Башга дилләрдә олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә дә орфографија мүәјјән принсипләрә әсасән јарадылыр. Орфографијаја аид јазылан әсәрләрдә фонетик, морфоложи, әнәнәви принсип әсас көтүрүлүр. Ә. Дәмирчизадә фәргләндиричи вә етимоложи принсипләри дә бураја әлавә едир[52].

Азәрбајчан дилинин орфографијасында фонетик принсип әсас васитәләрдән биридир. Бу принсипә көрә сөзләр мүасир әдәби тәләффүзә мүвафиг јазылмалыдыр (*кет, кәл, күл, көр, чөл, јел* вә с.). Лакин фонетик принсипә һәр вахт әсасланмаг дүзкүн нәтичә вермир. Һәлә 1911-чи илдә М. Маһмудбәјов

[51] Ә. Дәмирчизадә. Орфографијанын маһијјәти. Мүасир Азәрбајчан дили, Бакы, 1972, сәһ. 266.

[52] Јенә орада, сәһ. 268.

јазырды: «Түрк дилинин имласы үчүн әсаслы дәставүз нә ола биләр? Төләффүзмү? Һазырдакы имламы, ја дилин гануни?

Төләффүз әсас ола билмәз: һәр јердә, һәр губернијада, һәр шәһәрдә төләффүз вар. Төләффүзү имла үчүн рәһбәр тутсаг, 40—50 чүр имламыз олмаг игтиза едир. Бу исә чох аз интишар олмаға башлајан мааријф ишини һечә чыхармагдан башга бир нәтичә вермәз. Мәсәлән: *ат, ит, көз, сач* кәлмәләринин чәми төләффүзүмүзчә *аттар, иттәр, көззәр, сачдар*...дыр... имламызы ислаһ үчүн бирчә јол вар: дилимизин әсасына вә сәрф гануларына... ричү едиб бунлара мүтабиг мүхтәлиф имламызы тәдгиг едәк...»[53].

Көрүндүју кими, фонетик принсипә нисбәтән, мүәллиф морфоложи принсипи даһа үстүн тутур. Гејд етмәк лазымдыр ки, дүзкүн, дәгиг имла јаратмаг мәсәләси орфографија тәртибчиләрини һәмишә дүшүндүрмүшдүр. Абдулла Тағызадә «Түрк дилинин имласы» адлы мәгаләсиндә орфографик принсипләри даһа әсаслы сурәтдә шәрһ едир. Мүәллиф көстәрир ки, мөвчуд имла системләриндән ән демократик вә күтләви оланы фонетик системдир, ән консервативи исә тарихи принсипдир. Морфоложи систем бунлар арасында бир нөв тәнзимедичи рол ојнајыр. О јазыр: «Бу үч принсипдән тарихи принсипи тәмамән атмалыјыг, чүнки бу принсип дилин нә үмуми гурулушу, нә дә күтләви нөгтеји-нәзәрдән түрк дили үчүн әл вермәз. Демократик вә күтләви олмасына бахмајараг, түрк дили үчүн анчаг тәк бир фонетик үсул кафи дејилдир... Чүнки азәри түркчәси бир чох шивәләрә маликдир. Һәтта әдәби дил үчүн I имла конфрансында әсас көтүрүләчәк шивәләрин төләффүзләриндә белә бир чох фәрглər вардыр. Фонетик принсип исә һәр сөзү төләффүз етдији кими јазмағы төләб едир *(бажи, бачи)*..., мүхтәлиф шивәләрә көрә бир сөзүн әслини, көкүнү белә мүхтәлиф сурәтдә јазмаға јол ачыр *(гәрдаш-гардаш...)*: түркчәнин шәкилчиләрини дә мүхтәлиф сурәтдә јаздырыр *(дан, ган; лар-дар)*; о мөһкәм вә сабит дејилдир, -дили... јазычынын мәзачына көрә дәкишдирә билир: буна көрә дә ваһид бир имла јаратмаға..., әдәби дилин инкишафына мане олур»[54].

А. Тағызадә түрк дили үчүн ән әлверишли принсип мүштәрәк фонетик вә морфоложи принсип олдуғуну көстәрир. Чүнки фонетик принсипдә олан зиддијјәтләр бурада азалыр, бу принсип үзрә имлада сөзләрин көкләри бу вә ја дикәр төләффүзә көрә дәјишмәјиб һәр јердә вә һәр заман мүәјјән бир шәкилдә јазылыр *(гардаш, ев...)*; бу принсипә көрә бир мә'на верән вә

[53] М. Маһмудбәјов. Имламыз. Бакы, 1911 (Азәрб. ССР ЕА Республика Әљазмалары фонду), арх. 26, инв. № 18807, 266.

[54] Абдулла Тағызадә. Түрк дилинин имласы. «Азәрбајчаны өјрәнмә јолу» мәчмуәси, Бакы, 1930, сајы 1—6, сәһ. 8—9.

бир вәзифә ифадә едән һәр бир шәкилчи... мүәјјән шәкилдә јазылыр **(лар, ләр, да, дә)**[55] вә с. ...

II имла конфрансында да фонетик принсипи јеканә принсип һесаб едәнләрин әксинә олараг ашағыдакы гәрар гәбул едилир: «Конфранс имла үчүн әсасән морфоложи вә она көмәкчи олараг фонетик принсип гәбул етди. Һәркаһ биз фонетик принсип илә кетсәк, о заман бизим әлли ғејрилиһаҗә чәм әдатымыз олмалы иди. Мәсәлән, *гыз* кәлмәсинин чәми *гызлар* әвәзинә *гыззар,* јахуд *гыздар, атлар* јеринә *аттар*... вә и. јазылмалы иди. Амма бунун әвәзинә биз галын сәсли‌ләрдә **лар,** инчә сәсли‌ләрдә **ләр** истифадә едирик»[56].

Көрүндүју кими, фонетик принсипин морфоложи принсиплә бирликдә тәтбиги даһа фајдалы һесаб олунур.

Морфоложи принсип сөзләрин, шәкилчиләрин ваһид формада јазылышына әсасланыр. Мә'лумдур ки, төләффүз заманы сөзүн мә'налы һиссәләриндә мүәјјән дәјишикликләр баш верир.

Сөзүн дүшдүју вариантларын һансынын әсас олмасыны исә онларын ишләклик даирәсинә, аһәнкә табе олмасына көрә тә'јин етмәк мүмкүндүр.

Тарихи-ән'әнәви принсипә көрә исә, бир тәрәфдән, алынма сөз вә шәкилчиләрин јазылыш гајдалары мүәјјәнләшдирилир, дикәр тәрәфдән, әрәб дилиндән алынмыш ајн **(Е)** вә һәмзә **(һ)** илә јазылан бир сыра сөзләрин јени әлифбада төләффүз вә јазылышыны дүрүстләшдирмәк үчүн ишләдилән апостроф ишарәси илә бағлы хүсусијјәтләр гануниләшдирилир.

Мә'лумдур ки, орфографија мәсәләләринин һәлли, еләчә дә мүәјјән принсипләрә әсасән орфографија гануларынын тәртиби әлифба мәсәләләринин һәлли илә даһа чох бағлыдыр. М. Маһмудбәјов һагглы олараг јазыр ки, «бир дилин имласы дүз вә әсаслы олмаг үчүн о дилин әлифбасы да дилә мүсаид олмаг көрәк. Дилдә олан саитләрин һәр бири үчүн әлифбада бир һәрф олмаг истәр. Имламызы вә јазымызы чәтинләшдирән мәсәләләрин бири дә әлифбамызын нагис олмасыдыр»[57]. Графикада апарылан һәр бир дәјишиклик орфографија гајдаларында өз әксини тапмалыдыр.

Азәрбајчанда орфографија мәсәләләринин мүзакирә вә һәлли 3 дөврә ајрылыр:

1. Әрәб әлифбасындан истифадә едилән дөврдә орфографија мәсәләси.

2. Латын графикасы әсасында јарадылмыш јени әлифба дөврүндә орфографија мәсәләси.

3. Рус графикасы әсасында јарадылмыш әлифба дөврүндә орфографија мәсәләси.

[55] А. Тағызадә. Түрк дилинин имласы, һәмин мәчмуә, Бакы, 1930, сајы 1, сәһ. 10.

[56] Јенә орада, сәһ. 77.

[57] М. Маһмудбәјов. Имламыз. Бакы, 1911, сәһ. 9.

1. Әрәб әлифбасындан истифадә едилән дөврдә орфографија мәсәләси. Әрәб әлифбасынын Азәрбајҹан дили үчүн јарарсызлығы, хүсусән саитләрин олмамасы Азәрбајҹан јазысынын долашыглығына сәбәб олан әсас амилләрдән иди. Мәһз буна көрә дә әрәб әлифбасыны дәјишдирмәдән орфографија мәсәләләрини һәлл етмәк мүмкүн дејилди. Лакин ајры-ајры зијалыларымыз орфографија мәсәләләринә даир мүлаһизәләрини бу вә ја башга шәкилдә сөјләмишләр. XIX әсрдә М. Ф. Ахундовун орфографијаја аид гијмәтли фикирләри вардыр. О, хүсусән дилимизә әрәб, фарс дилләриндән кечән сөзләрин јазылышынын азәрбајҹанчалашдырылмасы мәсәләсини ирәли сүрәрәк, тәләб едирди ки, башга дилләрдән алынан сөзләрин јазылышы тәләффүз формасына ујғун олсун. Бу тәләбә о өз әсәрләриндә риајәт едир, *адам, тохм, чифт, мүғәјјәд, өврәт, гаидә* вә с. кими сөзләри Азәрбајҹан тәләффүзүнә ујғун шәкилдә—*адам, тохум, чүт, муғајат, арвад, гајда*—ишләтмәклә илк дәфә орфографија гајдаларындан данышмыш олур[58].

XX әсрдән башлајараг әлифбанын дәјишдирилмәси уғрунда кенишләнән мүбаризә дилимизин јазы гајдаларынын садәләшмәси, алынма сөзләрин јазылышынын азәрбајҹанчалашмасы уғрунда апарылан мүбаризәни даһа да сүр'әтләндирир.

1908-чи илдә методист Маһмудбәјовун беш нәфәр мүәллифлә бирликдә јаздығы «Икинчи ил» дәрслијиндә, еләчә дә онун 1911-чи илдә нәшр етдирдији «Имламыз»[59] китабында Азәрбајҹан дили орфографијасына аид гијмәтли фикирләр вардыр. М. Маһмудбәјов, М. Ф. Ахундовдан фәргли олараг, морфоложи принсипә үстүнлүк верир вә көстәрир ки, имла гајдалары јаратмаг ишиндә тәләффүз әсас ола билмәз. О, саитләрин ардычыл ишләнмәсини, еләчә дә сөзләрдә аһәнк ганунунун көзләнилмәсини бир принсип кими ирәли сүрүр ки, бу фикирләр инди дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир.

«Молла Нәсрәддин» журналында да орфографија мәсәләләриндән тез-тез бәһс олунурду. Лакин әрәб әлифбасынын өзүнүн Азәрбајҹан дилинин граф-орфографик хүсусијјәтләринә чаваб верә билмәмәси вә дөвләтин бу мәсәләјә лагејд мүнасибәти нәтичәсиндә һеч бир дөнүш көзләнилмирди.

2. Латын графикасы әсасында јарадылмыш јени әлифба дөврүндә орфографија мәсәләси. Азәрбајҹан дилинин орфографија принсипләринин һәлли илә әлагәдар әсас дөнүш советләшмәдән сонра олду. Орфографија мәсәләләринин һәлли, мүзакирәси әлифба уғрунда кедән мүбаризә илә јанашы апарылырды. 1926-чы илдә I Үмумиттифаг Түрколожи гурултајда орфографија мәсәләсинә дә хүсуси јер верилмишди. Азәрбајҹанда, демәк олар ки, бүтүн мәтбуат нөвләриндә—«Коммунист», «Јени јол», «Кәнч ишчи» вә с. гәзетләрдә, «Молла Нәсрәддин», «Маариф вә мәдәнијјәт» журналларында орфографија мәсәләси даими мүзакирә објектинә чеврилмишди. Апарылан мүбаһисә вә мүзакирәләрә јекун вурмаг мәгсәдилә 1928-чи илдә I Азәрбајҹан имла конфрансы чағырылыр. 1929-чу илдә I Азәрбајҹан имла конфрансында гәбул олунуб, Дөвләт Елми Шурасы вә Маариф Комиссарлығы Коллекијасы тәрәфиндән тәсдиг едилән Азәрбајҹан дилинин илк имла лүғәти вә имла гајдалары нәшр олунур[60]. Бу «имла гајдалары» конфрансда Б. Чобанзадәнин «Имлада үмуми принсипләр», В. Хүлуфлунун «Јени әлифбада имла хүсусијјәтләри», Һ. Имановун «Авропа истилаһлары јазылышы» мөвзусунда мә'рузәләри үзрә тезисләрин әсасында јарадылмышдыр.

Әлбәттә, фонетик, морфоложи вә ән'әнәви принсипләрә әсасланараг јарадылан бу илк «Гајдалар» Азәрбајҹан дилинин орфографик мәсәләләрини тамамилә әһатә вә һәлл етмир. Лакин әрәб әлифбасындан латын әлифбасына кечид дөврүндә, јә'ни 1920-чи илләрдә Азәрбајҹан әдәби дилиндә мөвчуд олан һәрч-мәрчлијә, башга дилләрин, еләчә дә диалектләрин тә'сири нәтичәсиндә сөзләрин вә грамматик формаларын чохвариантлылыгдан узаглашмасына, ичтимаи-сијаси гурулушла, мәдди-мәдәни һәјатла әлагәдар дилимизә кечән онларла јени рус вә Авропа сөзләринин јазылышынын нисбәтән сабитләшмәсинә онун чох бөјүк көмәји олду. Бу лүғәт, гајдалар һәм дә кәләчәк орфографија гајдалары вә лүғәтләринин тәртиби үчүн бир өзүл кими гијмәтләндирилмәлидир. Лакин һәмин гајдаларда, хүсусән сөзлүкдә чатышмазлыглар вә чидди нөгсанлар да варды.

Сөзлүкдә диалектизмләрә вә сөзләрин диалект јазылышына, еләчә дә лүзумсуз, тәрчүмәси мүмкүн олан әрәб, фарс, түрк сөзләринә, гәлиз тәркибләрә вә онларын јазылыш формаларына һәддиндән артыг јер верилмишди. Бүтүн бунлар лүғәтин әдәби дилин инкишафында, тәмизләниб сафлашмасындакы ролуну хејли азалтмыш олурду. Мәһз буна көрә дә мәтбуатда орфографија мәсәләләринин мүзакирәси даһа да кенишләнир, мүхтәлиф тәклифләр ирәли сүрүлүр. Мүзакирәләр 1931-чи илдә Азәрбајҹанда II имла конфрансынын ачылмасына сәбәб олур. II имла конфрансында 1931-чи илдә «Азәрбајҹаны өјрәнмә јолу» мәчмуәсиндә нәшр олунан тезисләр мүзакирәјә гојулур. Гәбул едилмиш «Гајдалар» 1936-чы ил мартын 26-да Азәрбајҹан Мәркәзи Ичраијјә Комитәси тәрәфиндән тәсдиг олунур вә Г. Мәммәдлинин редактәси илә чапдан чыхыр[61]. Бу «Гајдалар» латын әлифбасындан истифадә олунан дөврдә чыхан икинчи мүһүм орфографија гајдалары

---

[58] М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, 2-чи чилд, Азәрбајҹан ССР ЕА Нәшријјаты, 1961, сәһ. 200, 3-чү чилд, 1962, сәһ. 387.

[59] Маһмудбәј Маһмудбәјов. Имламыз, Бакы, 1911.

[60] В. Хүлуфлу. Имла лүғәти. Бакы, 1929.

[61] Азәрбајҹан түрк әдәби дилинин орфографијасы, Бакы, Азәрнәшр, 1936.

иди. 1936-чы илдә тәртиб олунан гајдалар 1929-чу ил гајдаларына нисбәтән кениш вә дәгиг ишләнмишди.

Бунунла белә, 1936-чы ил гајдаларында да бә'зи чидди нөгсанлар варды. Белә ки, ајры-ајры маддәләрдәки ганунлар данышыг дилинә үстүнлүк верир (*Ара с, үлдүс; балаҹан, өрдәкнән, дәвәҹнән; атдар, әррәр, күннәр* вә с.).

Бир сыра әрәб, фарс, еләчә дә рус дилиндән алынмыш сөзләрин јазылышында әсассыз төвсијәләр дә јох дејилди. Мәһз буна көрә дә 1937-чи илдә јени орфографија гајдалары лајиһәси һазырланыб мүзакирәјә верилир. Мүзакирәдән сонра һәмин лајиһә 1938-чи ил мартын 22-дә Азәрбајҹан ССР Мәркәзи Иҹраијјә Комитәси тәрәфиндән тәсдиг олунур. ССРИ Елмләр Академијасы Азәрбајҹан филиалынын Тарих, Дил вә Әдәбијјат Институтлары вә Азәрбајҹан Халг Маариф Комиссариаты тәрәфиндән һазырланан бу лајиһәдә «һәр шејдән әввәл османлы дили үнсүрләринә сон гојулду: әввәлки орфографија гајдаларына еһтијаҹ олмадан дахил едилән әрәб вә фарс сөзләри атылды, фонетик принсипә даһа чох үстүнлүк верилди вә рус сөзләринин, интернасионал сөзләрин јазылмасына чох диггәтлә јанашылды»[62].

1938-чи илдә нәшр олунан «Гајдалар»ы әввәлки гајдалардан анҹаг параграфларын мигдарча чохлуғу фәргләндирмир. Бу «Гајдалар», һәр шејдән әввәл, ајры-ајры бөлмәләрдәки дәгиглији илә фәргләнир. Азәрбајҹан әдәби дилинин фонетик хүсусијјәтләри, морфоложи формаларын јазылышы, мүрәккәб сөзләрин, мүрәккәб идарә адларынын вә гысалдылмыш сөзләрин,—дилимизә кечән әрәб, фарс сөзләри вә шәкилчиләринин, рус вә Авропа сөзләринин орфографијасы әтрафлы вә нисбәтән дәгиг ишләнилмишдир. Мәсәлән, әкәр 1929-чу ил «Гајдалары»нда шәкилчиләрин јазылышы бөлмәсиндә анҹаг 4—5 маддә вардыса, 1938-чи ил «Гајдалары»нда дилимиздә олан бүтүн шәкилчиләри әһатә едән 20 маддә вардыр. Бу «Гајдалар»да, хүсусилә рус дилиндән кечән сөзләрин орфографијасы кенишдир. 31 маддәдән ибарәт бу бөлмәдә дилимизин лүғәт тәркибинә истәр советләшмәдән әввәл, истәрсә дә сонра кечән рус вә Авропа дилләринә мәхсус сөзләрин јазылышы, рус шәкилчиләринин дилимиздәки ифадә формалары бүтүн дәгиглији илә верилмишдир. Бу да мүсбәт һалдыр ки, алынма сөзләрин јазылышында азәрбајҹанчалашдырма принсипи үстүнлүк тәшкил едир. Лакин 1940-чы илдән тәтбиг олунмаға башлајан јени Азәрбајҹан әлифбасы һәмин «Гајдалар»а јенидән бахмаг зәрурәтини доғурур.

3. Рус графикасы әсасында јарадылмыш әлифба дөврүндә орфографија мәсәләси. Рус графикасы әсасында јарадылмыш јени Азәрбајҹан әлифбасына кечдикдән сонра 1940-чы илдә

62 М. Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајҹан дили, Бакы, 1954 сәһ. 72.

илк јени орфографија гајдалары вә лүғәти нәшр олунур[63]. Јени орфографија гајдалары Азәрбајҹан ССР ХКС-нин 1940-чы ил тарихли 2321 №-ли гәрарына әсасән тәсдиг олунмушдур. Бу гајдалара 1938-чи ил «Гајдалар»ынын әсасән бүтүн маддәләри бир сыра дәјишиклик вә дәгигләшдирмәләри илә дахил едилмишдир. Лакин 1940-чы ил «Гајдалар»ы даһа елми-нәзәри планда ишләнилмишдир, мәсәләләрин орфографик һәллиндә дифференсиаллашма даһа габарыг нәзәрә чарпыр. Мәсәлән, 1938-чи ил «Гајдалар»ында шәкилчиләрин јазылышы бөлмәсиндә бир, ики чүр јазылан шәкилчи, гошма вә бағлајычыларын орфографијасы гарышыг шәкилдә верилмишдисә[64], сон «Гајдалар»да елми груплашдырмалар апарылмыш, бир, ики, үч, дөрд вә с. чүр јазыланлар башлыглары алтында бағлајычы, шәкилчи вә гошмаларын јазылышына даир гајдалар груплашдырылмышдыр[65].

Бу чүр дифференсиаллашма лүғәтдән истифадәни дә асанлашдырыр. Мә'лумдур ки, 1940-чы илдә нәшр олунан орфографија лүғәти икинчи ириһәчмли лүғәтдир. Бу лүғәт әввәлки орфографија лүғәтиндән сөзлүјүн тәркиби е'тибарилә чидди фәргләнир. Белә ки, 1929-чу ил орфографија лүғәтиндә лүзумсуз әрәб, фарс, түрк сөзләринә, гәлиз әрәб тәркибләринә, диалектизмләрә вә сөзләрин диалектә мүвафиг јазылышына мүәјјән гәдәр јер верилмишдирсә, икинчи лүғәтдә бу кими сөзләрә, тәркибләрә, демәк олар ки, тәсадүф олунмур. Бу лүғәтдә әсасән әдәби дилдә кениш јајылыб, үмумхалг данышыг дилинә дахил олмуш әрәб, фарс сөзләринә, јени ичтимаи-сијаси гурулушла, мәдәни, игтисади һәјатла әлагәдар јаранмыш, еләчә дә башга дилләрдән алынмыш сөзләрә, терминләрә даһа чох јер верилмишдир. 1949-чу вә 1950-чи илләрдә Азәрбајҹан ССР ЕА Дил Институту тәрәфиндән мүзакирә тәриги илә јени орфографија гајдалары лајиһәләри нәшр едилир[66].

Һәр ики лајиһә кениш мүзакирә олунур. Тәклифләр, мәсләһәтләр нәзәрә алыныр. Азәрбајҹан ССР ЕА Президиумунун 1951-чи ил 31 мај тарихли гәрары илә јенидән чап олунур[67].

Лакин әлифба әтрафында кедән мүбаһисәләр давам едирди. Бу мүбаһисәләр нәтичәсиндә 1954-чү илдә «Орфографија гајдалары» јенидән нәшр олунур. Мә'лумдур ки, Азәрбајҹан дилиндә бир сыра әрәб сөзләринин мөвчудлуғу апостроф ишарәсинин графикаја дахил олмасына сәбәб олмушдур. Апостроф

63 Ә. Бабазадә, Д. Гулијев, Ј. Әлијев, Ч. Әфәндијев. Орфографија лүғәти. ССР ЕА Азәрбајҹан филиалы. Низами адына Дил вә Әдәбијјат Институту, Бакы, 1940.

64 Азәрбајҹан дилинин орфографија гајдалары, Бакы, 1938, сәһ. 8—12.

65 Орфографија лүғәти, Азәрнәшр, Бакы, 1940, сәһ. 23—38.

66 Азәрбајҹан дилинин имла гајдалары, Бакы, 1949.

67 Азәрбајҹан дилинин орфографијасы, Бакы, 1951.

һәм әрәб сөзләриндә, һәм дә рус дилиндән алынан сөзләрә ь, ъ ишарәси әвәзинә артырылырды. Апострофлу сөзләрин јазылышы Азәрбајҹан дилинин дахили инкишаф ганунларына вә тәләффүз хүсусијјәтләринә ујғунлашдырылыр вә дәгигләшдирилир. 1955-ҹи илдә јени лајиһә тәртиб вә мүзакирә олунур, 1958-ҹи илдә тәсдиг вә нәшр едилир[68].

1955-ҹи ил ијунун 30—31-дә Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасында С. Вурғунун сәдрлији илә орфографија мүшавирәси кечирилир. Мүшавирәдә республиканын алимләри, јазычылары, мүәллим коллективи вә с. иштирак едәрәк бир сыра гијмәтли тәклифләр ирәли сүрүрләр. Мүшавирәдә 14 нәфәрдән ибарәт (акад. С. Вурғун, акад. М. Ибраһимов, акад. М. А. Дадашзадә, Азәрб. ССР ЕА мүхбир үзвү М. Ш. Ширәлијев, Ә. М. Дәмирчизадә, профессор Ч. В. Һачыјев, М. Ч. Пашајев, филоложи елмләр намизәдләри М. Ј. Гулузадә, Р. Ә. Рүстәмов, М. Һ. Һүсејнзадә, Ч. Һ. Әфәндијев, Ә. Ә. Оручов, Ә. С. Чәфәров, Ә. Һ. Маһмудов) комиссија тәшкил олунур. Комиссија «Гајдалар»да едилән дәјишикликләрә вә тәсһиһләрә јенидән бахыр вә 1957-ҹи илин апрелиндә Азәрбајҹан ССР Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин бинасында акад. М. Ибраһимовун сәдрлији илә кечирилән мүшавирәнин мүзакирәсинә верир. Мүзакирәдән сонра лајиһә 1957-ҹи ил сентјабрын 4-дә «Коммунист», «Азәрбајҹан мүәллими», «Азәрбајҹан кәнчләри», «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетләриндә мүзакирә үчүн дәрч олунур.

Мүшавирәдә вә мәтбуатда ирәли сүрүлән тәклифләр вә әлифбада едилән дәјишикликләрә әсасән лајиһә јенидән ишләнилир вә 1958-ҹи ил јанварын 15-дә Азәрбајҹан Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитәси тәрәфиндән чағырылмыш кениш мүшавирәнин мүзакирәсинә верилир. Нәһајәт, филоложи елмләр намизәдләри Р. Ә. Рүстәмов вә З. И. Будагова тәрәфиндән тәртиб едилән јени «Орфографија гајдалары» Азәрбајҹан ССР Назирләр Советинин 1958-ҹи ил 24 ијул тарихли 497 нөмрәли гәрары илә тәсдиг едилир, 1959-ҹу ил 6 апрел тарихли 268 нөмрәли гәрары илә 8-ҹи параграфы дәгигләшдирилир[69].

«Орфографија гајдалары» Азәрбајҹан дилинин фонетик тәркибини әкс етдирән маддәләрлә башланыр. Бу маддәләрдә истәр Азәрбајҹан дилинә мәхсус, истәрсә дә алынма сөзләрин әдәби тәләффүзә, аһәнк ганунуна, мүхтәлиф фонетик һадисәләрә—ассимилјасија, диссимилјасија, сәс артымы, сәс дүшүмү, метатеза, додагланма, додагланмама, сәсләрин әмәләкәлмә јеринә көрә тәснифи, чинкилтиләшмә, карлашма, сөзләрин диалектләрә мәхсус дејилиш тәрзи нәзәрдән кечирилмиш, әдәби дил нормаларына мүвафиг дәгиг елми маддәләр јарадылмышдыр.

[68] Азәрбајҹан дилинин орфографијасы, Бакы, 1959.

[69] Б а х: Азәрбајҹан дилинин орфографија гајдалары, Азәрбајҹан ССР ЕА Нәшрријјаты, 1958; Азәрбајҹан дилинин орфографија лүғәти, Азәрбајҹан ССР ЕА Нәшрријјаты, 1960, сәһ. 579—617.

«Гајдалар»ын I фәсли «Саитләрин јазылышы»на һәср олунур. Бурада «Сөзүн илк саитинин јазылышы», «Сөзүн орта саитинин јазылышы», «Сөзүн сон саитинин јазылышы», «Сөзүн мүхтәлиф јерләриндәки саитин јазылышы» башлыглары **алтында саитләрлә әлагәдар бүтүн мәсәләләр елми шәкилдә** изаһ олунур (§§ 1—17).

II фәсил «Самитләрин јазылышы»дыр. Бурада сөзүн әввәлиндә, ортасында вә сонунда бир нечә чүр тәләффүз олунан сөзләрин (Бикә-Пикә, пишик-бишик, анбар-амбар, агроном-ағроном, ишгал-ишғал, булут-булуд, араз-арас, булаг-булаҳ-булағ, ағач-ағаш, зәнк-зәнк, дүјмә-дүкмә), еләчә дә ц, щ вә с. һәрфли алынма сөзләрин әдәби дилдә мүвафиг дәгиг јазылыш формалары верилмишдир. «Сөзүн илк самитинин јазылышы», «Сөзүн орта самитинин јазылышы», «Сөзүн сон самитинин јазылышы», «Сөзүн мүхтәлиф јерләриндәки самитләрин јазылышы» бөлмәләриндә верилән ганунлар (§§ 18—39) һәмин самитләрин артикулјасијасына, һәм данышыг вә әдәби тәләффүз ујғунлуғуна, һәм дә тарихи-ән'әнәви ишләнмә нөвүнә көрә мүәјјәнләшдирилмишдир. Сөзләрин јазылышынын мүәјјәнләшмәсиндә һансы форманын әдәби дилдә узун мүддәт вә фәал ишләдилмәси дә нәзәрә алыныр, узун әсрләр боју фәал тәтбиг олунан формалара үстүнлүк верилир.

III фәсил «Ејничинсли гоша саит вә самитләрин јазылышы»дыр. Ејничинсли гоша саит вә самитләрин ишләдилмәси даһа чох алынма сөзләрдә мүшаһидә едилир. Бу тип гоша саит вә ја самитләр сөзүн икинчи һечасындакы саити узатмаг, самити узатмаг, даһа ајдын тәләффүз етмәк вә ја карлығы билдирмәк үчүн истифадә олунур. Тәләффүз вахты бу кими сөзләрин һәр бир самит вә саитлә дејилишини *(маариф-мариф, тәбии-тәби, әдәбијјат-әдәбијат, тәнәффүс-тәнәфүс, сирр-сир, режиссор-режисор)* нәзәрә алараг, еләчә дә ики самитлә јазылан бир сыра сөзләрин јазылышыны ваһидләшдирмәк мәгсәдилә *(диаграмма-диаграм, телеграмма-телеграм)*, хүсуси маддәләр ајрылмыш вә дәгиг елми ганунлар јарадылмышдыр (§§ 40—43)[70].

Мә'лумдур ки, Азәрбајҹан дилинә әрәб дилиндән кечән бир сыра сөзләрдә ә, е, ө саитләринин узун тәләффүзүнү, бир сыра сөзләрдә исә сөзүн саитлә башлајан икинчи һечасыны ајырмаг вә саитин ајдын тәләффүзүнү тә'мин етмәк мәгсәдилә апостроф ишарәси гојулур. Әввәлки «Гајдалар»да олдуғу кими, сон гајдаларда да бу ишарә сахланылмыш вә хүсуси фәсилдә онун ишләдилмә јерләри көстәрилмишдир (§§ 45 **(а-б)**. Чүнки апострофун олмамасы бир сыра сөзләрин анлашылмамасына сәбәб олур *(бә'зән-бәзән)*.

Орфографија гајдаларында бөјүк фәсилләрдән бири «Шә-

[70] Б а х: «Азәрбајҹан дилинин орфографија лүғәти», § 40—43, сәһ. 592—593.

кылчиларин јазылышы»дыр. Бу фәсилдә шәкилчиләр үч гајдаја табе едиләрәк ганунилəшдирилмишдир (§§ 46—48):

1. Аһәнк ганунуна табе едилмәјәрәк бир чүр јазылан шәкилчиләр **(-кил, -даш, -и, -стан, -вары).**

2. Аһәнк ганунуна табе едиләрәк ики чүр јазылан ачыг самитли шәкилчиләр **(-ган//-кән//-ган//-кән//-аған//-әјән, -ма//-мә, -са//-сә, -лар//-ләр).**

3. Аһәнк ганунуна табе едиләрәк дөрд чүр јазылан гапалы саитли шәкилчиләр **(-чы..., -лы..., -лыг..., -сыз..., -кы..., -ы..., -дыгча..., -дыр..., -мыш..., -гы..., -гын..., -ғы..., -ғын..., -ынчы..., -ычы..., -чы..., -мы...).**

Ихтира, иртича, сәнаје вә с... кими сөзләр јиҹәлик, јөнлүк, тә'сирлик һалларында мүхтәлиф тәркибли шәкилчиләр гәбул едирди. Лакин сон орфографија гајдаларында бу тип сөзләрин јазылышы азәрбајчанчалашдырылмышдыр *(мөвзунун, мөвзуја, мөвзусу* вә с.).

Гејд етмәк лазымдыр ки, бәһс етдијимиз сон гајдаларын бир сыра үстүн чәһәтләри вардыр. Бурада бир чох маддәләр дәгиглəшдирилмиш, ејни вә ја мүхтәлиф мә'наларда ишләдилән сөзләрин јазылышы баһидләшмишдир. Мәсәлән, сону **з** вә **с** һәрфләри илә тәләффүз олунан сөзләр хүсуси исимләрдә **С** *(Алмас, Тавус),* үмуми исимләрдә **з** *(алмаз, товуз)* јазылырды. Сон гајдалара көрә һәр ики һалда һәмин тип сөзләр **з** илә јазылыр *(Алмаз, алмаз)* вә с. «Гајдалар» тәртиб олунаркән Азәрбајчан әдәби дилинин аһәнкдарлығы, инчәлији, мусигилилији нәзәрә алынмыш, бир сыра сөзләрин јазылышы бу гануна табе едилмишдир. Мәсәлән, *хамыр, дана, бахт, вараг, тагсыр* кими һәм инчә, һәм дә галын тәләффүз олунан сөзләрин *хәмир, дәнә, бәхт, вәрәг, тәгсир* кими јазылмасы ганунилəшдирилир вә с. Бүтүн бу фактлар көстәрир ки, сон гајдалар Азәрбајчан дилинин фонетик-грамматик нормаларына, әсасән, чаваб верир. Лакин бир сыра чатышмазлыглар вә гејри-дәгиглик һәлә дә давам едир. Мәсәлән, шәкилчиләр бөлмәсиндә Азәрбајчан әдәби дилиндә фәал иштирак едән шәкилчиләрдән бә'зиләри әһатә олунмамышдыр.

Азәрбајчан әдәби дилинин лүғәт тәркиби сон илләрдә сүр'әтлә зәнкинләшир. Бу зәнкинләшмәдә мүрәккәб сөзләр, адлар вә бирләшмәләр хүсуси јер тутур. Белә ки, јаранан һәр 10 сөздән 7—8-и мүрәккәб сөздүр. Буна көрә дә, јени лајиһәдә мүрәккәб сөзләрин јазылышына хүсуси јер верилмәси тәбиидир. 1940, 1950, 1951, 1954-чү ил лајиһәләриндә мүрәккәб сөзләрин јазылышына нитг һиссәси бахымындан јер верилмәдијиндән бир сыра сөзләр дахил олмурду. «Гајдалар»да «Үмуми гајдалар» башлығы алтында верилән маддәләр (49—50) әсасән бүтүн нитг һиссәләрини әһатә едир. Мәсәлән, 50-чи параграфа дахил олан икинчи бәнд исим, сифәт вә зәрфləри әһатә едир. Ејни сөзүн әввәлинә ја **м** сәси кәтирмәк, јахуд да дамаг

саитини **м** һәрфи илә әвәз етмәклә әмәлә кәлән исим, сифәт вә зәрфләр: *-аз-маз, ушаг-мушаг, әзик-үзүк* вә с.

Исим (§ 1, § 52), «Сифәт» (§ 53, 54, 55, 56), «Сај» (§57, 58, 59), «Фе'л» (§ 60, 61, 62), «Зәрф» (§ 63, 64, 65), «Гошма» (§ 66, 67, 68), «Бағлајычы» (§ 69, 70, 71), «Әдат» (§ 72), «Нида» (§ 73, 74, 75) башлыглары алтында исә хүсуси бәндләрлә һәмин нитг һиссәләринә мәхсус битишик, дефис вә ајры јазылан мүрәккәб сөзләр там дәгиглији илә әһатә олунмушдур. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, бу бәһсдә әввәлки гајдалара дүшмәјән јени-јени маддәләр дә вардыр. Мәсәлән, «Исим» башлығы алтында һеч бир сөздәјишдиричи вә сөздүзәлдичи шәкилчи гәбул етмәмиш ики исимдән (м ә с.: *киләмејвә, һүснхәтт),* садә (вә ја дүзәлтмә) исимлә фе'ли сифәтдән (м ә с.: *ашсүзән, тозсоран),* садә (вә ја дүзәлтмә) исимлә мәнсубијјәт шәкилчили сөздән (м ә с.: *ајагалты, илдөнүмү)* әмәлә кәлән исимләрин вә ја бир сыра башга исимләрин јазылышы һаггында маддәләр јенидир. «Сифәт» бәһсиндә садә (вә ја дүзәлтмә) сифәтлә садә исимдән дүзәлән (м ә с.: *балачабој, енликүрәк),* аз, бәрабәр, гоша, дүз, ејни вә с. сөзләри илә (м ә с.: *азишләнән, бәрабәрһүгуглу, гошалүлә, дүзбучаглы, ејнигијмәтли),* ејни садә (вә ја дүзәлтмә) сифәтин тәкрары илә әмәлә кәлән сифәтләрин (м ә с.: *лопа-лопа, дадлы-дадлы)* вә бир сыра башга сифәтләрин јазылышы һаггында, еләчә дә «Зәрф» бәһсиндә бир сыра зәрфләрин јазылышы һаггында јени маддәләр вардыр. Мәсәлән, ејни сөзүн (исим, сифәт, сај вә зәрфин) тәкрары илә дүзәлән (м ә с.: *ағыр-ағыр, ики-ики, дил-дил),* биринчиси **-дан//-дән,** икинчиси **-а//-ә** шәкилчили ејни сөзүн тәкрары илә әмәлә кәлән зәрфләрин *(ахшамдан-ахшама, ачыгдан-ачыға)* вә башга зәрфләрин јазылышы һаггындакы ганунлар јенидир[71].

Мә'лумдур ки, XIX әсрдән Азәрбајчан әдәби дилинин лүғәт тәркиби рус вә Авропа дилиндән алынмыш сөзләр һесабына зәнкинләшмәјә башламышдыр. Бу зәнкинләшмә XX әсрдә ичтимаи-сијаси һадисәләр, игтисади әлагәләрлә бағлы, һәм кејфијјәтчә, һәм дә кәмијјәтчә хејли кенишләнмишдир. Совет дөврүндә исә руç дилиндән вә рус дили васитәсилә башга дилләрдән сөзкөтүрмә Азәрбајчан әдәби дилинин лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәсиндә икинчи әсас мәнбәјә чеврилир. Әкәр советләшмәдән әввәл мүәјјән анлајышлары ифадә етмәк мәгсәдилә даһа чох әрәб, фарс дилләринә мүрачиәт олунурдуса, Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра вәзијјәт дәјишир. Јени анлајышларын ифадәси заманы дилин дахили имканлары һесабына сөздүзәлтмә мүмкүн олмадыгда, биринчи нөвбәдә рус дилинә мүрачиәт олунур, сөз ја олдуғу кими көтүрүлүр, ја да рус вә Азәрбајчан дили сөз вә шәкилчиләри-

---

71 Бах: Азәрбајчан дилинин орфографија гајдалары, Азәрбајчан дилинин орфографија лүғәти, Бакы, 1960, сәһ. 582.

нин иштиракы илә аналокија јолу илә јени сөз јарадылыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, рус сөзләринин Азәрбајҹан әдәби дилиндә јазылышы мәсәләси һәмишә диггәт мәркәзиндә олмушдур. Бир тәрәфдән, рус дилинә мәхсус бир сыра һәрфләрин **(я, ю, е(j+э), э, ц, щ, ъ, ь)** әлифбаја салынмамасы, дикәр тәрәфдән, рус сөзләринин азәрбајҹанча тәләффүзү онларын јазылышына хүсуси јанашмағы тәләб едирди. Рус дилиндән алынмыш сөзләрин јазылышы гајдалары мүәјјәнләшдириләркән әсас ики принсип нәзәрә алынмышдыр.

1. Рус дилиндән алынан сөзләрин фонетик тәркиби, хүсусән көк вә әсасларда, мүмкүн гәдәр олдуғу кими сахланылмасы принсипи көзләнилмишдир. М ә с.: *колхоз, коммунист, оперетта, комедија, Москва, Одесса* кими **а** илә тәләффүз едилән сөзләрин әслиндә олдуғу кими јазылмасы гануниләшдирилмишдир.

2. «Гајдалар»да рус дилиндән алынан сөзләрин азәрбајҹанчалашдырылмасына хүсуси фикир верилир. Рус дилинә мәхсус галынлыг **(ъ)**, инчәлик **(ь)** ишарәләри, **ц, щ, э, я, ю, е(j+э)** һәрфли сөзләр Азәрбајҹан дилинә мәхсус фонетик тәркиблә ифадә олунур. Мәсәлән, ц һәрфли сөзләр үмуми исимләрдә **с** һәрфи илә *доцент-досент, концерт-консерт;* хүсуси исимләрдә **тс** илә *(Цеткин-Тсеткин, Моцарт-Мотсарт),* ики «цц» һәрфли сөзләрин исә јенә **тс** илә *(Ницце-Нитсе)* јазылмасы гануниләшдирилмишдир (б а х: § 32-а, б). Щ һәрфли сөзләриндә ики чүр—ја бир, ја да ики **ш** һәрфи илә *(Щедрин-Шедрин, борщборш, мещан-мешшан* вә с.) јазылмасы гануниләшдирилмишдир (§ 33). **Э** һәрфли сөзләр **е** илә јазылыр *(эстетика-естетика, әврика-еврика).* Бир сыра алынма сөзләрин јазылышы исә Азәрбајҹан дили тәләффүзүнә, демәк олар ки, тамамилә ујғунлашдырылмышдыр. Мәсәлән, *гуманизм-һуманизм, гимн-һимн, Джамбул-Ҹамбул, джемпер-ҹемпер, генералкенерал, гимнастика-кимнастика, биология-биолокија* вә с. (§ 34, 35, 36). Әлбәттә, бүтүн бунлар «Гајдалар»да садәчә олараг садаланмыр, Азәрбајҹан дилинин фонетик ганунаујғунлуглары илә изаһ вә шәрһ олунур.

Дүзәлтмә вә јаһуд шәкилчи илә бирликдә алынан *коммунист, коммунизм, марксист, марксизм, ленинизм* кими сөзләр мүстәсна олмагла демәлијик ки, рус дили шәкилчили, истәр сөздүзәлдичи, истәрсә дә сөздәјишдиричи олсун, сөзләрдә шәкилчиләр Азәрбајҹан дили шәкилчиләри илә әвәз олунур. Мәсәлән, *советизација-советләшмә, партийный-партијачы, партийность-партијалылыг, комсомолец-комсомолчу, колхозник-колхозчу, електрификација-електрикләшдирмә* вә с. Лакин гејд едилмәлидир ки, «орфографија гајдаларында бу мәсәләјә демәк олар ки, јер верилмәмиш, рус шәкилчиләринин Азәрбајҹан әдәби дилиндәки ифадә формалары маддәләр шәклиндә һесаба алынмамышдыр. Һалбуки Азәрбајҹан әдәби дилинин һазыркы инкишаф сәвијјәсиндә бунун бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Мә'лумдур ки, Азәрбајҹан әдәби дили лүғәт тәркибинин мүәјјән бир һиссәсини дә әрәб, фарс сөзләри тәшкил едир. Доғрудур, әрәб, фарс дилләриндән Совет һакимијјәтиндән сонра әсас сөзкөтүрмә мәнбәји кими истифадә олунмур. Лакин дилимиздә узун әсрләр боју ишләдиләрәк вәтәндашлыг һүгугу газанан, өз сөзләримизлә јанашы сөз јарадычылығында фәал иштирак едән онларла әрәб, фарс сөзү вардыр ки, онларын јазылышы Азәрбајҹан сөзләри илә јанашы, хүсуси маддәләрдә изаһ олунур. Демәлијик ки, әрәб, фарс сөзләринин јазылышында азәрбајҹанлашдырма принсипи, хүсусән аһәнк ганунуна ујғунлашдырма мүмкүн гәдәр нәзәрә алынмышдыр.

Истәр рус дилиндән алынан сөзләр, истәрсә дә әрәб, фарс дилинә мәхсус сөзләр һаггында маддәләр хүсуси башлыг алтында топланмамыш, үмуми башлыглар алтында верилмишдир.

Ихтисар сөзләрин вә гысалтма нөвләринин јазылышына совет дөврүндә јарадылан бүтүн орфографија гајдаларында мүәјјән дәрәчә јер верилмишдир. Чүнки ихтисар сөзләр вә гысалтма нөвләри рус дилинин тә'сири илә әсасән совет дөврүндә әдәби дилимиздә өзүнү көстәрир. Һәтта рус дилиндә кениш шәкилдә ишләдилән бир сыра ихтисар сөзләрдән олдуғу кими истифадә едилир. Мәсәлән, *рајком, партком, партбилет, колхоз, совхоз, комсомол, завком* вә с. кими ихтисар сөзләринин јазылышы һәмишә рус дили јазылыш формаларына ујғун кәлир. Совет һакимијјәтинин илк илләриндә, рус дилиндә олдуғу кими, Азәрбајҹан дилиндә дә бир сыра гысалтмалары тәшкил едән һәрфләрин арасында нөгтә гојулурду (м ә с.: **Аз. К.(б).П. Р. С. Д. Ф. П.** вә с.) Сонралар һәр ики дилдә нөгтәсиз јазылыр. Мәһз буна көрә дә ихтисарлар вә гысалтма нөвләри һаггында гајдалар јарадыларкән рус дилиндәки гајдалардан истифадә олунур. Һазырда Азәрбајҹан әдәби дилиндә мүхтәлиф јолларла јаранан јүзләрлә ихтисар вә гысалтма вардыр. Буна көрә дә онларын јазылышына хүсуси бәһс ајрылмышдыр. «Ихтисар вә гысалтма нөвләри» адланан бу башлыг алтында «мүрәккәб ихтисарлар» (§ 95—96), «Гысалтма нөвләри» (§§ 97, 98), «Анчаг јазыда ишләнән ихтисарлар» (§ 99, 100) һаггында маддәләр ајрылмышдыр.

Мә'лумдур ки, Азәрбајҹан дилиндә баш һәрфләр латын әлифбасы әсасында јарадылан јени әлифбаја кечдикдән сонра тәтбиг олунур. Чүнки әрәб әлифбасында баш һәрфләр јох иди. Буна көрә дә баш һәрфләрин ишләнилмә јерләри орфографија гајдаларында хүсуси башлыг алтында шәрһ олунур.

Сон орфографија гајдаларында ајры-ајры бөлмәләр үзрә апарылан дәгигләшдирмәләр вә әлавә едилән јени маддәләрлә јанашы, әввәлки «Гајдалар»а дахил олмајан бир нечә бәһс дә артырылмышдыр. Бунлардан бири «Кечирмә гајдалары»дыр (§§ 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112,

113, 114, 115, 116, 117). Бурада истәр садә, истәр дүзәлтмә, мүрәккәб сөзләрин, истәр мүрәккәб идарә адларының, истәрсә дә ихтисар сөзләрин вә гысалтма нөвләринин сәтирдән-сәтрә кечирилмәсиндә дәгиг елми принсипләр јарадылмышдыр.

Гејд едилән мүсбәт чәһәтләри даһа ајдын көрмәк үчүн ашағыдакы лајиһәни диггәтлә өјрәнмәк лазымдыр.

1960-чы илдә филоложи елмләр доктору Р. Рүстәмовун редактәси илә «Азәрбајҹан дилинин орфографија лүғәти» јенидән нәшр олунур. Филоложи елмләр намизәдләри Н. Рәһимзадә вә Б. Абдуллајев тәрәфиндән тәртиб олунан бу лүғәт 41.000 сөзү әһатә едир. Әввәлки лүғәтләрдән фәргли олараг бу лүғәтә лүзумсуз әрәб, фарс, рус сөзләри, еләчә дә диалектизмләр салынмамышдыр. Лүғәтә дилдә кениш истифадә олунан вә орфографија лүғәтиндә верилмәси зәрури сајылан сөзләр салынмышдыр.

ОРФОЕПИЈА

Мүасир Азәрбајҹан дили елә бир инкишаф мәрһәләсинә кәлиб чатмышдыр ки, артыг нитг мәдәнијјәти мәсәләләринин гојулушу вә һәлли күнүн ән вачиб мәсәләләриндән бири олмушдур.

Нитг мәдәнијјәтинин ән мүһүм проблемләриндән бири дә орфоепија мәсәләләридир. Индијәдәк Азәрбајҹан әдәби дилинин јазылы голуна аид нормаларын мүәјјәнләшдирилмәси вә гајдаја салынмасы саһәсиндә хејли иш көрүлмүшдүр. Лакин ејни фикри әдәби дилин шифаһи голу һаггында сөјләмәк дүзкүн олмаз. Һалбуки мүасир дөврдә шифаһи әдәби дил саһәсинин ишләнмә даирәси чох кенишләнмишдир; биз һәр күн радиода, телевизијада, сәһнәдә, мә'рузәләрдә, чыхышларда мүасир Азәрбајҹан шифаһи әдәби дилини ешидирик. Лакин шифаһи әдәби дил саһәсиндә ваһид гајдаларын олмамасы үзүндән чох вахт бир сыра сөзләрин дејилиши, шәкилчиләрин тәләффүзү хошакәлмәз тә'сир бағышлајыр. Бә'зән әдәби дилдә данышмаға чалышанлар өз тәләффүзләрини сүн'и олараг јазы дилинә, башга сөзлә, орфографија гајдаларына табе етмәјә чалышырлар. Хүсусән бу чәһәтә моноложи нитгдә даһа чох јер верилир. Бә'зән дә бир чохлары јазы гајдаларыны, әдәби дили јахшы билмәдикләринә көрә шифаһи дилдә тез-тез диалект хүсусијјәтләринә јол верирләр. Хүсусән бу чәһәт сәһнәдә вә диаложи нитгдә даһа габарыг шәкилдә өзүнү бүрүзә верир.

Бир сөзлә, орфоепија саһәсиндә һәрч-мәрчлик көзә чарпыр. Бунун гаршысыны алмаг үчүн мүасир Азәрбајҹан дили орфоепијасынын әсасларыны вә орфоепија гајдаларыны тезликлә ишләјиб һазырламаг лазымдыр. Үмумијјәтлә, Азәрбајҹан дилинин орфоепијасы тәтбиги дилчилијимиздә, демәк олар ки, аз ишләнмиш саһәләрдән биридир.

Мүшаһидәләр вә гејдләр әсасән радио, телевизија верилишләри, актјорларын моноложи вә диаложи данышыглары, мә'рузәчиләрин нитги ичласлардакы чыхышлар үзәриндә апарылмышдыр.

Мүасир әдәби тәләффүзүмүзүн әсасыны Азәрбајҹан зијалыларынын данышығы тәшкил едир. Бу зијалылар мүхтәлиф рајонлардан олмасына бахмајараг, јазы дилинин тә'сири алтында үмумиләшмиш әдәби дилдә данышырлар; әдәби тәләффүз һәмин зијалыларын данышығындан гидаланараг өз гајдаларыны сүзкәчдән кечирир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, мүасир Азәрбајҹан дили орфоепијасынын гајдаларыны вермәк бир о гәдәр дә чәтин мәсәлә дејилдир. Чүнки Азәрбајҹанда Совет һакимијјәтинин гурулмасы илә бағлы олараг, әһалинин кениш даирәдә савадланмасы, халгын ичәрисиндән чыхан зијалыларын сајча артмасы, мүасир дилимизин орфографија гајдаларынын фонетик вә морфоложи принсипләр әсасында гурулмасы вә с. јазы дили илә шифаһи дил арасындакы зиддијјәтләрин тәдричән арадан галдырылмасына сәбәб олмушдур.

Мүасир дилимизин орфографијасы данышыг дили әсасында гурулдуғундан бир сыра орфографија гајдалары ејни илә орфоепија гајдалары үчүн дә гәбул едилә биләр.

Беләликлә, көстәрдијимиз сәбәбләр нәтичәсиндә мүасир Азәрбајҹан дили орфоепијасынын үмуми гајдалары мејдана кәлмишдир. Инди вәзифә бу үмуми гајдалары сечмәк вә тәсбит етмәкдән ибарәт олмалыдыр.

Мүасир дилимизин орфографијасы илә орфоепијасы арасында үмуми чәһәтләрлә јанашы, ајрылан чәһәтләр дә вардыр. Ајрылан чәһәтләр орфоепијанын хүсусијјәтләри илә бағлыдыр. Бу хүсусијјәтләр, башлыча олараг, ашағыдакылардан ибарәтдир.

1. Әдәби тәләффүзүн әсас принсипи тәләффүздә ағырлыг төрәдән, кобуд сәсләнән, дилин аһәнкини позан чәһәтләрдән гачмаг, асанлыгла, сүр'әтлә тәләффүз едилән вә зәриф, инчә, көзәл сәсләнән чәһәтләри сахламагдан ибарәт олмалыдыр. Орфографијада морфоложи принсипин тәләби үзрә фе'лин шәрт вә арзу формалары кечмиш заманда икивариантлы шәкилчиләрлә **-са//-сә, -а//-ә** верилирсә; м ә с.: *алса иди, кәлсә иди, ала иди, кәлә иди,* орфоепијада бу шәкилчиләр јазыда олдуғу кими гәбул едилә билмәз; әввәла, она көрә ки, үмумхалг данышығында шәртин вә арзунун һекајәси һәмишә бирвариантлы шәкилчи илә **-сеј, -еј**-лә ифадә олунур вә дикәр тәрәфдән, шифаһи дилдә *алсејдим, алејдим* формалары чох асанлыгла тәләффүз едилиб, данышыға зәриflик, инчәлик кәтирир.

2. Орфоепијада үмумхалг данышыг хүсусијјәти дашыјан чәһәтләрә јер верилир, дар диалект хүсусијјәтләри исә нәзәрә алынмыр.

Мә'лум олдуғу үзрә, орфографија морфоложи принсипдән

чыхыш едәрәк ассимилјасија һадисәсинә јол вермир, орфоепијада исә бунун әксинә олараг ассимилјасијадан кениш сүрәтдә истифадә едилир. Лакин елә ассимилјасија типләри вардыр ки, онлар дар диалект хүсусијјәти дашыјыр. Әлбәттә, ассимилјасијанын бу типләри орфоепијаја дахил ола билмәз; м ә с.: **-нар** шәкилчиси **н** сәси илә битән сөзләрдән сонра кәлдикдә үмумхалг данышыг хүсусијјәти дашыјыр вә әдәби тәләффүзә дахил олур *(данышаннар, галаннар, одуннар* вә с.); лакин бу шәкилчи **м** сәсиндән сонра кәлдикдә (м ә с.: *адамнар),* дар диалект хүсусијјәти дашыдығы үчүн орфоепијаја дахил ола билмир вә бу сөз јазылдығы кими *(адамлар)* тәләффүз олунур.

3. Орфоепијада саитләрин узун вә гыса тәләффүзү хүсуси әһәмијјәтә маликдир.

4. Шәкилчиләрин тәләффүзүндә дә аһәнк гануну әсасән көзләнир; лакин орфоепијанын принсипләри илә әлагәдар олараг бә'зи шәкилчиләрин тәләффүзүндә аһәнк ганунунун позулмасы һаллары нәзәрә чарпыр.

5. Ассимилјасија вә сәс дүшүмү һадисәси шифаһи дилин хүсусијјәти илә бағлы олдуғу үчүн бунлар орфоепијада даһа кениш јер тутур.

САИТЛӘРИН ТӘЛӘФФҮЗҮ

А. (а) сәси арха сырада, кениш вә додагланмајан вәзијјәтдә тәләффүз олунур. Бу сәсә сөзүн әввәлиндә, ортасында вә ахырында тәсадүф едилир: м ә с.: **(а)***лм***(а),** **(а)***т***(а),** ***б*****(а)***ғл***(а),** **(а)***л***(а)***ч***(а)***ғ* вә с.

Бә'зи әрәб вә фарс мәншәли сөзләрдә а сәси узун тәләффүз олунур; м ә с.: ***м*****(а:)***ш,* ***с*****(а:)***т,* ***да*****(а:)***ва,* ***С*****(а:)***бир,* **(а:)***ли,* ***ш*****(а:)***кирд,* **(а:)***шиг,* **(а:)***рам,* **(а:)***һу* вә с.

Шаһ сөзү илә әмәлә кәлән мүрәккәб сөзләрдә бә'зән **(һ)** сәси дејилмәдији үчүн биринчи һечадакы **(а)** сәси узун тәләффүз олунур; м ә с.: ***Ш*****(а:)***сәнәм,* ***Ш*****(а:)***бәјим* вә с.

(J) сәси өзүндән әввәл кәлән кениш саити дар саитә чевирир; буна көрә дә шәкилчиләрдә **(J)** сәсиндән әввәл кәлән кениш **(а)** сәси **(ј)** сәсинин тә'сири алтында дар **(ы)** сәсинә кечир; м ә с.: *ан***(ы)***ја, алм***(ы)***јачаг, башд***(ы)***јар, бағл***(ы)***јыр, данл***(ы)***јыр, араб***(ы)***ја* вә с.

Саитлә битиб, дикәри исә саитлә башланан ики сөзүн бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш мүрәккәб сөзләрдә ики кениш саитин јанашы тәләффүзү гејри-мүмкүн олур вә һәмин тәркибдә биринчи сөз өз вурғусуну итирдији үчүн онун сон сәси (а саити) тәләффүз едилмир; м ә с.: *Ағәли, Баләли, халоғлу* вә с.

Сөзүн ахырынчы **(J)** сәсиндән сонра кәлән **(а)** сәси исмин

јөнлүк һалында ики **(ј)** сәсинин арасында тамамилә дарлашыр вә тәләффүз едилмир; м ә с.: *гајја∠гаја-ја.*

Тәләффүздә *орада, бурада* јер зәрфләриндә **(р)** сәсиндән сонра көлән **(а)** сәси дејилмир; м ә с.: *орда, бурда.*

Ә. (ә) сәси өн сырада, кениш вә додагланмајан вәзијјәтдә тәләффүз олунур, **(ә)** сәсинә тәләффүздә сөзүн әввәлиндә, ортасында вә ахырында раст көлмәк мүмкүндүр; мәс.: **(ә)***л, н***(ә)***н***(ә)***, д***(ә)***р***(ә)***л***(ә)***р, д***(ә)***д***(ә)***м***(ә)***, к***(ә)***лм***(ә)* вә с.

Бә'зи әрәб вә фарс мәншәли сөзләрдә **(ә)** сәси узун тәләффүз едилир; м ә с.: *т***(ә:)***лим, т***(ә:)***јин, т***(ә:)***зиг, т***(ә:)***риф, б***(ә:)***зи, м***(ә:)***лум.*

Шәкилчиләрдә **(ј)** сәсиндән әввәл көлән кениш **(ә)** сәси **(ј)** сәсинин тә'сири алтында дар **(и)** сәсинә кечир; м ә с.: *дәв***(и:)***јә, кәлм***(и:)***јәчәј, ишд***(и:)***јир, динл***(и:)***јәр* вә с.

Саитлә битән вә саитлә башланан сөзләрин бирләшмәсиндән әмәлә көлмиш мүрәккәб сөзләрдә ики кениш саитин јанашы тәләффүзү гејри-мүмкүн олдуғу вә тәркибдәки биринчи сөз өз вурғусуну итирдији үчүн әввәлинчи сөзүн **(ә)** саити тәләффүз едилмир; м ә с.: *Мирзаға, Мирзәли* вә с.

Е. (е) сәси өн сырада, дар вә додагланмајан вәзијјәтдә тәләффүз олунур. Бу сәс тәләффүздә дә анчаг сөзүн биринчи һечасында өзүнү көстәрир; м ә с.: *ј***(е)***шиј, с***(е)***л, д***(е)***мә,* **(е)***шит* вә с.

(ә) сәси илә битән вә **(е)** сәси илә башланан сөзләр битишик тәләффүз едилдикдә **(ә)** сәси дејилмир вә **(е)** сәси узун тәләффүз олунур; м ә с.: *н***(е:)***дим<нә* **е***дим.*

Г е ј д. Бә'зән икинчи сөзүн әввәлиндә **(ј)** сәси дејилдијиндән **(е)** сәси ади шәкилдә тәләффүз едилир; м ә с.: *Н***(е)***јилијим∠нә еләјим.*

Әрәб вә фарс мәншәли сөзләрдә **(е)** сәси бә'зән узун тәләффүз едилир; м ә с.: **(е:)***тибар,* **(е:)***тираз,* **(е:)***лан,* **(е:)***тина* вә с.

Ы. (ы) сәси арха сырада, дар вә додагланмајан вәзијјәтдә тәләффүз олунур. Бу сәсә тәләффүздә анчаг сөзүн ортасында вә ахырында тәсадүф едилир; м ә с.: *г***(ы)***рм***(ы)***з***(ы)***, г***(ы)***ш, сар***(ы)* вә с.

Вурғунун сон һеча үзәринә дүшмәси нәтичәсиндә сөзүн биринчи һечасында **(ы)** сәси гыса тәләффүз олунур; м ә с.: *г***(ы)***фыл, г***(ы)***здырма, т***(ы)***сбаға* вә с.

Бә'зи сөзләрә саитлә башлајан шәкилчиләр гошулдугда, вурғунун шәкилчи үзәринә кечмәси нәтичәсиндә сөзүн ахырынчы һечасындакы **(ы)** сәси тәләффүз едилмир; м ә с.: *ағыз-ағза, ағзы, ағзым, алын-алны, алның* вә с.

Сөзүн ахырында **(ј)** сәсиндән сонра көлән **(ы)** сәси исмин јөнлүк һалында ики **(ј)** сәсинин арасында дарлашыр вә чох зәиф шәкилдә тәләффүз едилир; м ә с.: *ај***(ы)***ја∠ајыја, дај***(ы)***ја∠дајыја* вә с.

Саитлә битән вә саитлә башланан сөзләрдән әмәлә көлмиш мүрәккәб сөзләрдә биринчи сөз вурғусуну итирдији үчүн онун

ахырында олан **(ы)** сәси дејилмир; м ә с.: *дајоғлу, бачоғлу* вә с.

И. (и) сәси өн сырада дар вә додагланмајан вәзијјәтдә тәләффүз олунур. **(И)** сәсинә тәләффүздә сөзүн әввәлиндә, ортасында вә ахырында раст көлмәк мүмкүндүр; м ә с.: **(и)***р***(и)***,* **(и)***т***(и)***, (и)ш, д***(и)***ш, т***(и)***к* вә с.

Сөзүн биринчи вурғусуз һечасында **и** сәси гыса тәләффүз олунур; м ә с.: *к***(и)***чиј, к***(и)***ши, д***(и)***шдәмә, п***(и)***ти, п***(и)***шиј* вә с.

Бә'зи әрәб мәншәли сөзләрдә **(и)** узун тәләффүз олунур; м ә с.: *вәс***(и:)***гә, н***(и:)***зә, в***(и:)***ран, Вәс***(и:)***лә, Мәд***(и:)***нә.*

Бә'зи сөзләрә саитлә башланан шәкилчиләр гошулдугда вурғунун шәкилчи үзәринә кечмәси нәтичәсиндә сөзүн ахырынчы һечасындакы **(и)** сәси тәләффүз едилмир; м ә с.: *шәкил-шәклә, шәкли; синиф-синфин, синфә, синфимиз, Мисир-Мисрә* вә с.

Саитлә битән вә саитлә башланан сөзләрдән әмәлә көлмиш мүрәккәб сөзләрдә биринчи сөзүн вурғусу икинчи сөзүн үзәринә кечдијиндән әввәлинчи сөзүн ахырындакы **(и)** сәси дејилмир; м ә с.: *Әләкбәр, әмоғлу, бибоғлу, ијирмики, ијирмүч* вә с.

О. (о) сәси арха сырада кениш вә додагланан вәзијјәтдә тәләффүз олунур. Бу сәсә, бир нечә сөз мүстәсна олмаг шәрти илә, сөзүн анчаг биринчи һечасында тәсадүф едилир; м ә с.: *б***(о)***јун, б***(о)***ғча, д***(о)***даг, т***(о)***југ, п***(о)***змаг* вә с.

(о) сәси сөзүн ортасында вә ахырында **(в)** сәсинин дүшмәси нәтичәсиндә узун тәләффүз олунур; м ә с.: *д***(о:)***шан, д***(о:)***ға, ј***(о:)***шан, ч***(о:)***ғун, чил***(о:)***, бүз***(о:)***, дәмр***(о:)* вә с.

Ө. (ө) сәси өн сырада, кениш вә додагланан вәзијјәтдә тәләффүз олунур. Бу сәсә дә бир нечә сөз мүстәсна олмагла сөзүн анчаг биринчи һечасында тәсадүф едилир; м ә с.: **(ө)***з, д***(ө)***шәј, с***(ө)***кмәј, д***(ө)***јмәј* вә с.

(ө) сәси сөзүн ортасында вә ахырында **(в)** сәсинин дүшмәси нәтичәсиндә узун тәләффүз олунур; м ә с.: *н***(ө:)***бә, к***(ө:)***шән, көс***(ө:)***, бүл***(ө:)***, т***(ө:)***лә, д***(ө:)***лət, т***(ө:)***бә, д***(ө:)***ран, бән***(ө:)***шә* вә с.

У. (у) сәси арха сырада, дар вә додагланан вәзијјәтдә тәләффүз олунур.

(У) сәсинә сөзүн әввәлиндә, ортасында вә ахырында тәсадүф едилир; м ә с.: **(у)***з***(у)***н, г***(у)***р***(у)***, (у)д***(у)***ш* вә с.

Бә'зи әрәб мәншәли сөзләрдә сөз ортасында **у** сәси узун тәләффүз олунур; м ә с.: *хүс***(у:)***си, Фүз***(у:)***ли, т***(у:)***фан, С***(у:)***ра* вә с.

Сөзүн вурғусуз биринчи һечасында **(у)** сәси гыса тәләффүз олунур; м ә с.: *б***(у)***лаг, б***(у)***чаг, б***(у)***дағ, б***(у)***зов* вә с.

Бә'зи сонор сәсләрлә битән икиһечалы сөзләрә саитлә башлајан шәкилчиләр гошулдугда сөзүн ахырынчы һечасындакы

(ү) сәси вурғунун шәкилчи үзәринә кечмәси нәтичәсиндә тәләффүз едилмир; м ә с.: *Бурун-бурну, оғул-оғлу, оғлум* вә с.

Ү. (ү) сәси өн сыра, дар вә додагланан вәзиҗҗәтдә тәләффүз олунур. Бу сөзә сөзүн әввәлиндә, ортасында вә ахырында раст кәлмәк мүмкүндүр; м ә с.: **(ү)***з***(ү)***м*, **(ү)***т***(ү)**, **(ү)***з***(ү)***ј*, **(ү)***змәј* вә с.

Сөзүн вурғусуз биринчи һеҹасында **(ү)** сәси гыса тәләффүз олунур; м ә с.: *т***(ү)***фәнк*, *г***(ү)***зеј*, *д***(ү)***шмән*, *б***(ү)***түн*, *б***(ү)***рүн*, *д***(ү)***јүн*, *т***(ү)***стү* вә с.

Сонор саитләрлә битән сөзләрә саитлә башланан шәкилчи гошулдугда вурғунун шәкилчи үзәринә кечмәси нәтичәсиндә сөзүн ахырынчы һеҹасындакы **(ү)** сәси дејилмир; м ә с.: *өмүр-өмрүн, өмрә, өмрү, зүлүм-зүлмүн, зүлмә, зүлмү* вә с.

САМИТЛӘРИН ТӘЛӘФФҮЗҮ

Һ. (һ) сәси боғазда сүртүнән вә кар вәзиҗҗәтдә тәләффүз олунур. Бу сәсә даһа чох алынма сөзләрдә, сөзүн әввәлиндә, ортасында вә ахырында тәсадүф едилир; м ә с.: **(һ)***ејва*, **(һ)***өрүј*, **(һ)***өрүмчәј*, **(һ)***үрмәј*, **(һ)***үркмәј*, **(һ)***есаб*, **(һ)***әрдән*, **(һ)***ејкәл*, **(Һ)***әсән*, **(Һ)***үго*, **(Һ)***екел*, *јә***(һ)***әр*, *ө***(һ)***дә*, *сө***(һ)***бәт*, *тө***(һ)***мәт*, *тәс***(һ)***иһ*, *ишта***(һ)**, *ша***(һ)**, *ка***(һ)** вә с.

Г. (г) сәси дил архасында, партлајан вә чинкилтили вәзиҗҗәтдә тәләффүз олунур. Бу сәсә сөз әввәлиндә, сөз ортасында раст кәлмәк олар; м ә с.: **(г)***азан*, **(г)***арға*, **(г)***ар*, **(г)***оз*, **(г)***әрар*, **(г)***ајда*, **(г)***анун*, *уч***(г)***ар*, *јә***(г)***ин*, *тән***(г)***ид*, *инти***(г)***ам*, *диг***(г)***әт*, *тог***(г)***а*, *саг***(г)***ал*, *дог***(г)***уз*, *саг***(г)***ыз* вә с.

Сөз ортасында ишләнән чүт **(г)** самитиндән (*кеминат*) биринчиси бир гәдәр кар тәләффүз олунур; м ә с.: *ба***(г)***гал*, *на***(г)***га* вә с.

Х. (х) сәси дил архасында, кар вәзиҗҗәтдә тәләффүз олунур. Бу сәсә сөз әввәлиндә, сөз ортасында вә тәкһеҹалы сөзләрин ахырында тәсадүф едилир; м ә с.: **(х)***ал*, **(х)***алча*, **(х)***алис*, *ја***(х)***а*, *јү***(х)***у*, *та***(х)***ча*, *ил***(х)***ы*, *јо***(х)**, *чо***(х)**, *то***(х)**, *ба***(х)**, *та***(х)** вә с.

Ф. (ф) сәси дил архасында, сүртүнән вә чинкилтили вәзиҗҗәтдә тәләффүз олунур. Бу сәсә сөз ортасында вә сөз ахырында раст кәлмәк мүмкүндүр; м ә с.: *гар***(ф)***ы*, *јор***(ф)***а*, *ја***(ф)**, *ба***(ф)**, *бу***(ф)**, *са***(ф)**, *са***(ф)***лам*, *торпа***(ф)**, *јарпа***(ф)**, *јазма***(ф)**, *охума***(ф)** вә с.

Мә'лум олдуғу үзрә, јазыда **(г)** илә битән чохһеҹалы сөзләрин ахырында бә'зән **(х)**, бә'зән дә **(ф)** ешидилир, лакин **(ф)** сәси нисбәтән чох ишләдилир, белә сөзләрин ахырындакы **(х)** сәсинин саитлә башланан шәкилчидән әввәл **(ф)** сәсинә чевриллијини дә нәзәрә алараг, орфоепијада һәмин сөзләрә сону **(ф)** илә тәләффүз едилән сөзләр кими бахмаг даһа мәгсәдәујғундур; м ә с.: *торпа***(ф)***-торпа***(ф)***а*, *торпа***(ф)***ы*, *торпа***(ф)***ымыз*, *торпа***(ф)***да*, *торпа***(ф)***дан*, *јазма***(ф)***-јазма***(ф)***а*, *јазма***(ф)***да* вә с.

К¹. (к¹) сәси дил ортасында, партлајан вә кар вәзиҗҗәтдә тәләффүз олунур. Бу сәсә сөз әввәлиндә, сөз ортасында вә тәкһеҹалы сөзләрин ахырында тәсадүф едилир; м ә с.: **(к)***ө***(к)**, *ти***(к)***мәј*, *түл***(к)***ү*, **(к)***әләм*, *сө***(к)**, *тү***(к)**, *мүл***(к)**, **(к)***итаб* вә с.

Чохһеҹалы сөзләрин ахырында да, јазыдан фәргли олараг, **(х¹)**, **(к)**, ја да **(ј)** тәләффүз олунур. Лакин апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, һәмин сөзләрин **(ј)** илә тәләффүзүнә үстүнлүк верилир; бундан әлавә, ики саит арасында да **(ј)** сәси дејилдијиндән чохһеҹалы сөзләрин ахырында **(ј)** сәсинин тәләффүзү мәгсәдә даһа ујғундур; м ә с.: *инәј-инәјә*, *инәји*, *инәјсиз*, *инәјдә*, *инәјдән*; *кәлмәјә-кәлмәји*, *кәлмәјдә* вә с.

К². (к²) сәси дил архасында, партлајан вә кар вәзиҗҗәтдә тәләффүз олунур. Бу сәсә рус дилиндән алынан сөзләрдә сөз әввәлиндә, сөз ортасында вә сөзүн ахырынчы һеҹасында тәсадүф олунур; м ә с.: *тра***(к)***тор*, **(к)***абинет*, *ле***(к)***си***(к)***а*, *фонети***(к)***а*, *техни***(к)***а*, *механи***(к)***а* вә с.

Әрәб мәншәли бә'зи сөзләрин ахырында **(к)** сәси тәләффүз едилир; м ә с.: *һа***(к)**, *тәсди***(к)**, *иттифа***(к)**, *аши***(к)**, *үфү***(к)**, *шәфә***(к)** вә с.

К. (к) сәси дил ортасында партлајан вә чинкилтили вәзиҗҗәтдә тәләффүз олунур. Бу сәсә сөз әввәлиндә, сөз ортасында, сөз сонунда вә сөзүн ахырынчы һеҹасында раст кәлмәк мүмкүндүр. Сөз ахырында **(н)** сәси илә бирликдә кәлән **(к)** сәси бир гәдәр кар тәләффүз олунур; м ә с.: *зән***(к)**, *пәлән***(к)**, *түфән***(к)**, *фишән***(к)**, *нәһән***(к)** вә с.

Ј. (ј) сәси дил ортасында, сүртүнән вә чинкилтили вәзиҗҗәтдә тәләффүз олунур. Бу сәсә сөз әввәлиндә, сөз ортасында вә сөз ахырында раст кәлмәк мүмкүндүр; м ә с.: **(ј)***үк*, **(ј)***аг*, *и***(ј)***нә*, *дү***(ј)***мә*, **(ј)***а***(ј)**, *а***(ј)**, *күлә***(ј)**, *дирә***(ј)**, *кетмә***(ј)** вә с.

Т. (т) сәси дил өнүндә, партлајан вә кар вәзиҗҗәтдә тәләффүз олунур. Бу сәсә сөзүн әввәлиндә, ортасында вә тәкһеҹалы сөзләрин ахырында тәсадүф едилир; м ә с.: **(т)***ор*, **(т)***әр*, **(т)***ир*, **(т)***он*, **(т)***ү***(т)***үн*, *сү***(т)***үл*, **(т)***и***(т)***рәмә*, *и***(т)***и*, *о***(т)**, *и***(т)**, *а***(т)**, *ја***(т)** вә с.

Кери ассимилјасија нәтичәсиндә сөзүн ахырында кәлән **(т)** сәси бә'зән **(ч)** сәси илә әвәз олунур. Мәс.: *сү***(чч)***ү*, *чү***(чч)***ү*, *нөвбә***(чч)***и* вә с.

Бә'зи алынма сөзләрин ахырында кәлән **(т)** сәси самитлә башланан шәкилчидән вә ја сөздән әввәл тәләффүз едилмир; м ә с.: *достлар-дослар*, *рас-раст кәлдим*, *сәрбәс-сәрбәст данышыр*, *нефтчи-нефчи* вә с.

Д. (д) сәси дил өнүндә, партлајан вә чинкилтили вәзиҗҗәтдә тәләффүз олунур. Бу сәсә сөзүн әввәлиндә, ортасында вә ахырында раст кәлмәк олар; м ә с.: **(д)***ишү*, **(д)***ары*, **(д)***из*, **(д)***емәј*, *Гә***(д)***ир*, **(д)***а***(д)**, *ја***(д)** вә с.

Сону (д) илә битән сөзләрдән сонра самитлә башланан шәкилчи вә ја сөз көлдикдә һәмин сәс (д сәси) карлашмыш шәкилдә тәләффүз олунур; м ә с.: *кән*(д)*дән, кән*(д) мүәллими, *гән*(д)*дир, булу*(д)*лар, булу*(д) кәлир, *гән*(д)*сиз* вә с.

Ирәли ассимиљасија нәтичәсиндә шәкилчинин биринчи сәси олан (д) сәси (н) сәси илә әвәз олунур; м ә с.: *мәннән, сәннән, јеринән, кедәннән, ахшамнан, голумнан, дилиннән, әлимнән* вә с.

С. (с) сәси дил өнүндә сүртүнән вә кар вәзиҗҗәтдә тәләффүз олунур. Бу сәсә сөзүн өнүндә, ортасында вә тәкһечалы сөзләрин ахырында тәсадүф едилир; м ә с.: (с)*ән,* (с)*из,* (С)*олмаз,* (С)*евил,* (с)*ары,* (с)*у*(с)*мағ, дә*(с)*мал, Ја*(с)*әмән, ја*(с)*дығ, ка*(с)*а, и*(с)*ти, та*(с), *ја*(с), *ба*(с) вә с.

Әрәб мәншәли чохһечалы сөзләрин ортасында вә ахырында (с) сәси өзүнү көстәрир; м ә с.: *ичла*(с), *тә*(с)*и*(с), *ихтиса*(с), *мүтәхәсси*(с) вә с.

З. (з) сәси дил өнүндә, сүртүнән вә чинкилтили вәзиҗҗәтдә тәләффүз олунур. (З) сәсинә сөз өнүндә, сөз ортасында вә сөз ахырында раст кәлирик; м ә с.: (з)*әли,* (з)*әфәран,* (з)*өкәм,* (з)*әл*(з)*әлә, а*(з)*ад, а*(з)*ар, ә*(з)*мәј, ә*(з)*и*(з), *са*(з), *кө*(з), *ға*(з) вә с.

Чохһечалы сөзләрин ахырында (з) сәси самитлә башланан шәкилчи вә сөздән әввәл бир гәдәр кар тәләффүз олунур; м ә с.: *алма*(з)*дан, алма*(з) *мә'дәни, Ара*(з)*нан, Ара*(з) *чајы, даја*(з)*дыр, хору*(з) *сәси* вә с.

Кери ассимиљасија нәтичәсиндә—**маз** шәкилчисинин сонунда кәлән (з) сәси дә карлашыр вә чох заман (с) кими тәләффүз олунур; м ә с.: *сатма*(с)*сан, көрмә*(с)*сән, алма*(с)*сан* вә с.

Ш. (ш) сәси дил өнүндә, сүртүнән кар вәзиҗҗәтдә тәләффүз олунур. (Ш) сәси сөзүн әввәлиндә, сөзүн ортасында, һәм дә сөзүн ахырында ишләнир; м ә с.: (ш)*алвар, га*(ш)*ығ, ја*(ш)*ыд, и*(ш)*ығ, ба*(ш), *да*(ш), *га*(ш), *гары*(ш), *бары*(ш), *јары*(ш) вә с.

Ж. (ж) сәси дил өнүндә, сүртүнән чинкилтили вәзиҗҗәтдә тәләффүз олунур. Бу сәсә бир сыра алынма сөзләрин әввәлиндә, ортасында вә ахырында раст кәлмәк олар; м ә с.: (ж)*акет,* (ж)*илет,* (ж)*андарма,* (ж)*аргон, ә*(ж)*даһа, Ә*(ж)*дәр,* (ж)*үри,* (ж)*урнал, маса*(ж), *паса*(ж) вә с.

Ч. (ч) сәси дил өнүндә, партлајан вә кар вәзиҗҗәтдә тәләффүз олунур. Бу сәсә сөз әввәлиндә, сөз ортасында вә тәкһечалы сөзләрин ахырында тәсадүф едилир; м ә с.: (ч)*адыр,* (ч)*ај,* (ч)*ешмә,* (ч)*ашмағ, а*(ч)*ар, са*(ч)*ағ, пар*(ч)*а, и*(ч), *ү*(ч), *өл*(ч)*ү, а*(ч)*мағ, га*(ч)*мағ, ке*(ч)*мәј, ке*(ч)*ид* вә с.

Диссимиљасија нәтичәсиндә сөзүн ахырында кәлән (ч) сәси (д) сәси гаршысында (ш) сәсинә кечир; м ә с.: *га*(ш)*ды, ке*(ш)*ди, а*(ш)*ды, и*(ш)*ди* вә с.

Ҹ. (ч) сәси дил өнүндә, партлајан, чинкилтили вәзиҗҗәтдә

тәләффүз олунур. Бу сәсә сөз әввәлиндә, сөз ортасында вә сөз ахырында тәсадүф едилир; м ә с.: (ч)*аван,* (ч)*ан,* (ч)*аламағ, го*(ч)*а, јон*(ч)*а, у*(ч)*а, а*(ч), *са*(ч), *кү*(ч), *та*(ч) вә с.

Чохһечалы сөзләрин ахырында (ч) сәси бир гәдәр кар тәләффүз олунур; м ә с.: *аға*(ч), *јалава*(ч), *чәки*(ч), *кәрпи*(ч), *гылын*(ч) вә с.

Диссимиљасија нәтичәсиндә сөзүн ахырында кәлән (ч) сәси (д) сәси гаршысында (ж) сәси илә әвәз олунур: м ә с.: *аға*(ж)*дар, аға*(ж)*да, би*(ж)*диј, кү*(ж)*дү, кәрпи*(ж)*дән* вә с.

Н. (н) сәси дилөнү бурунда вә чинкилтили вәзиҗҗәтдә тәләффүз олунур. Бу сәсә сөз әввәлиндә, сөз ортасында вә сөз ахырында раст кәлмәк мүмкүндүр; м ә с.: (н)*ә*(н)*ә,* (Н)*азлы,* (н)*а*(н)*ә, го*(н)*шу, ја*(н), *до*(н), *јо*(н), *ју*(н) вә с.

Кери ассимиљасија нәтичәсиндә сөз ортасында вә сөзүн ахырында кәлән (н) сәси (м) сәси илә әвәз олунур; м ә с.: *зә*(м)*бил, сү*(м)*бүл, шә*(м)*бә, Гә*(м)*бәр, кү*(м)*бәз, тә*(м)*бәки, о*(м)*бир, о*(м)*беш, га*(м)*маз, ди*(м)*мәз, бәјә*(м)*мир, ди*(м)*мә* вә с.

Л. (л) сәси дишдә сүзкүн вә чинкилтили вәзиҗҗәтдә тәләффүз олунур. Бу сәсә сөзүн әввәлиндә, ортасында вә ахырында раст кәлмәк мүмкүндүр; м ә с.: (л)*и*(л), (л)*имон,* (л)*иф,* (л)*а*(л)*ә, јо*(л)*даш, ја*(л)*ныз, ди*(л), *би*(л)*мәј, и*(л) вә с.

Тәләффүздә дәјишиклијә даһа чох мә'руз галан сәсләрдән бири дә (л) сәсидир; Бу сәс ассимиљасија нәтичәсиндә (т), (д), (с), (з), (ш), (н), (м), (р) сәсләриндән сонра һәмин сәсләрә, ја да мәхрәччә бунлара јахын олан сәсләрә кечир.

1) (т), (д), (с), (з), (ш) сәсләри илә битән сөзләрә (л) сәси илә башланан шәкилчиләр гошулдугда, (л) сәси (д) сәси илә әвәз олунур; м ә с.: *а*(т)*дар, о*(т)*дар, о*(т)*дуғ, даһа*(т)*дығ, дөлә*(т)*ди, ад*(д)*ы, арвад*(д)*ар, савад*(д)*ы, дад*(д)*ы, сүд*(д)*ү, сәс*(д)*әр, һирс*(д)*әнди, гыз*(д)*ар, би*(з)*дәр, тәмиз*(д)*иј, дуз*(д)*у, көз*(д)*әдим, иш*(д)*ә, баш*(д)*а, гаш*(д)*ар, да*(ш)*дар, гыш*(д)*ағ, јолдаш*(д)*ар* вә с.

2) (н) сәси илә битән сөзләрә (л) сәси илә башланан шәкилчиләр гошулдугда (л) сәси (н) сәси илә әвәз олунур; м ә с.: *оғлан*(н)*ар, кәлин*(н)*әр, хан*(н)*ар, одун*(н)*ар, дүнән*(н)*әри, инсан*(н)*ар, ајдын*(н)*ығ, син*(н)*и, виждан*(н)*ы, булан*(н)*ығ, јаман*(н)*ығ* вә с.

3) (р) сәси илә битән сөзләрә (л) сәси илә башланан шәкилчиләр гошулдугда (л) сәси (р) сәси илә әвәз олунур; м ә с.: *гар*(р)*ы, вар*(р)*ы, нар*(р)*ар, фәр*(р)*и, азар*(р)*ы, шәһәр*(р)*и, ағыр*(р)*ығ, һүнәр*(р)*и* вә с.

Р. (р) сәси јувагда, сүзкүн вә чинкилтили вәзиҗҗәтдә тәләффүз олунур. (Р) сәсинә сөзүн әввәлиндә, ортасында вә ахырында раст кәлмәк олар; м ә с.: (р)*ича,* (р)*ајон,* (Р)*әһим,* (р)*адио,* (р)*уһ, а*(р)*х, А*(р)*аз, а*(р)*ыҗ, да*(р)*ысгал, ја*(р), *да*(р)*ы, на*(р), *та*(р) вә с.

Индики вә гејри-гәти кәләчәк заманын III шәхс чәминдә

лар шәкилчисиндән әввәл кәлән (р) сәси ассимиљасија нәтичәсиндә (л) сәсинә кечир; м ә с.: *алы*(л)*лар, отура*(л)*лар, кәли*(л)*әр, ојна*(л)*лар, били*(л)*ләр* вә с.

Ф. (ф) сәси диш вә додагда, сүртүнән вә кар вәзиҗҗәтдә тәләффүз олунур. Бу сәсә алынма сөзләрдә сөз әввәлиндә, сөз ортасында вә сөз ахырында раст кәлмәк олар; м ә с.: (ф)*әрә*, (ф)*әһлә*, (ф)*асон*, (ф)*анар*, *тә*(ф)*тиш*, *дә*(ф)*тәр*, *сә*(ф)*әр*, *тор*(ф), *тә'ри*(ф), *са*(ф) вә с.

В. (в) сәси диш вә додагда сүртүнән вә чинкилтили вәзиҗҗәтдә тәләффүз олунур. Бу сәсә сөзләрин әввәлиндә, ортасында вә тәкһечалы сөзләрин ахырында раст кәлмәк мүмкүндүр; м ә с.: (в)*ар*, (в)*ер*, (в)*ур*, (в)*әл*(в)*әлә*, *тал*(в)*ар*, *о*(в), *го*(в) вә с.

Сөз ортасында вә чохһечалы сөзләрин ахырында ачыг додаг саитләриндән (о, ө) сонра кәлән (в) сәси дүшүр вә өзүндән әввәлки саитин узанмасына сәбәб олур; м ә с.: *д*(о:)*шан*, *ј*(о:)*шан*, *д*(о:)*ға*, (о:)*мағ*, *т*(о:)*уз*, *г*(о:)*урма*, *буз*(о:), *ал*(о:), *охл*(о:), *д*(ө:)*лат*, *н*(ө:)*бә*, *бүл*(ө:) вә с.

П. (п) сәси гоша додагда, партлајан вә кар вәзиҗҗәтдә тәләффүз олунур. Бу сәсә сөз әввәлиндә, сөз ортасында вә тәкһечалы сөзләрин ахырында тәсадүф едилир; м ә с.: (п)*а*(п)*ағ*, *јар*(п)*ағ*, (п)*алтар*, (п)*алчығ*, *гар*(п)*ыз*, (п)*ул*, *са*(п), *и*(п), *то*(п) вә с.

Б. (б) сәси гоша додагда, партлајан вә чинкилтили вәзиҗҗәтдә тәләффүз олунур. Бу сәсә сөз әввәлиндә, сөз ортасында вә сөз ахырында раст кәлмәк мүмкүндүр; м ә с.: (б)*ал*, (б)*ала*, *ја*(б)*а*, *чо*(б)*ан*, *да*(б)*ан*, *га*(б), (б)*ошга*(б) вә с.

Чохһечалы сөзләрин вә шәкилчиләрин ахырында (б) сәси бир гәдәр кәрлашыр; м ә с.: *каба*(б), *гута*(б), *чора*(б), *кита*(б), *һеса*(б), *алы*(б), *кәли*(б) вә с.

М. (м) сәси гоша додагда, бурунда вә чинкилтили вәзиҗҗәтдә тәләффүз олунур. Бу сәсә сөз әввәлиндә, сөз ортасында вә сөз ахырында раст кәлирик; м ә с.: (м)*ән*, (м)*ин*, (М)*ирзә*, *па*(м)*бығ*, *са*(м)*ан*, *ша*(м), *да*(м), *ада*(м) вә с.

ШӘКИЛЧИЛӘРИН ТӘЛӘФФҮЗҮ

Тәләффүздә шәкилчиләр әсасән аһәнк ганунуна табе олур. Бунунла јанашы, бә'зи һалларда сөз әсасынын сон самитинин тә'сири алтында шәкилчинин әввәлинчи самити ассимиљасија һадисәсинә уғрајыр (бу һал хүсусән (л) сәси илә башланан шәкилчиләрә аиддир).

Сөздүзәлдичи шәкилчиләрин тәләффүзү. 1. -чы//-чи//-чу//-чү; *чај*(чы), *әмәк*(чи), *гуш*(чу), *дөјүш*(чү) вә с.

* Гејд: русчадан кәлмиш вә фамилија билдирән ов шәкилчисинин сонундакы (в) сәси тәләффүздә талыр (Мәммәдов, Һәсәнов, Гуламов вә с.).

2. -лы//-ли//-лу//-лү; -ды//-ди//-ду//-дү; -ры//-ри//-ру//-рү; -ны//-ни//-ну//-нү; *јағ*(лы), *ирә*(ли), *јува*(лы), *јүк*(лү), *кил*(ли), *гол*(лу), *ат*(ды), *әт*(ди), *дуз*(ду), *сүт*(дү), *нар*(ры), *тәр*(ри), *ган*(ны), *син*(ни), *ен*(ни), *јун*(ну), *јөн*(нү) вә с.

3. -лығ//-лиј//-луғ//-лүј; -дығ//-диј//-дуғ//-дүј; -рығ//-риј//-руғ//-рүј; -нығ//-ниј//-нуғ//-нүј: *ата*(лығ), *мешә*(лиј), *гум*(луғ), *үзүм*(лүј), *ағаш*(дығ), *тәрс*(диј), *от*(дуғ), *дөш*(дүј), *нар*(рығ), *тәр*(риј), *зор*(руғ), *ајдын*(нығ), *дән*(ниј), *одун*(нуғ), *көн*(нүј) вә с.

4. -чығ//-чиј//-чуғ//-чүј; *ушаг*(чығ), *ев*(чиј), *гузу*(чуғ), *көз*(чүј) вә с.

5. -чығаз//-чијәз//-чуғаз//-чүјәз; *ушаг*(чығаз), *кәлин*(чијәз), *гуш*(чуғаз), *көз*(чүјәз) вә с.

6. -ча//-чә: *мејдан*(ча), *баг*(ча), *дәфтәр*(чә) вә с.

7. -лағ//-дағ; *чај*(лағ), *гыш*(дағ) вә с.

8. -даш: *јол*(даш), *сир*(даш), *әмәк*(даш) вә с.

9. -ча, -чә; *дүшүн*(чә), *әјлән*(чә) вә с.

10. -чиј; *көрпә*(чиј), *кичи*(чиј) вә с.

11. -ымтыл, -умтул; *сары*(мтыл), *бозу*(мтул) вә с.

12. -со; *дәли*(со), *узун*(со) вә с.

13. -рағ, -рәј; *јахшы*(рағ), *көздә*(рәј) вә с.

14. -сыз//-сиз//-суз//-сүз; *баш*(сыз), *дил*(сиз), *дуз*(суз), *сөз*(сүз) вә с.

15. -ы//-и//-у//-ү; *јаз*(ы), *чәк*(и), *горх*(у), *сүр*(ү).

16. -ычы, -ичи, -учу, -үчү; *аты*(чы), *били*(чи), *гуру*(чу), *сүрү*(чү) вә с.

17. -ғы//-ғу, -ки//-кү//-ки; *чал*(ғы), *ас*(ғы), *сил*(ки), *дүј*(ғу), *пус*(ғу), *ит*(ки), *ич*(ки), *сеч*(ки) вә с.

18. -ым//-им//-ум//-үм; *ат*(ым), *кеј*(им), *уд*(ум), *бөл*(үм) вә с.

19. -ығ//-иј//-уғ//-үј; -ағ//-әј: *гал*(ығ), *бил*(иј), *бур*(уғ), *һөр*(үј), *јат*(ағ), *кәс*(әј) вә с.

20. -ыш//-иш//-уш//-үш; *јар*(ыш), *кед*(иш), *кәл*(иш), *дур*(уш), *көр*(үш) вә с.

21. -ын//-ин; *ах*(ын), *саг*(ын), *бич*(ин), *әк*(ин) вә с.

22. -ынты, -инти, -унту, -үнтү; *ах*(ынты), *тик*(инти), *ов*(унту), *төк*(үнтү) вә с.

23. -ынч, -инч, -унч, -үнч; *гах*(ынч), *сев*(инч), *күл*(үнч) вә с.

24. -ма//-мә; *газ*(ма), *сүз*(мә) вә с.

25. -ғын//-кин; *јан*(ғын), *кәр*(кин) вә с.

26. -ачағ//-әчәј; *чап*(ачағ), *сил*(әчәј) вә с.

27. -анағ//-әнәј; *тоз*(анағ), *дөј*(әнәј) вә с.

28. -ыр//-ир; *јат*(ыр) (дөвләт), *кәл*(ир) (мәдахил) вә с.

29. -ған; *јапыш*(ған), *губур*(ған) вә с.

30. -маг; *газ*(маг), *чыр*(маг) вә с.

31. -кә; *сүпүр*(кә), *дөн*(кә) вә с.

32. -кәч; *сүз*(кәч), *үз*(кәч) вә с.

Сөздәјишдиричи шәкилчиләрин тәләффүзү. Чәмлик билди-

рән **-лар, -ләр** шәкилчиси тәләффүздә мүхтәлиф шәкилдә өзүнү көстәрир; белә ки, **(т), (д), (с), (з), (ш), (р), (н)** сәсләри илә битән сөзләрдән сонра ассимиљасија нәтичәсиндә дәјишилир вә ашағыдакы шәкилдә тәләффүз едилир: **(-лар), (-ләр), (-дар), (-дәр), (-рәр), (-нар), (-нәр),** *ушаг***(лар),** *адам***(лар),** *ат***(дар),** *газ***(дар),** *ит***(дәр),** *даш***(дар),** *дәрс***(дәр),** *нар***(рар),** *јер***(рәр),** *гадын***(нар),** *кәлин***(нәр)** вә с.

Һал шәкилчиләри јазыда олдуғу кими, тәләффүздә дә әсасән еjни шәкилдә ишләнир. Лакин фәрг сону **(м), (н)** сәсләри илә битән сөзләрә исмин чыхышлыг һалында **(-нан), (-нән)** шәкилчиләринин гошулмасы илә мејдана чыхыр.

Ј и ј ә л и к һ а л. **-ын//-ин//-ун//-үн** (самитлә битәнләрдә); *китаб***(ын),** *әт***(ин),** *ун***(ун),** *сүд***(үн)** вә с. **-нын//-нин//-нун//-нүн** (саитлә битәнләрдә); *ата***(нын),** *Әли***(нин),** *гуту***(нун),** *үтү***(нүн)** вә с.

Ј ө н л ү к һ а л. **-а//-ә** (самитлә битәнләрдә); **-ја//-јә** (саитлә битәнләрдә); *китаб***(а),** *гуш***(а),** *ев***(ә),** *көл***(ә),** *гузу***(ја),** *көрпү***(јә)** вә с.

Т ә ' с и р л и к һ а л. **-ы//-и//-у//-ү** (самитлә битәнләрдә); **-ны//-ни//-ну//-нү** (саитлә битәнләрдә); *ат***(ы),** *ит***(и),** *от***(у),** *сүд***(ү)** вә с. *гапы***(ны),** *әлин***(и),** *гушу***(ну),** *дүјү***(нү)** вә с.

Ј е р л и к һ а л. **-да//-дә;** *отаг***(да),** *дәфтәр***(дә)** вә с.

Ч ы х ы ш л ы г һ а л. **-дан//-дән//-нан//-нән;** *ана***(дан),** *иш***(дән),** *сүрү***(дән),** *нәнәм***(нән),** *нәнән***(нән),** *ишим***(нән),** *ишин***(нән),** *бостан***(нан),** *мејдан***(нан)** вә с.

Хәбәр шәкилчиләринин ишләнмәсиндә јазыдан фәргли олараг көзә чарпан хүсусијјәт тәләффүздә II шәхс чәмдә **-сыныз//-синиз//-сунуз//-сүнүз** шәкилчиләринин әвәзинә **-сыз//-сиз//-суз//-сүз** шәкилчиләринин ишләнмәсидир.

I шәхс тәкдә: **-ам//-әм** (самитлә битәнләрдә); **-јам//-јәм** (саитлә битәнләрдә); м ә с.: *гардаш***(ам),** *мүавин***(әм),** *јахшы***(јам),** *мән***(әм),** *ишчи***(јәм),** *тәлбә***(јәм),** *тәләбә***(јәм)*,** *јазыр***(ам),** *кәләчә***(јәм).**

I шәхс чәмдә: **-ыг//-иј//-уг//-үј** (самитлә битәнләрдә); **-јыг//-јиј//-југ//-јүј** (саитлә битәнләрдә); м ә с.: *гардаш***(ыг),** *мүавин***(ий),** *јахшы***(јыг),** *тәләбә***(јиј),** *колхозчу***(југ),** *гачыр***(ыг),** *охујур***(уг),** *көрәр***(ий)** вә с.

II шәхс тәкдә: **-сан//-сән;** м ә с.: *гардаш***(сан),** *ишчи***(сән),** *јахшы***(сан),** *сән***(сән),** *тәләбә***(сән)** вә с.

II шәхс чәмдә: **-сыз//-сиз//-суз//-сүз;** м ә с.: *гардаш***(сыз),** *алмы***(сыз),** *тәләбә***(сиз),** *колхозчу***(суз),** *јорғун***(суз),** *көрмү***(сүз),** *гурур***(суз)** вә с.

III шәхс тәк вә чәмдә: **-дыр//-дир//-дур//-дүр;** м ә с.: *гардаш***(дыр),** *тәләбә***(дир),** *гуллугчу***(дур),** *алачаг***(дыр),** *алмыш***(дыр)** вә с.

* Г е ј д: кениш дамаг саитләри илә **(-а//-ә)** битән сөзләрә I шәхс шәкилчиләри гошулдугда сөзүн ахырында олан **-а//-ә** сәсләри **ј** сәсинин тә'сири алтында дар **е** сәсинә кечир.

Хәбәрлик категоријасынын инкары **дејил** зәрфи илә ифадә олунур; м ә с.: тәләбә **дејиләм, дејилсән, дејилдир, дејилиј, дејилсиз...**

Хәбәрлик категоријасынын кечмиш тәләффүздә самитлә битәнләрдә **-ды//-ди//-ду//-дү; -мыш//-миш//-муш//-мүш;** саитлә битәнләрдә исә **-јды//-јди//-јду//-јдү** шәкилчиләри илә ифадә олунур; м ә с.: *адам***(ды),** *мүәллим***(ди),** *турш***(ду),** *ате***(јды),** *нәвә***(јди),** *горуғчу***(јду),** *көзәтчи***(јди)...,** *дөјүшчү***(јдү),** *гурт***(муш),** *тәләбә***(јмиш),** *сүд***(мүш),** *план***(мыш),** *дәчәл***(миш),** *савадлы***(јмыш),** *ишкүзар***(мыш),** *одунчу***(јмуш),** *дөјүшчү***(јмүш)** вә с.

Әдәби тәләффүздә дә фе'лин инкар шәкилчиләри јазыда олдуғу кими **-м//-ма//-мә** шәкилчиләри илә ифадә олунур. Лакин бу шәкилчиләрдән сонра **ј** сәси илә башланан шәкилчиләр кәлдикдә **(ј)** сәсинин тә'сири алтында шәкилчинин **(а)** сәси **(ы)** сәси илә, **(ә)** сәси исә **(и)** сәси илә әвәз олунур; м ә с.: *ал***(м)***ыр,* *кәл***(м)***ир,* *јаз***(ма)***мыш,* *кәл***(мә)***миш,* *јаз***(мы)***јачаг,* *кәл***(ми)***јачәј* вә с.

Нәгли кечмишин II шәхс тәк вә чәминдә тәләффүздә заман шәкилчисинин сонунда кәлән **(ш)** сәси дүшүр вә заман шәкилчиләри **-мы//-ми//-му//-мү** илә ифадә олунур; м ә с.: *дөз***(мү)***сән,* *јаз***(мы)***сан,* *де***(ми)***сиз,* *дур***(му)***суз,* *дүш***(мү)***сүз* вә с.

Бундан әлавә, нәгли кечмиш (биринчи шәхсдән башга **-ыб//-иб//-уб//-үб** шәкилчиләри илә ифадә олунур; м ә с.: *ал***(ыб)***сан,* *кәл***(иб)***сән,* *ал***(ыб)***сыз,* *кәл***(иб)***сиз,* *ал***(ыб),** *кәл***(иб)** вә с.

Индики заман: **-ыр//-ир//-ур//-үр** (самитлә битәнләрдә); **-јыр//-јир//-јур//-јүр** (саитлә битәнләрдә); м ә с.: *ат***(ыр),** *де***(јир),** *дур***(ур),** *көр***(үр),** *ојна***(јыр),** *көздү***(јүр),** *гуру***(јур),** *дурул***(ур)...**

Гәти кәләчәк заман: **-ачаг//-әчәј** (самитлә битәнләрдә), **-јачаг//-јәчәј** (саитлә битәнләрдә); м ә с.: *даныш***(ачаг),** *кәз***(әчәј),** *оху***(јачаг),** *кәзди***(јәчәј),** *де***(јәчәј)** вә с.

Гејри-гәти кәләчәк заман: **-ар//-әр** (самитлә битәнләрдә); **-јар//-јәр** (саитлә битәнләрдә); м ә с.: *јых***(ар),** *тик***(әр),** *ах***(ар),** *ич***(әр),** *башды***(јар),** *ишди***(јәр),** *бүрү***(јәр),** *кәзди***(јәр).**

Хәбәр формасынын һекајәси **-ды//-ди//-ду//-дү** шәкилчиләри илә ифадә олунур; м ә с.: *данышыр***(ды),** *алмыш***(ды),** *кедәчәј***(ди),** *охујар***(ды),** *көрәр***(ди)** вә с.

Хәбәр формасынын рәвајәти **-мыш//-миш//-муш//-мүш** шәкилчиләри илә ифадә олунур: м ә с.: *јазыр***(мыш),** *кетмиш***(миш),** *дејәчәј***(миш),** *охујар***(мыш)** вә с.

Әмр шәклинин шәкилчиләри. I шәхс тәкдә: **-ым//-им//-ум//-үм** (самитлә битәнләрдә); **-јым//-јим//-јум//-јүм** (саитлә битәнләрдә); м ә с.: *ал***(ым),** *кед***(им),** *гур***(ум),** *көр***(үм),** *башды***(јым),** *ишди***(јим),** *оху***(јум),** *бүрү***(јүм).**

I шәхс чәмдә: **-аг//-әј** (самитлә битәнләрдә); **-јаг//-јәј** (саит-

лә битәнләрдә); м ә с.: *јај*(**ағ**), *кед*(**әј**), *башды*(**јағ**), *ишди*(**јәј**) вә с.

II шәхс чәмдә: **-ын//-ин//-ун//-үн** (самитлә битәнләрдә); **-јын//-јин//-јун//-јүн** (саитлә битәнләрдә); м ә с.: *ач*(**ын**), *тик*(**ин**), *дур*(**ун**), *һәр*(**үн**), *бағлы*(**јын**), *ишди*(**јин**), *гору*(**јун**), *бүрү*(**јүн**) вә с.

III шәхс тәк вә чәмдә: **-сын//-син//-сун//-сүн**; м ә с.: *гал*(**сын**), *кет*(**син**), *көр*(**сүн**), *оху*(**сун**), *дүшүн*(**сүн**), *башда*(**сын**), *ишдә*(**син**) вә с.

Тәләффүз арзу шәклинин кечмишинин ишләмәсиндә көзә чарпан хүсусијјәт бундан ибарәтдир ки, бурада јазыдан фәргли олараг шәкилчи бир чүр, јә'ни сөзүн аһәнкинә табе олмајараг **ej** шәклиндә ишләнир: **-ејди//-ејмиш; јејди**; м ә с.: *ал*(**ејди**), *кед*(**ејди**), *оху*(**јејди**), *көр*(**ејди**), *сүр*(**ејди**), *гач*(**ејмиш**) вә с.

Тәләффүздә шәрт шәклинин кечмиши, јазыдан фәргли олараг, бир чүр, јә'ни **сеј** шәклиндә ифадә олунур: **-сејди, -сејмиш**; м ә с.: *ал*(**сејди**), *кет*(**сејди**), *оху*(**сејди**), *вер*(**сејмиш**), *јаз*(**сејмиш**) вә с.

Вачиб шәклинин шәкилчиләри. Индики заманда: **-малы//-мәли**; м ә с.: *ал*(**малы**), *кәл*(**мәли**), *оху*(**малы**) вә с.

Кечмиш заманда: **-малыјды//-мәлијди//-малыјмыш//-мәлијмиш**; м ә с.: *јаз*(**малыјды**), *кет*(**мәлијди**), *көр*(**мәлијмиш**), *гач*(**малыјмыш**) вә с.

Лазым шәклинин шәкилчиләри. Индики заманда: **-асы//-әси** (самитлә битәнләрдә); **-јасы//-јәси** (саитлә битәнләрдә); м ә с.: *газ*(**асы**), *вер*(**әси**), *оху*(**јасы**), *бүрү*(**јәси**) вә с.

Кечмиш заманда: **-асыјды//-әсијди//-асыјмыш//-әсијмиш** (самитлә битәнләрдә); **-јасыјды//-јасыјмыш//-јәсијмиш** (саитлә битәнләрдә); м ә с.: *уча*(**сыјды**), *кед*(**әсијди**), *оху*(**јасыјды**), *је*(**јәсијди**), *оху*(**јасыјмыш**), *көр*(**әсијмиш**) вә с.

Фе'ли бағлама шәкилчиләри. 1. **-ыб//-иб//-уб//-үб** (самитлә битәнләрдә); **-јыб//-јиб//-јуб//-јүб** (саитлә битәнләрдә); фе'ли бағлама шәкилчиләринин ахырдакы **(б)** сәси бир гәдәр кар тәләффүз едилир; м ә с.: *ал*(**ыб**), *кәл*(**иб**), *оху*(**јуб**), *бүрү*(**јүб**), *ишди*(**јиб**) вә с.

2. **-арағ//-әрәј** (самитлә битәнләрдә); **-јарағ//-јәрәј** (саитлә битәнләрдә); м ә с.: *гач*(**арағ**), *де*(**јәрәј**), *дашды*(**јарағ**), *ишди*(**јәрәј**) вә с.

3. **-анда//-әндә** (самитлә битәнләрдә); **-јанда//-јәндә** (саитлә битәнләрдә); м ә с.: *ал*(**анда**), *кәл*(**әндә**), *оху*(**јанда**), *сүрү*(**јәндә**) вә с.

4. **-ынча//-инчә//-унча//-үнчә** (самитлә битәнләрдә); **-јынча//-јинчә//-јунча//-јүнчә** (саитлә битәнләрдә); м ә с.: *чых*(**ынча**), *кир*(**инчә**), *уч*(**унча**), *үз*(**үнчә**), *оху*(**јунча**), *сө*(**јүнчә**), *бил*(**инчә**), *бүрү*(**јүнчә**) вә с.

5. **-дағча//-дијчә//-дуғча//-дүјчә**; м ә с.: *даныш*(**дығча**), *де*(**дијчә**), *оху*(**дуғча**), *көр*(**дүјчә**) вә с.

6. **-дағда//-дијдә//-дуғда//-дүјдә**; м ә с.: *ахтар*(**дығча**), *бил*(**дијдә**), *гур*(**дуғда**), *сөк*(**дүјдә**) вә с.

7. **-дығдан//-дијдән//-дуғдан//-дүјдән**; м ә с.: *ахтар*(**дығдан**), *оху*(**дуғдан**), *көр*(**дүјдән**) вә с.

8. **-аннан//-әннән** (сонра); м ә с.: *јаз*(**аннан**) сонра, *көр*(**әннән**) сонра вә с.

9. **-мадан//-мәдән**; м ә с.: *ал*(**мадан**), *көр*(**мәдән**) вә с.

10. **-ма-мыш, -мә-миш**; м ә с.: *ал*(**мамыш**), *кет*(**мәмиш**) вә с.

11. **-аркән//-әркән** (самитлә битәнләрдә), **-јаркән//-јәркән** (саитлә битәнләрдә); м ә с.: *бағлы*(**јаркән**), *бирләш*(**әркән**), *гач*(**аркән**), *је*(**јәркән**), *ишди*(**јәркән**) вә с.

12. **-мышкән//-мишкән**; м ә с.: *апар*(**мышкән**), *итир*(**мишкән**) вә с.

13. **-ар-маз//-әр-мәз**; м ә с.: *јаз*(**ар**)-*јаз*(**маз**); *кәл*(**әр**)-*кәл*(**мәз**) вә с.

14. **-алы//-әли** (самитлә битәнләрдә); **-јалы//-јәли** (саитлә битәнләрдә); м ә с.: *јаз*(**алы**), *кед*(**әли**), *оху*(**јалы**) вә с.

15. **-аны//-әни**; м ә с.: *јаз*(**аны**), *кәл*(**әни**) вә с.

Мәсдәр шәкилчиләри: **-мағ//-мәј**; м ә с.: *јаз*(**мағ**), *көр*(**мәј**), *оху*(**мағ**) вә с.

Зәрф шәкилчиләри. 1. **-чә//-чә**; м ә с.: *мән*(**чә**), *габаг*(**ча**), *рahат*(**ча**) вә с.

2. **-часына//-чәсинә**; м ә с.: *гәһрәман*(**часына**), *коммунист*(**чәсинә**) вә с.

3. **-чадан//-чәдән**; м ә с.: *јаваш*(**чадан**), *ирәли*(**чәдән**) вә с.

4. **-нән//-нан**; м ә с.: *тәдриҹ*(**ән**), *асанлығ*(**нан**) вә с.

5. **-дан//-дән**; м ә с.: *чох*(**дан**), *тез*(**дән**), *бәрк*(**дән**) вә с.

ГОШМАЛАРЫН ТӘЛӘФФҮЗҮ

1. **-илә, -ла, -лә** гошмасы јазылышындан фәргли олараг тәләффүздә **-нан//-нән** (самитлә битәнләрдә), **-јнан//-јнән** (саитлә битәнләрдә) шәклиндә ишләнир. Сону кениш дамаг саитләри илә битән сөзләрин ахырынчы саити **-нан//-нән** гошмасындан әввәл **ej** кими тәләффүз олунур; м ә с.: *нә ағыл*(**нан**), *ким*(**нән**), *ат*(**нан**), *ат*(**ејнән**), *нән*(**ејнән**), *гузу*(**јнан**), *үтү*(**јнән**) вә с.

2. **Үчүн** гошмасы тәләффүздә аһәнкә табе олараг **-чын//-чин//-чун//-чүн** шәклиндә сөзә битишик һалда ишләнир: м ә с.: *охумағ*(**чын**), *ишдәмәј*(**чин**), *онун*(**чун**), *өзүм*(**чүн**), *сәнин*(**чин**) вә с.

Нә суал әвәзлији **үчүн** гошмасы илә битишик дејилдикдә, **ej** шәклиндә тәләффүз олунур; м ә с.: *не*(**јчүн**).

3. **-чан//-чән**; м ә с.: *отағ*(**чан**), *евә*(**чән**) вә с.

4. **-дәј**; м ә с.: *алана*(**дәј**), *сәһәрә*(**дәј**), *индијә*(**дәј**) вә с.

1. Тәкһечалы сөзләрин сонунда кәлән гоша самитләрдән бири тәләффүз олунмур; м ә с.: **зән, зид, рәд, сир, тиб, фән, хәт, һаг, һәд, һәл, һис** вә с.

Белә сөзләрә саитлә башланан шәкилчиләр гошулдугда сөзүн ахырындакы гоша сәсләр галыр. М ә с.: *һаггында, зиддинә, хәттин* вә с.

2. Әрәбчә сөзләрин ортасында **и** илә дејилән сөзләр тәләффүздә **ји** илә ифадә олунур; м ә с.: *ајилә, бајис, дајим, дајирә, мајил, фајиз, хајин* вә с.

3. Бир гисим әрәбчә вә фарсча сөзләр дилимизин аһәнкинә табе едиләрәк тәләффүз олунур; лакин бир гисим сөзләр дә вардыр ки, әслиндә олдуғу кими, јә'ни аһәнкә табе едилмәјәрәк тәләффүз олунур.

а) аһәнкә табе оланлар; м ә с.: *наһар, заман, нағыл, нахыш, раһат, давам, гадаған, бабат, гала, хата, хырман, фағыр, фарағат, бәхт, бәхтәвәр, вәрәг, дәнә, тәгсир, тәрәзи, хәмир, хәтир* вә с.

б) аһәнкә табе олмајанлар; м ә с.: *бәрабәр, гәбул, гәрар, заманә, хатирә, истираһәт, иштаһа, шәфа, кәнар, мачәра, күзәран, мәһсул* вә с.

4. Әрәбчә вә фарсча сөзләрин әсасән биринчи һечасында кәлән **ә, и, ү** сәсләри јазылдығы кими дә тәләффүз едилир:

а) **ә** сәси илә тәләффүз олунур; м ә с.: *гәнаәт, әмтәә, нәһајәт, рәјасәт, сәјаһәт, чәһәт* вә с.

б) **и** сәси илә тәләффүз олунур; м ә с.: *Видади, гираәт, ничат, риајәт, ричa, сијасәт* вә с.

в) **ү** сәси илә тәләффүз олунур; м ә с.: *Фүзули, фүрсәт, һүчум, шүар* вә с.

5. Сону саитлә битән сөзләрә саитлә башланан шәкилчиләр гошулдугда ики саит арасында **(н), (ј)** вә **(с)** сәсләри тәләффүз олунур; м ә с.: *сәнаје*(**нин**), *сәнаје*(**јә**), *сәнаје*(**си**), *мәнбә*(**ји**), *мәншә*(**ји**), *тале*(**ји**), *ихтира*(**сы**), *мисра*(**сы**) вә с.

6. Әслиндә сифәт шәкилчиси олан **иҗҗә**, мәсдәр шәкилчиси олан **иҗҗәт** вә бунларын чәми олан **иҗҗат** тәләффүздә бир **ј** илә ифадә олунур; м ә с.: *малијә, сәвијә, әһәмијәт, чәмијәт, зиддијәт, кәмијәт, мүвәффәгијәт, ичтимаијәт, әдәбијат, күллијат, тәбијат* вә с.

7. Фарсча **би, на, һәм** кими өн шәкилчиләр сөзләрә битишәрәк олдуғу кими тәләффүз едилир; м ә с.: *бисавад, нахош, һәмчинс* вә с.

8. Фарсча сөзүн ахырында кәлән сифәт шәкилчиси тәләффүздә дә **и** (самитлә битәнләрдә), **ви** (саитлә битәнләрдә) илә ифадә олунур; *лазым*(**и**), *тәсадүф*(**и**), *игтисад*(**и**), *Кәнчә*(**ви**), *кимјә*(**ви**) вә с.

9. Фарсча јер билдирән **-стан//-ыстан//-истән//-устан//-үстән** шәкилчиләри јазылдығы кими дә тәләффүз едилир; м ә с.: *Күрчү*(**стан**), *Ермәни*(**стан**), *Дағ*(**ыстан**), *Һинд*(**истан**), *Монгол*(**устан**), *Күрд*(**үстан**) вә с.

10. Сөзләрин ахырына гошулан фарсча **намә, хана** сөзләри јазылдығы кими дә тәләффүз олунур; м ә с.: *китаб*(**хана**), *чај*(**хана**), *шәһадәт*(**намә**), *бәјан*(**намә**) вә с.

Р у с в ә А в р о п а м ә н ш ә л и с ө з л ә р и н т ә л ә ф ф ү з ү. 1. Русчада сөзүн тәркибиндәки **г** сәсиндән сонра **е** вә **и** сәсләри кәләрсә, **г** сәси **к** сәси кими тәләффүз олунур; м ә с.: (**к**)*еолокија, биоло*(**к**)*ија,* (**к**)*имнастика,* (**к**)*итара,* (**к**)*енерал,* (**к**)*еодезија,* (**к**)*ерб* вә с.

2. Әслиндә (**һ**), русчада исә бә'зән (**г**) вә бә'зән дә (**х**) илә дејилән сөзләр **һ** сәси илә тәләффүз олунур; м ә с.: (**һ**)*уманизм,* (**һ**)*имн,* (**һ**)*екел,* (**һ**)*армонија,* (**һ**)*ектар, Бет*(**һ**)*овен* вә с.

3. Әслиндә (**ч**), русчада исә (**дж**) илә дејилән сөзләр (**ч**) илә тәләффүз олунур; м ә с.: (**ч**)*аз,* (**ч**)*емпер,* (**Ч**)*апаридзе,* (**Ч**)*ек* вә с.

4. Сөзләрин тәркибиндәки (ц) сәси (**с**) илә тәләффүз олунур; м ә с.: (**с**)*ирк,* (**с**)*ех, ре*(**с**)*епт, до*(**с**)*ент, кон*(**с**)*ерт* вә с.

Г е ј д: хүсуси исимләрдә кәлән (ц) сәси (**тс**) кими тәләффүз олунур; м ә с.: (**Тс**)*еткин, Зај*(**тс**)*ев, Кузне*(**тс**)*ов, Мо*(**тс**)*арт, Ти*(**тс**)*е* вә с.

5. Сөзләрин әввәлиндә кәлән (**ш**) сәси (**ш**) сәси илә тәләффүз олунур; м ә с.: (**Ш**)*ерба,* (**Ш**)*едрин,* (**ш**)*отка* вә с.*

* Г е ј д: сөзләрин ортасында кәлән (ш) сәси икн (ш) сәси илә тәләффүз олунур; м ә с.: *Ме*(**шш**)*аннов, Гу*(**шш**)*ин, Вере*(**шш**)*акин* вә с.

ЛЕКСИКОЛОКИЈА

СӨЗ НӘЗӘРИЈЈӘСИНӘ КИРИШ

Лексиколокија нәји өјрәнир? Лексикада дилин лүғәт тәркиби өјрәнилир[72]. Лүғәт тәркибинин вањиди исә сөздүр. Сөз, үмумијјәтлә, дил системинин әсас, мүстәгил вә ајрыча ишарә вањидидир. Мә'наландырылма вә ишарәләндирилмә вәзифәләрини дашыјан бу мәркәзи дил вањиди сәсләнмәнин, мә'нанын вә реал варлыға мүнасибәтин үзви сурәтдә бир-бириня бағлылығы нәтичәсиндә меједана чыхыр. Әлбәттә, грамматикада «сөзүн формасы илә мә'насы бир-бири илә үзви сурәтдә вәһдәт тәшкил едир вә сөзләр мүәјјән гурулуша малик мә'налы вањидләр кими тәдгиг олунур»[73]. Лакин грамматик мүнасибәтләр конкрет, фәрди әшја вә һадисәләри нәзәрдә тутмур. Грамматика үчүн сөз, бир нөв, чәбри кәмијјәт тәшкил едир[74]. Лексикада исә чисми, мадди аләмин ишарәләнмиш ин'икасы диггәт мәркәзиндә олур. Әкәр биз бүтүн дил вањидләри үчүн (фонем, морфем, лексем, фразем, чүмлә) ики сәчијјәви чәһәти—сәсләнмәни вә мә'наны гәбул едиб, «һәр бир сөзүн јаранмасы вә онун варлығы үчүн ики әламәт—сәсләнмәјә вә мә'наја малик олмасы әсасдыр»[75] фикри илә разылашсаг, онда сөзүн спесификасы итмиш олар вә «лүғәви вањиддә нәји өјрәнмәлијик?» суалына дүрүст чаваб вермәк чәтинләшәр. Сөздә мәһз јухарыда гејд етдијимиз үч чәһәти—сәсләнмә, мә'на вә мадди аидијјәти бирликдә көтүрдүкдә лексиколокија елминин сањәләри, онларын вәзифәләри дә ајдынлашыр. Белә ки, етимолокија сөзләрин мәншәји мәсәләләри илә әлагәдар, әсасән, «сәсләнмә — мә'на» хәттинин инкишафыны изләјир. Семасиолокија лексик мә'на нөвләрини вә «мә'надан керчәклијә доғру» истигамәти арашдырыр. Ономасиолокија исә, әксинә, адландырма, ишарәләндирмә, ја'ни «әшја—сөз» истигамәтиндә һәрәкәт едир[76].

Мүасир Азәрбајчан әдәби дилинин лүғәт тәркиби мүхтәлиф нөгтеји-нәзәрдән тәдгиг едилир: лексик-семантик сөз груплары, сөзләрин чохмә'налылығы, синонимлији, омонимлији, антонимлији; лексиканын мәншәчә тәркиби (әсли, алынма сөзләр); сөзләрин ишләнмә тезлији вә фәаллығы, көһнәлмиш вә јени сөзләр; сөзләрин ишләнмә даирәси (үмумишләк сөзләр вә терминләр, диалектизмләр вә арготизмләр); лексиканын үслуби тә'сирлилик чәһәтдән тәбәгәләшмәси (ади, јүксәк, алчаг үслуб); сөз һүгугында чыхыш едән сабит сөз бирләшмәләри (фразеолокизмләр) вә с.

Лексика анлајышыны шәрһ едәркән, дилин системләр (фоноложи, грамматик, лексик-семантик вә с.) системи[77] олдуғуну, мүәјјән гурулуша малик олдуғуну јадда сахламаг лазымдыр. Һеч дә белә дүшүнмәк олмаз ки, куја «дилдә олан бүтүн сөзләрин мәчмусуна лексика дејилир» (бу, олса-олса садәчә сөзлүкдүр, узагбашы лүғәт—лексикондур), јахуд «лексикаја тәк-тәк мүстәгил сөзләр дахилдир» вә лексиколокијада «сөз тәкликдә тәдгиг олунур»[78]. Дилчилијин башга шө'бәләриндә олдуғу кими, бурада да сөзләр ајры-ајрылыгда дејил, бир-бири илә әлагәли шәкилдә, һәм парадигматик, һәм дә синтагматик[79] мүнасибәтләрин нәзәрә алынмасы шәрти илә өјрәнилир. Н. М. Шански тамамилә һаглы олараг јазыр: «Лексика бу вә ја башга бир дилдә сөзләрин садәчә мәчмусу јох, гаршылыглы мүнасибәт вә әлагәли фактларын мүәјјән системи олдуғундан, лексиколокија ајры-ајры сөзләр һаггында дејил, дилин бүтөвлүкдә лексик системи һаггында елм кими гаршымызда дурмагдадыр»[80].

«Ајрыча сөз»үн тә'рифи. Дил вањидләри, онларын дәјишмә вә бирләшмәләри нитгдә конкретләшир, реаллашыр. Данышанын ниҗјәт вә мәгсәдинә мүвафиг нитгдә һәр дәфә јенидән јарадылан сәрбәст сөз бирләшмәләри вә чүмләләрдән фәргли

---

72 «Лексика» вә «лексиколокија» һаггында үмуми мә'лумат алмаг үчүн бах: С. Чәфәров. Мүасир Азәрбајчан дилинин лексикасы. Бакы, 1958, сәһ. 6.

73 Ә. Дәмирчизадә бу чәһәти лексиколокијанын предметини сәчијјәләндирән бир хүсусијјәт кими гејд едир. Бах: Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајчан дилинин үслубијјаты. Бакы, 1962, сәһ. 67—68.

74 А. И. Смирницкий. Лексическое и грамматическое в слове «Вопросы грамматического строя», М., 1955, сәһ. 15.

75 А. Гурбанов. Мүасир Азәрбајчан әдәби дили. Бакы, 1967, сәһ. 140, 143.

76 Ономасиолокија илә хүсуси адлары өјрәнән ономастиканы гарышдырмаг олмаз. Ономастика вә топонимика етимолокијаја даһа јахын олуб, дил, чәмијјәт, мәдәнијјәт тарихини ишыгландырмагда көмәкчи васитә ролуну ојнајыр (бах: Б. Н. Головин. Введение в языкознание. М., 1966, сәһ. 89). Етимолокија һаггында исә Р. О. Шорун чох көзәл дејилмиш мүһүм бир фикрини хатырлатмағы лазым билирик: Тарихә вә археолокијаја архаланмадан, етимолокија күчсүз вә јарарсыздыр... (бах: Р. Шор. Язык и общество. М., 1926, сәһ. 96).

77 Бах: А. И. Кузнецова. Понятие семантической системы языка и методы ее исследования. М., 1963, сәһ. 4.

78 А. Гурбанов. Мүасир Азәрбајчан әдәби дили, сәһ. 142.

79 Бу истилаһлардакы мәзмунун маһијјәтини Т. В. Булыкина чох көзәл ачмышдыр: «...дил ишарәсинин гурулушундакы мүһүм кејфијјәт ондан ибарәтдир ки, парадигматика мүәјјән вањидләрин сечилмәсини, синтагматика исә онларын даһа мүрәккәб вањидләрдә бирләшмәсини нәзәрдә тутур (бах: Общее языкознание. М., 1970, сәһ. 153).

80 Н. М. Шанский. Лексикология современного русского языка. М., 1964, сәһ. 4.

олараг фонем, морфем, лексем, фразем кими дил вањидләри нитгдә јаранмыр, дилдә олдуғу кими тәкрар-тәкрар һасил едилир. Фонемләри мә'налы дил вањидләри сырасына чәкмәк дүзкүн дејил, чүнки фонемин өз-өзлүјүндә мә'насы јохдур; һәтта ән кичик мә'налы дил вањиди сајылан морфем белә фонемләрдән ибарәт олмур (онун јалныз заһири тәрәфи —сәс гишасы фонем јахуд фонем бирләшмәси һесаб едилә биләр[81].

Дикәр тәрәфдән, морфемләр јалныз сөзүн (лексемин) дахилиндә реаллашдыгдан сонра онун бу вә ја башга формасы илә биркә нитгин истифадәсинә верилир. Тәсадүфи дејил ки, биз дахили нитгдә контурлашдырылмыш фикримизи ифадә етмәк үчүн биринчи нөвбәдә мүвафиг сөзләр ахтарырыг, сөзләр сечирик, тез-тез изаһлы, икидилли, фразеоложи вә с. лүғәтләрә мүрачиәт едирик. Мәһз буна көрә дә морфемләр «лүғәтинә» еһтијач галмыр. Беләликлә, ајдын олур ки, дүшүнчәнин керчәклији вә чәмијјәтин ән мүһүм үнсијјәт васитәси адландырылан дилин әсас вањиди сөздүр. Һәрчәнд сөзүн үмуми вә һәртәрәфли тә'рифини вермәк чох мүрәккәб, чәтин бир ишдир[82], амма онун реаллығына һеч кәс шүбһә етмир:[83] лексикографијамыз буну чохдан көстәрмиш, бәдии әдәбијјатымыз тәсбит етмишдир.

Һәр һалда, десәк ки, сөз әввәлчәдән һазыр олуб, нитгдә бүтөв вә сәрбәст шәкилдә тәкрарлана билән лексик-грамматик мә'налы ән кичик мүстәгил дил вањидидир, күман едирик ки, јанылмарыг. Бу тә'риф ејни заманда «ајрыча сөз» мәфһумуну да өзүндә әкс етдирир (лексемин[84], јахуд глоссемин башга дил вањидләриндән сечилиб әлаһиддә мөвчуд олмасы нәзәрдә тутулур)[85].

---

[81] Бах: А. И. Смирницкий. Лексикология английского языка. М., 1956, сәһ. 13.

[82] Бах: мәсәлән, А. А. Реформатский. Введение в языковедение, изд. 4-е, исправл. и дополн. М., 1967, сәһ. 54—56. Ж. Вандриjес јазырды ки, морфоложи үсулларын мүхтәлифлији, дилдән асылы олараг, сөзүн тә'рифини башгалашдырыр (Ж. Вандриес. Язык. М., 1937, сәһ. 89). Бурадан да Л. В. Шерба белә бир нәтичә чыхарырды ки, «үмумијјәтлә сөз» анлајышы јохдур. Бунунла белә, Л. В. Шерба мүһүм бир һәгигәти дә дејирди: «сөз» «нитгдә» јаранмыр, о, «дил системи» категоријасыдыр; буна көрә дә сөзләр бир нөв кәрпичләрә бәнзәр ки, онлардан нитгимиз гурулур... (бах: Л. В. Щерба. Очередные проблемы языковедения. Хрестоматия по истории языкознания XIX—XX веков, М., 1956, сәһ. 265).

[83] Ф. де Сөссүр гејд едирди ки, сөз дилин бүтүн механизминдә мәркәзи бир вањид кими дәрк едилир (Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики. М., 1933, сәһ. 111). Е. Сепир дә бу фикирдә иди ки, сөзүн мә'налы үнсүрләри олан көк вә шәкилчинин әксинә демәк олар ки, јалныз сөз һәгигәтән «мөвчуддур» (Э. Сепир. Язык. М.-Л., 1934, сәһ. 22).

[84] «Сөз өз лексик мә'наларынын мәчмусу е'тибарилә лексем адланыр (В. В. Виноградовун терминолокијасы үзрә)» (А. А. Уфимцева. Слово в лексико-семантической системе языка. М., 1968, сәһ. 118).

[85] Бах: А. И. Смирницкий. К вопросу о слове (проблема отдельности слова). «Вопросы теории и истории языка», М., 1952.

Сөзүн чохчәһәтли тәбиәтини мүәјјәнләшдирмәк үчүн, һәр шејдән әввәл, семиотика адланан дил ишарәләри нәзәријјәси[86] бахымындан онун функсијаларыны, «ејнијјәти»ни,[87] вәһдәт тәшкил едән лексик вә грамматик тәрәфләрини, дил һаггында мүасир елмин гаршысында дуруб өз һәллини көзләјән ән мүһүм проблемләрдән бирини—мә'на проблемини,[88] мә'наларын типолокијасыны, лексемин дахили гурулушуну шәрһ етмәк лазымдыр.

Сөз семиотик-функсионал бахымдан. Бүтүн дилләрдә олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә дә сөз бир нөв хүсуси ишарә сәчијјәси дашыјыр. Ишарә вәзифәсинин әсас әламәти ондан ибарәтдир ки, һәр һансы бир мә'луматы алыб сахламаг, башга шәкләлә салмаг вә башгасына вермәк үчүн бир шејдән о бири шејин рәмзи, көстәричиси кими истифадә олунур[89]. Инсан чәмијјәтиндә бу вәзифәни башлыча олараг дил, дилдә исә һәр шејдән әввәл сөз јеринә јетирир. Сөз-ишарәнин мүәјјән систем дахилиндә функсионал мөвчудијјәти әсас шәртдир. Ишарә фәалијјәти заманы һәм васитә, һәм дә објект үмумиләшир[90]. Л. С. Выготскинин сөзләри илә демиш олсаг, «үнсијјәт ичбари сурәтдә үмумиләшдирмәни тәләб едир»[91].

Кеорг Клаус јазыр ки, материалист идрак нәзәријјәси бахымындан дил ишарәси дөрд мүхтәлиф аспектдә сәчијјәләндирилә биләр:[92] 1) структур-синтактик чәһәтдән һәр бир ишарә башга ишарәләрлә әлагәдә көтүрүлмәлидир; 2) ишарәнин мә'насы, шүурдакы ин'икас мәзмуну семантик аспекти тәшкил едир; 3) әшјаны нишанламаг, адландырмаг функсијасы ишарәнин сигматик аспектидир; 4) инсанларын дил ишарәләриндән үнсијјәт васитәси кими нечә истифадә етмәси, бунун психоложи вә сосиоложи амилләри прагматикада өјрәнилир. Беләликлә дә, нәтичә е'тибарилә сөзүн функсионал даирәсинин там әһатә олунмасы үчүн бу әсас дил вањидини систем-структур (парадигматик-синтагматик), семасиоложи вә ономасиоложи, психолингвистик вә сосиолингвистик нөгтеји-нәзәрдән тәдгиг етмәк лазым кәлир.

Үнсијјәт үмумиләшдирмәсиз мүмкүн олмадығы кими, үмумиләшдирмә дә ишарәләнмәдән кејри-мүмкүндүр. «Абстраксија кәрәк әшјалашдырылсын, рәмзләшдирилсин, бу вә ја дикәр ишарә васитәси илә реаллашсын»[93]. Семиотик нәзәријјәләрин

---

[86] Георг Клаус. Сила слова (Гносеологический и прагматический анализ языка). Перев. с немецкого Н. Г. Комлева. М., 1967, сәһ. 13.

[87] Бах: А. И. Смирницкий. К вопросу о слове (проблема тождества слова). Труды Ин-та языкознания АН СССР, 1954, т. IV.

[88] В. А. Звегинцев. Теоретическая и прикладная лингвистика. М., 1968, сәһ. 4, 36.

[89] Мүгајисә ет: Л. О. Резников. Гносеологические вопросы семиотики, Л., 1964, сәһ. 9.

[90] Бах: А. А. Леонтьев. Слово в речевой деятельности. М., 1965, сәһ. 25—26.

[91] Л. С. Выготский. Мышление и речь. М.—Л., 1934, сәһ. 11.

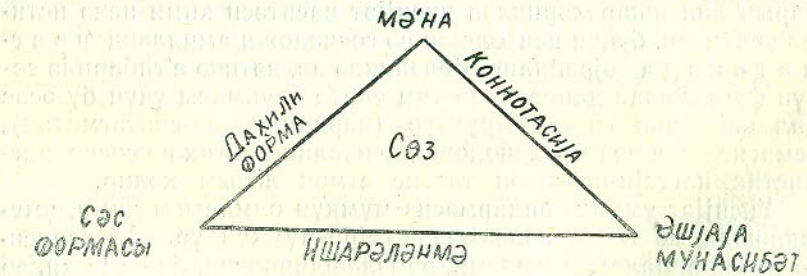
[92] Бах: Георг Клаус. Сила слова. М., 1967, сәһ. 13—17.

һамысында бу вә ја башга шәкилдә семиозисин үч әсас үнсүрү (дил—дүшүнчә—керчәклик), демәк олар ки, нәзәрә алынмышдыр. Лакин ән мүрәккәб мәсәлә бунларын арасындакы диалектик әлагәнин маһијјәтини ачмагдыр. Мүхтәлиф алимләр семиотик үчбучағын мүхтәлиф тәрәфләрини өн плана чәкиб онлара чүрбәчүр адлар, бојалар вермишләр. Огден вә Ричардсын үчбучағында рәмз (сөз) фикрә (анлајыша) ишарә едир, фикир дә өз нөвбәсиндә референтлә (ишарәләниб сөзлә әвәз олунмуш әшја илә) әлагәләндирилир[94]. Стерн бу үчбучағы башга чүр тәсәввүр едир: сөз мә'наны ифадә едир, мә'на исә референтин (әшјанын, предметин) субјектив баша дүшүлмәсидир[95]. Улман һәмин үчбучағы јенә бир гәдәр дәјишир: адын (билдиричинин) анлајыша (билдириләнә) нисбәти, Ф. де Сөссүрүн өјрәтдији кими[96], мә'на тәшкил едир (референт елә өз јериндә галыр)[97]. Моррис «референт» әвәзинә «денотат», «мә'на (анлајыш)» әвәзинә исә «сигнификат (десигнат)» терминләрини ишләдир[98] вә с.[99]

Сырф дилчилик нөгтеји-нәзәриндән вә сөз проблеми илә әлагәдар семиозиси ашағыдакы шәкилдә көстәрмәк олар: сөзүн сәс формасы — сөзүн дахили гурулуш формасы вә мә'насы — сөзүн мә'наландырылмасы вә әшјаја мүнасибәти.

Үчбучағын зирвәсини мә'на тәшкил едир. Сәс формасыны мә'на илә бағлајан хәтдә «дахили форма» (семантик ох, мотивләшмә) јерләширсә, мә'нанын әшјаја мүнасибәти хәттиндә мә'наланма (коннотасија) дурур. Ишарәләнмә исә «сәс—әшја» хәттини билдирир.

Дејиләнләри схем васитәси илә белә вермәк олар:

[93] Общее языкознание. М., 1970, сәһ. 102.

[94] Бах: Д. Н. Шмелев. Очерки по семасиологии русского языка. М., 1963, сәһ. 70; М. Д. Степанова. Методы синхронного анализа лексики. М., 1968, сәһ. 60—61.

[95] Бах: Ю. Д. Апресян. Современные методы изучения значений и некоторые проблемы структурной лингвистики. «Проблемы структурной лингвистики», 1963, М., 1963, сәһ. 102—103.

[96] Бах: Общее языкознание. М., 1970, сәһ. 122.

[97] Бах: Ю. Д. Апресян. Көстәрилән әсәри, сәһ. 103—104.

[98] Бах: М. Д. Степанова. Көстәрилән әсәри, сәһ. 61—62.

[99] Бах: В. А. Звегинцев. Семасиология. М., 1957, сәһ. 30—47, 99.

Семиотик үчбучаг, схематик олса да, бир сыра мүһүм семасиоложи проблемләрин үмумнәзәри әсасыны тәшкил едир: сөзүн «ејнијјәти», чохмә'налылыг вә омонимлик, синонимлик вә антонимлик, мә'на вә мә'наландырма (анлама), мә'наларын типолокијасы вә с. проблемләр «икитәрәфли дил ишарәси (сөз)—субјект (адресат)—објект (денотат)» әлагәләри илә билаваситә бағлыдыр. Мәсәлән, бу вахта гәдәр синонимләр проблеми әтрафында чидди мүбаһисәләр мәһз она көрә давам етмәкдәдир ки, мә'лум олмур, бу сөзләрин мә'нача јахынлығы нәдән ирәли кәлир: тәкчә субјектив вә үслуби, јохса һәм дә објектив вә мәнтиги амилләр бу јахынлығы шәртләшдирир?[100]

Зәнnимизчә, һәм синонимләр, һәм дә антонимләр проблеминин шәрһиндә мәсәләјә ономасиоложи вә семасиоложи бахымдан јанашмалары ајырд етмәк лазымдыр. Белә ки, Һумболдт—Реформатски истигамәти синонимләрин мүәјјәнләшдирилмәсиндә ономасиоложи чәһәти әсас көтүрүр: мүхтәлиф сәсләнмә вә мүхтәлиф дахили формалар (мүтләг синонимләрдә јалныз мүхтәлиф сәсләнмә) ишарәләнән әшја вә һадисәнин бу вә ја дикәр әламәтини билдирир. Күман етмәк олар ки, конверсив антонимләрин (м ә с.: *алмаг—вермәк*) ајрылмасы да биринчи нөвбәдә ономасиоложи амилләрлә бағлыдыр *(башгасындан көтүрмәк* јахуд *башгасына өтүрмәк*—һәр ики һәрәкәтин субјектдән асылы олмајан објектив маһијјәти бирдир: бунларын гүтбләшмәси субјект мүнасибәтләриндән ирәли кәлир). Лүғәтләрдә исә чохмә'налы сөзләрин лексик-семантик вариантларына тә'риф вериләркән, адәтән, семасиоложи үсулдан истифадә олунур.

Ишарәләр системинин идрак нәзәрииҗәси илә әлагәсиндән бәһс едән А. Шафф[101], Л. О. Резников[102] вә Л. А. Абрамјанын[103] фикирләринә истинадән, А. А. Уфимсева мәсәләнин үмумиләшдирилмиш шәкилдә гојулушуну вә һәллини ашағыдакы кими јекунлашдырыр: «Дил, тәфәккүр вә објектив керчәклијин гаршылыглы мүнасибәти мәсәләсинин диалектик-материалист һәллиндә мүнасибәтләрин һәр үч хәтти нәзәрә алыныр вә семиозис дәрк едән субјектин ишарә васитәси илә објектив варлыға спесифик мүнасибәти кими гијмәтләндирилир... Диллә тәфәккүрүн әлагәси нөгтеји-нәзәриндән дил ишарәсинин әсас вәзифәси ондан ибарәтдир ки, ...үмумиләшдирмә (интеграсија) вә конкретләшдирмә (дифференсиасија) апа-

[100] Бах: А. А. Реформатский. Введение в языковедение, изд. 4-е, М., 1967, сәһ. 91; Д. Н. Шмелев. Очерки по семасиологии русского языка. М., 1964, сәһ. 141—145; В. А. Звегинцев. Теоретическая и прикладная лингвистика. М., 1968, сәһ. 124—138.

[101] А. Шафф. Введение в семантику. М., 1963.

[102] Л. О. Резников. Гносеологические вопросы семиотики. Л., 1964.

[103] Л. А. Абрамян. Гносеологические проблемы теории знаков. Ереван, 1965.

рылсын... Дил ишарәсинин дәркетмә функсијасы ону башга семиотик систем ишарәләриндән фәргләндирән әсас функсијадыр... Билдириләнлә (мә'на мүндәричәси илә) билдиричинин (ишарә формасынын) үзви бағлылығы дил ишарәсинин бирлији үчүн мүтләг шәртдир... Билдиричи илә билдириләнин, ишарә формасы илә онун мәзмунунун спесифик, јә'ни инсан дүшүнчәси тәрәфиндән васитәләнмиш әлагәси сөзә гаршы ашағыдакы кими ифадә олуна биләр: сөз ишарәләндирдији әшја һаггында мәфһуму реаллашдырыр... Ишарәнин мә'насы објектив аләмдәки әшја вә һадисәләр әламәтләринин үмумиләшмиш ин'икасы кими мүәјјәнләшдирилир ки, о, һәмин ишарәјә тарихән тәһким едилмиш вә онун дахили тәрәфи олмушдур»[104].

Дилчиликдә илк дәфә Ф. де Сөссүр тәбии дилин хүсуси нөв ишарәләр системи кими функсионал маһијјәтини вә онун структур гурулушунун спесификасыны ачыб көстәрмишдир. Дил ишарәсинин икитәрәфли психи (руһи) вә системли-структурал сәчијјәси, хәтти (дискрет) билдиричи илә билдириләнин әлагәсиндәки ихтијарилијин тәзаһүр формалары, ишарәнин арасыкәсилмәзлији, дәјишкәнлији вә с. мәсәләләрин гојулушу да мәһз Ф. де Сөссүрүн ады илә бағлыдыр[105].

Бәс сөз-ишарәнин әламәтдар хүсусијјәтләри һансылардыр? Бунлар башлыча олараг ашағыдакы кејфијјәтләрдән ибарәтдир: сөзүн икитәрәфлилији илә әлагәдар сәсләнмә вә мәзмунун гејри-мүвазилији, гејри-мүтәнасиблији (сәс материјасынын хәтти дискретлији вә мә'нанын гурулушча парчаланмазлығы, бүтөвлүјү);[106] сөз ишарәсинин дил системиндә виртуаллығы (сабитлији, даимилији вә мүчәррәдлији, үмумилији), нитг ахынында исә актуаллығы (дәјишкәнлији вә конкретлији); әсас ишарә вариди олан сөзүн структур-семантик гурулушундакы икили принсип (парадигматик-номинатив гаршылашдырма вә синтагматик-предикатив ујушма).

«Сөзүн еһнијјәти»» проблеми. Сөз-ишарәнин мадди дајағыны фонем, јахуд графемләрин мүәјјән ардычыллығы тәшкил едир. Мәһз бу ишарә формасынын сабитлији илк нөвбәдә сөзүн синхрон вә диахрон бахымындан еһнијјәтини тә'мин едир. «Ишарә јалныз гисмән дәјишилә биләр; она көрә дә өзүнүн о бири тәрәфинин гејри-мүтәһәрриклији сајәсиндә ишарә өз-өзлүјүндә еһни илә галмалыдыр»[107]. Ади һалларда биз һаваны һисс етмәдијимиз кими (әлбәттә, һава ағырлашанда, јахуд тәмиз, саф һаваја чыхдыгда һиссијјатымыздакы вәзијјәт дәјишилир), данышма вә ешитмә, оху вә јазы заманы да нормал нитг фәалијјәтиндә ишарә формасы диггәтимиздән јајынараг ишарәнин мә'насы илә елә говушур ки, сөзүн формасы онун мә'насы үчүн бир нөв «шәффафлыға» чеврилир. Бу һадисәнин мәғзини А. Шафф белә изаһ едир: «...сөз ишарәләрини гаврајаркән..., биз онларын мадди формасыны автоном (әлаһиддә, мухтар) бир шеј кими гаврамырыг, әксинә, бу форма мә'на илә елә говушур ки, нормал гаврајыш просесинин позулмасы һаллары истисна едиләрсә, биз сөз ишарәсинин мадди тәрәфинә фикир вермирик»[108].

* * *

Сөзләр мүәјјән дәјишикликләрә уғрајыр. Сөзүн фонетик вә грамматик формалары онун лексик фәрдијјәт вә конкретлијинә тохунмадығына көрә бу чүр дәјишикликләр сөзүн еһнијјәтини позмур. Анчаг мәсәлә орасындадыр ки, сөзүн лексик-семантик вариантлары да мөвчуддур. Әкәр сөз дахилиндә бу вариантлары бир-бириндән фәргләндирән заһири әламәт јохдурса вә сөз харичиндә һәмин вариантларын бир-бири илә бағлылығына дәлаләт едән амилләрлә (тарихи-сосиоложи, үмумпсихоложи вә с.) јанашы, мә'на бирлијинин парадигматик систем вә синтагматик структур ме'јарлары мүәјјәнләшдирилирсә, о заман јенә дә сөзүн еһнијјәти мүһафизә олунур[109]. Мәсәлән, һәрчәнд лүғәтләримиздә «вәрәг» сөзүнүн «вараг» фонетик варианты верилмир, анчаг бу вариант дилимиздә лабүддән мөвчуддур. «Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти»ндә (I чилд, Бакы, 1966) һәм «вәрәг», һәм дә «вәрәг-вәрәг» сөзләринә С. Вурғундан мисаллар көтирилмишдир:

Бир јени аләм вар һәр вәрәгиндә,
Үзүндәки гәм дастаны ачылмышдыр вәрәг-вәрәг.

Суал олуна биләр ки, бәс С. Вурғунун бүтүн «вараг»ларыны «вәрәг»ә чевирмәк мүмкүндүрмү? Ашағыдакы парчалар бу суала ачыг-ајдын шәкилдә мәнфи чаваб верир:

О дастаны охудугча мән вараг-вараг,
Дејирәм ки, о, мүгәддәс бир каинатдыр.
Ахтарсан да бу дүнјаны сән чыраг-чыраг,
Гочалары һөрмәт көрән бизим һәјатдыр!
(«Илк баһар вә мән»—1944)

Һәјат бир дастана бәнзәр әзәлдән,
Охунур аләмдә о вараг-вараг.

---

104 Общее языкознание. М., 1970, сәһ. 102—104.

105 Бу һагда әтрафлы мә'лумат алмаг үчүн б а х: Общее языкознание, сәһ. 104—106, 113—115, 119—123.

106 Бах: А. М. Щ е р б а к. О лингвистической природе частей речи. «Вопросы теории частей речи...», Л., 1968, сәһ. 232.

107 С. О. К а р ц е в с к и й. Об асимметричном дуализме лингвистического знака. «История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях», ч. II, М., 1965, сәһ. 85.

108 А. Ш а ф ф. Введение в семантику. М., 1963, сәһ. 203.

109 Чохмә'налылыг вә омонимлик һаггында б а х: Дискуссия по вопросам омонимии. «Лексикографический сборник», № 4. М., 1960; М. Г. Арсеньева, Т. В. С т р о е в а, А. П. Х а з а н о в и ч. Многозначность и омонимия. Л., 1966, сәһ. 3—28.

Даими дејилик нә сиз, нә дә мән,
Биздән бу дүнјада һүнәр галачаг—
Охунур аләмдә о вараг-вараг.
(«Тәзә ил»—1940)

Мән ачмышам вичданымын китабыны вараг-вараг,
Өз гәлбини дујачагдыр елләр ону охујараг.
(«Бајрамгабағы»—1937)

...Өз кәлинлик палтарыны сандығындан чыхардараг,
Вараглајыр дастан кими өз өмрүнү вараг-вараг...
(«Партизан Бабаш»—1941)

Лакин *вәрәгә вәрәг* сөзүнүн варианты һесаб едилә билмәз, чүнки бурада сәсләнмә фәрги илә бәрабәр мә'на фәрги дә вардыр. Бундан башга, *вәрәгнин* биринчи јердә кедән әсас мә'насы һеч дә *кичик вәрәг, вәрәг* дејилдир: верилән мисалын өзү дә буну көстәрир (Анкет вәрәгәси. Суал вәрәгәси). Анчаг *ачча* вә *ахча, гыч* вә *гылча* вә бу кими һалларда ајры-ајры сөзләрдән данышмаг лазым кәлмир.

Сөзүн грамматик вә лексик-семантик формаларыны лүғәтдә ајрыча сөзләр кими тәгдим етмәк, ону әсассыз парчалајыб сөзләрин сајыны сүн'и сурәтдә чохалтмаг мејли лексикографијамызын, демәк олар ки, ән чидди нөгсанларындан биридир. Мәсәлән, *ас* фе'ли «Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти»ндә сәккиз баш сөз алтында верилир: ики омоним *(асмаг*[1]—салламаг, дара чәкмәк; *асмаг*[2]—газаны, хөрәји од үстүнә гојмаг) вурулур дөрд сырф грамматик формаја *(асмаг, асылмаг, асылма, асылмыш),* нәтичәдә дә сәккиз сөз алыныр. Һалбуки бурада нә грамматик формалардан данышмаг (бунун үчүн грамматика вардыр!), нә дә һәмин сөзүн омонимләрә парчаланмасындан сөһбәт ачмаг мүмкүндүр. Доғрудан да, *хөрәк, бишмиш, газан* вә с. бу гәбилдән сөзләр олмадан јахуд нәзәрдә тутулмадан, белә бир «омоним» мејдана чыха билмәз. Демәли, ајрылыгда *асмаг* фе'линин *гојмаг* (одун, очағын үстүнә) мә'насы јохдур. Әкәр белә олмасајды, онда көрәк *гулаг асмаг*дакы *асмаг* фе'ли дә үчүнчү бир омоним һесаб едиләјди. Бүтүн белә һалларда јалныз чохмә'налылыг вә мә'нанын фразеоложи асылылығындан бәһс едилир.

Лакин «Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти»ндә бир сөз кими верилән *ај*[110] (1. Јер күрәсинин пејки. 2. Илин он икидә бир һиссәси) исминин ики омонимә парчаланмасына һәм сигнификатив вә денотатив, һәм дә парадигматик систем вә синтагматик структур чәһәтдән һагг газандырыла биләр (мүг. ет: ај, күн, улдуз—ајлы, күнлү, улдузлу; үчајлыг, бешкүнлүк, күндәлик, ај, күнәш *батыр, чыхыр;* күн, ај, ил *өтүр, кечир, кәлир* вә с.). Омонимләри мүәјјәнләшдирәркән сөзүн формал

[110] Мүгајисә ет: З. Тағыјева. Азәрбајчан дилиндә лексик омонимләрин әмәлә кәлмә јоллары. «Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри (ичтимаи елмләр серијасы)», 1963, № 4, сәһ. 58.

гурулушуну да бүтөвлүкдә нәзәрә алмаг лазымдыр. Мәсәлән: күн[1] (әш)—күн[2] (дүз); гојун[1], гојуну—гојун[2], гојну (бојну, чијни, алны...). Бу гәбилдән олан мә'јарлар барәдә О. С. Ахманова Р. Годелин фикрини сөјләјәрәк јазыр: «Ики ишарә о вахт омонимдир ки, ејни билдиричијә малик вә мүхтәлиф сөздүзәлтмә чәркәләринә мәнсуб олсун»[111].

А. Гурбанов да гејд едир ки, «омонимләри чохмә'налы сөзләрдән фәргләндирмәк үчүн ејни сәс тәркибинә малик сөзләрин сөз јаратма имканына фикир верилмәлидир»[112]. Анчаг онун ирәли сүрдүју принсип өзүнү доғрултмур. Бу принсипә көрә, мәсәлән, чохмә'налы *көз* сөзүндән башга сөзләр *(көзлүк, көзәтчи* вә с.) јалныз һәмин сөзүн «илк мә'насы *(адамын көзү)* әсасында јаранып», һалбуки «омонимлик тәшкил едән сөзләрдән һәр бири мүхтәлиф мә'налы ајры-ајры сөзләрин јаранмасы үчүн база ола билир»:[113] *бағ*[1]—*бағламаг, бағ*[2]—*бағбан*[3]. Бу мүддәа илә она көрә разылашмаг олмур ки, әввәла, әкәр чохмә'налы *көз* сөзү әвәзинә чохмә'налы баш сөзүнү алсаг, онда *башлыг* сөзүндәки *баша кејилән, өртү* вә *сәрләвһә* мә'наларының *баш* сөзүндәки *кәллә* вә *башланғыч* мә'наларындан төрәмәсини, шүбһәсиз, гәбул етмәлијик, јә'ни мүәллифин һәмин принсипини позмалыјыг. Икинчиси исә, бурада сөһбәт чохмә'налылығын парчаланыб ајрылмасы нәтичәсиндә јаранан омонимләрдән кетмәли иди; *бағ*[2] да, *бағбан* да алынма сөзләрдир: бунларын Азәрбајчан дилинин сөз јарадычылығына һеч бир дәхли јохдур.

Чохмә'налылығын һүдудуну мүәјјәнләшдирмәк үчүн ејни тематик гәбилдән олан сөзләрин мә'на гурулушуну мүгајисәли шәкилдә изләмәк даһа фајдалыдыр. Мәсәлән, инсан бәдәнинин һиссәләриндән мә'нача әсас е'тибарилә бир нөв антонимлик тәшкил едән *баш* вә *ајаг* сөзләрининн там синоним мә'налары да вардыр: *гуртарачаг, сон нөгтә; дәфә, кәрә* (мисаллара б а х: Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти, I чилд, сәһ. 67, 212—213). Тутаг ки, *дәфә, кәрә* мә'насынын нә *баш,* нә *ајаг,* нә дә *әл* сөзләрининн мә'на гурулушлары илә әлагәсини көрмәдијимиз үчүн бу үч сөзүн үчүндән дә омонимин ајрылмасыны гәбул етмиш олдуг. Онда көрәк беш мүтләг синонимин мөвчудлуғуну иддиа едәк: *дәфә, кәрә, баш*[2], *ајаг*[2], *әл*[2]. Бу исә дилдә, тәбии ораг, һеч чүр мүмкүн дејилдир. Беләликлә дә, дилин лексик-семантик системини нәзәрә алмаг лазым кәлир.

Бундан башга, ејни сөз мүхтәлиф функсионал саһәләрдә, мүхтәлиф территориал-мәһәлли вә ичтимаи-мәдәни шәраитдә, нәһајәт, мүхтәлиф експрессив-емосионал мәгамларда ишләнә биләр. Она көрә дә белә һалларда сөзүн мә'нача дифферен-

[111] О. С. Ахманова. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957, сәһ. 119.

[112] А. Гурбанов. Мүасир Азәрбајчан әдәби дили. Бакы, 1967, сәһ. 161.

[113] Б а х: јенә орада, сәһ. 161—162.

сиаллашыб бә'зән тамамилә башга-башга шејләри билдирмәси лүғәтләрдә терминоложи, үслуби вә с. гејдләр системи васитәсилә изаһ олунур. Сөзүн мә'на гурулушундакы хүсусиләшмә, функсионал дәбәрдилмә вә јердәјишмә, метафорик вә метонимик көчүрмәләр, үслуби чаларлыглар чох вахт елә һәмин сөзүн ишләнмә даирәсиндән асылы олараг ирәли кәлир. Чәмијјәтин тарихи инкишафы, инсанларын фәалијјәти, дүшүнчә вә һиссијјаты сөзлә бағлыдыр. Сөз дә һамыја, һәр јердә, һәр ан хидмәт етмәк үчүн өз еһнијјәтини горујуб сахламалыдыр. Чүнки дили тәмсил едән сөз үмумидир.

Сөз вәһдәтиндә лексик вә грамматик чәһәтләр. Һәм лүғәт тәркиби, һәм дә грамматик гурулуш нөгтеји-нәзәриндән дилин әсас ваһиди сајылан сөз лексик вә грамматик чәһәтләрин бирләшмәси кими мөвчуддур[114]. Грамматикада верилән һөкм вә гајдаларда ајры-ајры конкрет сөзләр нәзәрдә тутулмадығы кими, лексикада да сөз конкрет грамматик формалардан тәчрид олунуб лүғәви ваһид һүгугунда тәдгиг едилир. Анчаг бу о демәк дејилдир ки, һәр һансы бир грамматик дәјишмә, грамматик бирләшмә мүәјјән груп сөзләр олмадан, фәрди сөзүн лүғәви сәчијјәләндирилмәси исә она аид мүәјјән грамматик категоријалар, грамматик ганунлар олмадан да мүмкүндүр. Нитг һиссәләриндән кәнарда сөз јохдур[115], нитг һиссәләри исә ән үмуми лексик-грамматик категоријалар—сөз групларыдыр ки, бунларын бир-бириндән ајрылыб фәргләнмәси мәнтиги мәзмун (әшја, һәрәкәт, әламәт, мүнасибәт вә с.), морфоложи парадигма вә синтактик бирләшмә хүсусијјәтләринә әсасланыр. Мәсәлән, *ат, от, әт, од, өд* сөзләри исим олуб әшјалыг билдирир, *кет-, кәл-, отур-, јат-* лексемләри фе'ли һәрәкәт анлајышы ифадә едирләр. «Көч», «сач» кими омоформалары исмә јахуд фе'лә аид етмәк үчүн онларын парадигмаларыны билмәк кифајәтдир (конверсија). *Бөјүк, саф* (сифәт) һеч вахт фе'лә аид ола билмәдији кими, *кеч, тез* (зәрф) дә исмә аид олунмаз вә с. Лакин дилдә чох вахт еһни лексик-семантик база бир нечә нитг һиссәсинин вәзифәсини јеринә јетирмәјә хидмәт

114 Бах: Вопросы грамматического строя, М., 1955, сәһ. 11—12.

115 А. Н. Савченко көмәкчи сөзләри чүмлә үзвү ола билмәдикләринә көрә нитг һиссәләринә дахил етмир вә белә иклә дә нитг һиссәси илә чүмлә үзвүнү функсионал чәһәтдән еһниләшдирир (бах: А. Н. Савченко. Части речи и категории мышления. «Язык и мышление», М., 1967, сәһ. 225). Һалбуки нәинки көмәкчи, һәтта мүстәгил мә'налы сөз дә чох вахт чүмлә үзвү кими чыхыш едә билмир: сөз бирләшмәләри әксәр һалларда чүмләнин бир үзвү олур. Көмәкчи сөзләр исә чүмләдә мәһз бирләшмә дахилиндә ишләнир. Диқәр тәрәфдән, В. М. Жирмунскинин ашағыдакы фикри илә дә һесаблашмаг лазымдыр: сөз бирләшмәләрини анчаг там лексик мә'налы мүстәгил сөзләрлә мәһдудлашдырмаг нә тәдгигат үчүн сәмәрәли, нә дә елми маһијјәтчә дүзкүн сајыла биләр, чүнки мадам ки, көмәкчи сөзләр һәр һалда морфем дејил, сөз һесаб едилир, онда көмәкчи сөзүн там мә'налы сөзлә бирләшмәси мәнтигин тәләбинә көрә сөз бирләшмәси кими гијмәтләндирилмәлидир (бах: В. М. Жирмунский. О границах слова. ВЯ, 1961, № 3, сәһ. 15).

едир. Белә һалларда конкрет лексик мә'на мүһафизә олунурса да, һәр дәфә мүвафиг нитг һиссәсинә әсас олан башга-башга мәнтиги вә грамматик категоријалар өзүнү көстәрир. Мә'лум мәсәләдир ки, нитг һиссәләри үчүн јухарыда көстәрдијимиз үч ме'јарын үчү дә фәргләндиричи тәрздә иштирак етдикдә (мәсәлән, исимләрдә вә фе'лләрдә олдуғу кими) мәркәзи вә мүстәгил нитг һиссәләриндән данышмаг мүмкүндүр, әкс тәгдирдә исә асылы вә көмәкчи нитг һиссәләриндән сөһбәт ачмаг олар. Һәр һалда сөзләрин һамысы грамматик чәһәтдән формалашмыш олмалыдыр. Бу һагда А. И. Смирнитски јазыр ки, сөзүн грамматик чәһәтдән формалашмасы тәкчә онун грамматик формалар системи, јахуд грамматик дәјишкәнликлә гаршылашдырылан дәјишмәзлији илә дејил, һәм дә онун башга сөзләрлә бирликдә грамматик бирләшмәләр әмәлә кәтирә билмәси илә мүәјјән едилир[116]. Грамматик һадисәнин маһијјәти ондан ибарәтдир ки, бурада мүнасибәт мә'насы (мәнтиги бир анлајыш кими) сөзүн билаваситә керчәклијә јөнәлдилмиш конкрет лүғәти мә'насы сәвијјәсиндә дејил, сөзләрин морфоложи дәјишмәси вә синтактик бирләшмәси шәклиндә тәзаһүр едир. Конкрет сөзләрин, лүғәти ваһидләрин лексик мә'насы олмаја билмәз. Лексем граммемә кечдикдә өз сөзлүјүнү итириб шәкилчијә чеврилир. Буна көрә дә А. Гурбановун ашағыдакы фикри илә һеч чүр разылашмаг олмур: «Дилдәки сөз груплары лексик вә грамматик мә'на чәһәтдән ики јерә бөлүнүр: һәм лексик, һәм дә грамматик мә'налы сөзләр; анчаг грамматик мә'налы сөзләр. ...Көмәкчи сөзләр ...анчаг грамматик мә'наја маликдир...»[117]. Гәрибә бурасыдыр ки, мүәллиф һәмин мүлаһизәләрин ардынча О. С. Ахмановanын «Очерки по общей и русской лексикологии» китабынын 65-чи сәһифәсиндә «§ 3. Грамматик мә'на нә демәкдир...» сәрлөвһәси илә башланан һиссәсинә истинад едир. Һалбуки бу мәсәләдә О. С. Ахманова, А. И. Смирнитскинин көрүшләрини гәбул едәрәк, тамамилә әкс мөвгедә дајаныр. О јазыр: «...грамматик мә'на садәчә мүнасибәт мә'насы дејилдир... Мүнасибәт мә'насы... о заман грамматик мә'надыр ки, о, сөзләрин дәјишмәси вә онларын бирләшмәси васитәси илә ифадә олунсун... Ајрыча сөзлә ифадә едилдикдә исә мүнасибәт мә'насы лексик мә'на олачагдыр...

...көмәкчи сөзләрин... «грамматик» адландырылмасы илә разылашмаг чәтиндир. Биз белә дүшүнүрүк ки, «грамматик» сөз әсла ола билмәз. Әкәр бу вә ја диқәр ваһид сөздүрсә, демәли, о, лексик ваһиддир, чүнки конкрет сөзүн ифадә етдији мә'на мәһз һәмин сөзүн мә'насыдыр, јә'ни лексик мә'надыр...

...Бирләшдиричи көмәкчи сөзләрин мә'насы олдугча үмуми-

116 Бах: А. И. Смирницкий. Лексическое и грамматическое в слове. «Вопросы грамматического строя», М., 1955, сәһ. 19.

117 А. Гурбанов. Мүасир Азәрбајчан әдәби дили. Бакы, 1967, сәһ. 150.

дир вә бу да онлары чүмләдә там мә'налы сөзләр арасында мүнасибәтләрин ифадәси үчүн һәддиндән артыг әлверишли едир. Лакин буна көрә онларын мә'насы грамматик мә'на олмур, чүнки мүнасибәт мә'насы сөзләрлә јох, анчаг грамматик васитәләрлә, о чүмләдән морфемләрлә ифадә едилиб формалашдыгда грамматик мә'на ола биләр...»[118].

Беләликлә, һеч бир сөздә грамматик мә'на лексик мә'надан ајры јашаја билмәз. Сөзүн лексик вә грамматик чәһәтләринин вәһдәти онун әсас мәзмунјәтләриндәндир. Анчаг лүғәви мә'на илә грамматик мә'нанын әлагәсини белә баша дүшмәк олмаз ки, куја сөзүн лексик мә'насы «дәјишән кими» грамматик мә'насы да «онунла бәрабәр дәјишиклијә уғрајыр»[119]. Мәсәлән, *ганамаг, ганатмаг, ганатдырмаг* фе'лләриндә лексик мә'на һеч бир дәјишиклијә уғрамадығы һалда грамматик мә'налар мүхтәлифдир. Јахуд, елә мүәллифин өзүнүн көстәрдији кими, *«өлкә* сөзү һансы грамматик формаја дүшмүш олса да, јенә өзүнүн ифадә етдији илк анлајышыны билдирир»[120]. Демәли, грамматик мә'нанын дәјишмәси лексик мә'нанын дәјишмәсиндән асылы олмур. Бунун өзү лексика илә грамматиканын гарышдырылмасы әлејһинә чеврилән сүбутдур. Лексик вә грамматик һадисәләрин гаршылыглы әлагәсини тәсбит едән амилләрдән исә, һеч олмазса, сөздүзәлтмә вә аналитик формалар көстәрилә биләр: бир тәрәфдән, сөз јарадычылығында грамматиканын сәрәнчамындакы сөздүзәлдичи шәкилчиләр васитәси илә јени сөзләр јараныр; дикәр тәрәфдән, сөзүн аналитик формасы ән азы ики мүхтәлиф сәчијјәли лексемин бу вә ја башга шәкилдә иштиракы нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Бунунла белә, унутмамалыдыр ки, грамматик формалар сөзүн әсас лексик мә'насынын һеч бир «чаларлығыны» јахуд лексик мә'на вариантларыны әсла билдирмир[121]. Мәсәлән, «Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти»ндә (I чилд, 1964) көстәрилмишдир: *ағајана, сиф.* вә *зәрф*. Бундан сонра һәмин сөзүн үч лексик мә'на варианты верилмишдир. Демәли, бурада сифәт вә зәрф сөзүн конкрет лексик мә'на гурулушуна дахил едилмәмишдир. Бу үсул бир чох башга сөзләрин лексикографик изаһында да тәтбиг олунур. Лакин лүғәтдә истәнилән гәдәр белә бир (нүмунә үчүн көтирдијимиз) һалла да гаршылашмаг мүмкүндүр: *ағыллы-башлы,* **сиф.** 1. Јахшы, лајигли..., санбаллы, әмәлли... //Зәрф мә'насында... 2. Чохлу, хејли... Көрүндүјү ки, бурадакы да һәм сифәт, һәм дә зәрф вәзифәсиндә чыхыш едән сөздүр. Өзү дә «зәрф мә'насында» бу сөзүн әсас «әмәлли» мә'насына әлавә лексик чаларлыг гәтијјән мүдахилә етмир. Һәтта конкрет лексик мә'на вә нитг һиссәси нөгтеји-нәзәриндән

[118] О. С. Ахманова. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957, сәһ. 65—68.

[119] А. Гурбанов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 150.

[120] Јенә орада.

[121] Бу һагда бах: Вопросы грамматического строя. М., 1955, сәһ. 23.

тамамилә ејни мисалларын бириси әввәлдә верилиб сифәтә, о бири исә ахырда кәтирилиб зәрфә аид едилмишдир: —Һеjдәр бәј, бу нијјәтдән дүш, мәнә бир он беш күн мөһләт вер, мән сәнә тој хәрчи һазыр едим, ағыллы-башлы тој елә! (М. Ф. Ахундов); //...Рүстәм киши Гараша ағыллы-башлы тој гурмаг фикриндә иди. (М. Ибраһимов). Јахуд «аралыг» сөзүнүн ејни лексик мә'насы (орталыг, орта, ара), бир тәрәфдән, һәмин сөзүн јерлик һалда (аралыгда) чыхыш етмәсинә көрә ики јерә парчаланыр (1-чи вә 4-чү маддәләр), о бири тәрәфдән исә, һәр ики маддәдә бу исмә даир мисалларын һамысы јерлик һалдадыр. Бундан башга, нәзәрдә тутулур ки, *аралыг—аралыгда, орталыг—орталыгда, орта—ортада, ара—арада* гәбилиндән олан бүтүн сөз формалары лексик мә'на е'тибарилә дә ики јерә бөлүнүр, лакин бу сөзләрин синонимлик мүнасибәтләри һәр ики чәркәдә олдуғу кими галыр. Беләликлә, көрүрүк ки, сөзүн конкрет грамматик формасы фәрди лексик мә'на хүсусијјәти илә әлагәләндирилмир. Она көрә дә бу үсулдан истифадәетмә лексикографик-семасиоложи изаһат сајыла билмәз. Бир дә суал олуна биләр ки, лексикографијада *«гызмаг,*[1] **ф.** 1. Бәрк истилик алмаг, һәрарәт алмаг, чох истиләнмәк, һәрарәти артмаг. *Су гызмамышдыр...»* илә јанашы *«гызмыш,* **сиф.** 1. Од үстүндә галараг (мүтләг *«од үстүндә»?—А.Ә.)* јүксәк һәрарәт алмыш, јандырычы дәрәчәдә истиләнмиш (мәкәр *бәрк, чох* дәрәчәләри елә һәмин шеј дејилми?—*А.Ә.*). *...очагда гызмыш әрсини дилинин үстүнә басырды.* (Чәмәнзәминли.) (Ахы бу мисалда *гызмыш* сифәт дејил, фе'ли сифәтдир!—*А.Ә.*)» вә буна бәнзәр һалларын верилмәси нә дәрәчәдә мәгсәдәујғундур? Мә'лум мәсәләдир ки, лүғәтдә бир сөзүн ики вә даһа артыг грамматик формасыны сүн'и шәкилдә, ајры-ајры мисаллардан чыхыш едәрәк, јахын, охшар лексик-семантик рәнкләрә бојајыб, бу сөзү бир нечә сөзә парчаламаг—лексика илә грамматиканын гарышдырылмасы нәтичәсиндә һәмин сөзүн вәһдәтини позмаг вә үмумијјәтлә инкар етмәк демәкдир.

Лексика илә грамматиканын көклү сурәтдә фәргини даһа ајдын дәрк етмәк үчүн етимоложи чәһәтдән ејнијјәт тәшкил едән шәхс әвәзлији (ајрыча сөз) вә шәхс сонлуғу (шәкилчи, грамматик морфем) вариантларынын дилин гурулушундакы мөвге вә вәзифәләринә нәзәр салаг. Һәм *мән, сән* әвәзликләринин, һәм дә фе'лин тәсрифләнмәсиндә биринчи вә икинчи шәхсин тәкиндә чыхыш едән мүвафиг шәкилчиләрин әсасында ејни сәс тәркиби вә мә'на мәһијјәти дурур: *ишләјирсән=(сән)* ишләјирсән. Беләликлә, бу нөгтәдә илк бахышда лексика илә грамматика бир-биринә санки лап јахынлашмышлар. Лакин әвәзлијин вә шәхс сонлуғунун истәр әсас дил вариди олан сөз, истәрсә дә әсас нитг вариди олан чүмлә дахилиндәки имканлары нөгтеји-нәзәриндән—бунларын арасында бөјүк фәрг вардыр. Белә ки, *ишләјир-әм*-дә шәхс әламәти шәкилчи кими һәмишә асылы, гејри-мүстәгил вә төрәдичи габилијјәтдән мәһ-

рум бир үнсүр вәзифәсиндә галыр. Шәхс әвәзлији исә, әксинә, өзү табеедичи гүввәјә маликдир: *мән-имкиләрдәндир!* (морфолокијада!) Синтаксисдә дә белә бир факты гејд етмәк олар ки, шәкилчиләрдәки шәхс анлајышлары, мәсәлән, ән ади гаршылашдырманы һеч чүр верә билмир: *Ишләјирәм, елә анчаг бахырсан(?)* һалбуки фе'л формаларынын өзләриндәчә нәзәрдә тутулан әвәзликләр бәрпа олундугда синтактик гаршылашдырма нормасы тә'мин едилир: *Мән ишләјирәм, сән елә анчаг бахырсан!*

Сөзүн мә'насы проблеми. Һәрчәнд фоноложи вә морфоложи һадисәләр дә бүтөв сөз дахилиндә өјрәнилир, лакин фонолокијанын вањиди, «молекулу»[122] олан фонемин мөвчудијјәти, фәалијјәти, вариасијалылығы нә үмуми мәнтиги, нә дә конкрет мадди мүнасибәтләрдән асылыдыр, грамматик морфемин исә фәрди лексик мә'на әлагәләриндән асылылығы јохдур[123]. Бир һалда ки, сөз фонетик, грамматик, лексик чәһәтләрин вәһдәти кими көтүрүлүр вә лексиколокијада сөзүн фоноложи вә морфоложи ганунаујғунлугларындан сөһбәт кетмир, демәли, лексиколокија вә онун бир нөв «чанының» тәшкил едән семасиолокијанын да өз вањиди олмалыдыр, чүнки һәр бир елмин вәзифәси өјрәнилән фәннин ән садә вә бөлүнмәз «чанлы һүчејрә»сини мүәјјәнләшдирмәкдән ибарәтдир[124]. Шүбһәсиз, семасиолокија вә үмумијјәтлә лексиколокија үчүн белә бир вањидин әсасында мәһз лексик мә'на дурмалыдыр[125]. Вахты илә Л. С. Выготски јазырды: «Бәс даһа бөлүнмәјән вә бүтөв нитг тәфәккүрү хассәләринә малик олан вањид һансыдыр? Зәнниимизчә, белә бир вањид сөзүн дахили тәрәфиндә—онун м ә' н а с ы н д а ахтарылыб тапыла биләр. ...мәһз сөзүн мә'насында нитг тәфәккүрү адландырдығымыз бирлијин дүјүнү бағланмышдыр. ...сөзүн мә'насыны нәинки тәфәккүрлә нитгин бирлији, һәмчинин үмумиләшдирмә илә үнсијјәтин, коммуникасија илә тәфәккүрүн бирлији кими гијмәтләндирмәјә там әсас вардыр»[126].

Сөз лексик мә'на гурулушу бахымындан В. В. Виноградов-

---

122 Үнсүрләрдән фәргли олараг, вањид бүтөвүн әсас хассәләринә маликдир (бах: Л. С. В ы г о т с к и й. Мышление и речь. М.—Л., 1934, сәһ. 9).

123 Мүгајисә ет: В. А. З в е г и н ц е в. Семасиология. М., 1957, сәһ. 98—99.

124 Мүгајисә ет: В. А. З в е г и н ц е в. Теоретическая и прикладная лингвистика. М., 1968, сәһ. 40.

125 Сөзүн мәзмуну (лексик мә'насы) онун формасы (фонем вә морфем тәркиби, сөздүзәлтмә модели вә с.) илә әлагәләндирилирсә, лексик сәвијјә, башга сөзләрлә парадигматик вә синтагматик әлагәләрдә көтүрүлүрсә, семантик сәвијјә алыныр. Дилин лексик-семантик системи дә икн сәвијјәнин гаршылыглы мүнасибәтләринин шәкли вә сәчијјәси олмаг е'тибарилә сөзләрин лексик мә'наларыны өјрәнир. Бу барәдә даһа әтрафлы мә'лумат алмаг үчүн бах: А. А. У ф и м ц е в а. Слово в лексико-семантической системе языка. М., 1968, сәһ. 38.

126 Л. С. В ы г о т с к и й. Мышление и речь. М.—Л., 1934, сәһ. 9, 12.

А. И. Смирнитски мәктәбләринин терминолокијасы үзрә «лексем», јахуд «глоссем» адландырылыр[127]. Сөзүн лексик-семантик вариантына исә чох вахт мүвафиг олараг гысача «лекса», «глосса» дејилир (С. Лемин стратификасјон схеминдә лексемин компоненти лексондур)[128]. Семасиоложи вањид тәшкил едән лексик-семантик вариант[129] үчүн бир сыра башга терминләр дә мөвчуддур: семем, моносем вә с.[130] Зәннимизчә, «фонем»—«морфем» чәркәсиндә «лексем» термини даһа әлверишлидир[131]. «Лексик-семантик вариант»ын бир терминоложи сөздән ибарәт синоними кими исә В. А. Звекинтсевин тәклиф етдији «моносем» истилаһы гәбул олуна биләр. Бунунла белә, мәзмун үнсүрләринин ашкара чыхарылмасы илә бәрабәр, сөзүн мә'насы бүтөвлүкдә «семантиканын әсас објектидир»[132].

Мүтәхәссисләрин е'тирафына көрә, мүасир дилчилијин ән мүһүм вәзифәләриндән бири үнсијјәтин, фикир мүбадиләсинин мәгсәди олан мәзмун, мә'на проблеминин шәрһидир[133]. Дилчилијин һеч бир саһәсиндә сөзүн мә'насы проблемини нәзәрә алмадан кечинмәк олмур[134]. Лакин чох мүрәккәб «мә'на» анлајышынын өзү башга-башга мә'налара апарыб чыхарыр. Белә ки, сөзүн мә'насы илә философлар, психологлар, сосиологлар вә б. да мәшғул олурлар. Дикәр тәрәфдән, елә дилчилијин дахилиндә ән азы лексик, сөздүзәлтмә, грамматик, үслуби мә'-

---

127 А. Мартине ән кичик, ардычыл вә мә'налы вањид олан «монем»дән чыхыш едирсә дә, грамматик монемлә (морфемлә) лексик монемин (лексемин) арасындакы фәрги нәзәрә алыр (бах: А. М а р т и н е. Основы общей лингвистики. «Новое в лингвистике», вып. III, М., 1963, сәһ. 451, 471).

128 С. Лемин ирәли сүрдүју «стратумлар системи» һаггында бах: Н. Д. А р у т ю н о в а. О значимых единицах языка. «Исследования по общей теории грамматики», М., 1968, сәһ. 85—86; А. А. У ф и м ц е в а. Слово в лексико-семантической системе языка. М., 1968, сәһ. 28—30.

129 Сөзүн лексик-семантик варианты она көрә семасиоложи тәһлилин әсас вањиди сајылыр ки, мәһз бурада мәзмунла ифадә арасында бир-бирә гәмли ујғунлуг олур (бах: И. В. А р н о л ь д. Семантическая структура слова в современном английском языке и методика ее исследования... Л., 1966, сәһ. 34).

130 Бах: мәсәлән, В. А. З в е г и н ц е в. Теоретическая и прикладная лингвистика, сәһ. 41.

131 А. А. Леонтјев јазыр ки, лексем анлајышы рус дилчилијиндә јараныб, кет-кедә харичдә дә јајылыр; һәрчәнд бу термин, дејәсән, А. М. Пешковскинин әсәрләриндән нәш'әт едир, амма сөзүн лексик вә грамматик формаларыны гаршылашдырыб, онун лексик-семантик вариантларыны лексем мәфһумунда бирләшдирмәк идејасы академик В. В. Виноградовун ады илә бағлыдыр (бах: А. А. Л е о н т ь е в. Слово в речевой деятельности... М., 1965, сәһ. 195).

132 Л. Е л ь м с л е в. Можно ли считать, что значения слов образуют структуру? «Новое в лингвистике», вып. II, М., 1962, сәһ. 136.

133 Бах: О. С. А х м а н о в а, И. А. М е л ь ч у к, Е. В. П а д у ч е в а, Р. М. Ф р у м к и н а. О точных методах исследования языка (О так называемой «математической лингвистике»). М., 1961, сәһ. 9, 33; В. А. З в е г и н ц е в. Теоретическая и прикладная лингвистика, сәһ. 15.

134 Н. Г. К о м л е в. Компоненты содержательной структуры слова. М., 1969, сәһ. 5.

налар фәргләндирилир[135]. Нәһаjәт, сөзләрин әшjа вә мәфһумлара мүнасибәтләри, үмумиләшдирмәнин сәчиjjәси, парадигматик вә синтагматик әлагәләрин спесифик хүсусиjjәтләриндән асылы олараг, лексик мә'наларын да мүхтәлиф нөвләри мөвчуддур.

Сөзүн лексик мә'насынын тә'рифинә даир көрүшләрин рәнкарәнклиjинә бахмаjараг[136], бүтүн бунлар әсасында сөзүн варлыг вә дүшүнчә, әшjа вә мәфһума мүнасибәти мәсәләси даjаныр. Она көрә дә бу әсас мәсәләни бир гәдәр әтрафлы нәзәрдән кечирмәjи лазым билирик[137].

Һәр шеjдән әввәл е'тираф етмәк лазымдыр ки, сөзүн дахили тәрәфини тәшкил едән мә'на гурулушу керчәклиjин шүурдакы ин'икасыдыр[138]. Материалист идрак нәзәриjjәсинин әсас мүддәасына уjғун кәлән бу фикир шүбһә алтына алына билмәз[139]. Лакин сөзүн лексик мә'насыны садәчә олараг механики сурәтдә әшjа илә бағламаг мejли бир сыра анлашылмазлыглара сәбәб олуб, мә'на проблеминин һәллини чәтинләшдирир. Мәсәлән, М. Д. Степанова дejәндә ки, сөзүн мә'насыны реал аләмә мәнсуб әшjадан ajырмаг олмаз, чүнки бунлар куjа «бөлүнмәз бирлик» («неделимое единство») тәшкил едир[140], онда көрәк белә бир үмуми принсипи гәбул етмиш олаг ки, мә'нанын дәjишмәси әшjанын дәjишмәсиндән асылыдыр. Һалбуки сөзүн семантик инкишафыны һеч дә әшjада баш верән дәjишикликләр шәртләшдирмир, jахуд әшjанын вә онун һаггында анлаjышын көклү сурәтдә дәjишмәси (мәсәлән, кәми, академиjа вә и. а.) һәлә сөзүн мә'нача тәбәддүлатына дәлаләт етмир[141]. Бу барәдә Д. Н. Шмелjов jазыр ки, *шәһәр, күчә, кәми, кетмәк, үчмаг* вә бир чох башга сөзләр заман кечдикчә, тәбии, өз мәзмунуну дәjишмишләр, нечә ки, онларын билдирдиjи әшjа вә һадисәләрин өзү дә дәjишмишдир. Анчаг бу о демәк дejил ки, онларын лексик мә'налары мүвафиг сурәтдә дәjишмишдир[142].

Совет алимләринин бир чоху (А. С. Чикобава, В. А. Артjомов, J. М. Галкина-Федорук, М. Н. Захарова, С. Ә. Чәфәров вә б.) сөзүн мә'насыны сәс комплекси, сәс тәркиби илә әшjа вә һадисәнин әлагәләри, мүнасибәтләри кими баша дүшүр[143]. Бизчә, бу фикирлә разылашмамагда Л. О. Резников тамамилә һаглыдыр. О jазыр ки, сәс комплексинин, сәсләнмәнин әшjаjа мүнасибәти сөзүн мә'насы дejил, ишарәләнмә, адландырмадыр. Бунлар башга-башга шejләрдир. Сөзүн мә'насы әшjаjа ишарә олмаjыб, әшjанын ин'икасы, идрак мәзмуну һесаб едилмәлидир[144]. Һәгигәтән, сөзүн мә'насы вә әшjанын ишарәләнмәси башга-башга шejләрдир. Дилчиликдә семантик тәсвири, сөзүн мәзмунуну әшjа вә һадисәjә ишарә илә мәһдудлашдырмаг гәтиjjән олмаз[145].

Инсанларын ән мүһүм үнсиjjәт васитәси олан дил ejни заманда тәфәккүрүн билаваситә керчәклиjидир. Дилин семантикасынын әсасында үмумбәшәр сәчиjjәли мәнтиги категоријалар дурур. Варлыгы үмумиләшдиричи шәкилдә әкс етдирән сөзүн дә мә'на мәзмунунун нүвәси гносеоложи планда формал мәфһумдан башга бир шеj дejилдир. Лексик мә'на мәзмунунун әсасы илә мәфһумун бир-биринә мүнасибәти мәсәләсиндән данышаркән, С. Д. Катснелсон, зәннимизчә, тамамилә һаглы олараг ашағыдакы нәтичәjә кәлир: «...сөзүн мә'насы өзүнүн консептуал мәзмунунда формал мәфһума уjғундур... Әшjанын сечилиб танынмасы үчүн лабүд олан ән үмуми вә... сәчиjjәви фәргләндиричи әламәтләрин минимумуну формал мәфһум адландырачағыг... Дил системинин вahиди олан сөзүн мә'насына әшjанын jалныз әсас әламәтләри дахилдир ки, бунлар да ону таныjыб адыны дүзкүн ишләтмәк үчүн кәрәкдир»[146]. Она көрә дә сөзүн мә'насы проблеми илә әлагәдар мәфһумдан сөһбәт кетдикдә, мәһз формал мәфһум нәзәрдә тутулачагдыр.

Дил вә дүшүнчә, jахуд нитг вә тәфәккүр кими сөз вә мәфһум да диалектик вәһдәтдә олуб бир-бири илә мүрәккәб әлагәjә кирир. Әлбәттә, «вәһдәт» һеч дә «ejниjjәт» демәк дejилдир. Она көрә дә «сөзлә мәфһумун белә диалектик вәһдәтдә олма-

---

135 Бах: мәсәлән, Б. Н. Головин. Введение в языкознание, сәһ. 75; В. А. Звегинцев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 53.

136 Н. Г. Комлев һәтта, онун фикринчә, көһнәлмиш, jахуд jанлыш бахышлары көтүрмәдән белә, мә'на һаггында мүлаһизәләри груплашдыраркән он бир мүхтәлиф мүддәадан чыхыш едир (бах: Н. Г. Комлев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 10—25).

137 Үмуми лексиколокиjа нәзәриjjәсини орижинал лексик-семантик тә'лимлә зәнкинләшдирмиш В. В. Виноградов вә А. И. Смирнитски (бах: А. А. Уфимцева. Слово в лексико-семантической системе языка. М., 1968, сәһ. 207—209) сөзүн мә'насы проблеминин әһәмиjjәти һаггында jазырлар: «Сөзүн мә'насы» мәфһуму, шүбһәсиз, дилчиликдә ән мүһүм мәфһумлардан биридир. Бу мәфһум ajдынлашмадан сөз анлаjышы да кифajәт дәрәчәдә мүәjjәнләшә билмәз» (А. И. Смирницкий. Значение слова. ВЯ, 1955, № 2, сәһ. 79). «Семантика, jахуд семасиолокиjаныn һәчми, предмети вә вәзифәләриниn баша дүшүлмәсиндә... сөзүн мә'насы проблеминин дүзкүн һәллиндән чох шеj асылыдыр» (В. В. Виноградов. Основные типы лексических значений слова. ВЯ, 1953, № 5, сәһ. 3).

138 А. И. Смирницкий. Значение слова. ВЯ, 1955, № 2, сәһ. 89.

139 Н. Г. Комлев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 24.

140 М. Д. Степанова. Көстәрилән әсәри, сәһ. 66.

141 Бах: Г. Пауль. Принципы истории языка (перевод с немецкого). М., 1960, сәһ. 126—127; Д. Н. Шмелев. Очерки по семасиологии русского языка. М., 1964, сәһ. 47—49.

142 Д. Н. Шмелjов. Көстәрилән әсәр, сәһ. 48.

143 Бах: Н. Г. Комлев. Көстәрилән әсәр, сәһ. 13—14, 18; С. Чәфәров. Мүасир Азәрбajчан дилиниn лексикасы, Бакы, 1958, сәһ. 11.

144 Л. О. Резников. Понятие и слово. Л., 1958, сәһ. 49—50.

145 Бу фикир ашағыдакы әсәрләрдә әсасландырылмышдыр: Новое в лингвистике, вып. II, М., 1962, сәһ. 133; С. Д. Кацнельсон. Содержание слова, значение и обозначение. М.—Л., 1965, сәһ. 76—103; И. В. Арнольд. Семантическая структура слова в современном английском языке... Л., 1966, сәһ. 90.

146 С. Д. Кацнельсон. Содержание слова, значение и обозначение. М.-Л., 1965, сәһ. 18 вә 19.

сына бахмајараг, онлар еjнијјәт тәшкил етмир»[147] чүмләсиндә «бахмајараг», шүбһәсиз, јерсиздир. Һәмчинин белә һесаб етсәк ки, «дил фикрин габығы»дыр, «сөз... мәфһумун адыны ифадә едир», «инсанлар әшјалар һаггында мәфһумлар јарадыр вә бунлары да сөзләр васитәси илә адландырырлар»[148], онда, дилин, сөзүн дахили мәзмуну инкар едиләрәк, һәмин диалектик вәһдәт позулмуш олар. Доғрудур, сөз мәфһумун әмәлә кәлмәси үчүн бир нөв аләтдир, сөзүн үмумиләшдиричи сәчијјәси мәфһумун илк мәнбәји дејил, сөз васитәси илә мәфһум формалашыр, «кристаллашыр»[149], анчаг материалист диалектикасы бахымындан мәфһумун сөздән әввәл мөвчуд олуб сөзлә адландырылмасы фикри јанлышдыр. Л. О. Резников бу барәдә јазыр: «Әлбәттә, дүз дејил ки, мәфһум сөздән *әввәлдир,* сөздән *әввәл* мөвчуд олуб, өзүнүн ифадәси үчүн сөздә јалныз харичи формасыны тапыр»[150]. Лакин сөз дә мәфһуму јаратмыр, чүнки сөзүн зәрурилији мәһз мәфһумун әмәлә кәлмәси вә ифадә олунмасы еһтијачындан доғур[151]. Беләликлә, нә һазыр мәфһум, нә дә там мә'налы сөз бири дикәриндән әввәл, јахуд ајры мөвчуд ола билмәз.

Үнсијјәтдә олан инсанларын фәалијјәти, дүшүнүлмүш һәрәкәтләри мүтләг објектив варлыгла узлашдырылмалы, әлагәләндирилмәлидир. Бүтүн халглар үчүн мәнтиги тәфәккүр ганунлары еjнидир. Әкәр тәфәккүрүн ән мүһүм формасы сајылан мәфһум үмумбәшәр сәчијјәси дашымасајды, онда бир дилдән башга бир дилә тәрчүмә етмәк дә мүмкүн олмазды[152]. Тәсадүфи дејил ки, ајры-ајры дилләрин гурулуш хүсусијјәтләри илә, мүгајисәли-тарихи үсулла јанашы, үмуми дилчилик, дилләрин тиположи тәдгиги дә мөвчуддур. Мәсәлән, мүхтәлиф дилләрдә сөзләрин семантикасында, мә'нача инкишафында вә ишләнмәсиндә бир сыра үмуми ганунаујғунлуглар мүшаһидә едилир. Сөзләрин мә'наларыны өјрәнән вә јалныз кечән әсрин ахырларындан мүстәгил бир дилчилик фәнни кими формалашмаға башлајан семасиолокија елми узун мүддәт мәһз тарихи семасиолокија шәклиндә инкишаф едәрәк семантик просесләрин тәснифатында башлыча олараг мәнтиги вә психоложи принсипләрдән чыхыш етмишдир ки, бунлар да бүтүн дилләр үчүн еjни маһијјәтдәдир[153]. Әламәтдар бир һалдыр ки, «Семасиолокија» китабынын мүәллифи е'тираф едир: «...мүгајисәли-тарихи методун сөзләрин мә'на чәһәтиндән өјрәнилмәсинә

147 Н. Мәммәдов, А. Ахундов. Дилчилијә кириш. Бакы, 1966, сәһ. 171.
148 Јенә орада, сәһ. 166—167.
149 Бах: Л. О. Резников. Понятие и слово. Л., 1958, сәһ. 9, 18.
150 Јенә орада, сәһ. 8.
151 Јенә орада, сәһ. 13.
152 Бах: мәсәлән, В. М. Богуславский. Слово и понятие. «Мышление и язык», М., 1957, сәһ. 273, 275.
153 Мүгајисә ет: Д. Н. Шмелев. Очерки по семасиологии русского языка. М., 1964, сәһ. 5—23.

тәтбиги семасиолокијанын мүасир мәрһәләсиндә өз дүрүстлүјү илә фонетика вә морфолокијада алынан нәтичәләрә јахынлашасы елә бир нәтичә верә билмәз»[154].

Керчәклијин үмумиләшдиричи ин'икасы мүәјјән мадди вә мә'нәви, ичтимаи-тарихи вә әгли амилләрлә шәртләшир. Сөзләрин лексик мә'налары да мәфһумлар хәзинәсиндән гидаланараг, биринчи нөвбәдә һәмин амилләрдән асылы олур. Мә'лум мәсәләдир ки, мүхтәлиф дөврләрдә мүхтәлиф халгларын јашајыш тәрзи, ичтимаи инкишаф вә мәдәни сәвијјәси, һәјаты, варлығы дәркетмә үсулу илә әлагәдар олараг һәм үмуми, мүштәрәк, һәм дә хүсуси, фәргли чәһәтләр өзүнү көстәрир[155]. Демәли, әкәр биз дилләрин мәншәчә, «чисмани» гоһумлуғундан асылы олмајараг сөзләрин мә'на мәзмунунда үмуми охшарлыг јахуд фәргли хүсусијјәтләр мүшаһидә едириксә, бүтүн бунларын илк мәнбәји, шүбһәсиз, јухарыда көстәрилән амилләрдир. Бурадан да ајдын олур ки, сөзүн лексик мә'насыны мүәјјәнләшдирәркән, дилин лексик-семантик системиндә јерини, вәзифәсини, «дәјәрини» тә'јин едәркән, һәр шејдән әввәл, онун сигнификатив-семасиоложи вә денотатив-ономасиоложи мүнасибәтләрини нәзәрә алмаг лазымдыр. Бизчә, Д. Н. Шмелјов ашағыдакы мүлаһизәләриндә тамамилә һаглыдыр: «Семасиолокијанын әсас вәзифәси мәһз дил ваһидләриндә (сөзләрдә) дилдән кәнар керчәклијин н е ч ә әкс етдирилмәсинин тәдгигиндән ибарәтдир. ...о, сөзләрин мә'налары һаггында елм олуб, истәр-истәмәз д и л д ә н к ә н а р к е р ч ә к л и ј ә т ә р ә ф ј ө н ә л м и ш д и р, чүнки тамамилә ајдындыр ки, сөзүн мә'насы һәмин сөзүн билдирдији әшја вә ја һадисәдән асылы олмајараг мүәјјәнләшдирилә билмәз»[156].

Сөзүн мә'насы проблеми илә ән чох мәшғул олан совет алимләриндән В. А. Звекинтсев белә һесаб едир ки, сырф дилчилик нөгтеји-нәзәриндән «сөзүн бир нечә «мә'насы» ола билмәз»: сөзүн үмуми лексик мә'насы онун лексик-семантик вариантларынын мәчмусудур[157]. И. В. Арнолд да, Петер Һартманын ардынча структур чохлуг нәзәријјәсинә әсасланараг, сөзүн семантик гурулушуну лексик-семантик вариантларын *низамланмыш чохлуғу* кими баша дүшүр: чохлуғун елементләри конкретдир, чохлуг өзү исә мүчәррәд елми анлајышдыр[158]. Лакин В. А. Звекинтсев дејәндә ки, сөзүн лексик мә'насы, нә гәдәр мүрәккәб семантик гурулуша малик олса да, јалныз бир мәфһумла әлагәләндирилә биләр[159],—о, абстракт лексик мә'наны мәфһумла еjниләшдирмиш олур. Һалбуки чохмә'налы сөз, адәтән, мүхтәлиф әшјалары вә бунлара мүвафиг мәфһум-

154 В. А. Звегинцев. Семасиология. М., 1957, сәһ. 320—321.
155 Мүгајисә ет: В. А. Звегинцев. Семасиология, сәһ. 261, 268.
156 Д. Н. Шмелев. Очерки по семасиологии..., сәһ. 8, 6.
157 Бах: В. А. Звегинцев. Семасиология, сәһ. 125—126.
158 Бах: И. В. Арнольд. Семантическая структура слова..., сәһ. 7, 29.
159 В. А. Звегинцев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 161.

лары билдирир. Мәсәлән: *Гуш*—**ис.** 1. Бәдәни түк вә ләләклә өртүлү, икиганадлы, икиајаглы, димдикли, учан һејван синфи... 2. Әтлә дырнағын битишдији јердә әтдән араланмыш инчә дәри һиссәчији. Јаһуд: **Ајна**—*ис.* ...1. Күзкү... 2. ...пәнчәрә шүшәси. Әкәр, тутаг ки, *бәрә*[2] сөзүнүн ајры-ајры мә'налары мүхтәлиф мәфһумлары билдирән «сал», «бәнд», «мәрз» сөзләри илә изаһ едилирсә[160], белә һалда һәмин сөзүн семантик гурулушунун тәкчә бир мәфһумла әлагәсиндән сөһбәт ачмаг олармы? Диқәр тәрәфдән, ејни мәфһум ајры-ајры синонимләрлә, јә'ни башга-башга сөзләрлә верилә биләр. Нәһајәт, бир мәфһум чох вахт бир нечә сөзүн бирләшмәси илә ифадә олунур. Одур ки, мәнтиги категорија олан мәфһумла сөзүн мә'насыны ејниләшдирмәк дүзкүн дејил. Сөзүн мә'насы дилчилик нөгтеји-нәзәриндән тарихән әмәлә кәлмиш мүәјјән лексик-семантик системин елементидир. Сөзүн лексик мә'насы илә мәфһуму бир-биринә јахынлашдыран чәһәтләр гносеолоҗи-семиотик пландадырса, онларын арасындакы мүһүм фәргләр етнолингвистик-прагматик саһә вә һәр дилин өзүнә мәхсус лексик-семантик системи илә әлагәдардыр.

Лексик мә'наларын нөвләри. Лексик мә'наларын нөвләриндән данышаркән, лексемләрин тәснифаты илә лексемин мә'на гурулушу мәсәләләрини бир-бириндән фәргләндирмәк лазымдыр. Лексемләрин тәснифаты принсипләри сөзләрин там лексик мә'налы чүмлә үзвләри вә грамматик вәзифәли көмәкчи нитг һиссәләринә бөлүнмәси, адланма вә ишарәләнмә, үмуми вә хүсуси адлар вә с. мәсәләләрлә әлагәдардырса, лексемин мә'на гурулушуна аид мәсәләләр семантик инвариант вә вариант-моносем, номинатив (илкин вә төрәмә) мә'на вә контекстуал-ситуатив «ишләнмә», адландырма вә сәчијјәләндирмә функсијалары, сәрбәст вә бағлы семантик елементләр вә бу гәбилдән олан бир сыра башга мәтләбләрдән ибарәтдир.

Лексемләрин мә'нача тиположи тәснифатыны макротиполокија, лексемин дахили семантик гурулушуну исә микротиполокија адландырмаг, зәннимизчә, бу ики башга-башга шејин бир-бириндән фәргләндирилмәси нөгтеји-нәзәриндән мәгсәдә даһа ујғундур. Бунунла да В. А. Звекинтсевин ашағыдакы е'тиразы арадан галдырылмыш олур: «Совет дилчилијиндә лексик мә'наларын **нөвләри** һаггында данышмаг артыг чохдан бәри дәбдәдир. Лакин о шеј ки, бурада нәзәрдә тутулур, һәгигәтдә тәдгигаты тамамилә башга бир тәрәфә јөнәлдир вә әслиндә онун белә адландырылмасына һеч бир әсас јохдур. Белә ки, әкәр, мисал үчүн, академик В. В. Виноградовун «Сөзүн лексик мә'наларының әсас нөвләри» (бах: «Вопросы языкознания» журналы, 1953, № 5) мәгаләсини көтүрсәк, асанлыгла көрәрик ки, орада сөһбәт лексик мә'нала-

[160] Мисаллар «Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти»ндән көтүрүлмүшдүр.

рын типолоҝијасындан дејил, әслиндә әксәр сөзләрин «мә'насы» олан мүрәккәб гурулуш ичәрисиндән мүхтәлиф үнсүрләрин ајрылмасындан кедир...»[161].

О ки галды В. А. Звекинтсевин тәклифинә ки, лексик мә'на нөвләринин тәснифатыны, мәсәлән, мә'нанын мәфһумла мүнасибәти бахымындан апармаг олар[162], бу принсипә әсасланан тәснифатлар совет дилчилијиндә, о чүмләдән Азәрбајчан дилчилијиндә чохдан мөвчуддур. Белә ки, проф. С. Чәфәров «Мүасир Азәрбајчан дилинин лексикасы» китабында мәһз мә'наларын мәфһумлара мүнасибәтиндән чыхыш едәрәк дилимиздә олан бүтүн сөзләри ики бөјүк група ајырыр: 1) мүстәгил сөзләр; 2) ҝејри-мүстәгил сөзләр. Мүәллиф јазыр: «Бунлардан мүстәгил сөзләр групуна мәфһумлары вә онларын бу вә ја диқәр әламәт, хүсусијјәт вә һәрәкәтини билдирән, даһа доғрусу, мәфһуму бу вә ја диқәр чәһәтдән тамамламаг, мүәјјәнләшдирмәк үчүн хидмәт едән, башга сөзлә десәк, бир мәфһумла бағлы олан, онун хүсусијјәтләрини билдирән, мәфһумлары ифадә едән сөзләр дахилдир: м ә с.: *дағ, адам, ев, бөјүк, узун, јахшы, гырмызы, беш, үч, мән, сән, кәлмәк, јазмаг, тез-тез, бирдән-бирә* вә с.

Ҝејри-мүстәгил сөзләр групуна исә мүчәррәд анлајышларын үмуми вә ҝејри-мүәјјән хүсусијјәтләрини ифадә етмәк мә'насына малик олан сөзләр дахилдир: мәсәлән, *илә, үчүн, амма, вә, ки, да, ба, наһо, аһа* вә с.»[163]. С. Чәфәровун фикринчә, «Азәрбајчан дилиндә мүстәгил сөзләр алты нитг һиссәси, ҝејри-мүстәгил сөзләр дөрд нитг һиссәси әтрафында группашыр»[164]. Мүәллиф мүстәгил нитг һиссәләринә исим, сифәт, сај, әвәзлик, фе'л вә зәрфләри, көмәкчи нитг һиссәләринә исә гошма, бағлајычы, әдат вә нидалары дахил едир[165].

Проф. Ә. Дәмирчизадә бу фикирдәдир ки, «мадди мәзмунлу фәрдиләшдирилмиш мәфһумлары ифадә едән» сөзләр исимләр, фе'лләр, сифәтләр вә зәрфләрдир. Лүғәви мә'наны «сөзүн конкретләшмиш, фәрдиләшмиш мадди-әшјави мә'насы» кими баша дүшән мүәллиф мәфһум вә мадди мәзмун ифадәчиси олмајан нидалары «шәрти лүғәви мә'на»ја малик һесаб едир, әвәзликләр вә хүсуси исимләри исә (дилчилик әдәбијјатына истинадән) конкретләшмиш мәфһумларын ифадәчиси дејил, «мәфһумларын үмумиләшдирилмиш ишарәси» сајыр[166]. Белә ликлә, Ә. Дәмирчизадә бу нәтичәјә кәлир ки, «дилдә олан

[161] В. А. Звегинцев. Теоретическая и прикладная лингвистика. сәһ. 56.

[162] Јенә орада.

[163] С. Чәфәров. Мүасир Азәрбајчан дилинин лексикасы. Бакы, 1958, сәһ. 12—13.

[164] Јенә орада, сәһ. 13.

[165] Јенә орада.

[166] Бах: Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајчан дилинин үслубијјаты, сәһ. 72.

сөзләрин бә'зиси мәфһумун ифадәси ола билдији һалда, бә'зиси мәфһум ифадә етмир», һалбуки «сөзләрин һамысынын... мә'насы вардыр»[167].

«Дилчилијә кириш» китабында да сөзләр бу чәһәтдән ики јерә ајрылыр. 1) там мә'налы мүстәгил вә 2) там мә'насы олмајан гејри-мүстәгил сөзләр. Бурада иддиа олунур ки, *вә, илә, лакин, үчүн, даһа* кими мүстәгил лексик мә'надан мәһрум сөзләр мәфһум билдирмир[168].

Беләликлә, көрүрүк ки, Азәрбајчан дилчилијиндә дә сөзләрин мә'нача нөвләриндән сөһбәт кетдикдә биринчи нөвбәдә мә'нанын мәфһума мүнасибәти нәзәрә алыныр. Лакин бурада бир сыра мүбаһисәли вә зиддијјәтли мүддәалар һөкм сүрмәкдәдир ки, онларын мүстәгим, бариз вә гысача ифадәси проф. А. Гурбановун «Мүасир Азәрбајчан әдәби дили» (Бакы, 1967) китабынын «Сөзүн мә'насы» (сәһ. 146—147) бәһсиндә өз әксини тапмышдыр.

А. Гурбанов сөзүн мә'насынын мәфһума мүнасибәтини ашағыдакы кими баша дүшүр: «Бу вә ја дикәр мәфһумда әшја вә јахуд һадисәләрин бүтүн чәһәтләри өз әксини тапыр. Лакин сөзүн мә'насында анчаг әшјаны вә ја һадисәни башгасындан фәргләндирән чәһәт әкс олунур. Демәли, бир мә'на бу вә ја башга бир мәфһуму там әкс етдирмир... Дилимиздә *шәхс* анлајышыны әкс етдирмәк үчүн мүстәгил мә'налы бир сыра сөзләрдән истифадә олунур. Мәсәлән, *адам, шәхс, мән, сән, о..., кимсә*... ...бурада һәр бир сөзлә... шәхс мәфһумунун бу вә ја дикәр чәһәти әкс олунмушдур»[169]. Әслиндә бу јанлыш тәсәввүрүн бизим тәрәфимиздән тәкзиб едилмәсинә һеч еһтијач да јохдур, чүнки һәмин иши Л. О. Резников һәлә 1958-чи илдә (өзү дә әтрафлы вә әсаслы шәкилдә) көрмүшдүр. Она көрә биз бурада онун мүлаһизәләрини, ихтисарла да олса, кәтирмәји әлверишли һесаб едирик. Л. О. Резников јазыр: «...мүһакимәләр бу јолла апарылыр: сөзүн мә'насына әшјаларын јалныз елә әламәтләри дахилдир ки, онлар мүәјјән груп әшјалары бүтүн башгаларындан фәргләндирсин, һалбуки мәфһумун мәзмунуна әшјаларын бүтүн мүһүм әламәтләри, онларын әлагә вә мүнасибәтләри дахилдир... Фикрин белә бир кедиши нәтичәсиндә мәфһум вә сөзүн мә'насы мүнасибәти проблеми елми вә давраныш мәфһумларынын мүнасибәти мәсәләси илә әвәз олунур. Бу әвәзолунма дүзкүн дејил, онунла бағлы олан мүгајисәләр вә ајырдетмәләр өзүнү доғрултмур, чүнки онларын әсасында дуран принсипләр ағлабатмаздыр... Әкәр мәфһумла сөз мә'насынын гаршылыглы мүнасибәтини тәһлил етмәк вәзифәси гојулурса, онда ја ади (давраныш) мәфһумлар

[167] Бах: Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајчан дилинин үслубијјаты, сәһ. 73.

[168] Бах: Н. Мәммәдов, А. Ахундов. Дилчилијә кириш, сәһ. 172—173.

[169] А. Гурбанов. Мүасир Азәрбајчан әдәби дили, сәһ. 146.

вә сөзләрин ади мә'наларыны, ја да елми анлајышлар вә сөзләрин елми мә'наларыны мүгајисә етмәк лазымдыр... Елә чә дә бу һүдудламаны әсасландырмаг чәһди, бизә көрә, ағлабатан дејил: куја сөзүн мә'насына анчаг һәмин сөзә мүвафиг мәфһумун *һәчмини* мүәјјәнләшдирмәк үчүн кифајәт олан әламәтләр..., мәфһумун мүндәричәсинә исә әшјанын маһијјәтини ачан әламәтләр дахилдир... Мәфһумун һәчми мүһүм әламәтләрә көрә мүәјјәнләшдирилмәлидир... Биз В. М. Богуславскинин белә бир фикри илә дә разылаша билмәрик ки, куја сөзүн мә'насы мүвафиг мәфһум мәзмунунун садәчә олараг *бир һиссәсидир*... Мәфһумун мәзмунуну механики сурәтдә ики һиссәјә бөлмәк олмаз ки, бунлардан бириси сөзүн мә'насы илә тарazлашсын, о бириси исә сөзүн мә'насындан кәнар галсын... ...ахы һеч бир мәфһум сөздә (јахуд сөз бирләшмәсиндә) тәчәссүм олунмадан вүчуда кәтирилә билмәз, сөздә тәчәссүм олунмаг исә сөзүн мә'насы кими чыхыш етмәк демәкдир. Бу, мүстәсна-сыз бүтүн мәфһумлара аиддир...»[170].

А. Гурбанов да дилин лексик тәркибини ики јерә бөлүр: 1) там мә'налы сөзләр; 2) натамам мә'налы (көмәкчи, грамматик мә'наја малик) сөзләр[171]. Лакин бу бөлкүнүн әсасландырылмасынын өзүндә дахили зиддијјәт вардыр. Белә ки, мүәллифин фикринчә, там мә'налы сөзләр «ајрылыгда... мүәјјән мә'наны конкрет шәкилдә ифадә едән сөзләр»дир. Ејни заманда там мә'налы сөзләр ашағыдакы башлыча хүсусијјәтләрлә сәчијјәләндирилир: а) бунларын васитәси илә чүмлә гурулур; б) бунлар һәм конкрет, һәм дә мүчәррәд анлајышлары ифадә едә билир[172]. Баша дүшмәк олмур ки, конкрет шәкилдә ифадә едилән мә'на илә мүчәррәд анлајыш нечә бир јерә сығыша биләр? О бири тәрәфдән, чүмлә тәкчә там мә'налы јох, һәм дә көмәкчи сөзләр васитәсилә гурулур. Елә чә дә натамам мә'налы сөзләрин тә'рифи зиддијјәтлидир. Дејиләндә ки, «дилдә мүәјјән мә'наја малик олмајан сөз јохдур», биз јалныз бу нәтичәни чыхарырыг ки, һәр бир сөзүн лүғәт баһиди кими ајрылыгда мүәјјән мә'насы олмалыдыр. Лакин азачыг сонра өјрәнирик ки, «тәкликдә мә'на билдирмәјән вә анчаг чүмлә дахилиндә мүәјјән мә'на ифадә едән сөзләрә натамам мә'налы сөзләр дејилир; мәсәлән: *амма..., үчүн, вә...*»[173]. Әкәр сөз тәкликдә потенсиал вә үмуми шәкилдә дә мүәјјән бир мә'на билдирмирсә, онун чүмлədә бу вә ја дикәр мә'на ифадә етмәси нәјә әсасланыр? Ахы дилдә белә ајрыча сөз ола билмәз ки, лүғәт баһиди кими һеч бир мә'на дашымасын! Өзү дә бу мә'на грамматик дејил, мәһз лексик мә'на олмалыдыр: мүнасибәт мә'насы ајры-ајры сөзләрлә ифадә едилирсә, о, лүғәт

[170] Л. О. Резников. Понятие и слово. Л., 1958, сәһ. 81—86.

[171] А. Гурбанов. Мүасир Азәрбајчан әдәби дили, сәһ. 147.

[172] Јенә орада.

[173] Јенә орада.

тәркиби һиссәләринни мә'насы, jә'ни сөзүн лексик мә'насыдыр[174].

Мәсәләjә әдаләтлә jанашылдыгда геjд едилмәлидир ки, сөзләрин там мә'налы (лексик) вә көмәкчи (грамматик) олмагла ики jерә ajрылмасы фикри Азәрбajчан дилчилиjиндә доғмаjыб, үмумиjjәтлә, дил һаггында елмдә кениш jajылмышдыр. Мәсәлән, С. Д. Катснелсон өз китабыны ашағыдакы сөзләрлә башлajыр: «Там мә'налы (автосемантик) вә көмәкчи (синсемантик) сөзләрин гаршылашдырылмасы тәкчә «нитг һиссәләри» үзрә грамматик тәснифат үчүн jеjил, һәм дә л е к с и к вә г р а м м а т и к мә'налы сөзләрин семасиолоjи тәснифаты үчүн чыхыш нөгтәсидир...»[175].

Зәннимизчә, лексемләрин макротиполоkиjасыны jаратмаг үчүн мәфһумун ифадә олунуб-олунмамасы, сөзләрин нитг һиссәләри үзрә бөлкүсү, лексик, грамматик, експрессив-емосионал вә с. мә'на нөвләринин мүәjjәнләшдирилмәси мәсәләләри һәлә кифаjәтләндиричи jеjил. Һәгигәтән дә, дилдә елә бир сөз тапылармы ки, шүур сүзкәчиндән кечиб jалныз фәрди тәсәввүр вә һиссләрлә мәһдудлашсын, jә'ни үмумиләшдирмә габилиjjәтиндән мәһрум олсун? В. И. Ленинин мәшһур кәламыны хатырлajаг: һәр һансы сөз... артыг үмумиләшдирир[176].

Һәтта емосионал-иради нидалар[177] вә тәглиди сөзләр дүшүнчә формалары олуб, дил үнсиjjәтинә хидмәт етдикләринә көрә мәфһум билдирмәк имканына маликдирләр: *аһ чәкмәк,* jахуд *тыгг еләмәк* бирләшмәләриндә лексик мә'нанын дашыjычысы мәһз *аһ* вә *тыгг* сөзләридир! Б. П. Ардентов тамамилә һаглы олараг jазыр: «Бах, сөзүн бу гәрибә габилиjjәти—тәфәккүрүн бүтүн «мәртәбәләринә» хидмәт етмәк габилиjjәти—тәкзиболунмаз тәрздә она дәлаләт едир ки, бүтүн бу «мәртәбәләр» *бир* бинанын мәртәбәләридир. Онлар инсанда ...бир jердә мөвчуддур. ...Инсан тәфәккүрүн мүхтәлиф формаларындан истифадә едир,—*инсанда* да онларын һамысы сөзлә, диллә бағлыдыр. Мәһз елә дил... бүтүн бу «мәртәбәләри» бир бүтөвдә бирләшдирир... Белəликлə, инсанда дүшүнчәjə һисси идрак формалары да дахил олачаг, чүнки онлар әглин көмәjи илә дәгигләшир вә *диллə әлагәлидир*»[178].

Дикәр тәрәфдән, сөзләрин нитг һиссәләри үзрә бөлкүсү, мүәjjән нитг һиссәсинә, мәсәлән, исмә jахуд фе'лә әсасланараг, бу вә jа башга лексик мә'на нөвү һаггында һөкм jүрүтмәjә имкан вермир. Доғрудан да, әкәр терминләрин мәзмуну

174 О. С. Ахманова. Очерки по общей и русской лексикологии, сәһ. 66.

175 С. Д. Кацнельсон. Содержание слова, значение и обозначение, сәһ. 3.

176 В. И. Ленин. Философские тетради, 1947, сәһ. 256.

177 Бах: Ф. Травничек. Некоторые замечания о значении слова и понятии. ВЯ, 1956, № 1, сәһ. 74—75.

178 Б. П. Ардентов. Мысль и язык. Кишинев, 1965, сәһ. 26.

бүтөвлүклә мәфһумлара уjғун кәлирсә, хүсуси исимләр мә'на гурулушуна малик jеjил. Үмуми исимләрин ичәрисиндә дә хитаб, әзизләмә, гаргыш вә с. вәзифәләрдә ишләнән лексемләр вардыр ки, бунларын лексик-семантик чәһәтдән башлыча фәргләндиричи әламәтләрини көстәрмәк олмур (мәсәлән: *гадасы, чаһым, шөгәриб* вә и. а.). Мараглыдыр ки, ejни нитг һиссәсинә (исмә) аид ики мүхтәлиф сәчиjjәли сөзүн мәфһума мүнасибәтиндән данышаркән, В. А. Звекинтсев белә jазыр: «Ахы һәтта һеч бир дилчилик билиjи илә силаһланмамыш көз үчүн дә ajдындыр ки, мәфһум әсасына кедиб чыхмаг мүмкүн олмаjан *душенька* вә «мә'насы» тамамилә елми мәфһумда әриjән *монада* кими сөзләрдә бу мүнасибәтләр һеч дә ejни чүр гурулмур. Бу узаг гүтбләр арасында бөjүк мигдарда лексик мә'на нөвләринин дәрәчәләри ола биләр»[179]. Һәмчинин нидаларын «гоһуму» сәстәглиди сөзләрдән *-ылда...* шәкилчисинин көмәjи илә әмәлә кәлән фе'лләр тамамилә ajрыча бир лексик-семантик груп тәшкил едир. Бу групун (мәфһума мүнасибәт нөгтеjи-нәзәриндән) ән мараглы хүсусиjjәти ондан ибарәтдир ки, бурада үмумиләшдирмә формал-мәнтиги мәфһум ганунлары әсасында jеjил, jалныз гавранылан охшар тембрләрин ejниләшдирилмәси вә интенсивлик дәрәчәләринин гаршылашдырылмасы нәтичәсиндә алыныр. Белә фе'лләрдә лексемин мә'на гурулушу һаггында сөһбәт ачмаг мүмкүн олмур; мә'на лексик бирләшмәләрдән асылы jеjил: мәсәләjә синтагматик планда jанашылдыгда, нитгдә һәр һансы әшjанын резонатору мүәjjән «далға»дадырса, о һәмин «далға»ны көстәрән сәстәглиди фе'лә гошула биләр. Мәсәлән, *күллә* һаггында *выjылдар* да, *вызылдар* да демәк мүмкүндүр. Лакин: *күләк* выjылдар, *милчәк* вызылдар... Бүтүн бу кими һалларда әшjа бир нөв сәстәглиди һәрәкәт тәрзи үчүн «сечилир»: *ваггылдамаг* (бајгуш, өрдәк вә с. һаггында), *выггылдамаг* (чаға, өрдәк баласы вә с. һаггында) вә и. а. Интенсивлиjин дәрәчәси исә садәчә олараг кен вә дар сантләрин (адәтән а вә ы) гаршылашдырылмасы jолу илә билдирилир: *паггылдамаг-пыггылдамаг, шаггылдамаг-шыггылдамаг, таггылдамаг-тыггылдамаг, хартылдамаг-хыртылдамаг, зарылдамаг-зырылдамаг* вә б. к. Һалбуки башга фе'лләрдә семасиоложи ваһид олан моносем лексик бирләшмәләрдән ajдынлашыр: *гапы* ачылыр, *сәһәр* ачылыр, *үрәк* ачылыр вә с. Еләчә дә, дејәк ки, *чағырмагла чығырмағын* арасында интенсивлик гаршылашдырылмасы jеjил, әсаслы мадди мә'на фәрги вардыр.

Нәһаjәт, лексемләрин мәфһум ифадә едиб етмәмәсиндән данышаркән бир шеjи дә унутмаг олмаз ки, тәкчә грамматик функсиjалы сөзләр jох, сырф грамматик категориjа вә формалар белә мәфһум ифадә едир. Грамматик мә'налар да мәф-

179 В. А. Звегинцев. Теоретическая и прикладная лингвистика, сәһ. 56.

һумла бағлы олуб семантик информасија дашыјыр, бир дилдән о бири дилә асанлыгла тәрчүмә едилир[180]. Әкс тәгдирдә О. Јесперсен «Грамматика фәлсәфәси» әсәрини ашағыдакы мүддәадан чыхыш едәрәк јаза билмәзди: мүәллифә көрә, грамматик категоријаларда форма, функсија вә мәфһум нәзәрә алынмалыдыр; данышанда: мәфһум—функсија—форма; динләјәндә: форма—функсија—мәфһум[181].

Експрессив-үслуби мә'налара кәлдикдә исә, бунлар да, әлбәттә, дүшүнчәнин мәһсулудур, лакин мәнтиги тәфәккүрлә дејил, һисс-һәјәчан вә образлы тәфәккүрлә бағлыдыр. Она көрә дә емосионал-естетик информасија бир дилдән башга бир дилә тәрчүмә јолу илә дејил, трансформасија, үслуби перифраз васитәсилә верилир[182].

Үмумиләшдирмәнин сәчијјәсиндән, лексемин н ә ј и вә н е ч ә үмумиләшдирмәсиндән асылы олараг, лексик мә'наларын макротиполокијасыны јаратмаг мүмкүндүр. Дилдә ән чох субстансионал лексемләр јајылмышдыр. Бунларын ичәрисиндә терминоложи вә ономастик мә'налар да кениш јер тутур. Лакин терминолокија вә ономастика ајрыча тәдгиг олунмалы, дилин лексик-семантик системинә дахил едилмәмәлидир. Субстансионал-номинатив лексемләрә гаршы операсионал (предикатив вә јарымпредикатив) лексемләр дурур. Дејктик вә нумератив лексемләр (әвәзликләр вә сајлар) исә «икигат» үмумиләшдирмә билдирир. Чүмлә үзвү олмајан көмәкчи нитг һиссәләри әсасән релјатив вә модал лексемләрдән ибарәтдир. Нәһајәт, билаваситә һиссијјатла бағлы олан тәглиди мимемләр вә аффектив нидалар лексик-семантик системдән ајрылыб, хүсуси груп тәшкил едир: биринчиләрдә һиссијјат просеси објектдән субјектә, икинчиләрдә исә субјектдән објектә јөнәлдилиб истигамәтләндирилир.

Лексемин мә'на гурулушу да мүрәккәб олуб мүхтәлиф сәчијјәли лексик мә'на нөвләрини әһатә едир. Лексик мә'наларын лексемлә мәһдудлашан микротиполокијасыны јаратмаг үчүн ашағыдакы үмумнәзәри анлајышлардан чыхыш етмәк лазымдыр.

Лексемин вә биринчи нөвбәдә субстансионал лексемин мә'на гурулушундан данышаркән, һәр шејдән әввәл, мә'на вә мә'наландырма, даһа доғрусу, адландырма вә сәчијјәләндирмә функсијаларыны ајырд етмәк зәруридир. Бурада мә'нанын тәкчә мәфһума јох, ејни заманда әшјаја мүнасибәти нәзәрдә тутулур. С. Д. Катснелсонун гејд етдији кими, ејни сөз шәраитдән асылы олараг каһ сечилмә-адландырма, каһ да сәчијјәләндирмә-предикасија функсијаларында чыхыш едә биләр[183].

180 Бах: В. А. Звегинцев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 54.
181 О. Есперсен. Философия грамматики. М., 1958, сәһ. 59.
182 Мүгајисә ет: В. А. Звегинцев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 54.
183 С. Д. Кацнельсон. Содержание слова, значение и обозначение, сәһ. 25.

Адландырма функсијасында сөз мүәјјән әшјаны екстенсионал тәрздә билдирәрәк, башга әшјалардан фәргләндирир. Сәчијјәләндирмә функсијасында исә ад интенсионал ишләнәрәк, мәфһумун мүәјјән чәһәтләрини ајырыр вә башга бир әшјаја аид едир[184]. Адландырмада сәсләнмә (сәс формасы) илә бәрабәр мүәјјән әламәт (дахили форма) әсасында әшја, онун фәргләндиричи хүсусијјәтләри бүтөвлүкдә билдирилир: *әлək, позан* вә и. а. Сәчијјәләндирмәдә, әксинә, әшја һаггында бүтөв мәфһумдан мүәјјән әламәт башга бир әшјаны предикатив јахуд атрибутив шәкилдә характеризә етмәк үчүн ајрылыр: *Адамсан!.. Инсан* адамдыр!.. Бу ики функсијанын фәргләндирилмәси јанлыш нәтичәләрә кәтириб чыхарыр. Мәсәлән, «Дилчилијә кириш» (Бакы, 1966) китабында охујуруг: «...бу вә ја башга бир сөз өз илк мә'насыны сахламагла башга мә'на вә ја мә'налара кечә билир... ...сөзләрин мә'насынын дәјишилмәз олдуғуну дүшүнмәк сәһв оларды. Чүнки бу вә ја башга бир сөзүн мә'насы мүхтәлиф шәраитдә... дәјишилә биләр. Буна көрә дә сөзүн мә'насынын дәјишилә билмәси еһтималы нәзәрдән гачырыла билмәз. Әшјанын мүәјјән мүнасибәтдә һәр һансы бир чисимләр зүмрәсинә дахил олмасындан асылы олараг, һәмин чисми ифадә едән сөзүн мә'насы да дәјишилә биләр. Бу һалда сөз өз мәзмунуну дәјишәрәк мәфһума дахил олан бүтүн әламәтләрин чәмини дејил, әксинә, анчаг башга әламәтләрдән фәргләндирилән, мүчәррәдләшдирилән мүһүм әламәтләрдән бирини ајдынлашдырыр. Бу мүһүм әламәтин исә башга бир әшјанын белә бир әламәтинә ујғун кәлмәси әсасында сөздә јени мә'на јараныр... Мәсәлән, *түлкү* сөзү һејванларын мә'лум нөвү һаггында бир мәфһум ифадә едир. Бу сөз инсана аид едилдикдә исә өз мә'насыны дәјишир, чүнки түлкүјә мәхсус әламәтләр инсанын үзәринә көчүрүлүр вә белӛликлә дә сөз өз мүстәгил мә'насыны итирәрәк мәчази характер алыр»[185]. Ајдындыр ки, түлкүјә мәхсус әламәтләрин инсан үзәринә көчүрүлмәси иддиасы мәнтигә зиддир: бурада сөһбәт јалныз ондан кедә биләр ки, түлкү илә әлагәләндирилән мүәјјән әламәт (һијләкәрлик) образлы-експрессив ифадә шәклиндә вә атрибутив-предикатив мәгамларда бу вә ја башга бир инсаны сәчијјәләндирир.

Лексемин мә'на гурулушу мүасир дил бахымындан тәһлил едилдикдә, бу вә ја дикәр лексик мә'нанын дәјишилмәси, тарихи инкишафы јох, моносемләрин гаршылыглы мүнасибәтләри әсас көтүрүлүр. Бу чәһәтдән лексемин семантик микротиполокијасы мүхтәлиф параметрләр үзрә гурула биләр.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә чохмә'налы сөзләрин бөјүк әксәријјәти үчүн моносемләри лексем дахилиндә бирләшдирән

184 Бах: С. Д. Кацнельсон. Көстәрилән әсәри, сәһ. 27.
185 Н. Мәммәдов, А. Ахундов. Дилчилијә кириш, сәһ. 163—165.

лексик-семантик әсасы асанлыгла мүәјјән етмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, «Азәрбајҹан дилинин изаһлы лүғәти»ндә *ара* сөзүнүн ән азы једди мүстәгил мә'насы көстәрилмишдир. Лакин бу «мә'налара» аид мисаллар—1) «мәктәблә евимизин арасы»; 2) «гапынын арасы»; 3) «јанвар илә февралын арасы»; 4) «ики бағын арасы»; 5) «булудлар арасы»; 6) «китабын арасы»; 7) «бағланды ара»—әслиндә белә һалларда ејни мәкан анлајышынын, ејни мә'нанын садәҹә олараг мүхтәлиф әшјалара, варлығын мүхтәлиф формаларына тәтбигиндән ирәли кәлән чаларлары барәсиндә данышмаға һагг газандырыр. Ахы һәр һансы бир моносем, тутаг ки: *ајаг*[1] **ис.** 4. Бир сыра шејләрин ајаға охшајан, јерә дирәнән һиссәси, дајағы, гычы, дирәји. Масанын *ајағы*. Нәрдиванын *ајағы*. Сүтунун *ајағы*. Гәдим дајы ахшама кими пилләкәнин *ајағында* отурду. С. Р ә һ и м о в.—јенә дә реал варлығын рәнкарәнклијиндән асылы олараг, һәгигәтдә башга-башга шејләри билдирир. Нечә ки, бурада «бир шејин гуртарачағы, ашағы һиссәси, дајағы» анчаг бир мә'на варианты сајылыр, еләчә дә *ара* сөзүнүн ваһид мә'насы «ајырычы-бирләшдиричи мәсафә» һесаб едилмәлидир. Јахуд *гошмаг*[1] фе'линин куја беш мүхтәлиф мә'насыны тәсбит едән мисаллар: 1) Өкүзләри котана гошмаг; 2) Котаны трактора гошмаг; 3) Мән дә гошдум сәсими бу кәнчлијин сәсинә (Ә. Ч а в а д); 4) Сиз варлы колхозлары бу ишә гошун!.. С. Р ә һ и м о в; 5) О, Сүлејман адлы бир нәфәри бизә гошду. О р д у б а д и—әслиндә јеканә мә'наны нүмајиш етдирирләр: «бир шеји башга бир шејә бағлајараг, гатараг, бу ики шеји бирләшдирмәк».

Әлбәттә, белә тәсәввүр етмәк олмаз ки, бүтүн чохмә'налы сөзләрин лексик-семантик гурулушу јухарыда көстәрилән шәкилдә ајдынлашдырыла биләр. Бурада терминоложи, хүсусиләшмиш, тарихи, архаик, мәчази вә с. моносемләрин дә лексемин микрогурулушуна дахил олмасы шүбһәсиздир. Лакин В. В. Виноградовун гејд етдији кими, сөзүн әсас номинатив мә'насы (бу мә'на ичтимаи-тарихи вә мадди-мәнтиги чәһәтдән шәртләшсә дә, сәрбәстдир, јә'ни контекстуал, експрессив, үслуби, лексик, синтактик, фразеоложи бағлылыг вә мәһдудлугдан азаддыр) онун бүтүн башга мә'налары, ишләнилмә мәгамлары үчүн бир нөв дајаг вә чәмиј'јәтин дәрк етдији бүнөврәдир[186]. Мәһз бу мүстәгил әсас номинатив мә'на ән чох сәрбәст мәтн вә нитг шәраитиндән ән аз асылы моносем олур. Онун там әксини исә јалныз фәрди сабит бирләшмәдә өзүнү көстәрән вә фразеоложи чәһәтдән бағлы олан мә'на тәшкил едир. Бунларын арасында бир сыра кечид һалларын мөвчуд олмасы да тәбиидир. Мәсәлән, *атмаг* фе'линин әсас мә'насы *тулламаг, бурахмаг, салмаг* вә б. к. һәрәкәти билдирмәкдир. Лакин мүхтәлиф лексик бирләшмәләрдә һәмин сөз бир нечә хүсуси мә'на да кәсб едир: силаһдан атәш ачмаг (түфәнк атмаг): чанлыны түфәнк, ја тапанча илә вуруб өлдүрмәк, јараламаг (гуш атмаг) вә с. Јахуд *вурмаг* фе'линин әсас мә'насы «зәрбә ендирмәк» олдуғу һалда, бу лексем *чалмаг, чахмаг, гахмаг, атмаг, зәдәләмәк, дәјдирмәк, дөјмәк, дөјәчләмәк, сүртмәк, асмаг, чырпмаг, зәрб етмәк, чевирмәк, јеритмәк, кәсиб көдәлтмәк, санчмаг, чуммаг, чырпышдырмаг, тә'сир етмәк, долдурмаг, кечирмәк* (тахмаг), *спиртли ички ичмәк* вә бир сыра башга мә'на вариантларыны да еһтива едир. Анчаг «дәм вурмаг» кими идиоматик ифадәләрдә, ја да *вурду (бирдән, көзләнилмәдән* мә'насында) шәклиндә һәмин фе'лин һәр һансы бир мүстәгил мә'насындан данышмаг гејри-мүмкүндүр.

[186] В. В. В и н о г р а д о в. Основные типы лексических значений слова. ВЯ, 1958, № 5, сәһ. 12.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН ЛҮҒӘТ ТӘРКИБИ

Мүасир Азәрбајҹан әдәби дилинин лексикасы узунмүддәтли тарихи бир инкишафын нәтичәсидир. Лексиканын инкишаф јолуну изләмәк, әлбәттә, дил тарихи фәннинин вәзифәсидир. Лакин мүасир дилин лексикасындан бәһс едәркән онун бүкүнкү вәзијјәтә һансы јолларла кәлиб чатмасыны, инкишаф пилләләрини гејд етмәмәк олмаз.

Мүасир дилин лексикасынын инкишафыны дүрүст көстәрмәк үчүн мүтләг һәмин халгын тарихинә нәзәр јетирмәк лазымдыр. Тарихи дөврләр үзрә апарылан мүгајисәләр дилимизин бүкүнкү лексикасыны ајдынлашдырмаға көмәк едир. Белә бир тәдгигат методундан истифадә едән һәр бир дил тәдгигатчысы үчүн ајдын олур ки, мүасир дилимизин лексикасы һәм XIX, һәм XVI, һәм дә XII әсрләрдә дилимизин малик олдуғу лексикадан фәргләнир. Мәсәлән, XIII—XIV әсрләрдә дилимизин лексикасында фәал сурәтдә истифадә олунан мүәјјән груп сөзләр бүкүнкү дилимиз үчүн ја архаикләшмишдир, ја да тамамилә дилдән чыхмышдыр. Ејни илә бунун әксини дә сөјләмәк олар. Мүасир дилимизин лексикасында фәал бир јер тутан мүәјјән груп сөзләр, һәтта XIX әсрдә әдәби дилимиздә һеч мөвчуд дејилди. Бунлар мүәјјән тарихи инкишаф нәтичәси олараг бүкүнкү дилимиздә чох ишләнән сөзләр сырасына дахил олмушдур.

Демәли, дилимизин лексикасыны мәншәчә тәдгиг едәркән ону инкишафда көтүрмәк лазымдыр. Лексик чәһәтдән бу инкишаф јени сөзләрин јаранмасы вә ја алынмасы јолу илә лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәси кими баша дүшүлмәлидир.

Мүасир әдәби дилимизин лексикасынын инкишафында халгымызын һәјатында баш вермиш ичтимаи, сијаси, игтисади дәјишикликләр, халглар арасында мүхтәлиф әлагәләрин ја-

ранмасы, елм вә техниканын инкишафы, мәишәтдә олан бир сыра дәјишикликләр әсас амилләрдәндир.

Бу гыса изаһатдан ајдын олур ки, дилимизин лексикасынын мәншәчә тәркибини шәрһ етмәк үчүн хүсуси тәдгигат апармаг тәләб олунур. Биз бу мәсәләни јалныз үмуми шәкилдә шәрһ етмәк вә үмуми тәсәввүр јаратмагла кифајәтләнирик.

* *
*

Мүасир Азәрбајчан дилинин лексикасына мәншәчә тәркиби нөгтеји-нәзәриндән јанашдыгда чох мүрәккәб вә рәнкарәнк мәнзәрәјә раст кәлирик. Бурада халис Азәрбајчан сөзләри, түрк дилләринә аид олан мүштәрәк сөзләр әсас, башга дилләрдән алынмыш сөзләр исә икинчи јер тутур.

Дилимизин лексикасыны тәшкил едән мүхтәлиф мәншәли сөзләрин әксәријјәти бир-биринә елә гарышмыш, елә бир ваһидлик тәшкил етмишдир ки, бунлары илк бахышда мәншәчә мүәјјәнләшдирмәк чәтиндир, һәтта буна бә'зән еһтијач да јохдур. Бә'зән һеч хәјала кәтирмәк олмур ки, мәсәлән, адам сөзү әрәб дилиндән, *һүнәр* сөзү фарс дилиндән, *тәнбәки*[187] сөзү рус дилиндән алынмышды.

Демәли, бу гисим сөзләр халгымызын мәишәтинә, һәјатына мөһкәм дахил олмуш вә һамынын тәләбатыны өдәјир. Лакин дилимизин лексикасыны тәшкил едән сөзләрин һарадан алындығыны билмәк вачиб мәсәләдир.

Азәрбајчан дили түрк системли дилләрдән олдуғу үчүн онун да лексикасында әсас јери түрк дилләринә мәхсус олан сөзләр тутур. Бунлар үмумтүрк дилләринин мүштәрәк үмуми фондуна дахилдир. Доғрудур, түрк системли дилләрә мәхсус олан сөзләрин бир чоху бүтүн түрк дилләриндә ејни формаја, шәклә малик дејилдир. Бунларын формасында, јазылышында, сөвти тәркибиндә мүәјјән дәрәчәдә фәрг вардыр. Лакин белә сөзләрин көкү вә дашыдығы мәзмун әксәрән бүтүн түрк дилләри үчүн ејнидир. Бурада ән чох фонетик фәрглөр мөвчуддур. Бу чәһәтдән ашағыдакы чәдвәлдә* верилән сөзләрә нәзәр јетирмәк кифајәтдир.

Нүмунә үчүн вердијимиз бу мүхтәсәр чәдвәлдән көрүндүјү кими, түрк системли дилләрдә бир чох сөзләрин көкү ејнидир. Лакин бураја дахил олан дилләрин һәр биринин өзүнә мәхсус тәләффүзү вә сөвти ганунлары вардыр. Буна көрә дә сөз көкләриндә бә'зән саитләрдә, бә'зән дә самитләрдә мүәјјән дәји-

187 «Тәнбәки» сөзүнүн мәншәчә рус дилиндә олан «табак» сөзүндән олмасы фикри түрк системли дилләрин бир чохунда тәсдиг едилмишдир. Биз дә һәмин мәнбәләри е'тибарлы һесаб едирик. Бу хүсусда бах: 1) А. М. Ахундзянов. Русские лексические заимствования вошедшие в основной словарный фонд и словарный состав татарского языка, док. дис., Москва, 1955, сәһ. 427; 2) Г. И. Хороло и. Фонетическое освоение русской лексики в киргизском языке, канд. дис., Алма-Ата, 1950, сәһ. 124.

Азәрбајчанча	түркчә	өзбәкчә	татарча	башгырдча
алов	јалов	јалов	јалов	јалкын
дәниз	дениз	денгиз	денгиз	дингез
саггал	сакал	сокол	сагал	һакал
су	су	сув	су	һыу
диш	диш	тиш	теш	теш
даш	даш	таш	таш	таш
гыз	кыз	киз	кыз	кыз
дәмир	демир	темир	тимер	тимер
бир	бир	бир	бер	бер
ики	ике	икке	ике	ике
үч	уч	уч	оч	оч
дөрд	дөрд	төрт	дүрт	дүрт
сәккиз	сәкиз	сәккиз (сакиз)	сигез	һигез
кәпәнәк	кепенек	капалак	күбәләк	күбәләк

* Чәдвәл көстәрилән дилләрә мәхсус икидилли лүғәтләр әсасында тәртиб олунмушдур.

шиклик нәзәрә чарпыр. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә *дәниз, дәмир, сәккиз:* түрк дилиндә *дениз, демир, секиз:* өзбәк дилиндә *денгиз, темир, саккыз:* татар дилиндә *денгиз, тимер, сигез:* башгырд дилиндә *дингез, тимер, һигер* формаларында ишләнир. Һәмин мисалларда сөз көкүндә (Азәрбајчан дилиндә) олан **ә** саити бә'зи түрк дилләриндә **е** саити илә, бә'зисиндә **и** саити илә, бә'зән дә **а** саити илә ифадә олунмушдур.

Түрк системли бә'зи дилләрдә сөз көкләриндә самит сәсин әлавәсинә, бә'зиләриндә исә самит сәсин дүшмәсинә, зәифләмәсинә раст кәлирик. Азәрбајчан дилиндә дәниз, өзбәк, татар, башгырд дилләриндә исә *денгиз, дингез* формасында ишләдилир. Азәрбајчан дилиндә *алов,* өзбәкчә, түркчә, татарча *јалов:* башгырдча *јалкын* сөзләриндә олан **ј** самити буна сүбутдур.

Түрк системли дилләрә мәхсус бир чох ејни көклү сөзләрдә самит сәсләрин мүхтәлифлијинә дә раст кәлирик. Азәрбајчан дилиндә *дәмир, даш, диш* сөзләриндәки **д** самити, бә'зи түрк дилләриндә **т** самити илә ишләдилир. Мәсәлән, өзбәк дилиндә *темир, таш, тиш:* татар дилиндә *тимер, таш, теш:* башгырд дилиндә *тимер, таш, теш.*

Азәрбајчан дилиндә *сәккиз,* башгырд дилиндә *һигез,* Азәрбајчан, түрк, өзбәк, татар дилләриндә *су,* башгырд дилиндә *һыу:* Азәрбајчан, түрк, өзбәк, татар дилләриндә *саггал, сакал, сокол, сагал,* башгырд дилиндә *һакал* формасында ишләнмәкдәдир.

Мисаллардан көрүндүјү кими, ејни системдән олан дилләрин биринда **д** илә дејилән сөз, дикәриндә **т** илә; **с** илә дејилән сөз дикәриндә **һ** илә ишләдилир.

Түрк системли мүхтәлиф дилләрин сөз көкләриндәки белә фонетик фәргләнмә сөзләрин мәзмунуна, мә'насына тә'сир көстәрә билмир. Белә мүгајисә вә арашдырмалар көстәрир ки, дилимиздә олан сөзләрин бир гисми түрк дилләринә мәхсус

олан мүштәрәк сөзләрдир. Лакин һәр бир халгын өзүнә мәхсус мәишәт тәрзи, адәт-ән'әнәси, мүәјјән милли хүсусиҹҹәтләри олдуғундан, һәмин халгын өзүнә мәхсус сөзләри вардыр ки, белә сөзләр анчаг о халга мәхсусдур. Башга халглар исә һәмин анлајышы, мәфһуму башга сөзлә ифадә едирләр.

Бу бахымдан дилимизин лексикасында јалныз өз дилимизә мәхсус олан бир чох сөз вә ифадәләр вардыр. Мәсәлән, *арајыш, дөјүш, вуруш, күлүш, чыхарыш, удуш, учуш, јарыш, билдириш, көндәриш, бучаг, удлаг, јығынчаг, газма, гошма, бағлама, көчүрмә, јохлама, бөлмә, чешидләмә, адлыг, јиҹәлик, тә'сирлик, бағлајычы, тапшырыг, көстәриш, атычы, ајрыч, бөлкү, дујғу, дүшәркә, тәнлик, тушлајычы, бешиллик*[188] вә с. Нүмунә үчүн вердијимиз һәмин сөзләр мәһз Азәрбајчан дилинә мәхсусдур. Бу сөзләрин әксәриҹҹәти јени сөзјаратма просесинин мәһсулудур.

Мүасир Азәрбајчан әдәби дилинин лексикасынын икинчи голуну алынма сөзләр тәшкил едир.

Мә'лумдур ки, халглар арасындакы мүхтәлиф әлагә вә мүнасибәтләр нәтичәсиндә бир дилдән башга дилә мүәјјән сөзләр дахил олур. Буна көрә дә бир дилин лексикасында мүхтәлиф дилләрә мәхсус бир чох сөзләр ишләдилир. Бунсуз кечинмәк мүмкүн дејилдир вә бу хүсусиҹҹәт бүтүн дилләрә аиддир. Бунун башлыча сәбәби халглар арасында јаранмыш мүхтәлиф әлагәләр, елм вә техниканын, мәдәниҹҹәтин инкишафы, мәишәтдә олан дәјишикликләрдир. Елмин, техниканын инкишафы илә әлагәдар оларағ һәјатда јени әшјалар, јени кејфиҹҹәтләр мејдана чыхыр. Јени мејдана кәлмиш һәр бир әшја, кејфиҹҹәт, һадисәнин ады да онунла бирликдә јараныр. Шүбһә јохдур ки, јени әшја вә ја кејфиҹҹәт, һадисә бүтүн халгларда ејни вахтда јарадылмыр, мејдана чыхмыр. Јени әшја вә ја кејфиҹҹәт, һадисә илк нөвбәдә мүәјјән бир халга мәхсус олур. Ҹә'ни ону мүәјјән бир халг јарадыр вә она мәзмуна, кејфиҹҹәтә, әламәтә үјғун ад верир. Халглар арасындакы әлагәләр һәмин јени јаранмыш, ихтира едилмиш әшјанын, кејфиҹҹәтин истифадә даирәсинин кенишләнмәсини зәрури едир. Мәһдуд чәрчивә—даирә сөкүлүр, һәмин әшја һаггында башга халглар әввәлчә ешидир, сонра исә ондан истифадә етмәјә башлајыр, ону мәнимсәјир. Бәс бу әшјанын ады нечә гәбул едилир? Әкәр һәмин әшјанын мәзмунуну, вәзифәсини көстәрә биләчәк јени сөз јаратмаг мүмкүнсә, о заман дилин өз дахили имканларындан истифадә едилир. Мәс.: *ударник* сөзүнүн мәзмунуну әһатә едән *зәрбәчи* сөзү, *сеялка* сөзүнүн вәзифәсини көстәрә билән *тохумсәпән* вә с. сөзләр бу гајда илә јарадылмышдыр. Лакин белә бир просес, јени сөз јаратмаг үсулу һәмишә мүмкүн вә хејирли олмур. Бә'зән јени јарадылмыш сөз вә ја термин әшјанын

[188] Һәмин мисаллар М. Һүсејнзадәнин «Мүасир Азәрбајчан дили» китабындан көтүрүлмүшдүр (сәһ. 5).

әслиндә малик олдуғу мәзмуну, вәзифәни ифадә едә билмир. Бу исә долашыглыға сәбәб олур. Вахты илә *телефон* сөзүнү *өзү данышан* шәклиндә ифадә етмәјә чалышмышлар. Һәмин сөз исә өзүнү доғрулда билмәди. Мәзмун долашыглығы јаранды вә бизи бејнәлмиләл сөз вә терминләрдән узаглашдырмаға башлады. Бу чәһәтләри нәзәрә аларағ биз бир чох сөзләри башга дилләрдән алырыг. Бу һал јалныз еһтијач вә зәрурәт нәтичәсиндә олур.

Башга дилләрдән сөзләрин алынмасы әсасән ики гајда үзрә апарылыр. Биринчи гајда беләдир ки, биз сөзү илк мәнбәдән алырыг. Бу, бирбаша сөз алмаг гајдасыдыр. Мәсәлән, *самовар, пароход, паровоз, колхоз, совхоз, совет* вә с. сөзләр халис рус сөзләридир вә биз дә һәмин сөзләри бирбаша һәмин дилдән (рус дилиндән) алмышыг вә чүзи дәјишикликлә һәмин сөзләри олдуғу кими ишләдирик.

Ејни гајда үзрә әрәб вә фарс дилләриндән алынмыш сөзләр дә илк мәнбәдән көтүрүлмүшдүр. Мә'лумдур ки, әрәбләр ислам динини мејдана атдыглары вахт, бу динлә әлагәдар оларағ бир чох јени сөз вә терминләр јаратмышлар. Мәсәлән, *гуран, мүсәлман, ајә, сурә, намаз, чәннәт, чәһәннәм* вә с. сөзләр олдуғу кими, бирбаша әрәб дилиндән алынмыш вә дилимиздә ишләдилмәјә башланмышдыр.

Ејни мүлаһизәни фарс дилиндән кечмиш сөзләр һаггында да сөјләмәк олар.

Башга дилләрдән сөзләрин алынмасында икинчи гајда сөзләрин долајы јолла алынмасыдыр. Бу гајда илә сөзләр илк мәнбәдән дејил, икинчи, үчүнчү мәнбәдән алыныр.

Мә'лумдур ки, рус дили васитәсилә алдығымыз сөзләрин бир чоху һәмин дилин өзүнә аид дејилдир, һәмин сөзләр рус дилинә башга дилләрдән кечмишдир. Мәсәлән, рус дилиндә ишләдилән *палто, салын, капитан, лејтенант, десант, пудра, крем, такси, аванс, баланс, жанр, балет* вә с. бу кими сөзләр франсыз дилиндән; *вокзал, трамвај, клуб, митинг, футбол, бокс, макинтош* вә с. сөзләр инкилис дилиндән; *штаб, јефрејтор, патрондаш* алман дилиндән; *полковник* полјак дилиндән; *балкон, либретто, ариҹа, пиано* италјан дилиндән; *естрада, сигара, томат* испан дилиндән; *борш* Украјна дилиндән; *чај* Чин дилиндән алынмышдыр[189]. Лакин һәмин сөзләр Азәрбајчан дилинә мәһз рус дили васитәси илә кечмишдир вә һәмин алынма сөзләр бә'зән өз илк мәнбәјиндә олдуғу формасыны горуја билмир. Һәмин сөзләр бизим дилимизә дахил олунча мүәјјән мәрһәләләр кечирир вә бу мәрһәләләрдә мүәјјән дәјишиклијә уғрајараг, һәмин дилләрин хүсусиҹҹәтләринә ујғунлашдырылыр. Нүмунә үчүн дилимиздә олан *зәнчәфил* сөзүнү бу чә-

[189] Бах: 1) Л. А. Булаховский. Введение в языкознание, часть II, учпедгиз, 1963, сәһ. 129; 2) Словарь иностранных слов, изд. IV, ОГИЗ, М., 1947.

hətdən araşdырmag olar. Bu söz əslində gədim hind dilinə məxsusdur. Gədim hind dilində *çzngaveram* formasında işlədilir.

Azərbajҹan dilində isə *zənҹəfil* formasında işlədilməkdədir (biz həmin sözү ərəb dilindən almышыg).

Müasir dilimizin leksikasында alынma sözlər mүhүm jer tutur. Bu sözlər demək olar ki, bүtүn nitg hissələrinə (fe'l, şəxs əvəzlijи və sajdan başga) aiddir. Istər əsas və istərsə də köməkҹi nitg hissələrinin hamysына (fə'l, şəxs əvəzlijи və sajdan başga) aid alынma sözlər dilimizdə mövҹuddur. Dilimizin leksikasynын mүəjjən faizini alынma sözlər təşkil edir. Həmin alынma sözlərin dilimizə daxil olmasy tarixi mүxtəlif dövrlərdə mүxtəlif kəmijjətdə olmuşdur. Məsələn, ərəb, fars sözlərinin dilimizə daxil olmasy tarixi daha gədim, kəmijjətҹə daha ҹox olmuşdur. Əlbəttə, bunun mүəjjən tarixi səbəbləri vardyr. Bu, tarixi hadisələrlə, şəraitlə bağlydyr. Ərəb dilindən sözlərin dilimizə keҹməsi tarixi, əsasən, ərəblərin Azərbajҹany istila etməsi dövrүndən başlanyr. Hətta ilk dövrlərdə assimiljasija hadisəsinə mə'ruz galmyşdyr. Ilk dövrlərdə bir ҹox sözlər zorla dilimizə daxil edilmişdir.

Rus dilindən və rus dili vasitəsi ilə dilimizə daxil olan sözlərin tarixi isə əsasən XIX əsrin əvvəllәriндən başlanyr.

Başga dillərdən sözlərin alынmasy nisbəti mүəjjən şəraitlə bağlы olaraq dəjişir. Ilk dövrlərdə (XIII—XIV əsrlərdə) ərəb, fars sözlərinin dilimizə keҹməsi ҹoxlug təşkil edirdisə, indi bu prosec, demək olar ki, tamamilə kəsilmişdir. Jə'ni indiki dövrdə biz ərəb və fars dillәriндən söz almyrыg. Rus sözlərinin bu ҹəhətdən nisbəti isə başga şəkilddədir. Ilk dövrlərdə (XIX əsrin əvvəllәriндə) rus dilindən və ja rus dili vasitəsilə dilimizə keҹən sözlərin miqdary az idisə, bu prosec ketdikҹə gүvvətlənir. Alынma sözlərin əksərijjəti dilimizə rus dilindən və ja rus dili vasitəsilə keҹmişdir. Bүtүn bunlar tarixi hadisələrlə, baş vermiş ictimai-sijasi və igtisadi dəjişikliklərlə bağlydyr.

Beləliklə, mə'lum olur ki, müasir Azərbajҹan dili leksikasynын ikinҹi qoluny təşkil edən alынma sözlər aşağydakы mənbələrdən kөtүrүlmүşdүr.

1) ərəb dilindən; 2) fars dilindən; 3) rus dilindən; 4) rus dili vasitəsilə başga dillərdən (fransыz, inkilis, alman, italjan, latyn, junan, poljak və s.)

Müxtəlif dillərdən alынmyş sözlərin özlərinə məxsus xүsusijjətləri və fərgli ҹəhətləri vardyr.

Dilimizə daxil olmasy tarixi daha gədimlərə məxsus olan ərəb və fars sözləri zaman keҹdikҹə dilimizin sözləri, ifadələri ičərisində jonulmuş, jeni şəkil, jeni bir

ifadə tərzi gazanmyşdyr. M. Hүsejnzadə bu sözlərdə baş vermiş dəjişikliklәri, əsasən, 4 qrupa bөlүr[190].

Prof. M. Hүsejnzadənin verdiji bөlkүdə 1-ҹi və 3-ҹү maddələr, demək olar ki, ejni xarakterli oldugundan, biz bunlary birləşdirməji məgsədəujgun hesab edirik. Buna kөrə də dilimizdə işlənən ərəb, fars sözlərini 3 qrupa bөlүrүk:

1. Həm şəkil, həm də məzmunҹa azərbajҹanҹalaşmыş sözlərdir. Bunlar үmumxalg dili sözləri ičərisində elə gajnajыb-garышmyşdyr ki, bunların mənşəҹə ərəb və ja fars dilinə aid oldugu fərginə varylmyr. Bu sözlər müasir dilimizin өz sözləri kimi dərk edilir. Bə'zən *şəhər, şəkil, təmiz, hava, saat, xырman, adam, gүvvət, ədəd, gələm, elm, sədr, dəftər, həkim, tələbə, müxbir* və s. sözlərin ərəb və fars dillәrinə aid oldugunu dүşүnmүrүk.

2. Ərəb və fars dilindən alынmyş bir qisim sözlər isə şəkilҹə dilimizin fonetik qanunlarына ujgunlaşmamyşdyr. Belə sözlər dilimizin ahənk qanununa tabe olmamyşdyr. M ə s.: *kitab, mə'ruzə, təbligat, əmanət, ə'la, alim, xarиҹ, xəjanət* və s. sözlərdə ahənk qanuny közlənilməmişdir. Bu xүsusijjət həmin sözlərin alынma oldugуnu nəzərə ҹarpdyrыr.

3. Үmumxalg danышыg dilində işlənməjib, jalnыz ədəbi dildə işlənərək məzmunҹa azərbajҹanҹalaşan, lakin şəkilҹə Azərbajҹan dilinin qanunlarына ujgunlaşmajan ərəb və fars sözləridir ki, bunlar mүxtəlif elm sahələri ilə əlagədardyr. Belə sözlər kəmijjət e'tibarilə əvvəlkilərə nisbətən azlыg təşkil edir və həlәlik ən ҹox zijalylar tərəfindən işlədilir.

Belə sözlər ən ҹox mətbuat vasitəsilə keniş xalg kүtləsi ičərisinə jajыla bilir. Bu qisim sözlərə *irtiҹa, imtina, intişar, islahat, intibah, ifтихар, təҹəssүm, təvazө, təşəxxүs, təzminat, tərxis, istehkam, istibdad, mүtəgabil, ahənkdar* və s. daxildir.

Alынma sözlərin bir hissəsini də rus dilindən və rus dili vasitəsilə başga dillərdən (latyn, fransыz, inkilis, alman, ispan, poljak və s.) keҹən sözlər təşkil edir. Belə sözlərin bir qismi beјnəlmiləl sözlərdir (sovet, konstitusija, partija, piano və s.). Bunlar jalnыz bizim dilimizə dejil, dүnjanын bir ҹox xalgларынын dilinə daxil olmuşdur.

Ərəb və fars sözlərinə nisbətən, rus dilindən alынan sözlərin tarixi o gədər də gədim dejildir. Bu prosec əsasən XIX əsrin əvvəllәriндən başlanmyşdyr. Azərbajҹanын Rusija ilə tiҹarət əlagəsi, mədəni və sijasi əlagəsi, rus xalgy ilə Azərbajҹan xalgy arasында dostluq əlagələrinin məhkəmlənməsi nətiҹəsində bu prosesin daha da kenişlənməsinə imkan jaranmyşdyr.

190 M. Hүseјnzadə. Müasir Azərbajҹan dili, Azərtədrisnəşr, 1963, səh. 8—10.

Һәлә М. Ф. Ахундовун әсәрләриндә *конститусија, атеист, деспот, театр, ложа, автомат, начальник*[191] вә с. бу кими сөзләрә раст кәлирик ки, бунлар рус дилиндән вә ја рус дили васитәсилә башга дилләрдән алынмышдыр.

Даһа сонралар Г. Закирин ше'рләриндә ишләдилмиш *журнал, депутат, солдат, билиарт, фортепиано, партија*[192] сөзләри рус дили васитәсилә дилимизә дахил олмушдур. Шүбһә јохдур ки, илк дөврләрдә белә сөзләрин мигдары аз иди, лакин бу просес давам едир, рус дилиндән алынан сөзләрин мигдары кетдикчә артырды. 1875-чи илдә Һ. Зәрдаби тәрәфиндән нәшрә башламыш «Әкинчи» гәзетиндә рус дилиндән вә рус дили васитәсилә алынмыш сөзләрә даһа чох раст кәлирик. Бурада *университет, клуб, почта, матрос, солдат, стенограф, атлас, шосе, термометр, аеростат, комисјон* вә с. кими сөзләр чох ишләдилмишдир[193].

XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә әдәби дилимиздә рус дилиндән алынмыш сөзләрин (хүсусилә бејнәлмиләл сөзләрин) мигдары кетдикчә артыр, о дөврдә тәртиб олунмуш лүғәтләрдә гејдә алыныр. Мәсәлән, 1907-чи илдә Y. Һачыбәјов тәрәфиндән тәртиб едилмиш бирчилдлик мүхтәсәр лүғәтдә[194] *интернасионал, коммуна, болшевик, комиссар, командир, контра, конференсија, митинг, автомобил, монархија* вә с. буна мисал ола биләр.

Азәрбајчанда ингилаби һәрәкатын кенишләндији, сијаси мүбаризәнин кәскинләшдији дөврдә сијаси вә игтисади мүбаризә илә әлагәдар олараг әдәби дилимиздә бир чох рус вә бејнәлмиләл сөзләр ишләдилмәјә башланмышдыр. Хүсусилә о дөврүн мәтбуатында—«Тәкамүл», «Јолдаш», «Һүммәт», «Дә'вәт-Гоч» гәзетләриндә бу сөзләрә чох раст кәлирик. *Сосиалист, демократија, сосиал-демократ, бајкот, болшевизм, меншевизм, лексија, империализм, баталјон, рота, аероплан* вә с. сөзләр о дөврдә кениш даирәдә ишләдилирди.

Рус дилиндән вә рус дили васитәсилә јени сөзләрин дилимизә кечмәси совет дөврүндә даһа да кенишләнмишдир. Мүасир дөврдә бу мәнбәдән алынмыш сөзләр һәм кәмијјәт, һәм дә кејфијјәтчә әввәлки дөврләрдән фәргләнир. Әввәлки дөврләрдә дахил олмуш сөзләр һәм азлыг тәшкил едирди, һәм дә кениш әһатә даирәсинә малик дејилди.

Мүасир дөврдә дилә дахил олмуш сөзләр исә кениш әһатә даирәсинә маликдир. Бунун башлыча сәбәби халглар арасында достлуг әлагәләринин, елми, мәдәни әлагәләрин мөһкәмләнмәсидир.

Биз башга дилләрдән сөзләри бүтөв һалда алырыг, башга дилләрдән шәкилчи алмырыг. Башга дилләрә мәхсус олан сөздүзәлдичи шәкилчиләр Азәрбајчан сөзләринә фәал сурәтдә гошула билмир. Бу исә дилимизин грамматик гурулушунун сабитлији илә изаһ олунур. Бу сабитлик шәкилчиләр мәсәләсиндә өзүнү даһа ајдын көстәрир. Башга дилләрдә мүәјјән шәкилчиләрлә дүзәлмиш сөзләр бизим дилимизә бүтөв һалда дахил олмушдур. Мә с.: **ист** вә **изм** шәкилчиләри васитәси илә дүзәлдилмиш *коммунист, сосиалист, идеалист, машинист, марксизм, болшевизм, меншевизм* кими бир чох сөз вә терминләр рус дили васитәси илә бүтөв һалда дилимизин лүғәт тәркибинә дахил олмушдур, һәтта бу сөзләрин дүзәлтмә сөз олдуғуна белә чох вахт фикир верилмир. Рус дилиндә олан башга бир гисим сөз вә терминләр исә үзәриндә мүәјјән әмәлијјат апарылдыгдан сонра дилимизин лүғәт тәркибинә дахил ола билмишдир. Мәсәлән, дилимиздә олан бир гисим сифәтләр *објектив, субјектив, реактив, формал, натурал, нормал, анормал* вә с. кими сөзләр рус дилиндә сифәтин формал әламәти олан **ный** шәкилчиси атылдыгдан сонра дилимизә гәбул едилмишдир. Һеч дә һәмин сөзләр **-ив** вә ја **-л** шәкилчиси васитәси илә бизим дилимиздә дүзәлмәмишдир.

Әкәр биз јухарыда гејд етдијимиз шәкилчиләри өз дилимиздә сөздүзәлдичи шәкилчи кими гәбул етсәк, о заман *директор, архитектор, композитор* сөзләрини дүзәлтмиш олан **-ор**; *пролетариат, комиссариат* сөзләрини дүзәлтмиш олан **-нат**; *дипломант, курсант* сөзләрини дүзәлтмиш **-ант** вә с. бу гәбил бир чох сөздүзәлдичи шәкилчиләри дә дилимиздә олан сөздүзәлдичи шәкилчиләр сырасына дахил етмәли оларыг. Һалбуки бунун үчүн әлимиздә һеч бир әсас јохдур. Дилимиздә һәмин шәкилчиләр васитәси илә дүзәлмиш сөзләрә тәсадүф олунмур.

Дилимиздә сөздүзәлдичи шәкилчи вәзифәсини дашыјан **-дар, -кәш, -баз, -саз, -шүнас**—мәсәләсинә кәлдикдә, демәлијик ки, бунлары фарс дилиндән алынмыш шәкилчи һесаб етмәк дүзкүн дејилдир. Чүнки бунлар фарс дилиндә шәкилчи дејил, мә'налы сөзләрдир (*дар—даштән, кәш—кәшидән, баз—бахтән, саз—сахтән, шүнас—шинахтән* сөзүндәндир). Лакин бу сөзләр ајрыча бир лексик ваһид кими дилимизә дахил ола билмәмиш, јалныз шәкилчи вәзифәси дашымаға башламышдыр. **Би, на** өн шәкилчиләри дә дилимизә алынма сөзләрлә бирликдә дахил олмушдур.

Белә бир чәһәти дә гејд етмәк лазымдыр ки, һәмин шәкилчиләрлә дилимизә дахил олмуш сөзләр бә'зән өз өн шәкилчиләриндән ајрылыр, дилимиздә һәмин өн шәкилчисинин вәзифәсини дашыјан шәкилчиләрлә әвәз олунур. Мә с.: *бимә'на, биәлаҹ, наүмид, наинсаф, бивәфа* вә с. сөзләр дилимиздә *мә'насыз, әлаҹсыз, үмидсиз, инсафсыз, вәфасыз* шәклиндә ишлә-

---

[191] Бах: М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, I чилд, Бакы, 1951, сәһ. 75, 112, 120, 130, 224.

[192] Гасым бәј Закир. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1947, сәһ. 45—46.

[193] Бах: Ә. Оручов. «Әкинчи» гәзетинин дили, намизәдлик дис., Бакы, 1947, сәһ. 91.

[194] Узеир-бек Гаджибеков. Русско-татарский (азербайджанский—А. А.) и татарско-азербайджанско-русский словарь, Баку, 1907.

нир. Јалныз мүстәсна олараг бир нечә сөзүн јаранмасында дикәр дилләрә мәхсус олан шәкилчиләр иштирак едир. М ә с.: *накиши, бузхана, јемәкхана* вә с. Рус дилиндә фамилија билдирмәк үчүн ишләдилән **-ов, -јев** шәкилчиси исә тамамилә дилимизә дахил олмуш, бүтүн фамилијаларын ифадәсиндә бу шәкилчидән истифадә олунур. М ә с.: *Мәммәдов, Әсәдов, Салманов, Ширинов, Әлијев* вә с.

Әввәлдә гејд едилдији кими, алынма сөзләр дилимиздә һәмишә олдуғу кими ишләдилмир. Бу сөзләр бә'зән шәкли чәһәтдән, бә'зән дә мә'нача дәјишиклијә мә'руз галыр. Бу ики чәһәти гысача олараг нүмунәләрлә көстәрмәк вачибдир.

Мә'лумдур ки, алынма сөз дахил олдуғу дилин фонетик формаларына, грамматик гајдаларына, семантик ганунуна табе олур, мүәјјән дәјишиклијә уғрајыр. Нәзәрә чарпан белә дәјишикликләрдән бири алынма сөзләрдән мүәјјән сәсләрин кәнар едилмәсидир. Бу һадисә дилин фонетик нормаларына табе олмаг чәһәтдән вачибдир. Мәсәлән, әрәб дилиндәи алынмыш *алим* сөзү Азәрбајчан дилинә дахил олдугдан сонра һәмин сөздә олан боғаз сәси ε (ајын) өз функсијасыны итирир. Лакин бунун әвәзинә *алим* сөзүндәки **а** саити мүәјјән дәрәчәдә узадылыр. Буна охшар фонетик дәјишиклији дикәр алынма әрәб сөзләриндә дә көрмәк олур. Мәсәлән, әрәб дилиндә олан *мәариф, мәаш, адәм, саәт, дәва, нәһләт, вәгт, зәман, фајдәт, фаидә, һәрам, кәррә, кәттан, ј'с, сеҹәл, шәм, демаг* сөзләри бизим дилимизә дахил олдугдан сонра сөвти дәјишиклијә уғрамыш, өз формасыны, тәләффүзүнү мүәјјән дәрәчәдә дәјишмишдир. Һәмин сөзләр бизим дилимиздә *мааријф, мааш, адам, саат, дава, лә'нәт, вахт, заман, фајда, һарам, кәрә, кәтан, јас, сығал, шам, дамаг* шәклиндә ишләнмәкдәдир.

Ејни вәзиҹјәти бир сыра алынма фарс сөзләриндә дә көрүрүк. Мәсәлән, фарс дилиндә олан *омид, һонәр, бағче, зејан, дошмән, чәһан, аһәстә, тәмаше, дуст, бећар, нешане, тазе, шане, бүте, хәсте, бәһа* сөзләри бизим дилимизә дахил олдугдан сонра сөвти тәркибиндә мүәјјән дәјишиклик олмушдур. Һәмин сөзләр Азәрбајчан дилиндә *үмид, һүнәр, бағча, зијан, дүшмән, чаһан, аста, тамаша, дост, баһар, нишанә, тәзә, шанә, бутә, хәстә, баһа* шәклиндә ишләнмәкдәдир.

Бу кими фонетик дәјишиклијә рус дилиндән вә ја рус дили васитәси илә кечмиш сөзләрдә дә раст кәлирик. Рус дилиндә ишләдилән *вокзал, контор, солдат, самовар, пароход, паровоз, параллель, парашют, ведро* кими сөзләр Азәрбајчан дилиндә *вағзал, контор, солдат, самовар, пароход, паровоз, паралел, парашүт, ведрә* шәклиндә ишләдилмәкдәдир. Сырф фонетик дәјишикликдән башга, өз шәклини дәјишән сөзләрә дә дилимиздә раст кәлирик. Мәсәлән, әрәб дилиндә олан *заје, мәхазин, шәһр, зәһр, нәгл, өврәт* **(-ун)**, *мүслүм* **(-ун)** кими сөзләр бизим дилимизә дахил олдугдан сонра *зај, мағаза, шәһәр, зә-*

һәр, нағыл, арвад, мүсәлман формасында ишләнмәкдәдир. Һәмчинин рус дилиндә олан *драма, аптека, система, газета, машина* формалы сөзләрин сонунда олан **а** саити атылмыш вә һәмин сөзләр бизим дилимиздә *драм, аптек, систем, гәзет, машын* шәклиндә ишләдилмәкдәдир.

Алынма сөзләрдә мүһүм чәһәтләрдән бири дә мә'на дәјишиклијидир. Дилимизә дахил олмуш бир гисим сөзләр өз әсил мә'насындан аз вә ја чох дәрәчәдә узаглашмышдыр. Мәсәлән, алман дилиндән рус дилинә вә орадан да Азәрбајчан дилинә кечмиш *курорт* сөзү әслиндә (алман дилиндә) *kur-ort* шәклиндә вә *мүалиҹә јери* мә'насындадыр. Лакин бу сөз өз әсил мә'на чәрчивәсиндән чыхмыш, даһа кениш мә'нада—һәм *мүалиҹә јери*, һәм дә *истираһәт јери* мә'насында ишләдилир.

Әрәб дилиндә јалныз јазы мә'насында ишләдилән *хәт* сөзү бизим дилимиздә бир нечә мә'нада ишләдилмәкдәдир. Дилимизә дахил олмуш *губар* сөзү әрәб дилиндә *тоз* демәкдир[195]. Лакин бизим ишләтдијимиз *губар* сөзү *тоз* мә'насында дејил, *дәрд, гүссә, кәдәр* мә'насына јахындыр. Һәмин сөздән дилимиздә *губарланмаг, губарламаг, губар бағламаг* кими сөзләр јаранмышдыр ки, бунларда әрәб дилиндә олан *тоз* анлајышы јох дәрәчәсиндәдир.

Әрәб дилиндә олан *ихтилат* (сөзүн көкү *хелт*) *гарышыглыг, долашыглыг, гајдасызлыг* мә'насындадыр[196]. Лакин Азәрбајчан дилиндә һәмин сөз *сөһбәт, данышыг, хош сөһбәт* мә'наларында ишләдилир.

Дилимиздә ишләдилән сәдр сөзү әрәб дилиндән алынмышдыр. Әрәб дилиндә *сәдр* сөзү *синә, үрәк, габаг, орта, мәркәз, фәхри јер, башланғыч* мә'наларындадыр[197]. Мүасир Азәрбајчан дилиндә исә бу сөз вәзифә адыны билдирир. Мүәјјән дәрәчәдә әрәб дилиндә сонунчу јердә дуран *фәхри јер* мә'насына јахындыр.

Әрәб дилиндә *хәлг*—јарадылмыш, фе'л, иш, әмәл мә'насындадыр. Бизим дилимиздә исә *халг* күтлә—чамаат мә'насыны, фе'л исә нитг һиссәсинин адыны билдирән терминдир. Бу кими мә'на дәјишиклијинә *һејван, чәмал* (көзәллик—әрәбчә), *мәктәб, катиб, мәчлис, кәшфијјат*[198] сөзләриндә дә раст кәлирик.

Фарс дилиндән алынмыш *һүнәр* сөзү әслиндә (фарс дилиндә) *сәнәткар* мә'насындадыр. Лакин һәмин сөз Азәрбајчан дилиндә өз лексик мә'насыны дәјишмиш, горхмазлыг, чәсарәтлилик, гәһрәманлыг мәзмунуна јахын мә'на кәсб етмишдир.

---

195 Арабско-русский словарь, 1958, сәһ. 711.

196 Б а х: јенә орада, сәһ. 295.

197 Б а х: јенә орада, сәһ. 544.

198 Бах: Һ. М и р з ә з а д ә. Азәрбајчан дилинин тарихи морфолокијасы, Азәртәдриснәшр, 1962, сәһ. 9.

Фарс дилиндә анчаг күзкү мә'насында ишләдилән *ајна* сөзү бизим дилимиздә һәм *күзкү*, һәм дә *шүшә* мә'насындадыр.

Фарс дилиндә олан *дәм* сөзү әслиндә *нәфәс* мә'насындадыр. Азәрбајчан дилиндә исә әлавә мә'на газанмыш вә бу әлавә мә'на әсас јерә кечмишдир. *Дәм алмаг, дәм чәкмәк, дәмә гојмаг, чај дәмләмәк* вә с. бирләшмәләрдә олан *дәм* сөзү артыг *нәфәс* мә'насында дејилдир.

Фарс дилиндә олан *бәһа* сөзү Азәрбајчан дилиндә һәм шәкилчә (баһа), һәм дә мәзмунча дәјишмишдир. *Баһа* сөзү фарс дилиндә гијмәт мә'насында ишләдилир[199]. Лакин бизим дилимиздә исә бу сөз *гијмәтиндән артыг* мәзмунуну ифадә едир (учуз сөзүнүн антонимидир), һәмин сөздән *баһалыг, баһалашдырмаг, баһалыг салмаг* кими јени сөз вә ифадәләр јарадылмышдыр.

Рус дили васитәси илә дилимизә кечмиш *оппонент* сөзү әслиндә латын дилинә мәхсус сөздүр вә бунун мә'насы *е'тиразчы* (возражающий) демәкдир. Һәмин сөз рус дилиндә, еләчә дә дилимиздә өз мә'насыны дәјишмиш, башга мәзмун газанмышдыр.

Мәншәчә башга дилләрә мәхсус олан сөзләр Азәрбајчан дилинә дахил олдугдан сонра мөвчуд дилин фонетик вә грамматик ганунларына табе олур. Һәмин сөзләр бир чох јени дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләрин, синтактик бирләшмәләрин јаранмасында иштирак едир.

Ашағыда верәчәјимиз нүмунәләр буна мисал ола биләр.

Әрәб дилиндән алынмыш *ағыл, әʼла, фајда, гәриб, тамам, һөрмәт* сөзләриндән *ағыллы, ағылсыз, ағылакәлмәз; әʼлачы, фајдалы, фајдасыз, фајдаланмаг, гәриблик, гәрибчилик, тамамлыг, һөрмәтли, һөрмәтсиз, һөрмәт етмәк, һөрмәт көстәрмәк, һөрмәтчил* вә с. кими сөзләр јарадылмышдыр. Ејни гајда үзрә фарс дилиндән алынмыш *хәстә, тохум, зәһәр, шүчаәт, һүнәр, баһа, тәзә* сөзләриндән *хәстәлик, хәстәләнмәк, тохумчулуг, зәһәрли, зәһәрсиз, шүчаәтли, һүнәрли, һүнәрсиз, һүнәр көстәрмәк, баһалыг, баһалашмаг, баһалыг салмаг, тәзәләмәк, тәзәликлә* вә с. јени сөзләр јарадылмышдыр.

Рус дилиндән вә ја рус дили васитәси илә дилимизә кечмиш *партија, совет, електрик, колхоз, трактор, телефон, план, систем, агроном, радио* вә с. сөзләрдән бизим дилимиздә *партијачы, партијалылыг, партијасыз, советләшмә, советлик, електрикләшмә, колхозчу, колхозлашма, тракторчу, тракторчулуг, тракторлу, телефончу, агрономлуг, планлы, плансыз, плансызлыг, бүрократлыг, бүрократчасына, системли, системсиз, системсизлик, радиогәбуледичи* вә с. јени сөзләр јарадылмышдыр.

[199] Бах: Шәмсәддин Сами. Гамуси турки, сәһ. 326.

Дилин сәчијјәви хүсусијјәтләриндән бири дә сөзләрин чохмә'налылыгыдыр.

Сөзүн бир вә ја бир нечә мә'насы ола биләр. Бунунла әлагәдар олараг сөзләр тәкмә'налы вә чохмә'налы лексик ваһидләрә ајрылыр. Дилдәки сөзләрин чох аз гисми тәкмә'налыдыр. Бунлар елми, техники, профессионал терминләрдир: *азот, хлор, метафора, суфљор, оптика, дәзкаһ, катализатор* вә б. к. Терминин һәр јердә, һәр заман тәкмә'налы олмасы тамамилә тәбиидир. Ади сөзләр исә өз тәбиәтинә көрә чохмә'налылыға мејл көстәрир.

Чохмә'налылыг—сөзүн бир нечә мә'нада ишләнә билмәси демәкдир. Доғрудан да, бир фонетик вә орфографик комплекс бир нечә әшја, кејфијјәт вә әламәт, чүрбәчүр просесләр ифадә едир, просесләрин мүхтәлиф әламәт вә чәһәтләрини билдирир. Мәсәлән, *мил* (саат мили, әгрәби вә ај), *арха* (инсанын вә һејванын далы, күрәји, бел, бир шејин дал тәрәфи, кери тәрәфи вә мүһарибә хәттинин дал тәрәфиндә, күрәсиндә олан јер, көмәк, һавадар, дајаг, һимајәчи), *синиф//аудиторија* (дәрс отағы вә мүәјјән груп адамлар), *алмаг* (көтүрмәк, галдырмаг//сатын алмаг вә рүтбә, ад, дәрәчә саһиби олмаг, әлә кечирмәк, фәтһ етмәк) вә с. Демәли, бир сөз мүхтәлиф әшја вә һадисәләрин ады кими чыхыш етмәк игтидарына маликдир.

Сөзүн бир нечә мә'нада ишләнмәси үнсијјәт заманы анлашылмазлыг төрәтмир. Чүнки сөзүн мә'насы һәр дәфә мәтн васитәсилә дәгигләшир вә ајдынлашыр. Мәһз мәтн сөзүн мүхтәлиф мә'налара малик олмасыны ачыб көстәрир.

Нитгдә сөз һәр дәфә мә'наларынын бирисиндә чыхыш едир. Мәтн сөзүн мә'насыны мүәјјәнләшдирир вә дәгигләшдирир.

Сөзүн бу вә ја диқәр мә'насынын мејдана чыхмасында мәтнин һәлледичи ролуну вахты илә чох дүзкүн олараг Ж. Вандријес гијмәтләндирмишдир: «Сөзүн мә'насы һәр дәфә мәтн васитәсилә мүәјјәнләшдирилир. Сөзүн мүхтәлиф мә'налара малик олмасына бахмајараг, мәһз мәтн онун «хүсуси» мә'насыны конкретләшдирир»[200]. «Мәтн сөзүн чохмә'налылығыны арадан галдырыр, ону һәр дәфә мүәјјән бир истигамәтә јөнәлдир... Сөз бир лексик ваһид кими чохмә'налыдыр, лакин истифадә заманы о, һәр дәфә тәкмә'налылыға мејл көстәрир»[201].

Мәсәлән, *баш* сөзү чохмә'налыдыр. «Бәдәнин кәллә һиссәси»—бу, баш сөзүнүн әсас илкин мә'насыдыр. Һәмин мә'на илә јанашы, *баш* сөз ашағыдакы мә'налар да ифадә едир.

[200] Ж. Вандриес. Язык, Изд-во иностр. лит. М., 1937, сәһ. 171.
[201] Р. А. Будагов. Слово и его значение, М., 1947, сәһ. 11.

1. Зеһин, шүур.
2. Бир шејин ән јухары һиссәси, тәпәси, зирвәси, үстү (ағачын башы, дағын башы);
3. Бир шејин галын, чыхыг, јумру учу, тәпәси (мыхын башы);
4. Қәнар, гыраг, јан (сүфрәнин башы);
5. Бир шејин башландығы јер, башланғыч (чајын башы, һәфтәнин башы);
6. Узунлуғу олан бир шејин сон нөгтәси, гуртарачағы, кәнары, сон һиссәси (халчанын башы);

Баш

7. Бир шејин өн тәрәфи, габаг тәрәфи, әсас һиссәси (кәминин башы);
8. Јухары тәрәф, һөрмәтли јер (мәчлисин башы);
9. Сајмаг үчүн һесаб ваһиди. Аилә үзвү, нәфәр, адам мә'насында (беш баш вә с.)
10. Вәзифәчә бөјүк олан: башчы, рәһбәр, биринчи, бөјүк (баш мүһәндис, баш елми ишчи);
11. Ә'ла, ән јүксәк, ән јахшы, ән сечмә (баш мал).

Бу мә'наларын дәгигләшдирилмәси мәтн васитәсилә мүмкүн олур. Мәтнин характеринә вә мәгсәдинә мүвафиг һәмин мә'налардан һәр дәфә јалныз бири ишләнир.

Дилчиликдә сөзүн чохмә'налылығы ән мүрәккәб вә мүбаһисәли мәсәләләрдән биридир. Белә ки, узун мүддәт дилчиләрин бир гисми чохмә'налылығын дилдә мөвчудлуғуну инкар едирди. А. А. Потебњанын фикринчә, һәр бир мә'на ајрыча сөзә мәхсусдур: «Ики мә'на олан јердә мүтләг ики сөз вардыр»[202].

[202] А. А. Потебня. Из записок по русской грамматике, т. IV, М.-Л., 1941, сәһ. 198.

Сөзүн чохмә'налылығыны Л. В. Шерба да инкар едир. Онун фикринчә «Сөзүн бир нечә мә'наја малик олмасыны фикирләшмәк белә дүзкүн дејил. Чүнки бу, формал вә типографик бир нөгтеји-нәзәрдир. Әслиндә сөзләрин мигдары фонетик бир сөзүн мә'налары гәдәрдир»[203].

Р. А. Будагов исә һаглы олараг јазыр: «Полисемија сөзүн форма вә мәзмун вәһдәтини позмур... Бу вәһдәт о вахт позуларды ки, сөзүн мә'насы статик вә дәјишмәјән олсун. Әслиндә «сөзүн мәзмуну» (мә'насы десәк даһа дүзкүн олар) даим дәјишән тарихи һадисәдир. Сөзүн формасы дәјишилмәјән мә'насы илә дејил, тарихи һәрәкәтдә, инкишафда олан мә'насы илә гаршылыглы әлагәдәдир»[204]. Һәмин нөгтәји-нәзәрдән мүәллиф гәти шәкилдә тәсдиг едир ки, «сөзүн чохмә'налылығыны инкар етмәк олмаз, чүнки о, инсан тәфәккүрүнүн варлыгдакы һадисәләри ümумиләшдирмәји бачармасы илә әлагәдар ирәли кәлир ки, бунун нәтичәсиндә бир сөзлә бир нечә анлајыш ифадә едилир»[205].

Һазырда дилчилик елминдә сөзүн чохмә'налылығынын мөвчудлуғу алимләр арасында шүбһәсиз гәбул едилир. Русистикада олдуғу кими, түрколокијада да сон заманлар һәмин мәсәләјә диггәт артмышдыр. Буну мүхтәлиф түрк дилләринин тәдгигинә һәср олунмуш китаблар[206], диссертасијалар[207] да көстәрир.

Азәрбајчан дилчилијиндә чохмә'налылыг проблеми хүсуси шәкилдә тәдгиг едилмәсә дә, лексиколокијанын өјрәнилмәси вә ишләнмәси илә әлагәдар чохмә'налы сөзләрә мүәјјән гәдәр фикир верилмишдир. Сөзүн чохмә'налылығы һаггында нормативграмматика вә лексика китабларында аз-чох бәһс олунмушдур. Лакин һәр дәфә һәмин проблемин мүәјјән бир чәһәти ишыгландырылыр. Мәсәлән, «Дилчилијин әсаслары» китабынын мүәллифи Н. Мәммәдов сөзләрин чохмә'налылығындан данышаркән әсас фикри онун јаранма јолларына верир. Чохмә'налылыг кејфијјәтини мүәллиф сөзүн мәчази мә'на кәсб етмәси илә әлагәләндирир.

Нисбәтән кениш вә әтрафлы шәкилдә чохмә'налы сөзләр С. Чәфәровун «Мүасир Азәрбајчан дилинин лексикасы» китабында ишләнмишдир. Мүәллиф биринчи нөвбәдә чохмә'налылығын маһијјәтини ачмаға, бир сөзүн мүхтәлиф мә'наларда

[203] Л. В. Щерба. Опыт общей теории лексикографии, Изв. АН СССР, ОЛЯ, № 3, 1940, сәһ. 107.

[204] Р. А. Будагов. Многозначность слова, «Научные доклады высшей школы». Филологические науки. М., 1958, сәһ. 15.

[205] Р. А. Будагов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 15.

[206] Р. Г. Мусабаев. Современный казахский язык, Алма-Ата, 1964, Хәзерге татар әдәби теле; Қазан, 1965.

[207] Е. Бердимуратов. Очерк лексикологии современного каракалпакского литературного языка, автореферат канд. дисс., Ташкент, 1964; Б. Хасанов. Метафорическое употребление слов в казахском языке, автореферат канд. дисс., Алма-Ата, 1964.

ишлənмəсинин сəбəбляриии вə бу мə'наларын дəгигляшдирмəсиндə мətнин ролуну көстəрмəjə чалышмышдыр. Бунунла белə, мүəллифин чохмə'налы сөзляр һаггында бүтүн фикирляри илə разылашмаг олмур. Мəсəлən, əсəрдə иддиа едилир ки, чохмə'налылыг исим, сифət, фе'л, зərфлəрдən əлавə, сајлара, əвəзликлəрə дə мəхсусдур. Лакин бу мүнасибətлə кətирилən мисаллар мүəллифин фикрини тəсдиг етмир. Мəсəлən, мүəллиф «Мəним доггуз китабым вар» вə «Мəнə доггузлуг кəлмə» мисалларына əсасланараг «доггуз» сајыны чохмə'налы һесаб едир. Һалбуки, бурада сөзүн мүхтəлиф мə'наларындан јох, ајры-ајры сөзлəрдən данышмаг даһа дүзкүн оларды. Өзү дə ки бу сөзляр мүхтəлиф нитг һиссəляринə аиддир: биринчи чүмлəдəки *доггуз* сај олдуғу һалда, икинчи чүмлəдəки *доггузлуг* исимдир.

Чохмə'налылығын сəчиjjəви хүсусиjjətляри. Чохмə'налылыг мəфһуму алтында сөзүн мүрəккəб семантик системə, онун əсас мə'на илə јанашы, бир нечə икинчи дəрəчəли мə'налара да малик олмасы нəзəрдə тутулур. Бунунла əлагədар гејд етмək лазымдыр ки, бир груп алимляр[208] икинчи дəрəчəли мə'налары мəчази мə'налар адландырдығы һалда, башгалары[209] бу мə'наларын һəр биринин ајрылыгда мəчази мə'на кəсбетмə бачарығына малик олмасындан чыхыш едəрəк, онлары икинчи дəрəчəли мə'налар кими гиjмətляндирирляр. Бу чүр фикир мүхтəлифлиjи чохмə'налы сөзүн семантикасының мүрəккəблиjи илə изаһ олуна биляр.

Мə'лумдур ки, сөзүн мəчази мə'насы онун илкин мə'насы, jə'ни номинатив мə'насы əсасында јараныр вə белəликлə дилдə башга мə'наларын өзəjи кими чыхыш едир. Мəчази мə'нанын мөвчудлуғу номинатив мə'насыз мүмкүн дејил. Мəчази мə'на һəмишə əсас мə'надан төрəjир, ондан асылыдыр. Мəсəлən, чохмə'налы *гол* сөзүнүн əсас мə'насы мətнсиз белə ајдындыр. Охшарлыг нəтичəсиндə *гол* сөзү башга бир əшjанын ады кими дə чыхыш едə биляр. Мəсəлən, *көjнəjин голу, ағачын голу, чајын голу* вə с. Бу мə'налар *гол* сөзүнүн номинатив мə'насындан төрəjир вə һəмин сөзүн семантик структуруну тəшкил едир.

Башга мисаллар: *апармаг* фе'линин бир əсас мə'насы вə бир нечə икинчи дəрəчəли мə'налары вар:

1) Бир шеjи əлинə көтүрəрəк, јахуд далына јүкləjəрəк бир jердən башга jерə көчүрмəк, кətирмəк (чамаданы апармаг).

2) Биринин һəрəкətини jөнəлтмəк, jол көстəрмəк: өзү илə бəрабəр jеримəсинə көмəк етмəк (ушаглары театра апармаг).

3) Өзү илə бəрабəр көтүрүб кетмəк (көтүjү су апарды).

4) Оғурламаг, гачырмаг (чаггал тојуғу апарды).

5) мəч. Удмаг, газанмаг, галиб кəлмəк (ојуну апармаг).

6) мəч. Јох етмəк, силиб тəмизləмəк, чыхармаг (ləкəни апармаг).

7) мəч. Məһв етмəк, јох етмəк, пуч етмəк, хараб етмəк, дағытмаг (долу мејнələри апарды).

8) Сəрф едилмəсинə, ишлənмəсинə сəбəб олмаг, əлиндən алмаг (бу иш беш күн вахтымы апарды).

9) мəч. Гопармаг, jемəк, кəсмəк, сүртүб апармаг, хараб етмəк (даш үлкүчүн ағзыны апарыб).

10) Һəjата кечирмəк, jеритмəк (иш апармаг).

11) Идарə етмəк, башда дурмаг, башчылыг етмəк, рəһбəрлик етмəк (ичлас апармаг).

12) мəч. Биһуш етмəк, мəст етмəк (јухулатмаг, бајылтмаг, хəстəни дəрман апарды)...[210] вə с.

Ад сөзү. *1)* əсас мə'насы—доғулдуғу заман адама верилəн шəхси ад; 2) шөһрəт//бир адам һаггында əмəлə кəлмиш үмуми рə'j (јахшы ад, пис ад); 3) бир шеjин шифаһи ишарəси (китабын ады); 4) һəр һансы бир иш саһəсиндə ихтисасы вə ја хидмəти вəзиjjəти мүəjjəн едən рəсми рүтбə, үнван (фəхри ад); 5) мəч. Əсас, бəһанə, сəбəб мə'насында[211].

Көрүндүjү кими, бу сөзляр чохмə'налыдыр: бир əсас, бир нечə икинчи дəрəчəли вə мəчази мə'налара маликдир. Һəмин мə'налар бирləшəрək чохмə'налы сөзүн мə'налар системини тəшкил едир вə илкин мə'на һəмишə онун семантик мəркəзи кими чыхыш едир. Икинчи мəркəз ола билмəз, чүнки сөзүн икинчи əсас мə'насы јохдур.

Буну да нəзəрə алмаг лазымдыр ки, сөзлярин əксəриjjəти бир нечə мə'нада ишлənə билир. Бу мə'налардан бири əсас, икинчиси исə икинчи дəрəчəли вə чох вахт мəчази олур. Мəсəлən, *ағсаггал* сөзүнүн əсас мə'насы—«саггалы ағармыш гоча», о бири мə'насы «бир аилənин, елин, чəмиjjətин ən јахшы вə һөрмətли адамы, башчысы»—мəчазидир; *аловлу* сөзүнүн əсас мə'насы «шиддətлə јанан, парлајан, алов чыхан»дыр, икинчи мə'насы исə «һəрарətли, атəшин, еһтираслы, чошғун»—мəчазидир. Бу кими сөзляр дилимиздə күлли мигдардадыр.

Əлбəттə, ики мə'наја малик чохмə'налы сөзүн һəр бирини əсас мə'на кими гиjмətляндирмəк дүзкүн олмаз. Ики мə'на ифадə едən сөзлəрдə мə'нанын бири һəмишə əсас, о бири мүт-

---

208 Бах: Е. М. Галкина-Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шанский. Современный русский язык, М., 1967; А. А. Реформатский. Введение в языкознание, М., 1955, Н. И. Амосова. К вопросу о лексическом значении слова. «Вестник ЛГУ», № 2, серия истории, языка и литературы, вып. 1. 1957; В. Замкова. Многозначность слова, Русский язык в национальной школе, М., 1958, Н. Мəммəдов. Дилчилиjин əсаслары, Бакы, 1961.

209 К. А. Аллендорф. К вопросу об изменении значения слов и образования новых слов в процессе исторического развития языка, автореф. докт. диссерт., М., 1961; Э. М. Бабаджан. Некоторые материалы наблюдения над многозначностью слов в современном анғлийском языке, Учен. зап. МГПИИЯ, том IX, 1956; С. Чəфəров. Мүасир Азəрбаjчан дилиның лексикасы, Бакы, 1958.

210 Бах: Азəрбаjчан дилинин изаһлы лүғəти. Бакы, 1966, сəһ. 112.

211 Јенə орада, сəһ. 53.

ләг икинчи дәрәчәли олуб биринчи мә'наја табедир, ондан асылыдыр. В. В. Виноградов јазыр: «Сөздә әсас мә'наның фәргләнмәси олдугча вачибдир. Чүнки башга мә'налар онун әтрафына топлашыр. Бунунла әлагәдар һәмишә вә һәр заман сөзүн тамлығыны биринчи нөвбәдә сөзүн лексик-семантик өзәји тәшкил едир»[212]. Чохмә'налы сөзүн лексик-семантик өзәји онун әсас мә'насындан ибарәтдир. Әсас мә'на кими јалныз сөзүн номинатив мә'насы чыхыш едә биләр. Мә'налар арасындакы бағлылыг сөзүн чохмә'налылығына сүбутдур. Мәсәлән, *ағач* сөзү 4 мә'нада ишләнир:

1) будагları бәрк вә көвдәси олан чохиллик битки (армуд ағачы); 2) ағачдан һазырланан тир, дирәк, тахта, шалбан вә с. (ағач еһтијаты); 3) әлә көтүрүлән әса//дәјәнәк//чомаг (**көһн.**); 4) тәхминән 6—7 километрә бәрабәр узунлуг өлчүсү.

Бу мә'налар бир-бири илә сых әлагәдардыр. Бунлары бирләшдирән семантик өзәк, әлбәттә, илкин мә'надыр. О бири мә'налар исә ардычыл шәкилдә һәмин мә'на илә бағлыдыр. Демәли, *ағач* чохмә'налы сөздүр.

Беләликлә, сөзүн мә'налары арасындакы әлагәнин мөвчудлуғу онун чохмә'налылығына әсасдыр. Әкс һалда сөзү чохмә'налы һесаб етмәк дүзкүн дејилдир.

Сөздә чохмә'налылығын әмәләкәлмә сәбәбләри. Чохмә'налылыг тарихи һадисәдир. Дилин мүһүм баһиди олан сөз һәмишә инкишафдадыр. Онун формасы илә јанашы, мә'насы да дәјишир. Сөз узун вә чохпилләли инкишаф јолу кечир. Сөзләрин тәдгиги тарихи илә хүсуси мәшғул олмуш Г. Б. Антрушина бу барәдә јазыр: «Мүасир бир сөзүн форма вә семантикасыны тәдгиг едәркән бир чәһәти нәзәрә алмаг лазымдыр ки, онун мүасир һалы јалныз үмуми инкишафынын бир тәрәфидир: онун бүкүнкү форма вә мә'насы габагкы форма вә мә'наларынын мәнтиги нәтичәсидир»[213].

Доғрудан да, сөзләрин мәзмуну тарихи инкишаф просесиндә чидди дәјишиклијә уғрајыр. Бу барәдә В. И. Ленин јазыр: «Инсанлара аид мәфһумлар сабит дејил, әксинә, һәмишә һәрәкәтдәдир, бир-бирини әвәз едир, бири дикәринин јеринә ишләнир, чүнки бунсуз онлар чанлы варлығы әкс етдирә билмәз»[214]. Одур ки, дилин лүғәт тәркибиндә јени сөзләр вә ифадәләрин әмәлә кәлмәси илә јанашы, сөзләрин семантик гурулушунда да мүәјјән дәјишикликләр өзүнү көстәрир. Бу да көһнә сөзләрин јени мә'на кәсб етмәси илә бағлыдыр. Көһнә сөз мүәјјән ичтимаи-тарихи просесләрлә әлагәдар јени мә'нада истифадә едилә биләр.

[212] В. В. Виноградов. Основные типы лексических значений слова. ВЯ, 1953, № 5, сәһ. 15.
[213] Г. Б. Антрушина. Из истории слов и их значений. М., 1960, сәһ. 3.
[214] В. И. Ленин. Философские тетради. М., 1965, сәһ. 221.

Дилдә сөзләрин фасиләсиз артмасы мүмкүн дејил, чүнки әкәр һәр бир јени мәфһум јени сөзлә адланса, лүғәт тәркиби һәдсиз дәрәчәдә кенишләниб елә бир вәзијјәт алар ки, ондан истифадә етмәк мүмкүн олмаз. Академик В. В. Виноградов һәмин чәһәти нәзәрә алараг гејд едир ки, «тәчрүбәнин конкретлији сонсуздур, ән зәнкин дилин еһтијаты исә олдугча мәһдуддур»[215]. Она көрә дә реал варлығын һәр бир һадисә вә әшјасыны адландырмаг үчүн инсан дилдә олан мөвчуд сөзләрдән истифадә едир. Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, «һәр бир мәфһум бүтүн мәфһумларла мүәјјән мүнасибәтдә вә мүәјјән әлагәдәдир»[216]. Мәһз бу хүсусијјәт (охшарлыг вә јахынлыг) сөзләри асанлыгла башга әшјаларын ады кими ишләтмәјә имкан верир. Јә'ни бир предметин, јахуд һадисәнин ады башга бирисинин үзәринә кечирилиб ону адландырыр. Бу просес нәтичәсиндә сөзүн семантик гурулушу даһа да мүрәккәбләшир. Сөздә һәгиги мә'наларла јанашы, бир сыра мәчази мә'налар да әмәлә кәлир. Һәгиги вә мәчази мә'налар бирликдә сөзүн чохмә'налылығыны тәшкил едир.

Азәрбајчан дилиндә сөзләрин әксәријјәти чохмә'налыдыр. Чохмә'налы сөзләр хәзинәсинә малик бир дил ифадәли, мә'налы, тә'сирли вә образлы олур. Чүнки чохмә'налы сөзләр васитәсилә мүхтәлиф фикирләрин ифадәси асанлашыр. Мәс.:

Гајда сөзү ашағыдакы мә'наларда ишләнир:

1. Низам, сәлигә, бир шејин дүзкүн вәзијјәти, низамда олмасы. *Шејләрин гајдада сахланмасы.*

2. Бир шејин јеринә јетирилмәси үчүн мүәјјән үсуллар көстәрән гәрар вә с. *Сечки гајдалары.*

3. Үсул, јол, тәрз. *Јени гајда илә ишләмәли.*

4. Адәт, дәб. *Хумар-хумар бахмаг көз гајдасыдыр.*

Бағлы сөзүнүн бир нечә мә'насы вар.

1. Иш, зәнчир илә бағланмыш, рәбт едилмиш, бәнд едилмиш. *Ағача бағлы ат.*

2. Гыфыллы, килидли, гапалы, гапағы, ја гапысы өртүлмүш: *Бағлы гапы.*

3. Бағы, гајтаны олан: *Гајтанлы//бағлы туман, бағлы чәкмә.*

4. Ишләнмәз, кечилмәз, һәрәкәтә јол вермәјән, габағында сәдд чәкилмиш: *Бағлы јол. Бағлы семафор.*

5. Битмиш, гуртармыш: *Сәдр ишласы бағлы е'лан етди.*

Чохмә'налы сөзләрин әксәријјәти чохишләнән садә сөзләрдир: мәс.: *баш, гол, будаг, ағач, кечә, күндүз, сәһәр, ахшам, ишыг, гар, боран, туфан, јаз, гыш, јатмаг, дурмаг, јыхылмаг.*

Чохмә'налы сөзүн мә'на нөвләри. Дилдә чохмә'налылығын ролу олдугча бөјүкдүр. Белә ки, сөзүн семантикасы кенишләндикчә онун ифадәлилик имканлары да, грамматик әламәтлә-

[215] В. В. Виноградов. Русский язык. М., 1947, сәһ. 15.
[216] Јенә орада.

ри дә артыр вә бунун нәтичәсиндә башга сөзләрлә әлагәси дә кенишләнир. Мәһз буна көрә дә сөздә чохмә'налылығын кенишлији онун лексик-семантик әлагәләринин кенишлијинә дәлаләт едир.

Лакин мә'лумдур ки, сөзүн бүтүн мә'налары ејни хүсусијјәтә малик дејил. Мәсәлән, сөзүн һәгиги номинатив мә'насы кениш груп сөзләрлә ишләндији һалда мәчази мә'на ондан фәргли олараг өз әлагәләриндә бир гәдәр мәһдуддур. В. В. Виноградовун дүзкүн гејд етдији кими, «бу мә'налар јалныз мүәјјән груп сөзләрлә, јә'ни дар семантик мүнасибәтләр чәрчивәсиндә ишләнәрәк, өзүнү бүрузә верир»[217].

Дилчилик әдәбијјатында сөзүн мә'налары мүстәгил вә гејри-мүстәгил мә'налара ајрылыр. Әкәр сөзүн мә'насы кениш груп сөзләрлә әлагәјә кириб ишләнә билирсә, демәли, бу онун мүстәгил мә'насыдыр. Әксинә, сөзүн мә'насынын әлагә даирәси мәһдуддурса, онда она гејри-мүстәгил мә'на дејилир. Чохмә'налы сөзүн номинатив мә'насы кениш груп сөзләрлә әлагәјә кирдији үчүн мүстәгилдир. Лакин сөз мәчазлашма нәтичәсиндә фразеоложи бирләшмәјә чеврилдикдә өз әсас мә'насындан узаглашыр, мүстәгиллијини итирир. Сөзүн фразеоложи бирләшмәдәки мә'налары онун мүстәгил мә'насындан тамамилә фәргләнир. Мәс.: *мүгајисә ет: гурумаг* (палтар, дәниз, көл, баг, торпаг, габ вә с.) вә *ајаг үстә гурумаг, јериндә гурумаг; дүшмәк* (китаб, габ, стәкан, гәләм, папаг, дәсмал вә с.) вә *әлдән дүшмәк; јанмаг* (кағыз, дәфтәр, одун, палтар, дәсмал вә с.) вә *чаны јанмаг, үрәји јанмаг* вә с.

Көрүндүјү кими, сөз номинатив мә'насына көрә мүхтәлиф сөзләрлә мүнасибәтләр јарада билдији һалда, мәчази мә'нада вә хүсусән фразеоложи бирләшмәләрдә бундан мәһрум олур.

Чохмә'налылыг вә омонимлик. Чохмә'налылыг проблеми билаваситә омонимлик проблеми илә бағлыдыр. Бунларын бир-бириндән тамамилә фәргли лексик-семантик һадисә олмасына бахмајараг (ејни сөз, јахуд башга-башга сөзләр), һәр ики категорија арасында гаршылыглы әлагә вардыр. Мә'лумдур ки, омонимләр дилдә јалныз тәсадүфи сәсләнмә ејнијјәти нәтичәсиндә дејил (м ә с.: *јаш*—нәмлик вә *јаш*—ил, тәвәллүд; *маја*—гатыг, хәмир мајасы вә *маја*—дәвә; *дад*—фәрјад вә *дад*—там; *ағыз*—инсан, һејванын јејиб-ичән вә сәс чыхаран үзвү вә *ағыз*—сағмал һејванлар доғдугда мәмәләриндән чыхан илк сүд; *јазы*—әлифба вә *јазы*—дүзлүк, сәһра), һәм дә чохмә'налылығын парчаланмасы, јә'ни семантик просесләр нәтичәсиндә әмәлә кәлир.

Белә ки, чохмә'налы сөзүн мә'наларындан бири сөзүн мә'налар системиндән ајрылыб мүстәгил бир сөз кими дә чыхыш едә билир. Бунун нәтичәсиндә омоним јараныр. Мәсәлән, *ај*—јер күрәсинин пејки вә *ај*—илин бөлүндүјү он ики һиссәдән һәр бири; *вар-дөвләт* вә *вар*—бир шејин мөвчудлуғу; *донлуг*—мәвачиб вә *донлуг*—парчанын палтарлыг үчүн һиссәси вә с. буна мисал ола биләр.

Демәли, омоним чохмә'налы сөзүн семантик тәбәддүлатынын сон нәддидир[218]. О, сөзүн семантик тәркибиндә баш вермиш парчаланма нәтичәсиндә мејдана чыхыр. Лакин бу ики категоријаны бир-бириндән ајыран амилләр дилчиликдә һәлә там шәкилдә мүәјјәнләшдирилмәмишдир.

Дилчилик әдәбијјатында бу ики категоријаны бир-бири илә гарышдырмамаг үчүн мүхтәлиф ме'јарлар ирәли сүрүлүр[219]. Бунларын ән садәси совет дилчилијиндә Је. М. Галкина-Федорукун тәклиф етдији вә франсыз лексиографијасынын чохдан бәри тәтбиг етдији бир ме'јардыр ки, бунун әсасында синонимик принсип дурур. Мүәллиф чохмә'налылығы омонимликдән ајырмаг үчүн садәчә олараг ејни фонетик тәркибли сөзләрә мүнасиб синонимик чәркәләр сечмәји мәсләһәт көрүр. Әкәр сечилмиш сөзләр өз араларында синонимик мүнасибәтләрә кириширмәсәләр, демәли, гаршымыздакы сөзләр омонимләрдир[220].

Лакин Р. А. Будагов бу үсулу гәнаәтбәхш сајмыр, онун бир сыра һалларда, мәсәлән, омоформаларда өзүнү доғрултмадығыны көстәрир. Мүхтәлиф нитг һиссәләринә аид олан омоформалар ејни нитг һиссәси чәрчивәсиндән кәнара чыхмајан чохмә'налылыгдан мәһз елә һәмин әламәтә көрә фәргләнир. Она көрә дә мүәллифин фикринчә, комплексли семантик-грамматик ме'јардан чыхыш етмәк даһа әлверишлидир. Һәр ики ме'јарын чохмә'налы сөзләри омонимләрдән ајырмагда ролу шүбһәсиздир. Бунунла белә, һәмин мәсәлә дилчиликдә һәлә там шәкилдә һәлл олунмамышдыр.

Һәр һалда, белә һесаб етмәк олар ки, дилдә чохмә'налылығын парчаланмасы, јә'ни мүхтәлиф мә'налар арасындакы әлагәләрин гырылмасы нәтичәсиндә омонимләр әмәлә кәлә биләр. Мәсәлән, *ағыз* сөзү чохмә'налы сөз кими дилдә бир нечә мә'нада чыхыш едир: 1. Инсан вә һејван үзвләринин алт тәрәфиндә, алт вә үст чәнәләри арасында јерләшән, јејиб-ичмәјә вә сәс чыхармаға мәхсус үзв. 2. Габларын вә с. шејләрин ачыг тәрәфи: бу-

---

217 В. В. Виноградов. Основные типы лексических значений слова, сәһ. 17.

218 Бах: О. С. Ахманова. Очерки по общей и русской лексикологии, М., 1957, сәһ. 111.

219 Бах: Р. А. Будагов. Многозначность слова, сәһ. 13; Е. М. Галкина-Федорук. К вопросу об омониии в русском языке, «Русский язык в школе»; 1954, № 3; В. И. Абаев. О подаче омонимов в словаре, ВЯ, 1957, № 3, сәһ. 13; М. М. Фалькович. К вопросу об омонимии и полисемии, ВЯ, 1960, № 5, сәһ. 85—88 вә с.

220 Е. М. Галкина-Федорук. Көстәрилән әсәри, сәһ. 16.

тулканын ағзы. 3. Одлу силаһларын лүләсинин өн тәрәфиндәки дешик, күллә чыхан тәрәф: түфәнкин ағзы. 4. Қәсичи аләтләрин ити тәрәфи: бычағын ағзы. 5. Бир јерин кириләчәк вә ја кечиләчәк тәрәфи: кирәчәк гапы. 6. Бир шејин билаваситә кәнары, јаны, гырағы: јолун ағзы. 7. Чајын дәнизә төкүлән јери вә с. Бу мә'налар әсас мә'на илә бағлыдыр, онун әтрафында топлашыр вә бирләшир. Омоним кими исә һәмин сөз ашағыдакы мә'наны билдирир: сағмал һејванларын доғдугда мәмәләриндән чыхан илк сүд.

Башга мисал: *Базар* сөзү дилимиздә ашағыдакы мә'наларда ишләнир: 1. Алыш-вериш јери: *колхоз базары.* 2. Ачыг јердә, јахуд бина ичәрисиндә дүзәлдилән бөјүк мөвсүм тичарәти: *китаб базары.* 3. Әмтәә дөвријјәси сәһәси, зонасы: *дахили базар.* 4. Алвер, алыш-вериш: *бу күн базар јохдур.*

Бу мә'налар илкин мә'надан төрәнмиш вә бунларын арасында әлагә вардыр. Лакин һәфтәнин шәнбәдән сонра кәлән күнү—*јекшәнбә* мә'насында ишләндикдә бу сөз омонимә чевриlир.

Чохмә'налы сөзүн мүәјјән нитг һиссәләри илә бағлылығы. Чохмә'налылыг нә гәдәр кениш олса да, һәмишә бир сөз даирәсиндә мүмкүндүр. Белә ки, дилимиздә мә'нача бир-биринә јахын, лакин мүхтәлиф нитг һиссәләринә аид ејни фонетик тәркибли сөзләр аз дејил. Мәсәлән, *ачы* (сифәт)—зәһәрли, јандырычы вә *ачы* (зәрф)—нифрәтлә, ачыгла данышмаг, *бәрк* (сифәт)—сағлам, күчлү вә *бәрк* (зәрф)—мөһкәм, дөнмәз (бәрк дурмаг), *ағыр* (сифәт)—бөјүк чәки, ағыр вәзни олан, тә'сирли, зәһмәтли, *ағыр* (зәрф)—јаваш, аста (данышмаг, кәзмәк) вә с. Мүхтәлиф нитг һиссәләринә аид олмаларына бахмајараг, бу сөзләрин һәр бири чохмә'налы семантик гурулуша маликдир.

Дилимиз чохмә'налы фе'лләрлә олдугча зәнкиндир. Варлығын мүхтәлиф просесләрини адландыран фе'лләрә чохмә'налылыг даһа чох хасдыр. Мәсәлән, *алышмаг, ахсамаг, ајылмаг, ағырлашмаг, алмаг, атмаг, бағышламаг, батмаг, бәркитмәк, бөјүмәк, вурмаг, галдырмаг, гамчыламаг, ганадланмаг, гараламаг* вә саир. Фе'лләр мүхтәлиф анлајышлар билдирир. Јә'ни бир чүр сәсләнән фонетик тәркиб мүхтәлиф һәрәкәтләри вә просесләри адландыра билир ки, бу да дил үчүн олдугча фајдалы бир һадисәдир.

Фе'лин чохмә'налылығы ејни фонетик тәркибә малик олмасы илә бәрабәр реал варлыгдакы инсан фәалијјәтинин мүхтәлиф просесләрини адландырмагла бағлыдыр: м ә с.: *алышмаг* (јанмаг вә вәрдиш етмәк), *ахсамаг* (шикәст олмаг вә кери галмаг), *ајылмаг* (јухудан дурмаг вә баша дүшмәк), *ағырлашмаг* (чәкиси чохалмаг вә гохумаға, хараб олмага башламыш), *алғышламаг* (тәбрик етмәк вә бәјәнмәк, тә'рифләмәк), *алмаг* (әлавә көтүрмәк, галдырмаг вә евләнмәк), *андырмаг* (анлатмаг вә хатырлатмаг), *атмаг* (тулламаг вә өлдүрмәк), *бағышламаг* (һәдијјә вермәк вә әфв етмәк), *батмаг* (санчылмаг вә мәһв олмаг), *бәркитмәк* (бағламаг, өртмәк вә сағламлашдырмаг), *билмәк* (хәбәрдар олмаг вә баша дүшмәк), *бөјүмәк* (бојча, мигдарча артмаг вә вәзифәси јүксәлмәк), *вурмаг* (чырпмаг, зәрбә ендирмәк вә ичмәк), *галдырмаг* (јердән галхызмаг, јүксәлтмәк вә учалтмаг), *гамчыламаг* (гамчы илә вурмаг вә ифша етмәк), *ганадланмаг* (ганад чыхармаг вә руһланмаг), *гараламаг* (гара олмаг вә һирсдән тутулмаг) вә с.

Бирләшмә имканларынын кенишлијинә көрә дә фе'л дикәр нитг һиссәләриндән фәргләнир.

Мәсәлән, *батмаг* фе'линин тәһлили онун мүхтәлиф сәчијјәли мә'налара малик олмасыны вә фразеоложи бирләшмәләр тәшкил етмәсини көстәрир: 1) сујун дибинә долмаг, чуммаг, дүшмәк: Гумру бу ағыр фәлакәт вахтында онунла кизләнпач ојнајырмыш, ја сујун лап ахан јериндә чимирмиш кими каһ көрүнүр, каһ *батырды* (М. Ч ә л а л); Атасы Нәфәс дәниздә *батмышдыр* (А. Б а к ы х а н о в); 2) өртүлмәк, бир шејин алтында, јахуд арасында галыб көрүнмәмәк, итмәк: Бүтүн каинат гар алтында *батмыш* кими иди (М. Ч ә л а л); 3) санчылмаг—кирмәк: Ајағыма тикән *батды;* 4) гуруб етмәк, көздән итмәк: Ахшам вахты иди. Күн јеничә *батмышды* (Ч. М ә м м ә д г у л у з а д ә); 5) әзилмәк, әјилмәк: Газанын бир тәрәфи *батыб;* 6) јерлә бир олмаг, мәһв олмаг: Зәлзәләдән бүтүн шәһәр *батды;* 7) өлмәк, мәһв олмаг, итмәк: Сән өл, Вәлјуллаһ, ев јијәсинә галса адам ачындан *батар* (С. Р ә һ и м о в); Н ә ч ә ф б ә ј. Нә вахт сәнин мәндә ики гурушун *батыбдыр* ки, кәнә *батсын* (Н. Б. В ә з и р о в); 8) галиб кәлмәк, үстүн кәлмәк, күчү чатмаг: Бизә бу дағларын арасында һеч бир гүввә *бата билмәз* (Ә. Һ а г в е р д и ј е в); Һ ә ч ә р: Газамат истидир јата билмирәм, Губернат күчлүдүр *бата билмирәм* (Г а ч а г Н ә б и); 9) тутулмаг: Сәси *батмаг:* Нәфәси *батмаг;* 10) булашмаг, исланмаг: Үстүм-башым гана вә ганлы торпаға *батмышды* (М. С. О р д у б а д и) вә с. мә'наларда чыхыш едир.

Көрүндүју кими, батмаг фе'ли мүрәккәб семантикаја маликдир. Бу семантика бир-бири илә бағлы вә сых әлагәдә олан мүхтәлиф сәчијјәли мә'налардан ибарәтдир ки, мәһз һәмин чәһәт она чүрбәчүр мәтнләрдә чыхыш етмәјә, мүхтәлиф анлајышлар билдирмәјә әсас верир. Дилимиз бу чүр чохмә'налы фе'лләрлә олдугча зәнкиндир.

Исимләрин чохмә'налылығы. Исимләрин чохмә'налылығы онун ејни фонетик вә орфографик комплексә малик олмасы илә бәрабәр мүхтәлиф әшјалары адландыра билмәси илә мүәјјән едилир. Мәсәлән, *аләм* (дүнја, каинат вә халг, чамаат), *ајыб* (ар, биабырчылыг вә гүсур, нөгсан), *ајпара* (јени ај, бир-ики күнлүк ај вә гызыл, ја күмүшдән гајрылан гадын бәзәји), *ајна* (күзкү вә пәнчәрә шүшәси), *ағарты* (сүддән һазырланан мәһсуллар вә узагдан көрүнән аг шеј), *бағыр* (гара

чијәр вә гәлб), *бахыш* (бахмаг тәрзи, көзләрин ифадәси вә фикир, нөгтеји-нәзәр), *баш* (инсан бәдәнинин үзвү вә јухары тәрәф, һөрмәтли јер), *бел* (гуршаг бағланан јер вә дөврә, әтраф), *бећишт* (чәннәт вә сон дәрәчә көзәл, мәнзәрәли јер һагында), *гаш* (инсанын көзләри үстүндә гөвс шәклиндә узанан түкләрдән ибарәт хәтт вә үзүјә тахылан гијмәтли даш), *гүсур* (ејиб, нөгсан вә тәгсир, күнаһ), *мәртәбә* (дәрәчә, вәзифә, мөвге вә пиллә), *тәпә* (инсанын баш һиссәси вә дағын ән уча јери) вә с. исимләр буна мисал ола биләр.

Көрүндүју кими, мүхтәлиф анлајышлар ејни фонетик тәркиблә адланыр. Бу да әшја вә һадисәләр арасындакы бағлылыг әсасында мүмкүн олур. Белә ки, охшарлыг вә бәнзәјиш кими әлагәләр нәтичәсиндә ümумиләшдирмә јолу илә бир адисимлә бир нечә предмети адландырмаг олур. Һәмин просеслә әлагәдар сөзүн семантикасы кенишләнир, мә'налар һәм өз араларында, һәм дә илкин мә'на илә сых бағлы олур.

Бир сыра сөзләр о гәдәр зәнкин семантикаја маликдир ки, бә'зән онларын мүхтәлиф мә'налары арасындакы әлагәләри мүәјјәнләшдирмәк гејри-мүмкүндүр. М ә с.:

Јер—әсас мә'насы јер күрәси, јер үзү. Е л х а н:—Мәнәм *јер* үзүндәки һәјат вә сәадәтин јарадычысы (Ч. Ч а б б а р л ы); 1. Гуру. Биз кәмидән узагда *јери* көрүрүк; 2. *Торпаг, јер.* Ә һ м ә д:—Бәс көрәк *јер* газам ки, орадан пул чыхсын (Ә. Һ а г в е р д и ј е в); 3. Әразн. Колхозун јери, стул, стол, чарпајы мә'насында. Иљасов отағына кириб Казыма *јер* көстәрди (М. Ч ә л а л). 4. *Истигамәт, тәрәф.*

Үрәк сындырмадым.
Гәлб инчитмәдим,
Пахыллар јүз *јердән*

Чәкди даг мәнә (Б. В а һ а б з а д ә); 5) Инсан бәдәнинин бир үзвү. К ү л ү ш:—Севил, нә үчүн белә солғунсан, јохса бир *јерин* ағрыјыр (Ч. Ч а б б а р л ы); 6) Ев. М ә м м ә д:—Икинчи вәзиҗәтим дә будур ки, гызым Нәркиз ханымы варлы *јерә* әрә вермә (А ш ы г Г а р а); 7) Вәзифә. Бәли, вахт олду ки, шәһәрдә приставлыг *јери* ачылды (Ч. М ә м м ә д г у л у з а д ә); 8) Рајон, гәсәбә. Мәним дүшдүјүм стансија балача бир *јер* иди (И. Ә ф ә н д и ј е в); 9) Из, нишан. Онун үзүндә чапыг *јери* вар иди (Ә. Ә б ү л һ ә с ә н); 10) мәч. Әлверишли мәгам, ан. Ишин ширин *јериндә* чајын сујундан даһа бир шеј Ејваз кишинин сол голунда доланды (Ә. В ә л и ј е в).

Көрүндүју кими, бу мә'наларын бир һиссәси илкин мә'на илә јахын, о бириләри исә бир гәдәр узаг әлагәдәдир. Мәсәлән, икинчи вә үчүнчү мә'на илкин мә'наја јахындыр, дөрдүнчү мә'на да асанлыгла әсас мә'на илә әлагәләнир, чүнки бу да јер анлајышынын мәһдуд бир формасыдыр; бешинчи, алтынчы мә'налар илкин мә'надан бир гәдәр узаг олса да, лакин јенә әлагә сахламагдадыр; једдинчи вә сәккизинчи мә'-

ҳалар әсас мә'надан бир гәдәр кәнарда дурурлар; доггузунчу, онунчу, он биринчи мә'наларын илкин мә'на илә әлагәси бир гәдәр зәифләмишдир; бу мә'налар артыг мәчази характерә маликдир.

Бир сөзүн мә'налары арасындакы бу чүр мүнасибәтләрин мөвчудлуғу онун мүрәккәб семантик гурулуша малик олдуғуну көстәрир.

Башга бир мисал:

Јол—илкин мә'насы һәрәкәт етмәк үчүн јерин үзәри илә узанан мәсафә—*шосе јолу, дәмир јолу.* Дикәр мә'налары:

1. Сәфәр: *јола чыхмаг, јола дүшмәк* вә с.; 2. Чыхма, чыхыш, гапы: Коса гапалы гујудан чыхмаг үчүн *јол* ахтарыр, әлләри илә јарғаны чырмаглајыр, ајаглары илә пилләләри јохлајырды (С. Р ә һ и м о в); 3. Васитә, чарә, әлач: Һачы Нәсир оғлунун пәришанлығындан гәмкин оларды вә билмәзди ки, нә *јолла* ону шад етсин (С. С. А х у н д о в); 4. мәч. тәрз: ...һәр мәһәлләнин халгы хүсуси бир *јолла* дөврән сүрүрдү (Н. Н ә р и м а н о в); 5. мәч. *Истигамәт:* «Кәшкүл», «Әкинчи»нин *јолуну* давам етдирмәк мәгсәдилә өз сәһифәләриндә керилик әлејһинә кәскин мәгаләләр дәрч етдирирди (М. И б р а һ и м о в).

Көрүндүју кими, *јол* сөзү мүхтәлиф мә'наларда ишләнир. Бу мә'наларын бир гисми илкин мә'на илә сых әлагәдә олдуғу һалда, дикәр гисми ондан бир гәдәр араланмышдыр. Мәсәлән, үчүнчү мә'на даһа чох икинчи мә'наја, дөрдүнчү мә'на үчүнчү мә'наја јахындыр, бешинчи мә'на исә бәнзәјиш нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир.

Бу мә'налардан башга, *јол* сөзү мүхтәлиф мәчази мә'наларда да чыхыш едә билир, мәс.:

Р ү с т ә м:—Шәриәтимиздә нечә көзәл *јоллар,* мараглы тәригәләр вар... (Ч. Ч а б б а р л ы).

Л е ј л а:—Јох, јох, бәс Нәсими, бәс Һәсәноғлу?

Онлар чохдан ачмыш бу чәтин *јолу* (Б. В а һ а б з а д ә); Онун гаршысында ики *јол* варды: Никары бошајыб адыны өз үзәриндән галдырмаг вә ја ону тамамилә сәрбәст бурахыб һәр ишинә көз јуммаг... (С. Һ ү с е ј н).

Сифәтләрин чохмә'налылығы. Сифәтин чохмә'налылығы да сөзүн ејни фонетик вә орфографик тәркибә малик олмасы илә бәрабәр, әшјаларын мүхтәлиф әламәт вә кејфијјәтләрини билдирмәси илә бағлыдыр. М ә с.: *ајдын* (ишыглы, ајлы вә шүбһәсиз, ашкар), *ајналы* (ајнасы, күзкүсү, ја шүшәси олан вә мәнзәрәли), *алчаг* (бәстәбој, боју көдәк вә рәзил, шәрәфсиз, намәрд), *ачыг* (гапалы олмајан, өртүлү олмајан вә булудсуз, ајдын тәмиз), *ач* (ачлыг һисс едән, јемәјә еһтијачы олан, гарныбош вә лүт, јохсул, јурдсуз), *ачы* (дили-ағзы јандыран вә фәлакәтли, мәшәггәтли, әзијјәтли), *башсыз* (башы олмајан, ағылсыз, кич, ахмаг вә бөјүксүз, саһибсиз), *бич* (рәсми никаһда олмајан ата-анадан доғулмуш ушаг вә чох һијләкәр, фәнд-

кир), *бөјүк* (кәмијјәтчә, өлчүчә јекә вә даһа, улу), *вәһши* (ибтидаи һалда олан вә азғын, гудурмуш, габа), *гансыз* (ганы аз олан, зәиф вә рәһмсиз, инсафсыз, гәддар), *гызғын* (чох исти, гајнар, јандырычы вә чошғун, һәрарәтли, еһтираслы), *дири* (саг вә бишмәмиш, бәрк), *дузлу* (дузу чох олан хөрәк, јемәк вә гәшәнк, мәлаһәтли адам), *дүз* (һамар, сығаллы вә садиг, вәфалы, е'тибарлы), *јүнкүл* (чәкиси аз олан вә вечсиз, бекара), *лүт* (чылпаг, палтарсыз вә касыб), *улу* (бөјүк, мөһтәшәм вә гәдим), *үзлү* (халис сүд һаггында вә һәјасыз, сыртыг) вә с. сифәтләр дилимиздә чохдур.

Чохмә'налы сифәтин дә әсил тәбиәти чүмлә дахилиндә, мәтндә өзүнү там шәкилдә бүрузә верир. Мәсәлән, *ағыр* сөзү дилимиздә мүхтәлиф мә'налара маликдир. Онун илкин мә'насы бөјүк чәкиси, вәзни оландыр: м ә с.: *ағыр јүк, ағыр даш, ағыр чамадан* вә с. Лакин һәмин сифәт мүхтәлиф мәчази мә'налар да ифадә едир: м ә с.: күчлү, шиддәтли. Онун чох ағыр әли вар; 2) чәтин: Бу иш чох *ағыр* ишдир; 3) әзијјәтли, әзаблы, мәшғәгәтли: Ән *ағыр* илләрдә бөјүк Ленинин шанлы бајрағыны гојмадын јерә (С. В ү р ғ у н); 4) бәрк, дәрин: Сәһәрин *ағыр* јухусундан ојанан кими ач-сусуз һалда трактора минди (һ. М е һ д и); Чүнки Рзагулунун нәфәси чох *ағыр* вә тә'хирлә чыхырды (М. С. О р д у б а д и); гәлиз, кәсафәтли, пис ијләнән, нәфәси чәтинләшдирән, дарыхдырычы, дөзүлмәз: Отағын чох *ағыр* һавасы вар; 7) гылыгсыз, пис, јолакетмәз, дејинкән: О олдугча *ағыр* хасијјәтлидир; 8) тәмкинли, вүгарлы, чидди: Назназ бу фикирдә иди ки, Гарашын јахшы кәләчәји вар, ағыллыдыр, *ағырдыр,* ишбиләндир, сағлам вә кәнчдир (М. И б р а һ и м о в); 9) тохунан, гәлби инчидән, үрәк сындыран: *Ағыр* сөз үрәји инчидәр; 9) көк, јоғун, әтличанлы: *Ағыр* бәдән; 10) баһалы, гијмәтли: Тәбризә Русијадан тичарәт малы кәтириләчәкдир. Кәтирилсә дә, чох *ағыр* гијмәтә дурачагдыр (М. С. О р д у б а д и).

Көрүндүју кими, әсас мә'надан башга бу сөзүн, демәк олар ки, бүтүн мә'налары мәчазидир, лакин бир-бири илә сых бағлыдыр. Һамысынын да өзәји илкин мә'надыр. Бу чүр сифәтләрлә дилимиз олдугча зәнкиндир.

СӨЗҮН МӘЧАЗИ МӘ'НАСЫ

Дилдә сөзләрин әксәријјәти чохмә'налыдыр. Сөз әсас илкин мә'на билдирмәклә јанашы, мәчази мә'на да ифадә едир. Сөзүн әсас һәгиги мә'насы билаваситә бу вә ја дикәр әшја, һадисәни адландырмаг үчүн ишләнир вә мәһз буна көрә дә она дилчиликдә чох вахт номинатив мә'на дејилир: мәс.: *дәмир, гол, баш, јува, ајаг, боғаз, түлкү* вә с. Номинатив мә'на сөзүн башга мә'налары, хүсусән мәчази мә'насы үчүн әсас

верә биләр. Белә ки, һәмин сөз зәрурәт нәтичәсиндә башга әшја вә ја һадисәләри дә адландырмаг үчүн ишләдиләр. Бу исә ассосиасијанын нәтичәсиндә мүмкүн олур. Белә ки, әшјалар вә һадисәләр арасында мүәјјән әлагәләр әсасында ејни сөз бир нечә предметин ады ола биләр. Јә'ни сөзләрин мәчази мә'на кәсб етмәсиндә әшја, һадисә, һәрәкәт, кејфијјәт вә с. арасында мәкан, заман, васитә вә хүсусән бәнзәјиш кими мүхтәлиф әлагәләрин варлығы вачиб шәртләрдәндир[221].

Сөзүн һәгиги вә мәчази мә'налары арасында узаг вә ја јахын әлагәләрин олмасы зәруридир. Һәмин әлагәләрин варлығы мәчазларын әмәлә кәлмәсинә имкан јарадыр. Јалныз ики мә'нанын (һәгиги вә көчүрмә) мөвчудлуғу әсасында мәчаз әмәлә кәлир. Мәсәлән, бир шәхсин мәһкәм ирадә саһиби, сарсылмаз бир шәхс олдуғуну гејд етдикдә, «дәмир ирадәлидир», јахуд «полад ирадәлидир» ифадәләри ишләнир. Ајдындыр ки, *дәмир* вә *полад* сөзләри бу тәркибләрдә өз һәгиги мә'наларында јох, мәчази мә'нада ишләнмишдир. Белә ки, *дәмирә, полада* мәхсус олан мәһкәмлик кејфијјәти бәнзәјиш вә мүгајисә јолу илә инсан характерини гијмәтләндирмәк мәгсәдилә онун үзәринә кечирилмишдир. Беләликлә дә, мәчази мә'на әсас мә'на үзәриндә јаранмышдыр.

Сөзүн илкин, һәгиги мә'насы мәтнсиз ајдындырса, онун әсил тәбиәти, чохмә'налылығы, мәчази мә'насы чүмлә васитәсилә, мәтн чәрчивәсиндә өзүнү бүрузә верир. Бу барәдә рус дилчиси Д. Н. Кудрјавски һаглы олараг јазыр: «Һеч бир вахт унутмамалыјыг ки, сөзүн јашадығы вә дәјишдији атмосфер нитг атмосферидир. Буну нәзәрә алмасаг, сөзүн тәбиәтини ајдынлашдыра билмәрик»[222]. Әксинә, бу вә ја дикәр сөз башга сөзләрлә биркә ишләнәрәк мүхтәлиф мә'налар кәсб едир. Мәсәлән, *јува* сөзүнүн әсил мә'насы мәтнсиз дә ајдындыр. Лакин мәтндән асылы олараг *јува* сөзүнүн мә'насы дәјишир вә һәмин сөз мүхтәлиф әшјалары адландыра билир. Бу исә бәнзәјиш, мүгајисә илә әлагәдар мүмкүн олур. Мәтн чәрчивәсиндә сөз мүхтәлиф мәчази мә'наларда чыхыш едир. Ашағыдакы мисаллар буна сүбутдур:

Ә ш р ә ф б ә ј:—Ола билмәз ки, адам бирдән-бирә *јувасыны* дағыдыб ушағларыны јетим гоја (Н. Б. В ә з и р о в);

Ф ә р һ а д:—Ултуматумун вахты гуртарды, јолдашлар. Ирәлијә! *Әксингилаб јувалары* үзәринә һүчума! (Ә. М ә м м ә д х а н л ы);

Итил көзләримдән биваһә јарым!
Кет атыл мурдарын ган гучағына,
Зүлм јувасына—од очағына (С. В ү р ғ у н).

---

[221] Ә. Д ә м и р ч и з а д ә. Азәрбајчан дилинин үслубијјаты. Бакы, 1962, сәһ. 151.

[222] Д. Н. К у д р я в с к и й. Введение в языкознание. Юрьев, 1912, сәһ. 10.

Көрүндүjү кими, мәтндән асылы олараг *jува* сөзү өз мә'насыны дәjишмиш, мүхтәлиф мәчази мә'наларда ишләнмишдир. Демәли, мәчази мә'наны ajдынлашдырмагда мәтнин, чүмләнин ролу бөjүкдүр.

Бунунла белә, мәтндән асылы олмасына бахмajараг, сөзүн икинчи дәрәчәли мә'наларынын мәтн васитәсилә реаллашмасы вә мejдана чыхмасы сөзүн тәбиәти илә әлагәдардыр. Һәмин мә'налар онун семантикасына мәхсусдур, мәтн исә ону ajдынлашдырмаға көмәк едир, онун мә'насыны дәгигләшдирир, конкретләшдирир[223]. Мәһз бу чәһәт сөзүн мүхтәлиф мәчази мә'наларда чыхыш етмәсинә имкан верир. Jухарыда *jува* сөзүнә кәтирдиjимиз мәтнләр буна сүбут ола биләр.

Сөзүн үмумишләк мәчази мә'насы вә ситуатив мәчази мә'насы. Сөзүн мүхтәлиф характерли мәчази мә'налары ола биләр. Бунлардан бир гисми үмумишләк олдуғу һалда, мүәjjән бир гисми дә ситуатив, фәрди маһиjjәтә маликдир. Дилимиздә сабитләшмиш, бүтүн коллектив тәрәфиндән гәбул едилмиш вә кениш шәкилдә jajылмыш мәчази мә'на сөзүн үмумишләк мәчази мә'насыдыр. Мәчази мә'на мүәjjән конкрет шәраитә уjғун jаранмышса, она ситуатив мәчази мә'на дejилир. Һәмин мәчази мә'на сөзүн семантик гурулушуна дахил олмур вә jалныз мүәjjән шәхс тәрәфиндән бу вә ja дикәр шәраитә уjғун ишләнир. Шүбһәсиз, ситуатив, jахуд фәрди мәчази мә'на даһа чох образлы дилдә—бәдии үслубда әмәлә кәлир вә чох заман мүәjjән бир сәнәткарын үслубунун фәргләндиричи амили кими гиjмәтләндирилир. Фикримизи ашағыдакы мәтнләр үзрә ajдынлашдыраг:

Чар ордусу үчүн *гола* ajрылмышды (М. С. О р д у б а д и);

Jолдаш полковник, онлар үч *гол* илә һүчум едирләр (һ. М е һ д и); *Минбәрин голларыны* jапышган илә сувармышлар (М. С. О р д у б а д и); *Ағачын голлары* дүз пәнчәрәмизә узаныр (шифаһи нитгдән):

Инсанлар,
аловлар, өлүмләр ичиндән кечиб,
үмидин голларыны ачын,
сәһәрин jолларыны ачын! (Р. Р з а).

Көрүндүjү кими, *гол* сөзү чохмә'налы сөздүр. Мәтндән асылы олараг о, мүхтәлиф мә'наларда ишләнмишдир: биринчи дөрд чүмләдә онун мәчази мә'насы дилдә сабитләшмишдир, үмумишләкдир, бешинчи мисалда исә ситуативдир, фәрдидир.

Мәчазларын һәр ики нөвү дилдә фajдалы нитг васитәси кими чыхыш едир. Мәчазлар дилин ифадәлилик имканларыны күввәтләндирән, лүғәт тәркибини зәнкинләшдирән, терминоложи лексиканын артмасына көмәк едән бир васитәдир. Ситуатив мәчазлар күчлү бәдии тәсвир васитәсидир.

[223] С. Д. К а ц н е л ь с о н. Содержание слова, значение и обозначение М.—Л., 1965, сәһ. 38.

Мүәjjән шәраитдән асылы олараг ситуатив мәчази мә'нанын үмумишләк мәчази мә'наjа чеврилмәси мүмкүндүр. Лакин бу һеч дә үмумишләк мәчази мә'на вә фәрди мәчази мә'на арасындакы принсипиал фәрги инкар етмир. Сөзүн үмумишләк мәчази мә'налары баш вә дикәр әлавә мә'налары илә бирликдә онун полисемантик структуруну тәшкил едир. Ситуатив, фәрди мәчази мә'на исә бу вә ja дикәр jазычы тәрәфиндән бәдии тәсвир васитәси кими jараныр вә онун бәдии үслубунун мәһсулу олараг галыр.

МӘЧАЗЫН НӨВЛӘРИ

Мәчазлашма олдугча мүрәккәб бир һадисәдир. Белә ки, бир әшjанын ады дикәринин үзәринә мүхтәлиф характерли әлагәләр нәтичәсиндә кечә биләр. Бу чәһәт исә артыг мәчазын рәнкарәнк формалара малик олдуғуну көстәрир.

Филолокиjада мәчазын нөвләри һаггында ваһид бир бөлкү jохдур. Һәлә антик дөврләрдән башлajараг индиjә гәдәр алимләр арасында мәчазын формалары барәсиндә мүбаһисә давам етмәкдәдир.

Мүасир филолокиjада мәчаз, әсасән, метафора, епитет, аллегориja, тәчәссүм, метонимиja, синекдоха адлы нөвләрә ajрылыр[224]. Бунунла белә, бир сыра әсәрләрдә мәчазын сырасына мүгajисә вә кинаjә[225], бә'зиләриндә исә[226] һәтта тәшбиһ, мүбалиғә, рәмз, антономазиja, перифраз да дахил едилир[227].

Адәтән, мәчазларын ән мәһсулдар формасы метафора һесаб едилир. Бәдии үслубда исә метафора мәчазын ән образлысыдыр. Метафоранын ардынча метонимиja, синекдоха кәлир. Һәмин мәчазлар полисемиjанын әсас нөвләри олуб, дилин лексик фондуну зәнкинләшдирән, онун ифадәлилик имканларыны артыран вaһидләр кими чыхыш едир.

Һәр үч истилаһ jунан дилиндән көтүрүлмүш вә үмуми филолокиjада гәбул едилмишдир. Белә ки, метафора «көчүрмә» мә'насында олан metaphora, метонимиja, jенидән адландырма, «ад дәjишмә» мә'насында ишләдилән metanimia, синекдоха

[224] Бах: Л. В. Щ е п и л о в а. Введение в литературоведение. М., 1956; М. Ф. Г о л о в е н ч е н к о. Введение в литературоведение, М., 1964; А. Т. Р у б а й л о. Художественные средства языка. М., 1961; И. А. Ч и ж и к-П о л е й к о. Стилистика русского языка. Воронеж, 1964 вә с.

[225] Ю. Р. Г е п н е р. Очерки по общему и русскому языкознанию. Харьков, 1959.

[226] И. Р. Г а л ь п е р и н. Очерки по стилистике английского языка. М., 1958.

[227] Л. И. Т и м о ф е е в. Теория литературы, М., 1948; Г. Л. А б р а м о в и ч. Введение в литературоведение. М., 1956; М. Р ә ф и л и. Әдәбиjjат нәзәриjjәсинә кириш. Бакы, 1958; Ә. Д ә м и р ч и з а д ә. Азәрбajчан дилинин үслубиjjаты, Бакы, 1962 вә с.

«фәрз етмә» мә'насыны билдирән synegdocheo сөзләриндән әмәлә кәлмишдир.

Дилин лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәсиндә мүхтәлиф сащәләр үзрә терминоложи лексиканын әсас мәнбәләрдән бири олмасына бахмајараг, мәчаз вә онун нөвләри түрколокијада вә һәмчинин Азәрбајчан дилчилијиндә мүкәммәл шәрһ едилмәмишдир. Бу мәсәләјә јалныз сон илләр мүхтәлиф түрк дилләриндә мүәјјән дәрәчәдә фикир верилмәјә башланмышдыр. Белә ки, бир сыра әсәрләрдә мәчазлар хүсуси бөлмәдә ишыгландырылмыш[228] ајрыча тәдгигат објекти кими дә ишләнмишдир[229].

Азәрбајчан дилчилијиндә М. Һүсејнзадә «Мүасир Азәрбајчан дили»[230] китабында, Н. Мәммәдов «Дилчилијин әсаслары»[231] адлы әсәриндә чохмә'налы сөзләрдән бәһс едәркән бу мәсәләјә тохунмушлар. Ә. Дәмирчизадә «Азәрбајчан дилинин үслубијјаты»[232] китабында бу мәсәләјә даһа кениш јер вермиш, илк дәфә олараг мәчазы семантик-үслуби категорија кими гијмәтләндирмишдир.

Сөзүн мәчази мә'на кәсб етмәси дилдә мүрәккәб бир һадисәдир. Мәчаз һәм лексик-семантик, һәм дә семантик-үслуби категоријадыр. Әкәр биринчи тәрәфи лексикада шәрһ едилмәлидирсә, икинчи тәрәфинин тәдгиги дилчилик үслубијјатынын үзәринә дүшүр[233].

Мараглыдыр ки, филолокијада мәчазын шәрһи илә мәшғул олмуш алимләр биринчи нөвбәдә метафораны тәдгиг етмәјә чалышмышлар. Бу да тәбии олараг ондан ирәли кәлир ки, метафора мәчазын мә'налы нитг ваһиди олмагла бәрабәр, лүғәт тәркибини зәнкинләшдирән бир васитәдир. Одур ки, мәчазын дикәр нөвләриндән фәргли олараг, метафора даһа чох диггәти чәлб етмишдир. Белә ки, метафора мүстәгил тәдгигат објекти кими хүсуси шәкилдә ишләнмишдирсә[234], метонимија

228 Бах: Г. Мусабаев. Современный казакский язык. Алма-Ата, 1959. Современный татарский литературный язык. Казань, 1970.

229 Б. Хасанов. Метафорическое употребление слов в казахском языке, канд. дисс., Алма-Ата, 1964; Б. Барлыбаев. Расширение и сужение значений слов в казахском языке, канд. дисс., Алма-Ата, 1964; Е. Бердимуратов. Очерки лексикологии современного каракалпакского литературного языка, канд. дисс., Ташкент, 1964.

230 М. Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајчан дили, Бакы, 1954, сәһ. 9.

231 Н. Мәммәдов. Дилчилијин әсаслары, Бакы, 1961, сәһ. 95.

232 Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајчан дилинин үслубијјаты, Бакы, 1962, сәһ. 151.

233 Бах: А. И. Ефимов. Стилистика художественной речи, М., 1961, сәһ. 121.

234 Бах: К. Д. Дондуа. Метафора в широком смысле и метафора поэтическая, сб. «Язык и мышление», изд. АН СССР, т. IX, 1940; М. П. Кипяткова. Роль метафоры в обогащении и развитии словарного состава современного французского языка, канд. дисс., М., 1950; Е. Розенблюм. К вопросу о метафоре и ее роли в языке на основании некоторых произведений Дж. Голсуорси, канд. дисс., М., 1951; А. С. Литвиненко.

вә синекдоха јалныз лексиколокија, үслубијјат вә әдәбијјат нәзәријјәсинә даир норматив китабларда бир бәһс кими ишыгландырылмышдыр.

Метафора

Метафора мәчазын ән мәһсулдар вә кениш јајылмыш нөвүдүр. Метафоранын әмәлә кәлмәси тәфәккүрүн мүхтәлиф әшја вә һадисәләр арасында мөвчуд олан гаршылыглы әлагәләри дәркетмә бачарығы илә бағлы бир һадисәдир. Һәмин әлагәләрин мөвчудлуғуну марксизм нәзәријјәси дәфәләрлә гејд етмишдир. В. И. Ленин јазыр: «Һәр бир ајрыча башга бир нөв ајрычаларла (шејләрлә, һадисәләрлә, просесләрлә) минләрчә кечидләр васитәсилә әлагәдардыр вә и. а.»[235]. Мәһз һәмин хүсусијјәт бир әшја вә һадисәнин адыны башгасының ады кими ишләтмәјә имкан верир. Демәли, метафоранын әмәлә кәлмәси бу вә ја дикәр әшја вә ја һадисә адынын бәнзәјиш, мүгајисә, охшарлыг ассосиасијасы нәтичәсиндә башгасының үзәринә кечирилиб ишләнмәси илә бағлыдыр. Дил үчүн бу, олдугча әлверишли бир һадисәдир. Чүнки варлығын әшја вә һадисәләри дилдә олан сөз еһтијатындан гат-гат артыгдыр. Метафорик мәчазлашма нәтичәсиндә әмәлә кәлән мә'налар исә һәмин објектләрин ады кими ишләнә билир.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, бир шејин ады о биринин үзәринә көчүрүлдүкдә, һәмин објектә хас олан бүтүн чәһәтләр јох, јалныз әламәтләрдән бири, бә'зи һалларда да бир нечәси нәзәрә алыныр вә мәһз онун әсасында дикәр објект үчүн дә истифадә едилә билир. Мәсәлән, *түлкү* сөзү һејван адыдыр. Һәмин һејвана мәхсус сәчијјәви хүсусијјәтләр бичлик вә һијләкәрликдир. Бу әламәтләр мүәјјән шәхсдә өзүнү бүрузә вердикдә ону *түлкү* сөзү илә характеризә етмәк олур.

Белә ки, А. А. Реформатскинин дүзкүн гејдинә көрә «һәмин просес нәтичәсиндә әшја дәјишир, лакин анлајыш там мә'нада дәјишмир: метафорик дәјишмә заманы әввәлки әламәтләриндән бири галыр»[236].

Филолокија елминдә метафора әсасән бәдии тәсвир васитәси кими гијмәтләндирилир. Доғрудур, образлы орижинал метафоралар бәдии јарадычылыгда гүввәтли ифадә вә тәсвир васитәсидир. Лакин метафораны јалныз бәдии дилин васитәси

Термин и метафора, Учен. зап. т. VIII, 1-й МГПИИЯ, М., 1954; А. В. Бельский. Метафорическое употребление существительных. Учен. зап. МГПИИЯ, т. VIII, 1954; Ю. Л. Лясота. Метафоризация как один из основных законов развития словарного состава языка, Учен. зап. Дальневосточного Гос. Унив., вып. 1, 1957 вә с.

235 В. И. Ленин. Диалектика мәсәләсинә даир, Әсәрләри, 4-чү нәшр, 38-чи чилд, Бакы, 1964, сәһ. 383.

236 А. А. Реформатский. Введение в языковедение, М., 1955, сәһ. 51.

һесаб етмәк дүзкүн олмаз. Бу һагда алман дилчиси К. Паул чох дүзкүн олараг јазыр: «Метафора елә бир шејдир ки, о зәрури шәкилдә инсанын тәбиәтиндән ирәли кәлир вә нәинки поетик нитгдә, һәтта вә ән әввәл, образлы ифадәләрә вә парлаг епитетләрә һәвәслә мүрачиәт едән халгын мәишәт-данышыг нитгиндә әмәлә кәлир»[237]. Доғрудан да, метафора јалныз бәдии дилин јох, үмумијјәтлә, инсан тәфәккүрүнүн мәһсулудур. Дилин категоријаларындан биридир[238].

Метафоранын әмәлә кәлмәси вә нөвләри. Метафоранын әмәлә кәлмәси үчүн ән чанлы вә парлаг тәсәввүрләр истифадә едилир. Метафоранын бүтүн нөвләрини садаламаг чәтиндир вә мүмкүн дејилдир. Лакин ән кениш јајылмыш формаларыны гејд етмәк олар. Һәмин формалар ашағыдакы бәнзәјиш вә көчүрүлмәләр нәтичәсиндә мејдана чыхыр:

а) заһири чәһәтдән мүхтәлиф әшјаларын бәнзәјиши нәтичәсиндә, јә'ни формача: адамын бурну—*ајаггабынын бурну*, ағачын көкү—*дишин көкү*, ушағын голу—*чајын голу*, адамын ајағы—*масанын ајағы*, адамын башы—*ағачын башы*, адамын диши—*чархын диши* вә с.

б) дахили әламәт вә кејфијјәтинә көрә: бош габ—*бош сөз//бош вә'дә//бош гәлб*, јумшаг дөшәк—*јумшаг һава*, ширин чај—*ширин сөһбәт//ширин вә'дә//ширин сөзләр*, ачы бибәр—*ачы сөз//ачы дүшүнчәләр//ачы дил//ачы төһмәт* вә с. Бу типли мәчазлар чансыз әшјаларын бу вә ја дикәр хүсусијјәтләри охшарлыг нәтичәсиндә инсан вә үмумијјәтлә, чанлыларын үзәринә көчүрүлмәси илә әлагәдар әмәлә кәлмишдир; мәсәлән, назик кағыз—*назик адам//назик сәс//назик һиссләр*, јумшаг диван—*јумшаг адам*, бош габ—*бош адам*, дузсуз хөрәк—*дузсуз адам*, дузлу хөрәк—*дузлу адам*, газан гајнајыр— *ган гајнајыр*, ағач јаныр—*үрәк јаныр* вә с.

в) чанлылара мәхсус олан хүсусијјәтләр чансыз әшјаларын үзәринә кечирилир: мәс.: *доғмаг, ахсамаг, кәлмәк, јатмаг* вә с. бу кими фе'лләр буна сүбутдур: *ај доғур, ишләр ахсајыр, өлүм кәлир* вә с.

Мүхтәлиф һејван вә гуш адлары әсасында охшарлыг вә саир ассосиасијаларла әлагәдар (охшатма, гарғыш вә с.) гүвәтли експрессив чаларлар билдирән метафоралар јараныр. М ә с.: *ешшәк* (ганачагсыз), *гојун* (ахмаг), *илан* (зәһәрли, мәкрли), *ајы* (кобуд) вә с. Бу чүр метафоралар емосионал-гијмәтверичи характерә малик олуб, чанлы данышыг нитгиндә кениш шәкилдә ишләнир.

Һејван вә гуш адларынын бә'зиләри охшатма, мүрачиәт експрессијасы мәгсәдилә истифадә едиләндә дә метафоралар әмәлә кәлир: мәс.: *гузум, гушум, сонам, көјәрчиним* вә с.

237 Герман П а у л ь. Принципы истории языка. Изд-во иностр. лит. М., 1960, сәһ. 114.

238 Б. М е й л а х. Метафора как элемент художественной системы, сб. «Вопросы литературы и эстетики», Л., 1958, сәһ. 197.

Беләликлә, гүввәтли үмумиләшдирмә нәтичәсиндә бир әшјанын хүсусијјәтләри әсасында дикәр предметләри адландырмаг олур.

Гәләм сөзүнүн әсас мә'насы мәтнсиз белә ајдындыр. Мүгајисә вә ассосиасија нәтичәсиндә, һәмин сөз сифәт вәзифәсиндә дә ишләнир. М ә с.: гәләм гашлы. Бу чүр бирләшмәјә тез-тез фолклорда, поетик нитгдә, данышыгда раст кәлмәк олур:

Гәләм гашлы, хумар көзлү бу дилбәр
Динмәсә дә үрәјимдә сөзү вар (С. В ү р ғ у н).

Көрүндүју кими, һәр бир метафорада кизли мүгајисә вар. Метафоранын бу хүсусијјәти бә'зи алимләрә ону гысалдылмыш мүгајисә һесаб етмәјә әсас верир. Лакин һәмин фикирлә тамамилә разылашмаг олмур. Чүнки «метафоралар тәшбиһә нисбәтән даһа гүввәтли тә'сир јарадыр. Бурада максимум јығчамлыг нәзәри чәлб едир»[239]. Әлбәттә, бә'зи метафоралар чох асанлыгла мүгајисәјә чеврилә биләр. Бу чәһәт әсасән тәсвири, гијмәтверичи метафоралара мәхсусдур. Мәсәлән, бич, һијләкәр адамы *түлкү* адландырдыгда метафора әмәлә кәлир, лакин «түлкү кими һијләкәрдир» ифадәси бир шәхс һаггында дејиләндә—мүгајисәдир; јахуд «мәрмәр синә»—метафорик епитетдир, «синәси санки мәрмәрдир» дејәндә исә—мүгајисәдир. Бунунла белә, бу чүр чеврилиш һәмишә мүмкүн олмур. Мәсәлән, мәчазлашма нәтичәсиндә әмәлә кәлмиш терминоложи характерли метафорик сабит бирләшмәләриндән һеч заман мүгајисә дүзәлтмәк олмур. М ә с.: *дағын әтәји, сүдүн үзү, чајын голу, чарпајынын ајағы* вә с. Образлы сәчијјәјә малик метафорик бирләшмәләри дә мүгајисәјә чевирмәк олмур; М ә с.: *ешгин чырағы, азадлығын күнәши, инсанлығын баһары* вә с.

Илк бахышда бир-бириндә бәнзәјән мүгајисә илә метафора чидди әламәтләри илә бир-бириндән фәргләнир: 1) мүгајисә јалныз һәгиги мә'нада, метафора исә мәчази мә'нада ишләнир; 2) мүгајисә ики објекти бир-бириндән фәргләндирмәк демәкдир, метафора онларын бир сөзлә ифадә олунмуш синтезидир; 3) метафора сөзләрин семантик инкишафына хидмәт едир, бу чәһәт мүгајисәјә мәхсус дејил; 4) метафоранын поетик кејфијјәти мүгајисәдән фәргләнир: метафора—образ јарадыр, мүгајисә силлокизмдир; 5) мүгајисә көмәкчи сөзләрә дә мәхсусдур, метафора јох[240]. Мәһз һәмин маддәләр нәзәрә алынса, метафораны мүгајисәдән ајырмаг асан олар.

Метафораны илк дәфә мүәјјәнләшдирән вә ону һәмин термин васитәсилә адландыран гәдим јунан алимләри олмушлар. Метафоранын тәбиәтини дә биринчи нөвбәдә Аристотел тә'јин етмишдир. Антик дөвр алимләри метафораны сөзүн семантикасы илә бағлы бир һадисә кими гијмәтләндирмиш, тәбиәтини

239 М у с а А д и л о в. Р. Рзанын дили вә үслубу һаггында бә'зи гејдләр. «Азәрбајчан» журналы, № 2, 1963, сәһ. 213.

240 Бах: Б. Х а с а н о в. Көстәрилән әсәри, сәһ. 10.

дәриндән өјрәниб әмәләкәлмә јолларыны, дилдәки әһәмијјәти вә үслуби ролуну дүзкүн шәрһ етмишләр. Аристотел метафоранын әмәлә кәлмәсини мүхтәлиф әшја вә һадисәләр арасындакы бәнзәјиши көрмәк вә онлар васитәсилә адлары олмајан әшјалара ад верилмәси илә бағлылығыны гејд етмишдир[241]. Гәдим рома алими Квинтилиан исә метафораны мәчазын ән көзәли һесаб етмәклә бәрабәр дили зәнкинләшдирән бир амил кими гијмәтләндирмишдир: «Метафора, јахуд мә'на көчүрүлмәси нитги көзәлләшдирмәклә бәрабәр, исимсиз әшјалара ад да верир»[242].

Бир термин кими метафора һәм дилчиликдә, һәм дә әдәбијјатшүнаслыгда ишләнир. Лакин һәр ики елмдә бу истилаһ алтында мүхтәлиф анлајышлар нәзәрдә тутулур. Белә ки, дилчиликдә бу термин бәнзәјиш вә охшарлыг нәтичәсиндә әмәлә кәлән предметләрин адларыны, әдәбијјатшүнаслыгда исә һәмин просес нәтичәсиндә јаранан тәсвири васитәләри билдирир. Метафора васитәсилә бәдии јарадычылыгда јазычы јығчам вә ифадәли формада бу вә ја дикәр һадисәни тәсвир едир вә сәчијјәләндирир, мүәјјән хүсусијјәтләрини ифадәли бир шәкилдә ачыб көстәрир. Бәдии дилдә метафора образ јаратдығы үчүн үслуби рол ојнајыр. Бурада онун истифадәси бирчә дәфә мүәјјән шәраитә ујғун өзүнү көстәрир. Бәдии јарадычылыгда онун мејдана чыхмасы јазычынын үслубу, әсәрин жанры вә тематикасы, һабелә сәнәткарын фантазијасы илә бағлыдыр. Одур ки, бәдии әдәбијјатда метафораларын әксәријјәти үмумдил характерли јох, фәрди сәчијјә дашыјыр. Мәсәлән, ашағыдакы чүмләләрдә тәсадүф олунан метафоралар дилин лүғәт тәркибинә дахил дејил, мүәјјән чүмлә чәрчивәсиндән кәнара чыхмыр.

Мән билмирәм
һансы дәгиг тәрәзи
Көзләрдәки *тәәссүфүн*
ағырлығыны чәкәр? (Р. Р з а);
Гәләм дилә кәләр,
Кағыз јорулар (С. В у р ғ у н);
Бухаг дүјмәләниб
Кағыздан бәјаз (А ш ы г Ә л ә с к ә р).

Метафоранын сәчијјәсини, ишләнмә даирәсини, сабитлији вә гејри-сабитлијини нәзәрә алараг алимләр онлары ики бөјүк група ајырырлар: 1) үмумишләк метафора; 2) поетик, јахуд үслуби метафора.

Биринчи група дилимиздә артыг сабитләшмиш сөз вә истилаһлар аиддир ки, онларын тәдгиги дилчилијин лексиколокија саһәси илә бағлыдыр. Икинчи група исә бәдии нитгдә образлылыг јаратмаг мәгсәдилә әлагәдар әмәлә кәлән, бир чох һалларда фәрди-бәдии јарадычылығын мәһсулу кими мејдана чыхан метафоралар аиддир. Бу чүр метафоралар үслубијјатын тәдгигат објектидир.

М е т а ф о р а н ы н г у р у л у ш ч а н ө в л ә р и. Гурулуш е'тибарилә метафора ики чүр олур: садә вә мүрәккәб.

Садә метафоралар бир лексик ваһидин мәчазлашмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Һәмин ваһидләр, әсасән, конкрет анлајыш билдирән үмумишләк сөзләрдир. Семантикасына көрә бу сөзләр ашағыдакы груплара бөлүнүр: а) һејван, гуш вә һәшәрат адлары: һејван адларындан ән чох *пәләнк, аслан, илан, гурбаға, тысбаға, чанавар, түлкү, гојун, гузу, марал, чејран, өкүз, ит, көпәк, ешшәк* вә һәмин сөзләрә семантик чәһәтдән јахын олан *сүрү* сөзү, гуш адларындан *тәрлан, бүлбүл, сона, көјәрчин, товуз, бајгуш, гарға, һачылејләк,* һәшәрат адларындан исә ән чох *һөрүмчәк, тахтабити, әгрәб* сөзләри метафора кими ишләнә билир.

Һәмин сөзләр ассосиасија нәтичәсиндә метафора шәкли алыр. Јә'ни бу вә ја дикәр һејван, гуш вә һәшәрата мәхсус чәһәтләр мүәјјән бир шәхсдә өзүнү бүрузә вердикдә һәмин һејван, гуш вә ја һәшәратын ады шәхсин үзәринә көчүрүлүр. Бу типли метафоралар гијмәтверичи функсија дашыјыр; м ә с.: бич//һијләкәр адам—*түлкү,* чәсарәтли//гочаг адам—*аслан//шир//пәләнк,* горхаг адам—*довшан,* зәһәрли//әтиачы//мәкрли адам—*илан,* динч//сакит//зәрәрсиз адам—*гузу* вә с. Фикрин јығчам вә емосионал-експрессив шәкилдә ифадәсинә хидмәт едән һәмин метафоралар дилимизин вә хүсусилә чанлы данышыг нитгинин гүввәтли ифадә васитәсидир. Һәмин метафораларын әсас хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, онлар ики вәзифәдә чыхыш едир: номинатив вә гијмәтверичи. М ә с.: *аслан*—чәсарәтли (атрибут)—адам (субјект), *сона*—көзәл (атрибут)—гадын (субјект) вә с. Көрдүјүмүз кими, субјект һәмишә инсан мәфһуму билдирән сөзлә ифадә едилир. В. В. Виноградов белә метафоралары «мәһсулдар гијмәтверичи» адландырыр[243].

Адәтән, бу чүр метафоралар олдугча емосионал вә експрессивдир. Бу да онларын гијмәтверичи характериндән ирәли кәлир. Емосионал гијмәтверичилик кејфијјәти бу типли метафоралары шәхси мүнасибәтләрин ифадәси үчүн әлверишли едир.

Гејд едилән хүсусијјәтләр бу чүр метафоралардан кениш шәкилдә һәм данышыг дилиндә, һәм дә бәдии үслубда, хүсусилә халг јарадычылығында (аталар сөзләри, идиомлар вә с.) истифадә етмәјә шәраит јарадыр. Мәһз белә метафоралар васитәсилә бу вә ја дикәр шәхси һәртәрәфли характеризә етмәк, онун мәнфи вә ја мүсбәт чәһәтләрини, физики вә мә'нәви кеј-

241 Античные теории языка и стиля. М.-Л., 1936, сәһ. 158.
242 М а р к Ф а б и й К в и н т и л и а н. 12 книг риторических наставлений, сәһ. 41.
243 В. В. В и н о г р а д о в. Основные типы лексических значений слова, ВЯ., 1953, № 5, сәһ. 24.

фиҗҗәтләрини ајдынлашдырмаг олур. Гијмәтверичи метафоралар динамик, парлаг вә ифадәли шәкилдә өз функсијасыны јеринә јетирир. Бу чүр метафоралар хүсусән бир мәтн чәрчивәсиндә гаршылашдырылдыгда субјект образлы шәкилдә сәчиҗҗәләнмиш олур. Ашағыдакы бир нечә мисал буну көстәрир:

1-чи һаҗдуд *(Рә'наны көстәрәрәк Арифә)*:—Бир *түлкүјә* бах! Һеч сәнинчин лаҗигдирми өјлә бир *көјәрчин* (Һ. Ч а в и д).

Бу мисалда ики гијмәтверичи метафора гаршылашдырылмышдыр. *Түлкү* вә *көјәрчин*. Биринчиси һиҗләкәр, о бири исә көзәл, инчә бир шәхсин тәсвирини верир.

Бөјүк вәтән бир нәфәслә галхачаг бир чекист кими.
Түлкүләрә вермәјәчәк асланларын јатағыны (С. В у р ғ у н).

Ајдындыр ки, бурада *түлкү* сөзү һиҗләкәр, лакин горхаг дүшмәнләри, *аслан* исә вәтәнини горујан, азадлығы үчүн ганыны әсиркәмәјән гочаг вә чәсарәтли адамлары тәмсил едир.

Басма ајағыны бизим торпаға
Иландан, әгрәбдән јар ола билмәз (С. В у р ғ у н).

Бурада исә *илан* вә *әгрәб* сөзләри зәһәрли, һиҗләкәр дүшмәнин тәмсилидир.

Доғрудур, мәнфи характеризә үчүн, әсасән һејван адлары ишләнир. Лакин һәмин функсијада бә'зи гуш адлары да чыхыш едир: мәсәлән, *бајғуш, гарға, һачылејләк* сөзләри кими. Белә ки, *бајғуш, гарға* мәчази мә'нада мәнһуслуг, уғурсузлуг символу кими, *һачылејләк* јарашыгсыз, чиркин адамын сәчиҗҗәси үчүн истифадә едилир. *Тысбаға, гурбаға* сөзләри дә бир сыра һалларда мәчази мә'нада *һачылејләк* сөзүнүн синоними кими чыхыш едир.

Гијмәтверичи метафоралар башга бир емосија илә дә, мәсәлән, охшама мәгсәдилә дә ишләнир: *гушум, сонам, көјәрчиним, бүлбүлүм, сәрчәм, гузум* вә с.

Бир чох һалларда аталар сөзүнүн семантик мәркәзи гијмәтверичи метафорадыр: мүхтәлиф һејван вә гуш адлары алтында инсан вә онун мүәјјән чизкиләри нәзәрдә тутулур. Мәсәлән, «Ач тојуг јухусунда дары көрәр» аталар сөзүндә тојуг сөзүнүн номинатив функсијасы вә онун «ач, касыб адам» синоними илә әлагәси тамамилә ајдындыр.

б) Битки, мејвә вә ағач адлары: *күл, чичәк, алма, пүстә, бадам, сәрв, јасәмән, палыд* вә с. Доғрудур, бу сөзләр дилимиздә әксәр һалларда сифәт шәклиндә чыхыш едир, бу вә ја дикәр исимлә ишләнәрәк онун кејфиҗҗәт вә хүсусиҗҗәтини мүәјјәнләшдирир. М ә с., *бадам көзлү, күлҗанаг, пүстәағыз* вә с. Лакин бир сыра һалларда һәмин сөзләрдән данышыгда охшама, мүгаичәт мәгсәдилә дә истифадә едилир: м ә с.: *күлүм, чичәјим* вә с.

в) Тәбиәт һадисәләри адларындан туфан вә фыртына кими

сөзләр дә шифаһи нитгдә метафора функсијасында чыхыш едир: м ә с.: туфан//фыртына гопачаг, јә'ни дава//мәрәкә олачаг.

г) Дини-әсатири анлајышлар билдирән сөзләрдән дә мүәјјән бир гисми дилимиздә мәчазлашыр: м ә с.: *әждаһа, иблис, ифритә, шејтан, чадукәр, әчиннә, мәләк* вә с. Бу сөзләр дә метафора функсијасында гијмәтверичи маһиҗҗәтә маликдир. Гүввәтли експрессија вә емосионаллыға малик олан һәмин метафоралар субјектин мүәјјән чәһәтләрини (мәнфи вә ја мүсбәт) лаконик вә образлы шәкилдә көстәрмәјә көмәк едир. Мәсәлән, амансыз, залым, икиүзлү адам һаггында *иблис, шејтан*, чиркин, һиҗләкәр адам һаггында *ифритә*, көзәл, хошхасиҗҗәт, мәлаһәтли инсан һаггында исә *мәләк* метафорасы ишләдилир.

Лакин мәтндә, хүсусән диаложи нитгдә интонасија мәнфи мә'на билдирән сөзә мүсбәт експрессија, мүсбәт сөзләр вә ифадәләрә исә мәзәммәт, төһмәт, истеһза чаларлары верә биләр[244]. Мәсәлән, *шејтан* сөзү бир сыра һалларда ојнаг, дәчәл, шылтаг кими мүсбәт мә'на ифадә едир. Әксинә, *мәләк* сөзү исә ироник-мәнфи мә'нада да истифадә едилә биләр.

Метафорикләшмә просеси дилдә ајры-ајры сөзләрин мәчазлашмасы илә кифајәтләнмир. Адәтән, лексик ваһидләрлә јанашы, дилимиздә мәчази характерли мүрәккәб, јахуд морфоложи-синтактик бирләшмәләр дә әмәлә кәлир. Морфоложи метафоралар әсас нитг һиссәләринин иштиракы сајәсиндә мејдана чыхыр: м ә с.: *ағыр хасиҗҗәт, ајаггабынын бурну, сојуг данышмаг, заман тәләсир* вә с. Бу метафоралар да ассосиасија нәтичәсиндә әмәлә кәлир. М ә с.: *столун ајағы, чајын голу, сүдүн үзү* вә с. дедикдә инсана мәхсус олан хүсусиҗҗәтләр чансыз әшјаларын үзәринә кечир. Бу исә јалныз охшарлыг вә бәнзәјиш илә әлагәдар өзүнү көстәрир. Бә'зи һалларда исә, әксинә, чансыз әшја вә һадисәләрә мәхсус кејфиҗҗәтләр мүгајисә, охшарлыг нәтичәсиндә инсан үзәринә кечирилир: м ә с.: *бош сөһбәт, бош адам, түстүләнә-түстүләнә галмаг, јана-јана галмаг* вә с. Дилчиликдә бу чүр метафоралара бә'зән синестетик[245] метафоралар да дејилир[246]. Һәмин термин морфоложи метафораларын тәбиәтинә там мә'нада ујғундур. Чүнки бу чүр метафораларда лексиканын мүхтәлиф семантик лајларына аид анлајышлары бирләшәрәк ишләнир. Ашағыдакы мисал фикримизи тәсдиг едир:

---

244 Бах: Д. Н. Ш м е л е в. Экспрессивно-ироническое выражение отрицания и отрицательной оценки в современном русском языке, ВЯ, № 6, 1958, сәһ. 63.

245 Һәмин термин мәншә е'тибарилә јунан сөзүндән әмәлә кәлмишдир (sinestezija «ујушма» демәкдир).

246 Бах: В. И. А н д р у с е н к о. О синестетических метафорах в языке Н. В. Гоголя, сб.: «Очерки по русскому языку и стилистике», Саратов, 1967, сәһ. 130—135.

О (Хосров) өз мәктубларында Султана һисс етдирмәк истәјирди ки, бүтүн дағ, чај гырағы евләр, сәнин ат ојнатдығын овлаглар нә сәнә, нә дә мәнә гисмәт олмајачагдыр. Бах, елә бу мә'нада болшевикләрин балтаны көкүндән вурмасы Султаны *көпүкләндирир* вә *далғаландырырды* (С. Рәһимов).

Морфоложи метафоралар да дилин лүғәт тәркибини зәнкинләшдирән, онун ифадәлилик имканларыны кенишләндирән нитг васитәләриндәндир. Фразеолокизмләрин әксәријјәтинин әмәлә кәлмәсинә мәһз морфоложи метафоралар әсас вермишдир. Мә с.: *түстүләнә-түстүләнә галмаг, ајаг үстә гурумаг, вахтсыз сөнмәк, көзләрини әбәди јуммаг, ипини чәкмәк* вә с.

Ифадәлилик вә емосионаллыг е'тибарилә морфоложи метафоралар мүхтәлифдир. Бунлардан бир гисми дилдә бу вә ја дикәр бирләшмә вәзијјәтиндә о гәдәр сабитләшмишдир ки, артыг мәчазилији һисс олунмур (м ә с.: ајаггабынын бурну, столун ајағы, дағын әтәји, һәфтәнин башы, чајын голу вә с.), дикәр бир гисми исә һәлә дә образлығыны там тәрк етмәмишдир (м ә с.: дәмир ирадә, меһрибан һава, азад кәнчлик вә с.). Бу чәһәт морфоложи метафоралары ики бөјүк група бөлмәјә имкан верир: 1) образсыз метафоралар; 2) ифадәли метафоралар.

1) Образсыз метафоралар дилимиздә мәчазилик хүсусијјәтини тәрк етмиш, тамамилә образлылығыны итирмиш вә ади ифадәләр шәклинә дүшмүш термин сәчијјәлидир. Одур ки, бир сыра тәдгигатчылар бу чүр метафоралары «гуру» метафоралар кими дә характеризә едир. Гуру метафоралар бүтүн нитг һиссәләриндән әмәлә кәлә билир. Мәсәлән, исимлә исмин бирләшмәсиндән: *шүшәнин боғазы, чајын голу, ағачын башы, дағын әтәји* вә с., сифәтлә исмин бирләшмәсиндән: *бош сөз, сакит дәниз, ширин сөз, бош вә'дә, бош дастан, назик гәлб, назик үрәк, ағыр бахыш, ағыр хасијјәт* вә с., исимлә фе'лин бирләшмәсиндән: *гәлби јараламаг, үрәји јанмаг, сојуг кәсмәк, фикир ојатмаг* вә с., зәрфлә фе'лин бирләшмәсиндән: *сојуг данышыг, ачы данышыг, сојуг гаршыламаг, ити нәзәрлә бахмаг* вә с.

2) Ифадәли метафоралар експрессив вә образлы олур. Одур ки, бу чүр метафоралар данышыг дилиндә кениш шәкилдә истифадә едилмәклә бәрабәр, бәдии үслубда да ишләнир: м ә с.: *мәһәббәт јашајыр, үрәк алышыр, гоча дүнја, ачы күләк, хәстә көнүл, мәдәнијјәтин бешији* вә с. Бу кими мәчази бирләшмәләр фикрин експрессив вә тә'сирли шәкилдә ифадәсинә көмәк едир. Ифадәли метафоралар да әсас нитг һиссәләриндән әмәлә кәлир:

а) Исми метафоралар. Бу чүр метафоралар исимләрин бирләшмәсиндән әмәлә кәлир: *азадлығын күнәши, гәлбин һаггы, мәдәнијјәтин бешији, елмин јолу* вә с. Конкрет әшјалары билдирән сөзләр әсасында әмәлә кәлән бу бирләшмәләр мүчәррәд анлајышлар ифадә едән тәркибләрә чевирилир.

б) Фе'ли метафоралар. Һәмин метафоралар бу вә ја дикәр фе'лин илкин мә'насына ујғун кәлмәјән исимләрлә бирләшәндә әмәлә кәлир. Мәс.: *јатмаг, төләсмәк, динчәлмәк, кәзмәк, јашамаг, доланмаг* фе'ләри чанлылара мәхсусдур. Лакин һәмин фе'ләр чансыз әшјаларла ишләнәндә мәчазлашыр: м ә с.: *дәниз динчәлир, тәбиәт јатыр, ај кәзир, ај доғур, ил доланыр, ај батыр, мәһәббәт јашајыр, заман төләсир.* Мә'насына көрә конкрет физики һәрәкәт ифадә едән бир сыра фе'ләр дә чох асанлыгла мәчазлашыр вә бунун нәтичәсиндә психоложи бир һәрәкәт ифадә етмәјә башлајыр: м ә с.: *јанмаг, алышмаг, зәһәрләмәк, јараламаг* вә с., *үрәк јаныр, инсан јаныр* (мә'нәви чәһәт нәзәрдә тутулур), *үрәк//гәлб алышыр* (јә'ни изтираб//һәјәчан//дәрд әзаб чәкир), *үрәји јараламаг* (јә'ни дәрд вермәк// хәтринә дәјмәк).

3) Метафоралар-сифәтләр. Бу метафоралар дилдә сифәтлә исмин бирләшмәсиндән әмәлә кәлир, исмин мә'насыны тә'јин едир. Јунанча epitetos әлавә сөзүндән әмәлә кәлмиш епитет-прессив олур вә бир нөв епитет ролунда чыхыш едир. Јунанча epiteſson әлавә сөзүндән әмәлә кәлмиш епитетин вәзифәси әшја, надисә вә һәрәкәт билдирән сөзләрә әлавә едилиб, онларын мә'насыны күввәтләндирмәк, зәнкинләшдирмәк вә тә'јин етмәкдир.

Епитет һәм сөзүн һәгиги, һәм дә мәчази мә'насы әсасында әмәлә кәлир.

Мәсәлән, адәтән *ачы* сөзү мә'насына көрә ачылыг кејфијјәтинә малик анлајышлара бирләшәрәк ишләнир; м ә с.: (ачы бибәр, ачы хөрәк вә с.). Лакин мәчази мә'нада һәмин сөз ачылыг хүсусијјәтинә малик олмајан бир сыра абстракт сөзләрин епитети кими дә ишләнә биләр. Мәсәлән, *ачы дил, ачы сөз, ачы ишләр, ачы күнләр, ачы көз јашлары* вә с.

Гејд етмәк лазымдыр ки, чох вахт данышыг дилиндә ифадәли метафоралар-сифәтләр чанлылара мәхсус олан кејфијјәт вә әламәтләри билдирән чансыз исимләрә дә аид олараг ишләдилир. Мәсәлән, *гоча өлкә, көһнә дүнја, сакит ахшам, шән сәһәр, көзәл һава* вә с.

Үмумијјәтлә, сифәт васитәсилә әмәлә кәлән ифадәли метафора-сифәтләр нитгимиздә даһа чох ишләнир. Һәмин метафоралардан данышыгда даим истифадә едилир: *дүзлү сөһбәт, зәһәрли дил, дәмир ирадә, кениш гәлб, јумшаг һава, дәрин зүлмәт, назик сијасәт, назик мәтләб, дүзлү сөз, ган ләкәли әлләр* вә с.

Көрдүјүмүз кими, бу сөзләрин бирләшмә тәшкил етмәји илк бахымда бир гәдәр гәрибә көрүнүр. Доғрудан да, биз хөрәк, чөрәк һаггында дүзлү, дүзсүз дејәндә, бу гәрибә сәсләнмир. Лакин *дүзлү сөһбәт, дүзлү сөз* дејәндә нәзәрдә һәмин кеј-

фијјәт јох, башга бир мәфһум тутулур. Белә ки, мәзәли, чәлбедичи, мараглы вә с. кими әламәтләр фикримиздә ојаныр.

Мә'лумдур ки, *дәмир* сөзү, адәтән, бу материалдан дүзәлмиш әшјаларын адлары илә бирләшир; м ә с.: дәмир ачар//гапы//hасар//чарпајы вә с. Лакин бир адамын мәһкәм вә сарсылмаз ирадәли олдуғуну гејд етмәк истәјәндә биз һәмин сөзә мүрачиәт едиб ону мәчази мә'нада ишләдирик: *дәмир ирадә* вә с.

Дәрин сифәти, адәтән, габ, дәниз, гују кими сөзләрлә ишләнир, лакин абстракт исимләрлә бирләшәрәк *(дәрин һисс, дәрин зүлмәт* вә с.) һәмин сифәт мәчази мә'на кәсб едир.

Мә'лумдур ки, *чичәк, палтар* кими предметләр солғун ола биләр, лакин һәмин сифәт *сөз, бахыш* вә с. кими сөзләрлә ишләнәрәк илк мә'насыны јох, мәчази мә'на ифадә едир.

Адәтән, *кениш* сөзү күчә, бағ, ајаггабы, палтар кими ваһидләрлә ишләнир. Гәлб сөзү илә бирләшдикдә һәмин сөз мәчази мә'на кәсб едир: *кениш* гәлбли инсан, јә'ни сәхавәтли, мәрд инсан.

Метонимија

Мәчазын нөвләриндән бири дә метонимијадыр. Һәм әмәләкәлмә принсипинә, һәм дә дилдә дашыдығы функсијасына көрә метонимик мәчаз метафорик мәчаздан тамамилә фәргләнир.

Һәрчәнд ки, метонимија да көчүрүлмә нәтичәсиндә әмәлә кәлир, лакин бурада һәмин просес охшарлыға көрә јох, бирбириндән фәргли олса да, дахили вә заһири әлагәси олан әшја вә һадисәләрин гаршылашдырылмасы сајәсиндә јараныр. Мәсәлән, илк бахышда «сағ әл» ифадәси илә дајаг, көмәк анлајышлары арасында һеч бир әлагә нәзәрә дәјмир. Лакин иш просесиндә сағ әлә мәхсус норма әламәти бу ифадәни мәчази мә'нада истифадә етмәјә имкан јарадыр. Белә ки, јахшы көмәкчи, дајаг кими гијмәтләндирилән бир шәхси һәмин ифадә илә адландырмаг олур. Белә һалларда «сағ әл» артыг һәгиги мә'нада дејил, мәчази мә'нада, јә'ни метонимија функсијасында чыхыш едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бу чүр мәчази ифадәләр дилимиздә, хүсусилә данышыг дилиндә олдугча чохдур. Мәсәлән, ган төкмәк (јә'ни мүһарибәдә иштирак етмәк), гаш-даш ичиндә олмаг (јә'ни мүәјјән бир шәхсин дөвләтли олмасы, гијмәтли дашларла бәзәнмәси демәкдир), од вурмаг, ода галамаг (јә'ни өлдүрмәк, чисмән, ја мә'нәви чәһәтдән мәһв етмәк), гәм јемәк (јә'ни дәрд, фикир, һәјәчан чәкмәк), вәтән ајаға галхды (јә'ни халг), ана торпаг (јә'ни вәтән) вә с. бу кими ифадәләр метонимик сәчијјәлидир. Бу чүр бирләшмәләр данышыг нитгинә хүсуси ифадәлилик верир, ону тә'сирли едир.

Мәчазын нөвләриндән бири олан метонимијанын өзүнә мәхсус сәчијјәви хүсусијјәтләри вардыр:

1. Метонимијанын сәчијјәви чәһәтләриндән бири јығчам вә гыса олмасыдыр. О, һәмишә бир нечә сөзүн, ифадәнин, һәтта чүмләнин әвәзи кими ишләнмәјә гадирдир.

2. Метонимија јығчам олмагла бәрабәр олдугча ифадәли дил ваһидидир. О, нитги ифадәли, чевик, мә'налы едән амилләрдән биридир.

3. Метонимијанын сәчијјәви хүсусијјәтләриндән бири дә әшја вә һадисә һаггында үстүөртүлү, долајысы илә мә'лумат вермәкдир. Садаланан әламәтләрин реал бир факт олдуғуну сүбут етмәк үчүн бәдии әдәбијјатдан алдығымыз ашағыдакы мисала диггәт јетирсәк кифајәтдир:

Шахталы күчәләрдән
кечирди кареталар
Парис төһфәләриилә
мәшһур оперетталар
долурду, бошалырды.
Акселбантлар, еполетләр,
тамашалар, шух балетләр,
казинолар, кеф, гумар,
күнләрлә сүрән хумар (Р. Р з а).

Бурада ики мараглы метонимија вардыр: *акселбантлар* вә *еполетләр*. Һәмин метонимијалар гыса вә јығчам формада әсәрин мүәллифинә өлкә вә халг һаггында фикирләшмәјән, вахтларыны кеф вә нәш'әдә кечирән јүксәк рүтбәли һәрби тәбәгәјә аид шәхсләри көстәрмәк вә ифша етмәјә көмәк едир.

Метонимијанын әмәләкәлмә јоллары вә нөвләри. Гејд олундуғу кими, метонимија әшја вә һадисәләр арасындакы мүхтәлиф әлагәләрин мөвчудлуғу әсасында мејдана чыхыр. Характер е'тибарилә һәмин әлагәләр олдугча рәнкарәнкдир. Бу исә метонимијанын зәнкин формалара малик олдуғуну көстәрир. Белә ки, дилимиздә ашағыдакы мүхтәлиф сәчијјәли әлагәләр әсасында әмәлә кәлән метонимик сөз вә ифадәләрә раст кәлмәк мүмкүндүр:

1) М ә к а н а к ө р ә ә м ә л ә к ә л ә н м е т о н и м и ј а л а р. Белә метонимијаларын сәчијјәси ондан ибарәтдир ки, бу вә ја дикәр мәкан ады һәмин мәканда мүвәггәти, ја даими мөвчуд олан адамлары билдирән сөз мә'насында ишләнир. Гејд етмәлијик ки, бу чүр сөзләрин әсас, ја метонимик мә'нада ишләнмәсини һәр дәфә мәтн мүәјјәнләшдирир. Мәс.: «Бу ев чохдан тикилиб» вә «Бүтүн ев һәјәтә төкүлдү», «Бизим гәсәбәдә ушаглар үчүн јени мәктәб тикибләр» вә «Бу күн бүтүн мәктәб имәчиликдә иштирак едир», «Автобус университетин габағында дајанды» вә «Университет 1 Мај нүмајишинә чыхмышдыр» чүмләләриндә мәтн васитәсилә ајдынлашыр ки, гаршылашдырылан икинчи чүмләләрдә *ев, мәктәб, университет*

сөзләри метонимијадыр. Онлар артыг мүәјјән мәканы дејил, бу мәканла әлагәдар инсанлары билдирир.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, бу метонимијалар сырасына дахил олан сөзләр һәм мүәјјән бир јерин (мәс., отаг, салон, зал, театр вә с.), һәм дә бу вә ја дикәр шәһәр, өлкә, һәтта континент вә с. ады ола биләр. Әсас мәсәлә һәмин сөзлә ифадә олунан мә'нададыр. Белә ки, һәмин мә'на бу вә ја дикәр јердә мүвәггәти олан, јахуд даими һәјат сүрән инсанлардан мәканын үзәринә көчүрүлмәсиндәдир.

Ашағыдакы мисаллар фикримизи бир гәдәр дә ајдынлашдырмаға көмәк едә биләр:

1. *Салон уғулдады* (М. Һүсејн);
2. Јалныз сәадәтлә *күлүр бу сарај...* (С. Вурғун);
3. Сәлман бәј:—Бизим *евин* әһвалатыны сән һардан билирсән? Сәттар бәј:—Һеч, рәһмәтлијин оғлу тамам *базар данышыр* (Н. Б. Вәзиров).

Бу нүмунәләрдәки *салон, сарај, ев, базар* сөзләри метонимија кими ишләнмишдир. Чүнки һәмин сөзләр алтында мәкан анлајышы дејил, орада мүвәггәти вә даим мөвчуд олан инсанлар, әһали нәзәрдә тутулур.

Башга мисаллар:

1. Азәр баба.—Гој бир дә *јухусуз галмасын вәтән...* (С. Вурғун);
2. *Күләчәксән* һәр бир заман, *Азәрбајҹан, Азәрбајҹан* (С. Вурғун);
3. *Динлә* мәни *Африкам, Асијам!* (Р. Рза);
4. Мин доггуз јүз гырхынчы ил...
   Авропанын ахыр ганы... (Н. Рәфибәјли);
5. Мән һансы бир инсана
   Бәнзәдим ки, Ленини
   мәзарынын башында
   чаһан ағламыш олсун (Р. Рза).

Ајдындыр ки, бу мисаллардакы метонимијалар алтында мәкан јох, мүәјјән адамлар, бу вә ја дикәр бир халг нәзәрдә тутулур.

Мәкан әлагәси әсасында әмәлә кәлән метонимијанын мүхтәлиф тәзаһүрләри олур:

а) Предметин ичиндә олан дикәр бир шеј һәмин предметлә адланыр. Мәс.: *ики бошгаб једим* (јә'ни ики бошгаб хөрәк), *үч стәкан ичдим* (чај, сүд, су, шәрбәт вә с.), *бир банка алдым* (компот, мүрәббә вә с.), *самовар гајнајыр* (јә'ни самовардакы су), *газан гајнајыр* (јә'ни онун ичиндәки хөрәк). Гејд етмәлијик ки, бу типли метонимијалар дилимиздә олдугча мәһсулдардыр.

б) Бәдән үзвүнүн ады һәмин үзвүн кејими, ја башга бир мә'нада ишләнир. Мәсәлән: *ајағыны чыхартды, әјнини дәјишди, голларыны чырмәләди, башыны ачды, башыны дарады* вә с.

2) Мәнтиги сәбәбијјәт әлагәси әсасында әмәлә кәлән метонимијалар. Бунларын да мүхтәлиф нөвләри вардыр:

1) Шәхс адлары әсасында әмәлә кәлән метонимијалар. Һәмин метонимијалар әшја вә һадисәләр арасында мүхтәлиф характерли мәнтиги әлагәләр нәтичәсиндә мејдана чыхыр. Бунлардан ән садәси шәхсин ады, онун әсәри, ичад етдији әшја предметин үзәринә кечмәси илә әмәлә кәлән лә рдир. Мәсәлән, бир јазычынын әсәрләрини охујаркән, һәмин әсәрләрин башлығы әвәзинә мүәллифин ады чәкилир: *Сабири охујарам: Фүзули* мәнә даһа *хош кәлир* вә с. Бу чәһәтдән ашағыдакы мисал чох мараглыдыр.

Нөвбә көзләјир китаблар
Чәлләјин далында,
Дуз тајынын јанында
Јерләри дар, гаранлыг
Биканәлик көлкәсиндә галыб
ишыг, билик.
Мән дә варам орда, *сән* дә,
Лә'нәтә кәлсин белә сатыш үсулу!
Мән чәһәннәм,
һеч олмаса,
чыхарын о рүтубәтдән, гаранлыгдан
Фүзулини! (Р. Рза).

Ајдындыр ки, бурада *мән, сән, Фүзули* сөзләри метонимија вәзифәсиндә чыхыш едиб бәдии әсәрин, китабын ады әвәзинә ишләнир.

Бә'зи һалларда да, метонимија вәзифәсиндә мәшһур классик гәһрәманларын адындан да истифадә едилир. Мәс.: Умуми јатагханада тәк галдығым заманлар, өз-өзүмә о гәдәр *Күлтәкин, Катерина, Офелија* олмушдум ки, онларын дәрдини өз дәрдим кими һисс едирдим (И. Әфәндијев).

Шәхсин ады онун истеһсал етдији предметин үзәринә кечирилдикдә дә метонимија јараныр. Мәсәлән, бир сыра харичи фирма адлары буна нүмунә ола биләр: *Форд, Шеврале, Крејслер* вә с.

Бә'зи һалларда да шәхсин ады она һәср олунмуш предмети там шәкилдә әвәз едәрәк ишләнир. Мәсәлән, «Евимиз Мусабәјовдадыр» дејәндә шәхсин ады илә адландырылмыш мәкан нәзәрдә тутулур. Јахуд «Сәни Фүзулинин габағында көзләјәчәјәм» чүмләсиндә *Фүзули* сөзү онун һејкәлини билдирир вә с. Бу чүр метонимијалар һәм данышыг дилиндә, һәм дә јазылы әдәбијјатда чохдур.

Топлар овлајыр көрпәләри
Күлләләрдән долу јағыр
Дон Кихотун башына.
Чәлладлар кәсмиш јолу
Торпаға дүшмүш *Санчонун голу* (Р. Рза).

Ајдындыр ки, бурада сөһбәт билаваситә испан јазычысы Сервантесин гәһрәманларындан јох, онларын һејкәлләриндән кедир.

Шәхс адлары илә әлагәдар метонимијалардан данышаркән, бунларын башга бир нөвү дә гејд олунмалыдыр. Бу да хүсуси исимләрдән үмуми исимләр дүзәлтмәк јолу илә әмәлә кәлән метонимијалардыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, хүсуси исимләр үмуми исимләр шәклинә кечмәјә чох мејл көстәрир[247]. Бунун нәтичәсиндә дә мараглы метонимијалар әмәлә кәлир. Лакин һәмин хүсусијјәт һәр чүр хүсуси исимләрә мәхсус дејил, јалныз мәшһур тарихи шәхсләрин, әдәбијјатда танынмыш гәһрәманларын ады мүәјјән шәраитдә мәчазлашыб метонимија вәзифәсиндә ишләнмәјә гадирдир. Шүбһәсиз, бу просес дилин мүәјјән ганунаујғунлугларына әсасланыр. Семантик сөздүзәлтмә (мә'нанын дәјишмәси јолу илә сөздүзәлтмә) бурада әсас рол ојнајыр. Хүсуси исим үмуми исим шәклинә кечдији заман өз «хүсусилик» чәһәтини тәрк едир, јени лексик мә'на газаныр. Фонетик тәркиб исә дәјишмир.

Хүсуси исмин үмуми исим шәклинә дүшмәси онун саһибинин, јә'ни бу вә ја дикәр бир шәхсин мүәјјән сәчијјәви хүсусијјәтләринин үмумиләшдирилмәси илә бағлыдыр. Белә ки, әкәр һәмин сәчијјәви хүсусијјәтләр мүәјјән бир дәрәчәдә башга бир шәхсдә дә варса, ону характеризә етмәк үчүн бу әламәтләрин садаланмасы вачиб дејил. Һәмин мәгсәдлә танынмыш шәхсин адыны ишләтмәк кифајәтдир. Әлбәттә, бу просес дә ассосиасија илә бағлыдыр. Мәсәлән, дүнја әдәбијјатында популјар вә классик характерләр кими танынмыш бир чох гәһрәманларын ады—Дон Кихот, Дон Жуан, Лавелас, Алфонс вә башгалары артыг бир сыра дилләрдә, һәмчинин ана дилимиздә дә өз сәчијјәсинә көрә мәчаз кими истифадә едилир. Әдәбијјатымызда чошгун мәһәббәтин рәмзи Әсли вә Кәрәм, Лејли вә Мәчнун, хәсислик вә авамлығын тәчәссүмү Һачы Гара вә Мәшәди Ибад, чәсарәт вә гәһрәманлығын тимсалы Короғлу вә Гачаг Нәби вә саир бу кими популјар адлар бә'зи һалларда дилимиздә метонимија кими чыхыш етмирми? Јығчамлыг вә ифадәлилик чәһәтләринә көрә бу чүр метонимијалар һәм данышыг дилиндә, һәм дә бәдии јарадычылыгда кениш истифадә едилән мәчазлардыр. Доғрудур, үмумхалг дилиндән фәргли бәдии әсәрләрдә һәмин метонимијаларын оријинал формаларына тәсадүф едилир ки, бунларын мејдана чыхмасы һәр дәфә јазычынын фәрди јарадычылыг фантазијасы вә үслуби илә әлагәдар өзүнү көстәрир.

[247] Бах: Л. М. Щетинин. К вопросу о переходе собственных имен в нарицательные (на материале английских фамильных имен), сб. «Исследования по английской лексикологии», М., 1961; Т. И. Һачыјев. Ингилабиләр», АДУ, Бакы, № 6, 1966.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, мәшһур шәхсләрин ады әсасында дилимиздә метонимик фразеолокизмләрин дә әмәлә кәлмәси мүмкүндүр. Бу чүр фразеоложи бирләшмәләр әксәрән јүксәк експрессијаја малик олур; мәс.: *Мәчнун олмаг, Кәрәм олуб јанмаг* вә с.

2) Һәрәкәт вә онун нәтичәси ону һәрәкәтә кәтирән аләтин ады илә адландырылыр. Бу чүр метонимијалар да һәм данышыгда, һәм дә јазылы әдәбијјатда кениш истифадә едилир; мәс.:

Гылынч вә *гәләм* сајәсиндә јарадылмыш бу азадлыг Шимали Азәрбајчанда бир бајрам һәрәкәти шәклинә кирмишди (М. С. Ордубади);

Кәлин көрүшә достлар!
Биз дә верәк әл-әлә,
Бирликдән көзәл нә вар,
Гој сөјкәнсин әл-әлә,
Ајрылмасын гәләмләр (Һ. Һүсејнзадә).

3) Бу вә ја дикәр әшја ја һадисәнин мүәјјән бир чәһәти, әламәти, хүсусијјәти тамамилә һәмин әшјаны, ја һадисәни әвәз едәрәк ишләнир. Бунун нәтичәсиндә мараглы метонимијалар јараныр; мә с.:

Әскәр.—Аман күнүдүр, башыныза дөнүм, јаваш данышын, јаваш данышын... *Зәһәр торбасы* јухудан ајылыб кәлмәк истәјир (Н. Б. Вәзиров); Бир дә көрдүм сәс кәлир:—Оғлан, *саггала* нијә салам вермирсән? (Ә. Һагвердијев).

4) Метонимијалар сырасында евфемизм сәчијјәли метонимијалар да диггәтәлајигдир; мәс.; *одлар өлкәси, нефт дијары, сөз арсеналы, сәнәт дүнјасы, ана торпаг* вә с. Бу чүр метонимијалара данышыг дилиндән чох јазылы әдәбијјатда тәсадүф едилир; мә с.:

Ана торпаг! Ана торпаг! Сәнин бу һүснүн
Ше'римизин үрәјиндә нәгш олунмады (С. Вүрғун);
Топ вурмајан мәнзили
бә'зән күчлү сөз вурур.
Бу силаһдан дүшмәнләр
көзәл һалыдыр, һалы.
Чох гәдимдир, күчлүдүр
бизим *сөз арсеналы* (О. Сарывәлли);
Отурмушам *дөрд моторлуда*
Бөјрүндә јазы: Ајр-Инди (Р. Рза).

Синекдоха

Сәчијјәсинә вә дилдәки вәзифәсинә көрә синекдоха метонимијаја чох јахындыр. Мәчазын бу ики нөвү арасындакы фәрг јалныз синекдоханын хүсуси әмәләкәлмә јолундадыр. Әкәр метонимија мәкан, заман, мәнтиги сәбәбијјәт әлагәси әсасында мүәјјән бир әшја адынын башгасынын үзәринә көчү-

рүлмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлирсә, синекдоханын јаранмасы әшјалар арасында кәмијјәт әламәти әсасында мүмкүн олур. Беләликлә, синекдоха ејни сөзүн һәм бүтөв бир әшја, һәм дә онун мүәјјән бир һиссәси мә'насында, јә'ни азын чох, чохун аз мә'нада ишләнмәси демәкдир. Мәсәлән, дејәндә ки, «һәкимин вәзифәси хәстәјә бахмагдыр», бурада аз чох мә'насында ишләнмиш олур. *Һәким* сөзү бүтүн *һәкимләри* үмумиләшдирир. Јахуд, «Тәләбәнин вәзифәси дәрс охумагдыр» чүмләсиндә *тәләбә* сөзү *тәләбәләр* мәфһуму мә'насында ишләдилир. Чох да аз мә'насында ишләнә биләр. Белә олдугда чәм һалы үмумиләшдирилмиш шәхс ады илә әвәз едилир; м ә с.; *низамиләр, фүзулиләр, короғлулар* вә с.

Мәчазын дикәр нөвләри кими синекдоха да мәнтиги тәфәккүрүн мәһсулудур. Онун да әмәлә кәлмәси ассосиасија нәтичәсиндә мүмкүн олур. Метафора вә метонимија илә јанашы синекдоха да нитгин јығчам вә ифадәли лексик ваһиди һесаб едилир.

Синекдоханын ики нөвү вар:

1) Мүәјјән әшјаја мәхсус олан хүсусијјәтләр дикәриндә дә варса, һәмин предметин ады тәк һалындан чәм һалына кечиб ишләнир.

Һәмин синекдохаларын әмәлә кәлмәсиндә әсас рол чәмлик билдирән **-лар//-ләр** шәкилчисинин үзәринә дүшүр. Бу шәкилчи мүәјјән исимләрә бирләшиб јени мә'на ифадә едән лексик ваһид, јә'ни синекдоха јарадыр. Һәмин исимләр әксәр һалда хүсуси шәхс адларыдыр вә онлар елә бир сәчијјәјә маликдир ки, чәм һалында чыхыш едәндә күчлү характеризә едән васитәјә чеврилир. Ашағыдакы мисаллар буну ачыг сүбут едир:

Е ј в а з:—Чүнки сизин һамыныз кими о да правокатордур, ики гардаш күтләни бир-биринә галдыран, минләрчә ушаглары анасыз, арвадлары әрсиз, күлфәтләри башсыз, ач-сусуз гојан одур. Бу күн биркә бизә гаршы чыхан *ағамјанлар, саламовлар* сизин көмәкчиниз, онун вә сизин әлиниздә анчаг бир ојунчагдыр (Ч. Ч а б б а р л ы).

Ајдындыр ки, бурада *ағамјанлар, саламовлар* сөзләри алтында бүтүн капиталистләр, истисмарчылар нәзәрдә тутулур.

Башга бир мисал:

Ш а л и к о:—Гардашлар, бу өлән јалныз Гачардыр.
Гачарлар дүнјада һәлә дә вардыр
Онларын көкүнү кәсәчәк јалныз
Бизим бу басылмаз гардашлығымыз (С. В у р ғ у н).

Бурада исә, *гачарлар* сөзү алтында бүтүн ишғалчылар нәзәрдә тутулур.

Бу чүр синекдохалар илк бахымда хүсуси исимләрин үмуми исим шәклинә дүшмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлән метонимијалары хатырладыр. Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бу

метонимијалардан фәргли гејд едилән синекдохаларын јаранмасы **-лар//-ләр** шәкилчиси васитәсилә мүмкүн олур вә һәмин шәкилчи артыг чәмлик билдирмәклә бәрабәр сөздүзәлдичи функсијада да чыхыш едир. Әлавә, әкәр метонимијалар јалныз хүсуси исимләр васитәсилә әмәлә кәлирсә, синекдоха һәм хүсуси, һәм дә үмуми исимләр әсасында јарана билир. М ә с.:

Онун мәғрур синәсиндә,
Һәгигәти әсрләрин ганлы пәнчәсиндән
Гәлпә-гәлпә гопараң
Бир халғын һекајәти вар.
Орда *никарларын* дәрди,
Натәванларын көнүл шикајәти вар.
Аналарын аһы,
Севилләрин сабаһы вар...
Орда *накам көнүлләрин* тәрчүманы вар (Р. Р з а).

Көрүндүјү үзрә, бурада хүсуси исимлә ифадә олунмуш синекдохалар илә јанашы *(никарлар, натәванлар, севилләр)*, үмуми исимлә ифадә олунмуш синекдохалар да вар *(аналар, накам көнүлләр)*.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бу чүр синекдохалар бә'зи һалларда сифәтин субстантивләшмәси нәтичәсиндә дә әмәлә кәлир.

Бунларын да мејдана чыхмасында **-лар//-ләр** шәкилчиси иштирак едир. Нәтичәдә мәчази мә'нада үмумилик билдирән сөзләр јаранып. Ашағыдакы мисаллар бу чәһәтдән сәчијјәвидир.

Бағры бүтүнләр мәнә тә'нә едәрләр мүдам,
Һалыма шәр етмәјә бир чикәри парә јох (Ф ү з у л и);

Сәс салма *јатанлар* ајылар, гој һәлә јатсын,
Јатмышлары разы дејилəм кимсә ојатсын (М. Ә. С а б и р);

— Әввәла, бу јерләр һөкумәтин дејилдир. Бүтүн Иранда халисә торпаг чох аздыр. Торпаглар *голузорбалыларын* вә һөкумәтин зәифлијиндән истифадә едиб пәнчәсини һәр тәрәфә атан мүлкәдарларын, кичик дәрәбәјләрин әлиндәдир (М. С. О р д у б а д и).

2. Чәмлик билдирән мәфһум тәк һалында олан исимлә ифадә олунанда мәчази мә'на кәсб едир ки, бунун нәтичәсиндә синекдоха әмәлә кәлир. М ә с.:

В а г и ф—*Фарсын* өз гүдрәтли шаирләри вар,
Нә чохдур онларда бөјүк сәнәткар (С. В у р ғ у н);

Е л д а р—Нә *бәјдә* инсаф вар, нә *ханда* ган вар
Нә вахт гуртарачаг пис күндән *инсан* (С. В у р ғ у н).

Көрүндүјү үзрә, биринчи мисалда синекдоха өз маһијјәтинә көрә кениш мәфһум билдирир: һәмин сөз алтында фарс дилиндә данышан халг нәзәрдә тутулур, икинчидә исә *бәј* вә *хан* синекдохасы мүәјјән груп адамлары, *инсан* синекдохасы исә бүтүн бәшәријјәти үмумиләшдирир.

Материалын тәһлили бир даһа көстәрир ки, сөз һәгиги мә'на илә јанашы, мәчази мә'нада да ишләнир. Сөздә мәчазилик кејфијјәти мүхтәлиф формаларда өзүнү көстәрир. Бунлардан ән кениш јајылмышы метафорадыр. Өзү дә метафора һәр чәһәтдән хүсуси јер тутур. Онун ифадәлилик имканлары даһа кениш вә даһа рәнкарәнкдир, әмәлә кәлмәси дә садә характер дашыјыр. Әкәр метонимија вә синекдоха мүхтәлиф ассосиатив әлагәләр әсасында әмәлә кәлирсә, метафора јалныз охшарлыг, бәнзәјишлә әлагәдар јаранып. Бир дә ки әсас нитг һиссәләринә аид сөзләр һәр бири метафора кими ишләнә билирсә, метонимија вә синекдоха шәклиндә јалныз исимләр чыхыш едә билир. Семантик чәһәтдән дә метафора даһа еластик вә ифадәли, динамик вә образлыдыр.

Бунунла белә, мәчазын һәр үчү дилин спесифик хүсусијјәтини тәшкил едиб онун лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәсинә, ифадәлилик имканларынын артмасына хидмәт едир. Мәһз мәчазлар ән абстракт мәфһумлар һаггында конкрет, үмумиләшдиричи шәкилдә мә'лумат верир, лазым кәлдикдә ифадәли вә күчлү тәсвир јарадыр. Бу хүсусијјәт онлары дилимизин гүввәтли ифадә васитәси һесаб етмәјә әсас верир.

ОМОНИМЛӘР

Омоним сөзүнүн мәншәји јунан дилиндән—homonyma (homos—ејни, onyma—ад) сөзүндәндир. Јазылышына вә сәсләнмәсинә көрә ејни олуб, мә'налары арасында һеч бир әлагә олмајан сөзләрә омоним дејилир.

Омонимләр мәсәләсини тәдгиг етмәк вә ајдынлашдырмаг үчүн дилин лексик системиндә олан сөзләрин семантик мүнасибәтләри мүәјјән едилмәлидир.

Дилдә олан бә'зи сөзләрин вә ифадәләрин мә'наларыны баша дүшмәк үчүн онларын анчаг лүғәви мә'насыны, грамматик гурулушуну билмәк аздыр; сөзләрин арасындакы семантик әлагәләри дә изаһ етмәк лазымдыр. Мисал олараг, әрәб дилиндән Азәрбајчан дилинә кечмиш *мүамилә* сөзүнү көтүрәк. Бу сөзүн Азәрбајчан дилиндәки бир мә'насы *рәфтар, мүнасибәтдир;* икинчи мә'насы *сәләм, фаиздир*[248]. Икинчи мә'нанын әрәб дилиндән олдуғу шүбһәлидир. Бу ики мә'на арасындакы мүнасибәти ајдынлашдырмаг, јә'ни *мүамилә* сөзүнүн чохмә'налы сөз, ја омоним олдуғуну изаһ етмәк үчүн Азәрбајчан дилинин семантик әсасларыны дәриндән билмәк, јә'ни сөзләрин вә мә'наларын әмәләкәлмә, дәјишмә вә инкишаф јоллары мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр. Чүнки дилдә кедән семантик дәјишикликләр дилин лексикасынын зәнкинләшмәсинә, јә'ни

[248] Азәрбајчанча-русча лүғәт, ред. Һ. Һүсејнов, Бакы, 1941, сәһ. 214.

јени мә'налар төрәмәсинә бөјүк тә'сир көстәрир. *Мүамилә* сөзүнүн дә икинчи мә'насынын биринчи мә'надан доғдуғуну, ја да башга бир көкдән әмәлә кәлдијини билдикдән сонра бу барәдә, јә'ни онун омоним, ја чохмә'налы сөз олмасы һаггында һөкм вермәк олар.

Совет Иттифагында лүғәтчилијин инкишафы илә әлагәдар олараг сон илләрдә дилчиләр омонимија мәсәләсинә даһа чох диггәт вермәјә башламышлар. 1950-чи илдән сонра чыхмыш вә анчаг бу мәсәләјә һәср олунмуш бир чох мәгаләләр, 1960-чы илдә ССРИ ЕА Дилчилик Институтунун Ленинград шө'бәсинин елми шурасында кечирилмиш дискуссија буна сүбутдур[249].

Азәрбајчан дилчилијиндә омонимләр һаггында мә'лумата Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра јазылмыш әсәрләрдә раст кәлирик.

А. Тағызадә вә Х. С. Хочајевин «Мүхтәсәр үслубијјат» китабы буна мисал ола биләр. Бу китабда омонимләр чинас кими изаһ едилир. Буну һәмин бәһсә верилән сәрләвһәдән дә «Чинас (омонимләр)» көрмәк мүмкүндүр.

Дүздүр, омонимләрдән вә чохмә'налылыгдан чинас кими истифадә едилир, лакин омонимләр чинас дејил. Бу китабда верилән тә'рифдә «Дилдә ејни мә'на мүхтәлиф кәлмәләр, јә'ни синонимләр васитәсилә ифадә едилдији кими, бир чох кәлмәләр дә ејни шәклә малик олдугларындан һалда мүхтәлиф мә'налар ифадә едирләр. Бу кими кәлмәләрә дә чинас, јахуд омоним дејилир»[250]. Омонимләр чинасларла ејниләшдирилир, омоним јох, чинас һаггында изаһат верилир. Бу бәһсдә верилән јеканә мисал будур:

«Ағлајан башдан ағлар
Кирпикдән гашдан ағлар
Гардашы өлән бачы
Дурар обашдан ағлар».

Бу китабда омонимләр һаггында верилән изаһат чох бәсит олса да, илк мә'лумат олдуғуна көрә әһәмијјәтлидир.

Омонимләрә аид ән кениш мә'лумат С. Чәфәровун «Мүасир Азәрбајчан дилинин лексикасы» китабында верилмишдир[251].

Бу әсәрдә кениш вә тәфсилатлы изаһатла бәрабәр омонимин дүзкүн вә сәлис тә'рифи, һәр бир омонимин грамматик, етимоложи тәһлили верилмишдир ки, бу да омонимија бәһси үчүн вачиб вә әсас мәсәләдир. Лакин бә'зи конкрет мисалларда омонимләрлә омографлар гарышдырылмышдыр. М ә с.:

дáва—вурушма:
давá—дәрман (сәһ. 38)
дúван—мәһкәмә

[249] Лексикографический сборник, 1960, выпуск IV, сәһ. 35.

[250] А. Тағызадә, Х. С. Хочајев. Мүхтәсәр үслубијјат, орта мәктәб үчүн, Азәрнәшр, Тәдрис-педагожи шө'бәси, 1933, сәһ. 59.

[251] С. Чәфәров. Мүасир Азәрбајчан дилинин лексикасы. АДУ Нәшрижјаты, Бакы, 1958, сәһ. 31.

дива́н—јатмаг вә отурмаг үчүн ишләдилән архасы вә јанлары олан мебел (сәһ. 40).

Омонимләрин тәснифи. Омонимләр грамматик вә лексик олмагла ики әсас група ајрылыр.

Грамматик омонимләр (омоформлар) үчүн грамматик дәјишмәләр нәтичәсиндә јаранан охшарлыг шәртдир: м ә с.:

әлли—I *(әл-ли)* сифәт, әли олан

әлли—II сај, 50

тохунулмаг—I тохунмаг-дан мәчһул фе'л

тохунулмаг—II тохунмаг-дан мәчһул фе'л

онлуг—I 10 сајындан дүзәлмиш исим *(онлуг лампа, онлуг кәср)*.

Онлуг—II *О* шәхс әвәзлијиндән дүзәлмиш исим *(онлуг иш јохдур, өзүмүз едәрик)*.

габаглыг—I *(габаглыг)* исим.

а) алына тахылан бәзәк;

б) дөшлүк.

габаглыг—II *(габаг-лыг)* исим. *Габаг* (балгабаг) әкилмиш јер.

Лексик омонимләр бүтүн формаларда (һалланмада, тәсрифдә вә с.-дә) шәкилчә ејни олмалыдыр. Лексик омонимләр үчүн етимоложи хүсусијјәт әсасдыр: м ә с.:

Бал—I азәрбајҹанча. Арынын мәһсулу.

Бал—II франсызҹадан. Рәгс мәчлиси.

Бал—III франсызҹадан. Тәбии һадисәләрин кәркинлик вә гүввә дәрәчәсинин өлчү ваһиди.

Бар—I фарсчадан. Мејвә, мәһсул.

Бар—II инкилисчәдән. Ајаг үстә јемәк јејилән, ја ички ичилән кичик јемәкхана: кичик ресторан.

Мәст—I әрәбчәдән. Јүнкүл ајаггабы.

Мәст—II фарсчадан. Сәрхош.

Омофонлар сәсләнмәсинә көрә ејни, шәкилчә мүхтәлиф олан јарымчыг омонимләрдир.

Омографлар исә әксинә, јазылышына көрә ејни, фонетик тәркибинә көрә мүхтәлиф олур: м ә с.:

акаде́мик (исим). Академијанын һәгиги үзвү сечилмиш алим.

академи́к (сифәт). Академијаја аид олан (китабын академик нәшри).

Бары́ (исим). Һасар.

Ба́ры (ара сөз). Һеч олмазса.

Ми́на (исим). Су вә јер алтына гојулан партладычы мәрми.

Мина́ (исим). Гызыл, күмүш үзәринә бәзәк үчүн чәкилән ширә, емал.

Омофонлар вә омографлар јарымчыг омоним сајылыр вә Азәрбајҹан дили үчүн характерик дејилдир. Азәрбајҹан дилиндә омофонларын һеч олмамасы вә омографларын чох аз олмасына сәбәб мүасир Азәрбајҹан дилинин орфографијасынын башлыча олараг, фонетик принсип әсасында гурулмасыдыр.

О м о н и м л ә р и н м ә н ш ә ч ә н ө в л ә р и. Мөвчуд дилчилик әдәбијјатында омонимләр мәншәјинә көрә ики әсас група бөлүнүр:

1. Мәншә чәһәтдән мүхтәлиф олан, јә'ни бир-бири илә гоһумлуғу олмајан омонимләр.

2. Мәншә е'тибарилә бир олан, чохмә'налылыгдан јаранан омонимләр.

Бир-бири илә гоһумлуғу олмајан омонимләр алынма сөзләр һесабына јаранып. Бу омонимләрин ашағыдакы нөвләри вардыр:

1. Һәр ики сөз мәншәјинә көрә ја Азәрбајҹан дилинә, јахуд да гоһум түрк дилләриндән биринә аид олур.

2. Һәр ики сөз мәншәчә алынма олур.

3. Сөзләрдән бири Азәрбајҹан сөзү, диқәри алынма сөз олур.

Мәншәјинә көрә ја Азәрбајҹан дилиндән, ја да она гоһум дилләрдән олан омонимләри мүәјјән етмәк үчүн мүгајисәли тәһлил апармаг лазымдыр. Мәсәлән, *јахаламаг* сөзүнү көтүрәк. Бу сөзүн биринчи омонимик мә'насы беләдир:

а) јахадан бәрк-бәрк тутмаг;

б) мүәјјән һадисә илә әлагәдар олараг әлә кечирмәк; мәсәлән, оғрулар *јахаланды*.

Бу мә'наларын *јаха* сөзүндән әмәлә кәлдији һеч бир шүбһә доғурмур.

Бу сөзүн икинчи омонимик мә'насы *су ахытмаг, суја чәкмәкдир*. Бу мә'на, чох күман түркчә *јуqamaq*—јумаг сөзүндәндир. Бурада түркчәдән алынмыш јуqamaq сөзүндә бә'зи фонетик дәјишиклик баш вермишдир. ы саити а-ја, г(к) самити х-ја кечмиш, икинчи һечадан сонра ла артырылмыш вә белә ликлә, сөз *јахаламаг* формасыны алмышдыр.

Бу група елә омонимләр дә дахилдир ки, сырф Азәрбајҹан сөзләри олдуғуна һеч бир шүбһә олмадығы һалда, онлары изаһ етмәк, мәншәјини тапмаг, онларын арасындакы етимоложи әлагәни вә ја ајрылығы мүәјјән етмәк чәтиндир. М ә с.:

Балаг—I палтарын ашағы һиссәси, әтәк.

Балаг—II чамышын баласы.

Гарагуш—I гартал.

Гарагуш—II дырнаг әтинин гачмыш, ајрылмыш һиссәси.

Гаш—I көз чухурунун үзәриндә гөвс шәклиндә олан түкләр.

Гаш—II үзүкдә олан гијмәтли даш.

Гојун—I ев һејваны.

Гојун—II инсан бәдәнинин һиссәси.

Дәјмәк—I тохунмаг, әл вурмаг.

Дәјмәк—II мејвә һаггында: јетишмәк.

Сөздүзәлдичи шәкилчиләр васитәсилә әмәлә кәлән омоним-

ләр дә бу група дахилдир. Бир сөздүзәлдичи шәкилчи васитәсилә мүхтәлиф сөзләрдән омоним јаранып. М ә с.:

Адаг—I ушағын илк аддымы.

Адаг—II нишан үзүјү.

Бу омонимләр **-аг** сөздүзәлдичи шәкилчиси васитәсилә јаранмышдыр. Бу омонимләрдән биринчисини *аддым* сөзү илә, икинчисини исә *нишанланмаг* мә'насында олан *ад етмәк*-лә әлагәләндирмәк олар.

-лыг шәкилчиси илә дүзәлмиш омоним:

гырхлыг—I сифәт. Гырх рәгәми илә әлагәдар олан өлчү (гырхлыг газан, кисә).

гырхлыг—II исим. Гојунлары гырхмаг үчүн гајчы.

Алынмалардан ибарәт олан омонимләр групуну әрәб вә фарс мәншәли сөзләр, бејнәлмиләл сөзләр вә рус дили васитәсилә Азәрбајчан дилинә кечмиш Авропа сөзләри тәшкил едир. Бу групдакы омонимләрин јаранмасында алынма сөзләрин Азәрбајчан дилинин фонетик, морфоложи вә орфографик ганунларына ујғунлашмасынын, бу ганунлара табе олмасынын әһәмијјәти бөјүкдүр.

Бу група дахил олан омонимләр һәр ики омонимик мә'насы әрәб дилиндән вә ја бири әрәб, о бириси фарс дилиндән, јахуд да һәр ики Гәрби Авропа дилләриндән алынмыш сөзләрдән ибарәт олур. М ә с.:

Әрәб дилиндәки ики мүхтәлиф сөз олан *әмәл* азәрбајчанча ики омонимик мә'наја маликдир. Бу сөзүн *арзу, истәк* мә'насы әлифлә јазылан آمال сөзүндәндир[252]. *Иш, һәрәкәт* билдирән икинчи мә'на ејнлә јазылан عمل сөзүндәндир[253].

Ашағыдакы омонимләр дә бу јолла әмәлә кәлмишдир.

Бәһр—I әрәбчәдән. Ше'рдә вәзн.

Бәһр—II әрәбчәдән. Дәниз, дәрја.

Бәһр—III фарсчадан. Фајда, бәһрә.

Блок—I франсызчадан. Сијаси, һәрби иттифаг.

Блок—II инкилисчәдән. Ағыр шејләри галдырмаг үчүн садә гурғу.

Бор—I латынчадан. Кимјәви елемент.

Бор—II алманчадан. Диш ован машын.

Шивә—I әрәбчәдән. *Наз* мә'насында олан *ишвә* сөзүнүн азәрбајчанча фонетик дәјишилмиш формасы.

Шивә—II фарсчадан. Кәнд, рајон әразисиндә ишләнән үмумхалг дилинин бир һиссәси.

Алынма сөз Азәрбајчан дилиндә төләффүзүнүн вә јазылышынын дәјишилмәси нәтичәсиндә Азәрбајчан дилинин өз сөзү илә омоним олур. Мәсәлән:

Ағыл—I азәрбајчанча. Һејван сахланылан јер.

Ағыл—II әрәбчә (عقل әгл). Зәка, дәррakә, идрак.

252 Арабско-русский словарь. Сост. Х. К. Баранов. Изд. иност. и национ. словарей, М., 1958, сәһ. 51.

253 Јенә орада, сәһ. 694.

Ахмаг—I азәрбајчанча. Чәрәјан етмәк.

Ахмаг—II әрәбчә (حمق —әһмәг) кич, сәфеһ.

Газ—I азәрбајчанча. Ев гушу.

Газ—II франсызча (la gaze) зәриф, шәффаф парча.

Газ—III франсызча (le gaz) учучу кимјәви маддәләрин үмуми ады.

Мәншәји мүхтәлиф олан омонимләрин чох һиссәси алынма сөзләрин Азәрбајчан дилиндә фонетик дәјишилмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлир; белә омонимләрин әмәлә кәлмәси үчүн бир чох һалларда фонетик амил әсас олур. Бу група дахил олан омонимләр чохдур вә онларын сајы алынма сөзләрин һесабына артыр. Полисемијадан әмәлә кәлән омонимләрин тәдгигинин дилдәки семасиоложи һадисәләри баша дүшмәк, ајдынлашдырмаг үчүн әһәмијјәти вардыр. Бу нөв сөзләрин омонимлији көз гаршысында олдуғу һалда белә, онларын ејни көкдән дүзәлдијини, ја әксинә мүхтәлиф мәншәли сөзләр олдуғуну сүбут етмәк чох да асан олмур.

Ашағыдакы мисаллары көздән кечирәк.

Верки—I мүәјјән кәлирә көрә дөвләт тәрәфиндән тә'јин олунан рүсум.

Верки—II гејри-ади бачарыг; исте'дад, талант.

Кечинмәк—I чәтинликлә јашамаг, доланмаг.

Кечинмәк—II өлмәк.

Бу ики мисалда олан дөрд сөзүн һәр биринин сөз бирләшмәләри, ајрыча ишләнмә саһәси вардыр. Азәрбајчанча олан бу сөзләр омоним олса да, бунларын омоним олдуғуну сүбут етмәк мүәјјән чәтинликләрлә бағлыдыр. Мәсәләни тәдгиг едиб мүәјјәнләшдирмәк үчүн сөзүн семантикасында әмәлә кәлән дәјишикликләри, онлары төрәдән сәбәбләри билмәк, һәмин просеси изләмәк лазымдыр.

Азәрбајчан дилиндә мәншәчә бир олуб, гоһумлуғу һәлә дә һисс олунан бә'зи сөзләр вар ки, онлара һеч бир вәчһлә чохмә'налы сөз демәк олмаз. Бу мә'налар мүәјјән бир ганунаујғунлуг вә принсип әсасында јаранып.

Дараг—1) Баш дарамаг үчүн сүмүкдән вә башга материалдан гајрылан дишли әшја.

2) Патронлары хәзинәјә гојмаг үчүн 3 вә ја 5 патрон тутан чәрчивә.

Бу ики әшја һәм кејфијјәтинә, функсијасына, һәм дә формасына көрә тамамилә башга-башга шејләрдир.

Фе'ли исмин әшјанын адына кечмәси илә омонимләр јарана биләр.

М ә с.:

Гајтарма 1) Гајтармаг-дан, фе'ли исим.
2) исим. Ојун һавасы.

Гармаг 1) фе'л. Әјмәк.
2) исим. Тилов.

Долма 1) Долмаг-дан, фе'ли исим.

2) исим. Хөрәк ады.

Дөшәмә 1) Дөшәмәк-дән фе'ли исим.
2) исим. Отағын вә с.-нин јерлији.
3) исим. Әтли плов.

Бә'зи мәчази мә'наларын омоним олмасы да мүмкүндүр. Бу мисалларда мәчазилик һисс олунса да, һәгиги мә'надан чох узагдыр. М ә с.:

Гызмаг—1) истиләнмәк.
2) е'тибар етмәк, инанмаг.

Јалаг 1) исим. Ит јалы үчүн габ.
2) сифәт. Јалтаг.

СИНОНИМЛӘР

Мөвчуд дилчилик әдәбиҹатында синонимләрә верилән тә'рифләр чох мүхтәлифдир. Бунлардан бир нечәсини нәзәрдән кечирәк.

«Шәкил е'тибарилә ајры, фәгәт, тәгрибән ејни мә'нанын мүхтәлиф рәнкләрини ифадә едән кәлмәләрә м ү т ә р а д и ф к ә л м ә л ә р, јахуд с и н о н и м дејилир»[254].

«Фонетик тәркибчә мүхтәлиф, мәзмунча бир-биринә јахын олан сөзләрә синоним дејилир»[255].

«Дилин лүғәт тәркибиндә бир груп сөзләр вардыр ки, онлар мүхтәлиф сәс тәркибләриндән ибарәт олуб, ја ејни вә ја бир-биринә чох јахын мә'налары ифадә едир; бунлара синонимләр дејилир»[256].

«...Синоним әсас мә'насына көрә мүтләг вә ја нисби ејнијәт тәшкил едән, лакин формасына вә әлавә мә'насына көрә фәргләнән сөзләрдир»[257].

Көрүндүју кими, А. Тағызадә вә Х. С. Хочајев синонимләрә «ејни мә'нанын мүхтәлиф рәнкләрини ифадә едән», М. Һүсејнзадә «мәзмунча бир-биринә јахын олан», Н. Мәммәдов «ја ејни вә ја бир-биринә чох јахын мә'налары ифадә едән», Ә. Дәмирчизадә исә «әсас мә'насына көрә мүтләг вә ја нисби ејнијәт тәшкил едән» сөзләр кими бахырлар. Бундан башга, А. Тағызадә вә Х. С. Хочајев, еләчә дә М. Һүсејнзадәнин тә'рифләриндә *стол—миз—маса, көзлүк—ејнәк—чешмәк* типли мүтләг синонимләр һаггында һеч бир шеј дејилмир. Ә. Дәмирчизадәнин тә'рифиндә исә синонимләр «әсас мә'насына көрә... ејнијәт тәшкил едән, лакин... әлавә мә'насына көрә фәргләнән сөзләрдир».

Бә'зи дилчиләр синонимләрин әсас хүсусијјәти кими онларын бир-бирини әвәз едә билмәси тәләбини ирәли сүрүрләр.

В. В. Виноградов сөзләрин бир-бирини әвәз едә билмәси фикрини гәти сурәтдә рәдд едәрәк көстәрир ки, поетик әсәрдә әсәрин үмуми мәзмунунун тәләбиндән асылы олараг һәр бир сөз елә ишләдилмәлидир ки, дилдә ону әвәз едә биләчәк башга бир сөз тапылмасын[258].

Бу мәсәләдә Р. Рзазадәнин ашағыдакы фикри илә тамамилә разылашмаг лазым кәлир. М. Рзазадә јазыр: «Синонимләр бир-бирини гејд вә шәртсиз әвәз етмәк үчүн дејил, бир анлајышын мүхтәлиф мә'на инчәликләрини вермәк, ифадәнин тә'сирини, бәдии көзәллијини артырмаг, фикри конкрет, ајдын, парлаг етмәк вә ону рәнкарәнк васитәләрлә ифадә етмәк үчүндүр»[259].

Синоним сөзләри мүәјјәнләшдирмәк үчүн онлара семантик, грамматик вә үслуби чәһәтдән јанашмаг лазымдыр.

Лексик-семантик сөз групуну тәшкил едән синонимләрин әсас ме'јары онларын мә'насы илә әлагәдардыр.

Дилдә ејнимә'налы сөзләрин мөвчуд олуб-олмамасы мәсәләсинә дилчиләр мүхтәлиф мүнасибәтләр бәсләмишләр. Г. Г. Мусабајев јазыр: «...Үмумијјәтлә, мүәјјән бир дилин лексикасында ејни мә'насы олан ики вә бир нечә сөз олмур»[260]. Мүәллиф һәмин фикрини онунла әсасландырыр ки, илк бахышда ејнимә'налы кими көрүнән һәмин сөзләр башга сөзләрлә бирләшдикдә бу вә ја башга мә'на фәргинин олдуғу мејдана чыхыр. Ејнимә'налы олан *миз—стол—маса* синонимләриндән *миз* исми *јазы* сөзү илә һеч бир заман бирләшмир. *Јазы столу,* бә'зән исә *јазы масасы* ишләдилдији һалда, *јазы мизи* ишләдилмир. Лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, бу сөзләр синоним дејилдир. Һәмин сөзләр бә'зи башга хүсусијјәтләринә көрә дә бир-бириндән фәргләнир, белә ки, *стол* һәм јазы, һәм дә данышыг дилиндә ишләдилдији һалда, *миз,* әсасән јазылы дилдә ишләдилир, *маса* исә мүасир дилдә чох аз ишләнир вә архаикләшмәкдәдир.

Көзлүк—чешмәк—ејнәк сөзләри дә ејнимә'налы мүтләг синонимләрдир. Бунлар да *стол—миз—маса* синонимләри кими хүсусијјәтләрә маликдир. Зоолокијада, әсасән, *көзлүклү илан,* бә'зән дә *чешмәкли илан* ишләдилдији һалда, ејнәкли илан ишләдилмир.

---

254 А. Тағызадә вә Х. С. Хочајев. Мүхтәсәр үслубиҹјат, Бакы, 1933, сәһ. 59.

255 М. Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајчан дили, Бакы, 1954, сәһ. 12.

256 Н. Мәммәдов. Дилчилијин әсаслары, Бакы, 1961, сәһ. 105.

257 Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајчан дилинин үслубиҹјаты, Бакы, 1962, сәһ. 122—123.

258 Бах: В. В. Виноградов. Итоги обсуждения вопросов стилистики, «Вопросы языкознания», 1955, № 1, сәһ. 81.

259 М. Рзазадә. Вагифин гошмаларында синонимләр. «В. И. Ленин адына Азәрбајчан Педагожи Институтунун әсәрләри», Бакы, 1961, XIX чилд, сәһ. 41.

260 Г. Г. Мусабаев. Современный казахский язык, 1, Алма-Ата, 1959, сәһ. 18.

Миз—стол—маса, көзлүк—чешмәк—eјнәк типли мүтләг синонимләр дилдә нисбәтән аздыр. Синонимләрин бөјүк бир һиссәсини мә'на чаларлыгларына малик олан сөзләр тәшкил едир. Мә'на чаларлығына малик олан синонимләр өз мә'налары илә дејил, мә'на инчәликләри илә бир-бириндән фәргләнир. *Мәрдлик* вә *гәһрәманлыг* сөзләри мә'на чаларлығына малик олан синонимләрдир.

Мәрдлијин јүксәк тәзаһүрү гәһрәманлыгдыр. (М. Мәһәррәмов).

Мисалдан көрүндүју кими, *мәрдлик* вә *гәһрәманлыг* сөзләрини бирләшдирән үмуми «икидлик, горхмазлыг» мә'насы илә јанашы, бу сөзләри фәргләндирән мә'на чаларлыглары да вардыр. Белә ки, бириси өз гәһрәманлығыны сүбута јетирмәк үчүн өзүндә мәрдлијин јүксәк тәзаһүрүнү көстәрмәлидир.

Демәли, синонимләрин семантик ме'јары һәмин сөзләрин ејнимә'налы вә әксәр һалларда мә'на чаларлыгларына малик олмасыдыр.

Ејнимә'налы вә ја мә'на чаларлыгларына малик олан сөзләрин һеч дә һамысы синоним дејилдир.

Ч ә м и л. *Гој бир аз ишләр јолуна дүшсүн, јенә дә сәјаһәт үчүн кәмиләр ишләјәчәк. Мәним кәзмәјә јаман һәвәсим вар.* (Һ. Мещди). *Сәјаһәт* вә *кәзмәк* мә'на чаларлығына малик сөзләр олса да, синоним дејилдир. Чүнки *сәјаһәт* исим, *кәзмәк* исә фе'лдир. Мүхтәлиф нитг һиссәләринә аид сөзләр синоним олмур. «...Синоним сөзләр анчаг ејни нитг һиссәсинә дахил олур. Ја'ни анчаг ејни нитг һиссәсинә мәнсуб олан сөзләр синоним ола биләр...»[261].

Лакин ејни нитг һиссәсинә аид олуб әсасән ејни мә'на билдирән сөзләр дә һәмишә синоним олмур. Бу һалда нитг һиссәләринин ајры-ајры хүсусијјәтләрини нәзәрә алмаг лазымдыр.

Исми башга нитг һиссәләриндән ајыран әсас морфоложи хүсусијјәт онун һалланмасыдыр. Һал шәкилчиләри исә сөздәјишдиричи шәкилчиләрдир, буна көрә дә мүхтәлиф һаллар сөзләрин синонимлијини позмур. Морфоложи бахымдан сифәтин әсас хүсусијјәти онун дәрәчәләридир[262]. Сифәтин алты (ади, мүгајисә, үстүнлүк, шиддәтләндирмә, кичилтмә, чохалтма) дәрәчәсиндә олан *ағ, ағраг, лап ағ, ағаппаг, ағымтыл, ағча* сөзләри синоним дејилдир, чүнки бунларын арасында мә'на чаларлығы јох, мә'на фәрги вардыр.

Исимләр кими, сај вә әвәзликләрин дә онларын синонимлијинә мане ола билән елә бир морфоложи хүсусијјәтләри јохдур.

Фе'лин шәхс, заман вә форма категоријаларыны әмәлә кә-

261 С. Ч ә ф ә р о в. Мүасир Азәрбајчан дилинин лексикасы. Бакы, 1958, сәһ. 17.

262 Биз сифәтин дәрәчәләри һаггында мүбаһисәләрә тохунмајараг М. Һүсејнзадәнин «Мүасир Азәрбајчан дили» (Бакы, 1963, сәһ. 102—104) китабындакы дәрәчәләри әсас көтүрдүк.

тирән шәкилчиләр сөздәјишдиричи шәкилчиләр олдуғундан мүхтәлиф шәхс вә заманларда, еләчә дә мүхтәлиф формаларда олан фе'лләр синонимдир. Нөв категоријасыны әмәлә кәтирән шәкилчиләр исә сөздәјишдиричи шәкилчиләр олдуғундан мә'лум, мәчһул, гајыдыш, гаршылыг вә ичбар нөвләриндә олан фе'лләр, һабелә, тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләр бир-биринин синоними дејилдир.

Зәрфләрин дә исим, сај вә әвәзликләр кими онларын синонимлијинә мане олан елә бир морфоложи хүсусијјәти јохдур[263].

Демәли, синонимләрин морфоложи ме'јары һәмин сөзләрин ејни нитг һиссәсинә аид ејни грамматик формада олмасыдыр.

Семантик вә морфоложи ме'јар синонимләри мүәјјәнләшдирмәк үчүн һәлә кифајәт дејилдир. Синонимләри мүәјјәнләшдирмәк үчүн онларын үслуби хүсусијјәтләрини дә нәзәрдә тутмаг лазымдыр.

В. Н. Клјујева синонимләрдәки гијмәт мәсәләсиндән данышаркән јазыр: «Нејтрал вә мүсбәт гијмәтдә ишләдилән сөзлә мәнфи гијмәтдә ишләдилән сөзләри синонимләшдирмәк олмаз. *Ат (конь)* вә *јабы (кляча)* ејни бир зооложи фәрди билдирсә дә, синоним дејилдир. *Ев (дом)* вә *сарај (дворец)* дә синоним дејилдир, чүнки онлардакы гијмәт мүхтәлифдир. Бунун ән јахшы ме'јары һәмин сөзләри антоним едиб гаршылашдырмагдан ибарәтдир. *Шаир дејил, маирдир (не поет, а стихоплет); ев дејил, сарајдыр (не дом, а дворец); ат дејил, јабыдыр (не лошадь, а кляча)* вә с.»[264].

Илк бахышда синонимә чох јахын олан сөзләрин синоним олуб-олмамасыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн онлары антоним кими ишләтмәк үсулу өзүнү һәмишә доғрултмур.

Синонимләрдәки мә'на чаларлыгларыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн рус дилчиләри һәмин сөзләри антоним кими ишләдирләр. А. Н. Гвоздев[265] *есть (јемәк)* вә *вкушать (ләззәтлә јемәк)*, Н. М. Шански[266] исә *помирать (өлмәк)* вә *издохнуть (кәбәрмәк)* синонимләриндәки мә'на чаларлыгларыны нәзәрә чарпдырмаг үчүн һәмин синоним фе'лләри антоним кими ишләтмәк үсулундан истифадә едирләр. *Он не ел, а вкушал (о јемирди, ләззәт алырды)* вә *Не помер, а издох (өлмәди, кәбәрди)*.

В. Н. Клјујеванын јухарыда һаггында данышылан үсулундан истифадә етдикдә *(ләгәб дејил, тәхәллүсдүр* вә *ајама де-*

263 Синонимлијә мане олан сифәтин дәрәчәләри, фе'лин исә тә'сирлилик, тә'сирсизлик вә нөв категоријаларыны биз бурада шәрти олараг «грамматик форма» адландырачағыг.

264 В. В. К л ю е в а. О синонимах и синонимическом словаре. «Краткий словарь синонимов русского языка», М., 1956.

265 Бах: А. Г в о з д е в. Очерки по стилистике русского языка. М., 1955, сәһ. 58.

266 Бах: Н. М. Ш а н с к и й. Очерки по русскому словообразованию и лексикологии, М., 1957, сәһ. 164.

jил, ләгәбдир) белә чыхыр ки, *ләгәб, тәхәллүс вә ајама* сөзләри бир-биринин синоними дејилдир. Биринчи чүмләдә бу сөзләр *(ләгәб* вә *тәхәллүс)* һәгигәтән дә синоним дејилдир. Икинчи чүмләдә исә һәмин сөзләр *(ајама* вә *ләгәб)* синонимдир. Ч. Мәммәдгулузадә *ајама* вә *ләгәб* сөзләрини изаһ едәркән јазыр: *«Ајама авам сөзүдүр, ләгәб әрәб сөзүдүр.* («Данабаш кәндинин әһвалатлары»).

Демәли, *ајама ләгәбдир.* Фәрг јалныз ондадыр ки, *ајама* авам сөзү (данышыгда ишләнән диалект сөзү) олдуғу һалда, *ләгәб* әрәб дилиндән алынмыш сөздүр.

Ләгәб вә *ајама* сонрадан башгасы тәрәфиндән бирисинә верилән гејри-рәсми аддырса, *тәхәллүс* адамын өзүнүн сечиб көтүрдүјү гејри-рәсми аддыр. Буна көрә дә *ләгәб* вә *ајама* синонимдир, *тәхәллүс* исә бу сөзләрин синоними дејилдир.

Кор—гәбир—мәзар исимләри мә'нача вә грамматик хүсусијјәтләринә көрә синонимләрә чох јахындыр. Лакин бу сөзләрин һамысы бир-биринин синоними дејилдир. *Кор* вә *гәбир,* еләчә дә *мәзар* вә *гәбир* синоним олдуғу һалда, *мәзар* вә *кор* синоним дејилдир. Буна көрә дә «атамын гәбри һаггы», јахуд да «атамын кору һаггы» ишләдилдији һалда, «атамын мәзары һаггы» ишләдилмир. Еләчә дә «Низаминин мәзарыны зијарәт етмәк» вә ја «Низаминин гәбрини зијарәт етмәк» ишләдилир, лакин «Низаминин коруну зијарәт етмәк» ишләдилмир. Чүнки *гәбир* нејтрал, *мәзар* мүсбәт, *кор* исә мәнфи гијмәтдә ишләдилән сөзләрдир. Нејтрал гијмәтдә ишләдилән сөз һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи гијмәтдә ишләдилән сөзүн синоними олдуғу һалда, мәнфи вә мүсбәт гијмәтләрдә ишләдилән сөзләр бир-биринин синоними олмур. Һәм рус дилинин, һәм дә Азәрбајчан дилинин фактлары В. Н. Клјујеванын үсулуну тәсдиг етмәдијиндән мүхтәлиф гијмәтләрдә ишләдилән үслуб синонимләрини бу үсулла мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн дејилдир. Буна көрә дә В. Н. Клјујева өз лүғәтинин икинчи нәшриндә[267] һәмин үсулдан әл чәкмәјә мәчбур олмушдур.

Синонимләр семантик чәһәтдән ејнимә'налы, әксәр һалларда исә мә'на чаларлыгларына малик, морфоложи чәһәтдән ејни нитг һиссәсинә мәнсуб олуб ејни грамматик формада чыхыш едән, үслуби чәһәтдән исә ејнигијмәтли, јахуд нејтрал вә мүсбәт, ја да нејтрал вә мәнфи гијмәтләрдә олан сөзләрдир.

Синонимләрин ишләнмәси. Синонимләрин нитгдә ишләнмә хүсусијјәтләри башлыча олараг ашағыдакылардыр:

1) Тәкрара јол вермәмәк үчүн синонимләрдән истифадә едилир. Бу һалда синонимләр мүхтәлиф чүмләләрдә ишләдилир.

Һәким Мећмана деди ки, хәстәнин арзусуну јеринә јетирмәк онун сәһһәти үчүн хејирли оларды вә азарлынын әсәбилији кәсиләрди. (С. Рәһимов).

2) Мә'наны даһа дәгиг ифадә етмәк үчүн синонимләр мүхтәлиф чүмләләрдә ишләдилир.

Тәрланов. *Сәнин јеринә олсам, нә гәдәр кеч дејил, ону гамарларам.*

Тејмур. *Бәлкә мән доғрудан да кәрәк аман вермәдән ону јахалајајдым.* (Һ. Сејидбәјли).

Гамарламаг вә *јахаламаг* фе'лләри *тутмаг* фе'линин синонимләридир. Лакин *гамарламаг* вә *јахаламаг* садәчә *тутмаг* дејил. *Гамарламаг* «нә васитә илә олурса-олсун (күчлә, һијлә илә, алдатмагла вә с.) *тутмаг»* мә'насында олдуғу һалда, *јахаламаг* «мүәјјән јердә (әсасән дә чинајәт башында) *тутмаг»* мә'насындадыр.

Демәли, *гамарламаг* вә *јахаламаг* мә'на чаларлыгларына малик олан синонимләрдир.

3) Охучуда емосионал-експрессив һисс јаратмаг үчүн синонимләр һәмчинс үзвлү чүмләләрдә ишләдилир.

Гәмзәси чан алан, кәрдиши ә'ла,
Доғрудан көзәлдир, көјчәкдир Лејла. (Ә. Чавад).

Дәбдәбә вә чаһ-чәлала өјрәнмиш Минирә бир күрд гызы кими икид вә дөзүмлү чыхды. (М. Ибраһимов).

Бу мәгсәдлә ики дејил, үч синоним дә јанашы ишләдилә биләр.

Инсанын севкилиси, истәклиси, мә'шугәси әгјар илә отуруб ојнајыб-күлсүн, инсан өзү исә нагәлач кәнарда отуруб бахсын! (Ч. Чаббарлы).

Демәли, синонимләрин охучуда емосионал-експрессив һисс јаратмагда бөјүк әһәмијјәти вардыр вә бу мәгсәдлә ејни бир чүмләдә бир нечә синоним ишләдилир.

4) Сөзүн мә'насыны ајдынлашдырмаг үчүн синонимләрдән истифадә едилир.

Шәһәрдә бөјүк мә'чүзәләр көрүнмүшдү: чохлу очаглар (пирләр) зүһур етмишди. (Ј. Чәмәнзәминли).

Јазы масамын гутусуну асанча ачмаг үчүн, бир дәстәк (гулп) алмаға гәрар вермишдим. (Т. Шаһбази).

Чох истәдим сәбәбини биләм, амма сорушса идим јерсиз дүшәрди, јә'ни бичә оларды. (Ч. Мәммәдгулузадә).

Биринчи мисалда кениш семантикаја малик *очаг* исми конкрет *пир* синоними илә, икинчи мисалда *дәстәк* исми данышыг дилиндә ишләдилән *гулп* синоними илә, үчүнчү мисалда исә чохмә'налы *јерсиз* сөзү тәкмә'налы *бичә* илә изаһ едилмишдир.

5) Терминләрин тә'рифиндә (елми вә елми-күтләви әсәрләрин, дәрсликләрин дилиндә) чох вахт синонимләрдән истифадә едилир.

Дүнја—бизи һәр тәрәфдән әһатә едән сајсыз-һесабсыз Көј

---

[267] Бах: Н. В. Клюева. О синонимах и синонимическом словаре. «Краткий словарь синонимов русского языка», М., 1961.

чисимләри илә долу олан Каинатдыр («Азәрбајчан кәнчләри»).

Бу һалда биринчи синонимдән сонра тире (—) гојулур. Ики синоним терминин арасында бә'зән верҝүл (,) гојулур, бә'зән дә бөлҝү билдирән бағлајычылардан (*ја, јахуд, вә ја, вә јахуд, ја да* вә с.) бири ишләдилир.

6) Синонимләрин топлу мә'налы мүрәккәб сөзләрин дүзәлдилмәсиндә дә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Мә с.: чығыр-бағыр, вар-дөвләт, гол-будаг, дава-далаш, күнч-бучаг, дава-дәрман, сағ-саламат, дост-ашна вә с.

Беләликлә, синонимләр тәкрара јол вермәмәк, мә'наны даһа дәгиг ифадә етмәк, охучуда емосионал-експрессив һисс јаратмаг, сөзүн мә'насыны ајдынлашдырмаг, терминләрин мә'насыны ачмаг вә топлу мә'налы мүрәккәб сөзләр әмәлә кәтирмәк үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә синонимләр мүхтәлиф јолларла әмәлә кәлир.

Чохмә'налылыг нәтичәсиндә әмәлә кәлән синонимләр. Фе'л вә сифәтә аид олан синонимләрин бөјүк бир һиссәси чохмә'налылығын нәтичәсидир.

Чохмә'налы сөзүн әсас (номинатив) вә гејри-әсас (төрәмә) мә'налары олур. Мәсәлән, Азәрбајчан дилинин чохмә'налы сөзләриндән бири *тутмаг* фе'лидир. Бу фе'лин ашағыдакы мә'наларына диггәт јетирәк:

1. Јапышмаг. *Каро Сиранушун голундан тутуб кәнара фырлатды.* (Ә. А б б а с о в).

2. Чевирмәк, дөндәрмәк, јөнәлтмәк. *Кәрим үзүнү һәр ики нөвбәнин адамларына тутду.* (М. И б р а һ и м о в).

3. Дүзәлмәк.

Һәр фикр едириксә, ишимиз тутмајыр әсла;
Аһ... Ах!... О кечән күнләримиз нолду, худаја! (С а б и р).

4. Дишләмәк, гапмаг. *Фаты. Мәни о азар дәјмиш ит тутду.* (Ә. А б б а с о в).

5. Јерләшмәк. *Һатәм киши јүз лимон тутан бир јешик сифариш етди.* (М и р Ч ә л а л).

6. Етмәк, көрмәк. *Чобан баба. Ај Рүстәм, ...бу нә ишдир тутмусан?* (М. И б р а һ и м о в).

7. Бүрүмәк, басмаг. *Ахшам гаранлығында алов, түстү, тәзәк, саман иҹи... дүнјаны тутмушду.* (М и р Ч ә л а л).

8. Басмаг. *Бир тәрәфдән дә Нәби онлары күллә јә тутур.* («Гачаг Нәби»).

9. Сајмаг. *Мән инанмырам ки, бизим әсрин шаирләри баһар фәслини, мәсәлән, гыш фәслиндән артыг туталар.* (Ч. М ә м м ә д г у л у з а д ә).

10. Јарашмаг. *Көр нә гәдәр көзәл тутур;*
Күмүш тана сијаһ зүлфү. (М и с к и н Ә л и).

11. Јазмаг. *Әфруз нә мә'рузә үчүн тезис тутмаға, нә дә чыхыш үчүн гејд еләмәјә габил иди.* (М. Ч ә ф ә р).

Мисаллардан да көрүндүјү кими, *тутмаг* фе'ли 1-чи мә'нада *јапышмаг*, 3-чү мә'нада *дүзәлмәк*, 5-чи мә'нада *јерләшмәк*, 8-чи мә'нада *басмаг*, 9-чу мә'нада *сајмаг*, 10-чу мә'нада *јарашмаг*, 11-чи мә'нада *јазмаг* фе'лләринин синонимидир. *Тутмаг* фе'линин 2-чи мә'нада үч *(чевирмәк, дөндәрмәк, јөнәлтмәк)*, 4-чү мә'нада ики *(дишләмәк, гапмаг)*, 6-чы мә'нада јенә ики *(етмәк, көрмәк)*, 7-чи мә'нада јенә дә ики *(бүрүмәк, басмаг)* синонимләри вардыр.

«...Чохмә'налы сөзүн бә'зи мә'налары башга сөзләрлә вә ја башга сөзләрин мә'налары илә синонимик әлагәјә кирә биләр»[268]. Тутмаг фе'линин 1—11-чи мә'наларда синонимләри олан фе'лләр дә өз нөвбәләриндә чохмә'налы сөзләрдир вә онларын да бир чох синонимләри вардыр. «Беләликлә дә, дилдә лүғәт тәркибинин бөјүк бир һиссәсини синхрон вәзијјәтдә әһатә едән арасыкәсилмәз сөз шәбәкәси әмәлә кәлир»[269].

Сөздүзәлтмә нәтичәсиндә әмәлә кәлән синонимләр. Сөздүзәлтмә нәтичәсиндә әмәлә кәлән синонимләр һәм мүхтәлиф көкләрдән, һәм дә ејни көкдән дүзәлир. Буна көрә дә бу синонимләр мүхтәлифкөклү вә ејникөклү олур.

М ү х т ә л и ф к ө к л ү с ө з д ү з ә л т м ә с и н о н и м л ә р и. Мүхтәлифкөклү сөздүзәлтмә синонимләринин бөјүк бир һиссәси синоним сөзләрә ејни бир шәкилчи әлавә етмәклә дүзәлир.

1) **-лы//-ли//-лу//-лү** шәкилчиси синоним исимләрә әлавә едилир вә синоним сифәтләр әмәлә кәтирир; мәс.: *ијли-ражиһәли, бағлы-өртүлү* вә с.

2) **-ычы//-ичи//-учу//-үчү** шәкилчиси синоним фе'лләрин көкләриндән синоним сифәтләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *јохлајычы—сынајычы, јолухучу—кечичи* вә с.

3) **-лыг//-лик//-луг//-лүк** шәкилчиси синоним исим вә сифәтләрә әлавә едилиб мүчәррәд мә'налы синоним исимләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *пислик—јаманлыг, бәнзәрлик—охшарлыг, икидлик—гәһрәманлыг* вә с.

Бу шәкилчи бә'зи синоним олмајан сөзләрдән дә синонимләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *ајлыг—донлуг, дөшлүк—өнлүк* вә с.

4) **-ма//-мә** вә **-ыш//-иш//-уш//-үш** шәкилчиләри дә синоним фе'лләрин көкләриндән ишин адыны билдирән синоним исимләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *вурушма—далашма, вуруш—далаш* вә с.

5) **-ыг//-ик//-уг//-үк** шәкилчиси әсасән сәс тәглиди сөзләр-

[268] В. М е с к у т о в. Синонимы в туркменском языке, Ашхабад, 1962, сәһ. 5 (намизәдлик диссертасијасынын автореферати).

[269] Ю. Д. А п р е с я н. Проблема синонима, «Вопросы языкознания», 1957, № 6, сәһ. 85.

дән, бә'зән дә синоним фе'лләрин көкләриндән синоним исимләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *гышгырыг-бағырыг, чығырыг-бағырыг, дәлик-дешик* вә с.

6) **-чы//-чи//-чу//-чү** шәкилчиси һәм синоним, һәм дә синоним олмајан исимләрдән синоним исимләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *ишчи—гуллугчу, јолчу—диләнчи* вә с.

7) **-мыш//-миш//-муш//-мүш** шәкилчиси синоним фе'л көкләринә әлавә едиләрәк синоним фе'ли сифәтләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *дәјмиш—јетишмиш, ијләнмиш—гохумуш* вә с.

Мүхтәлифкөклү сөздүзәлтмә синонимләринин бә'зиләри гејри-мәһсулдар **-ар//-әр; -ы//-и; -ын//-ин//-ун//-үн** шәкилчиләри илә дүзәлир; м ә с.: *санчы—ағры, бичин—јығын* вә с. Һәмин синонимләрин аз бир һиссәси исә синоним сөзләрә мүхтәлиф шәкилчиләр әлавә едилмәклә дүзәлир; м ә с.: *јығынчаг—топланыш, арајыш—јохлама, јашајыш—доланачаг, илкин—биринчи* вә с.

Кечид—ашырым типли синонимләрдә синоним олмајан сөзләрә мүхтәлиф, *овунту-гырынты* типли синонимләрдә исә ејни шәкилчиләр әлавә етмәклә јени синонимләр әмәлә кәлмишдир.

Шит—дузсуз, кал—јетишмәмиш, чиј—бишмәмиш кими синонимләрдә сөзләрдән бири көк, о бириси исә мүхтәлиф инкарлыг шәкилчиләри гәбул етмиш дүзәлтмә сөзләрдир.

Сөздүзәлтмә синонимләринин аз бир һиссәсини дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләрдән әмәлә кәлән синонимләр тәшкил едир; м ә с.: *јатаг—јорган-дөшәк, чомәрдлик—әлиачыглыг* вә с.

Бу синонимләрдә бә'зән һәр ики сөз мүхтәлиф үсулларла дүзәлмиш мүрәккәб сөз олур: м ә с.: *кәсим-кәсим—доғрам-доғрам, топ-топ—кос-кос* вә с.

Ејникөклү сөздүзәлтмә синонимләри. Ејникөклү сөздүзәлтмә синонимләри ејни бир сөз көкүнә синоним шәкилчиләр артырмагла дүзәлир. Азәрбајҹан дилиндә олан синоним шәкилчиләрин әксәријјәти һәмин дилә мәнсуб олдуғу һалда, бир һиссәси дә дүзәлтмә сөзләрин тәркибиндә Азәрбајҹан дилинә кечмишдир. Һәмин дүзәлтмә сөзләрин көкләри дә ајрыҹа бир лексик ваһид кими Азәрбајҹан дилинә кечдијиндән бу дүзәлтмә сөзләри Азәрбајҹан дилиндә көк вә шәкилчијә ајырмаг мүмкүн олур: м ә с.: *би-савад, һәм-дәрд, даим-а* вә с. Һәмин шәкилчиләр Азәрбајҹан дилинин өз сөзләринә дә әлавә едилир: м ә с.: *ев-дар, дүзән-каһ, сәрин-каһ, гонаг-пәрәст, гуш-баз* вә с.

Мүасир Азәрбајҹан дилиндә олан ејникөклү синонимләри шәкилчиләринә көрә ашағыдакы кими тәсниф етмәк олар: а) әсил Азәрбајҹан дили шәкилчиләринин; б) алынма шәкилчиләрлә Азәрбајҹан дили шәкилчиләринин вә в) алынма шәкилчиләрин синонимлији нәтиҹәсиндә дүзәлән ејникөклү синонимләр;

а) әсил Азәрбајҹан дили шәкилчиләринин синонимлији нәтиҹәсиндә дүзәлән ејникөклү синонимләрин, демәк олар ки, һамысы исим, сифәт вә фе'лләрдир.

Ејникөклү синоним исим вә сифәтләри әмәлә кәтирән шәкилчиләрин бә'зисинин бир дејил, бир нечә синоними вардыр.

1) Фе'л көкләринә әлавә едилән **-ыш//-иш//-уш//-үш** шәкилчиси һәм **-ма//-мә,** һәм дә **-ым//-им//-ум//-үм** шәкилчисинин синонимидир. Синоним **-ыш//-иш//-уш//-үш** вә **-ым//-им//-ум//-үм** шәкилчиләри фе'лин јалныз мә'лум нөвүнүн көкүнә әлавә едилдији һалда (м ә с.: *доғуш—доғум, бахыш—бахым* вә с.), **-ыш//-иш//-уш//-үш** вә **-ма//-мә** шәкилчиләри бә'зи фе'лләрин мә'лум нөвүнүн көкүнә, бә'зи фе'лләрин исә мәчһул нөвүнүн әсасына әлавә едилир, м ә с.: (мә'лум фе'лләрдә) *кедиш—кетмә, учуш—учма,* (мәчһул фе'лләрдә) *ачылыш—ачылма, башланыш—башланма* вә с.

2) **-ты//-ти//-ту//-тү** вә **-ма//-мә** синоним шәкилчиләри әсасән, сәс тәглиди сөзләрдә ишләдилир; м ә с.: *кишнәмә—кишнәрти, һөнкүрмә—һөнкүртү* вә с.

Харичи тә'сир нәтиҹәсиндә чансыз әшјалардан чыхарылан сәсләрин адыны билдирән синонимләрдә **-ма//-мә** шәкилчисиндән әввәл **-да//-дә** шәкилчиси дә артырылыр; м ә с.: *курултукурултдама, таггылты—таггылдама, тыггылты—тыггылдама* вә с.

3) **-чы//-чи//-чу//-чү** шәкилчиси **-чыл//-чил//-чул//-чүл** шәкилчисинин синоними кими мүәјјән хасијјәтә вә ја хүсусијјәтә малик адамы билдирән сифәтләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *зарафатчы—зарафатчыл, инадчы—инадчыл* вә с.

4) **-гы//-гу//-ки//-кү, -ғы//-ғу, -ки//-кү** шәкилчиси һәм **-ма//-мә,** һәм дә **-ыш//-иш//-уш//-үш** шәкилчиләринин синоними кими фе'л көкләриндән ишин адыны билдирән синоним исимләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *сатғы—сатма, севки—севмә* вә *күлкү—күлүш, сатғы—сатыш* вә с.

5) Фе'ли сифәт шәкилчиси олан **-ан//-ән** шәкилчиси, әсасән **-ар//-әр,** бә'зән дә **-ыш//-иш//-уш//-үш** вә **-ған//-ган//-јән//-кән** шәкилчисинин синоними кими мә'лум фе'лләрин көкләриндән хүсусијјәт вә кејфијјәт билдирән синоним сифәтләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *ағлајан—ағлар, јанан—јанар, күлүмсәјән—күлүмсәр* вә *гызмар—гызмыш, кәзән—кәзәјән, чалышан—чалышган* вә с.

6) **-ғын//-ғун//-гин//-гун, -кин//-күн, -кин//-күн** вә **-мыш//-миш//-муш//-мүш,** бә'зән дә **-ым//-им//-ум//-үм** шәкилчиләри фе'л көкләриндән мүхтәлиф мә'налы синоним сифәтләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *азғын—азмыш, батғын—батмыш, күскүн—күсмүш* вә *учгун—учурум* вә с. Бә'зән **-мыш//-миш//-муш//-мүш** фе'лин мәчһул нөвүнүн әсасына әлавә едилир; м ә с.: *јеткин—јетишмиш, тутгун—тутулмуш* вә с.

7) **-ыг//-ик//-уг//-үк** вә **-мыш//-миш//-муш//-мүш** шәкилчиләри фе'л көкләриндән иш вә һәрәкәтин әшја үзәриндәки әламәтини билдирән синоним сифәтләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *донуг—донмуш, јаныг—јанмыш* вә с. Бә'зи һалларда **-мыш//-миш//-муш//-мүш** јалныз мәчһул фе'лләрин әсасына әлавә

едилир; м ə с.: *гырхыг—гырхылмыш, учуг—учулмуш, кəсик—кəсилмиш* вə с.

8) Синоним **-аг//-əк** вə **-ачаг//-əчək** шəкилчиляри фе'л көкляриндən мүхтəлиф мə'налы синоним исим вə сифəтляр əмəлə кəтирир; м ə с.: *горхаг—горхачаг, јатаг—јатачаг* вə с.

9) **-лаг//-ləк** шəкилчиси **-ан//-ən** вə **-мыш//-миш//-муш//-мүш** шəкилчиляринин синоними кими əшјанын хүсусиjjəтлярини билдирən синоним сифəтляр əмəлə кəтирир; м ə с.: *ишлəк—ишлəjən* вə с. **-мыш//-миш//-муш//-мүш** бə'зən мəчhул фе'ллəрин əсасына артырылыр, м ə с.: *дишлəк—дишлəнмиш* вə с.

Гумлуг—гумсал, инадлы—инадчыл кими синонимляр мүхтəлиф синоним шəкилчилярин көмəjи илə дүзəлмишдир.

Ajрылыгда **-чы//-чи//-чу//-чү** шəкилчиси гəбул етмəjən **-лыг//-лик-//луг//-лүк** шəкилчили мүчəррəд исимляр бə'зən həмин шəкилчидən əввəл **-чы//-чи//-чу//-чү** шəкилчиси дə гəбул едəрəк, мүчəррəд мə'налы синоним исимляр əмəлə кəтирир; м ə с.: *бəдбəхтлик—бəдбəхтчилик, никаранлыг—никаранчылыг, касыблыг—касыбчылыг* вə с.

Ejникəклү синоним фе'ллəрин hамысы дүзəлтмə фе'ллəрдир.

1) Мəсдəр шəкилчисиндən əввəл синоним **-н** вə **-ш** шəкилчиляри кəлмəклə синоним фе'ллəр дүзəлир; м ə с.: *дырманмаг—дырмашмаг, pahатланмаг—pahатлашмаг* вə с.

2) Мəсдəр шəкилчисиндən əввəл **-ыш//-иш//-уш//-үш**, jахуд да **-ла//-лə** шəкилчиси əлавə едилир вə синоним фе'ллəр дүзəлир; м ə с.: *сығмаг—сығышмаг, сормаг—сорушмаг* вə *говмаг—говламаг, тапдамаг—тапдаламаг* вə с.

б) Азəрбajчан дили шəкилчиляри илə алынма шəкилчилярин синонимлиjи нəтичəсиндə əмəлə кəлən ejникəклү синонимляр фарс, əрəб вə рус-Авропа мəншəли синоним шəкилчилярлə дүзəлир.

Фарс дилиндən алынмыш бир нечə шəкилчи бə'зən бир Азəрбajчан дили шəкилчисинин синоними олур.

1) **-лы//-ли//-лу//-лү** шəкилчиси **-кар, -дар, -ба, -авəр, -амиз, -əндə, -и, -jар, -кин** вə **-əнин** шəкилчиляринин синоними кими фарс вə əрəб дилляриндən алынмыш сөзлəрə əлавə едилярəк мүхтəлиф мə'налы синоним сифəтляр əмəлə кəтирир; м ə с.: *күнahлы—күнahкар, сəлahиjjəтли—сəлahиjjəтдар, мəзəли—бамəзə, дилли—дилавəр, ибрəтли—ибрəтамиз, назлы—назəндə, əчəрли—əчəри, hушлу—hушjар, гəмли—гəмкин, назлы—назəнин* вə с.

2) **-чы//-чи//-чу//-чү** шəкилчиси **-кар, -кəр, -шүнас, -баз, -пəрəст, -дар, -нəвис, -бан, -зəн, -кеш, -кир, -нишин** вə **-фүруш** шəкилчиляринин синоними кими ихтисас, пешə, сənət саhибинин вə мүəjjəн бир ишə чох мejли олан шəхсин адыны билдирən синоним исим вə сифəтляр əмəлə кəтирир; м ə с.: *кимjачы—кимjакəр, ədəбиjjатчы—ədəбиjjатшүнас, масгарачы—масгарабаз, маарифчи—маарифпəрəст, ичарəчи—ичарədар, тарихчи—тарихнəвис, зинданчы—зинданбан, тарчы—тарзən, малачы—малакеш, хəмирчи—хəмиркир, кирajəчи—кирajənишин* вə с.

3) **-лыг//-лик//-луг//-лүк** шəкилчиси **-зар, -каh** вə **-стан** шəкилчиляринин синоними кими jер мə'насы верən синоним исим вə сифəтляр əмəлə кəтирир; м ə с.: *күллүк—күлзар, дүзənлик—дүзənкаh, күллүк—күлүстан* вə с.

4) **-чыл//-чил//-чул//-чүл** шəкилчиси **-кеш** вə **-кар** шəкилчиляринин синонимидир. Бу шəкилчиляр hал, вəзиjjət вə хасиjjət мə'налы синоним сифəтляр əмəлə кəтирир; м ə с.: *гajғычыл—гajғыкеш, инадчыл—инадкар* вə с.

5) **-сыз//-сиз//-суз//-сүз** шəкилчиси **-би** вə **-на** шəкилчиляринин синоними кими jохлуг вə инкарлыг билдирən синоним сифəтляр əмəлə кəтирир; м ə с.: *е'тибарсыз—бие'тибар, инсафсыз—наинсаф* вə с.

6) **-даш** шəкилчиси бə'зи сөзлəрдə **həм-** өн шəкилчисинин синоними олур вə jерлилик, həмрə'jлик, иштирак мə'налы синоним исимляр əмəлə кəтирир; м ə с.: *мəсləкдаш—həммəсləк, сирдаш—həмсир* вə с.

Əрəб дилиндən алынмыш вə Азəрбajчан дилиндə синоними олан сөздүзəлдичи шəкилчиляр нисбətən аздыр.

1) **-сыз//-сиз//-суз//-сүз** шəкилчиси **ла-** вə **била-** өн шəкилчиляринин синоними кими jохлуг вə инкарлыг мə'налы синоним сифəтляр əмəлə кəтирир; м ə с.: *истиснасыз—билаистисна* вə с.

Фарс изафətинин биринчи тəрəфиндə кəлəн *гejри*(**и**)- əрəб инкар hиссəчиjи бə'зи hалларда **-сыз//-сиз//-суз//-сүз** шəкилчисинин синоними кими ишлəдилир; м ə с.: *ихтиjарсыз—гejриихтиjари, шүурсуз—гejри-шүури* вə с. Мисаллардан көрүндүjү кими, бу тип ejникəклү синонимляр дүзəлдиляркən *гejри-* инкар hиссəчиjи олан сөзлəрə **-сыз//-сиз//-суз//-сүз** шəкилчиси артырылдыгда **-и** шəкилчиси атылыр. Бə'зən исə həмин шəкилчинин əвəзинə **-ə**(**т**) шəкилчиси артырылыр; м ə с.: *ирадəсиз—гejри-иради, мədəниjjətсиз—гejри-мədəни* вə с.

2) **-лыг//-лик//-луг//-лүк** шəкилчиси бə'зи сөзлəрдə **-иjjə**(**т**) шəкилчисинин синоними кими мүчəррəд мə'налы исимляр əмəлə кəтирир; м ə с.: *чəррahлыг—чəррahиjjə, чиддилик—чиддиjjət* вə с.

Рус-Авропа дилляриндən алынмыш шəкилчилярин Азəрбajчан дили шəкилчиляриндən синонимляри хүсусилə аздыр.

Азəрбajчан дили шəкилчиляриндən jалныз **-чы//-чи//-чу//-чү** шəкилчиси рус дили васитəсилə Азəрбajчан дилинə кечən jунан **-ист** вə латын **-ер** шəкилчиляринин синоними кими ишлəдилир; м ə с.: *стенографчы—стенографист, милjончу—милjонер* вə с.

в) Алынма шəкилчилярин синонимлиjи нəтичəсиндə дүзəлən ejникəклү синонимляр ики фарс, jахуд да бир фарс вə бир əрəб шəкилчиляри илə дүзəлир.

1) Фарс мəншəли **-пəрвəр** вə **-пəрəст**, **-кир** вə **-хор**, **-каh** вə

-кәдә, -би вә **-на, -кир** вә **-пәрәст, -кар** вә **-баз** синоним шәкилчиләри хасиjjәт мә'налы синоним сифәтләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *гонагпәрәст—гонагпәрвәр, маарифпәрәст—маарифпәрвәр, дилкир—дилхор, атәшкаһ—атәшкәдә, биинсаф—наинсаф, пулкир—пулпәрәст, сеһркар—сеһрбаз* вә с.

2) Фарс вә әрәб дилләриндән алынмыш **би-** вә **била-, -чат** вә **-иjjәт, би-** вә **ла-** шәкилчиләри дә синоним сөзләр әмәлә кәтирир; м ә с.: *биарам—билаарам, әдвәчат—әдвиjjат, бимәзһәб—ламәзһәб* вә с.

3) Рус вә фарс дилләриндән алынмыш синоним **-ник** вә **-дан, -тург** вә **-нәвис** шәкилчиләри илә jалныз *чајник—чајдан* вә *драматург—драмнәвис* синонимләри Азәрбајчан дилиндә ишләдилир.

Сөз алынмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлән синонимләр. Азәрбајчан дилиндә олан синонимләрин мүәjjән һиссәси сөз алынмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Алынма сөзләр һәм әсил Азәрбајчан сөзләринин, һәм дә бир-биринин синоними олур. Буна көрә дә һәмин синонимләри алынма сөзләрлә әсил Азәрбајчан сөзләриндән вә алынма сөзләрдән әмәлә кәлән синонимләр кими груплашдырмаг олар.

Алынма сөзләрлә Азәрбајчан дили сөзләриндән әмәлә кәлән синонимләрин бөjүк бир һиссәсини садә сөзләр тәшкил едир;[270] м ә с.: *јаз—баһар, ов—шикар, тәкәр—чәрх* (икинчи сөзләр фарс дилиндән алынмышдыр); *гыса—мүхтәсәр, саj—мигдар, боj—гәдд* (икинчи сөзләр әрәб дилиндән алынмышдыр) вә с.

Бу типли синонимләрдә сөзләрдән бири бә'зән дүзәлтмә сөз олур.

а) Азәрбајчан сөзү дүзәлтмә олур; м ә с.: *адсыз—аноним, дүшәркә—лакер, вурғун—мәфтун, ортаг—шәрик, сәксән—һәштад* вә с. *Аноним* вә *лакер* Авропа дилләриндән, *мәфтун* вә *шәрик* әрәб дилиндән, *һәштад* исә фарс дилиндән алынмышдыр.

б) Алынма сөз дүзәлтмә олур; м ә с.: *јаш—нәмли, күч—зоракылыг, бәрк—давамлы, икид—шүчаәтли* вә с. *Нәм* вә *зораки* фарс дилиндән, *давам* вә *шүчаәт* исә әрәб дилиндән алынмышдыр.

Алынма сөзлә әсил Азәрбајчан дили сөзләриндән әмәлә кәлән синонимләрин әксәриjjәтиндә һәр ики сөз **-лыг//-лик//-луг//-лүк; -чы//-чи//-чу//-чү; -лы//-ли//-лу//-лү** шәкилчиләрини гәбул едир; м ә с.: *одлу—атәшли, көзәтчи—нәзарәтчи* вә с. (*нәзарәт* әрәб дилиндән, *атәш* исә фарс дилиндән алынмышдыр).

Алынма садә сөзлә мүрәккәб Азәрбајчан дили сөзләриндән дүзәлән синонимләр нисбәтән аздыр; м ә с.: *алвер—тиҹарәт, икиҹанлы—һамилә, илдөнүмү—jубилеj* вә с. *Тиҹарәт* вә *һамилә* әрәб дилиндән, *jубилеj* исә рус дили васитәсилә Авропа дилләриндән алынмышдыр.

[270] Азәрбајчан дилиндә гурулушча тәһлил олунмајан дүзәлтмә вә мүрәккәб алынма сөзләр бу дилдә садә сөз сајылыр.

Синонимләрин бир гисми ја ејни бир дилдән, ја да мүхтәлиф дилләрдән алынан сөзләрдән дүзәлир.

а) ејни бир дилдән алынмыш сөзләрдән дүзәлән синонимләр. Ејни бир дилдән алынмыш сөзләрдән дүзәлән синонимләрин һәр икиси чох заман садә олур; м ә с.: *тәб—илһам, артист—актјор, налә—фәрjад* вә с. *Тәб* вә *илһам* әрәб дилиндән, *артист* вә *актјор* рус дили васитәсилә Авропа дилләриндән, *налә* вә *фәрjад* исә фарс дилиндән алынмышдыр.

Азәрбајчан дилиндә олан әрәб сөзләринин әксәриjjәти ејни көкдән дахили флексиja jолу илә дүзәлән сөзләрдир. Бу сөзләрдән бири **-лы//-ли//-лу//-лү; -лыг//-лик//-луг//-лүк** вә ја **-чы//-чи//-чу//-чү** шәкилчиләрини гәбул едәрәк һәмин көкдән олан әрәб сөзүнүн синоними олур; м ә с.: *һөрмәтли—мөһтәрәм, сакитлик—сүкунәт, сәjаһәтчи—сәjjаһ* вә с.

б) мүхтәлиф дилләрдән алынмыш сөзләрдән дүзәлән синонимләр. Мүхтәлиф дилләрдән алынмыш сөзләрдән дүзәлән синонимләрин әксәриjjәти садә сөзләрдир; м ә с.: *ејван—балкон, букет—дәстә, күзәран—һәjат, рүб—квартал* вә с. *Ејван, дәстә* вә *күзәран* фарс дилиндән, *һәjат* вә *рүб* әрәб дилиндән, *балкон, букет* вә *квартал* исә рус дили васитәсилә Авропа дилләриндән алынмышдыр.

Бә'зи синоним фе'лләрдән биринин көкү фарс, о биринки исә әрәб дилиндән алынмыш сөз олур; м ә с.: *тәгсирләндирмәк—күнаһландырмаг, сеһрләнмәк—әфсунланмаг, ваһимәләнмәк—хофланмаг* вә с.

Мәчази мә'на илә әлагәдар әмәлә кәлән синонимләр. Азәрбајчан дилиндә олан сөзләрин мүәjjән һиссәси өз һәгиги—әсил мә'налары илә jанашы, гejри-һәгиги, башга сөзлә десәк, мәчази мә'наларда да ишләдилир.

Дүз сөзү **-лы//-ли//-лу//-лү** шәкилчиси гәбул едәрәк өз һәгиги (шор, шит олмаjан) мә'насы илә jанашы, мәчази мә'нада да ишләдилир. *Ширин* дә *дузлу* кими әслиндә jалныз jејиләп шеjләрә аид ола биләр. Ширин jемәли шеj адама хош кәлдиjи кими, jахшы данышыг да адама хош кәлир, буна көрә дә *ширин данышыг* ифадәсиндә *ширин* мәчази мә'нада ишләдилир.

Түлкү мүәjjән әламәт вә кеjфиjjәтләрә малик бир һеjванын адыдыр. Лакин дилимиздә бу сөз ејни заманда гejри-һәгиги мә'нада, jә'ни һеjван ады мә'насында дејил, *һиjләкәр, кәләкбаз* адам мә'насында да ишләдилир.

Аслан чох чүр'әтли һеjван олдуғундан бә'зән «гәһрәман» мә'насында, *jараса* чох горхаг гуш олдуғундан бә'зән «горхаг» мә'насында, *шаһин* исә чох jүксәкләрә учан гуш олдуғундан «совет пилотлары» мә'насында ишләдилир. Мүасир Азәрбајчан дилиндә *нефт* мә'насында «гара гызыл», *памбыг* мә'насында исә «ағ гызыл» даһа чох ишләдилмәкдәдир.

Демәли, *ширин—дузлу, түлкү—һиҹләкәр, аслан—гәһрәман* вә с. синонимләр сөзләрин мәчази мә'налары илә әлагәдар әмәлә кәлмишдир.

Евфемизмлә әлагәдар әмәлә кәлән синонимләр. Евфемизм бу вә ја башга бир мүнасибәтлә дејилмәси чајиз олмајан сөзүн әвәзиндә башга сөзүн ишләдилмәсидир. Евфемизмләрин әсас хүсусијјәти мәнфи мә'на вә ја емосионал чаларлыға малик олан сөзләри башга сөзләрлә әвәз етмәкдән ибарәтдир[271].

Боғаз әвәзинә *ағырајаг, ајағыағыр* вә ја *икиҹанлы* ишләтмәк евфемизмдир. Биз *өлмәк* әвәзинә чох заман *кечинмәк* вә ја *вәфат етмәк, чылпаг* әвәзинә *анаданкәлмә* ишләдирик. *Гусмаг* әвәзинә һәмин мә'нада *гајтармаг, ешшәк* әвәзинә *улаг* (вә ја *узунгулаг*), *арвад* (һәјат јолдашы мә'насында) әвәзинә *јолдаш* ишләтмәк дә евфемизмдир.

Евфемизм нәтичәсиндә әмәлә кәлән *боғаз—ағырајаг, боғаз—икиҹанлы, өлмәк—кечинмәк, әлмәк—вәфат етмәк, чылпаг—анаданкәлмә, гусмаг—гајтармаг, ешшәк—улаг, ешшәк—узунгулаг, арвад—јолдаш* синонимләриндәки икинчи сөзләрин һәмин мә'налары сонрадан төрәмиш мә'налардыр.

Дилдә белә бир хүсусијјәт дә вардыр ки, бә'зән алынма сөзү ишләтмәк ејиб сајылмадығы һалда, һәмин сөзүн синоними олан ана дили сөзүнү ишләтмәк ејиб сајылыр. Буна көрә дә алынма сөзләр бә'зән евфемистик сөзләр кими ишләдилир. «Алынма сөзләр васитәсилә евфемизмләшмә дилин лүғәт тәркибини синонимләрлә зәнкинләшдирир»[272].

Емосионал-експрессив сөзләрдән әмәлә кәлән синонимләр. Сөзүн әсас вәзифәси објектив аләмдәки әшја, һадисә вә с.-ни әкс етдирмәкдир. Лакин сөз бу әсас вәзифәси илә јанашы икинчи бир вәзифәни дә јеринә јетирир. Сөзүн бу икинчи вәзифәси данышанын објектив аләмдәки әшја, һадисә вә с.-јә олан мүнасибәтини ифадә етмәкдән ибарәтдир.

«Сөз ејни заманда һәм данышанын фикринин ифадәси, һәм дә мә'луматын мәгсәд вә вәзифәсинә дахил олан бүтүн башга психи һисслярин әламәтидир»[273].

Вејс. *Биз ишләмишик, бу вахта кими онлар тыхыблар, гој инди онлар ишләсинләр, биз јејәк.* (Ә. Әбүлһәсән).

Вејс онлар һаггында данышаркән *тыхмаг*, өзләри һаггында данышаркән *јемәк* ишләтмәклә онлара (мүлкәдарлара) олан нифрәтини дә ифадә едир.

Тыхмаг кими емосионал-експрессив сөзләр емосија јаратмаг үчүн ишләдилән ифадә васитәләридир.

«Емосија билдирән бу ифадә васитәләри чох заман мә'нача ујғун кәлән сөзләр—синонимләр әмәлә кәтирир...»[274].

[271] С. Алтаев. Евфемизмы в туркменском языке, Ашхабад, 1955, сәһ. 5 (намизәдлик диссертасијасынын автореферати).

[272] Н. Г. Шахмури. Евфемизмы и их роль в изменении значения слов, Тбилиси, 1956, сәһ. 9 (намизәдлик диссертасијасынын автореферати).

[273] А. Б. Агаян. Введение в языкознание, Ереван, 1960, сәһ. 203 (ермәни дилиндән тәрҹүмә).

[274] Јенә орада.

Мүасир Азәрбајҹан дилиндә бири ади, дикәри исә емосионал-експрессив сөзләрдән дүзәлән синонимләр чохдур: *јемәк—тыхмаг, ич—үфунәт* вә с.

Һәр икиси емосионал-експрессив сөзләрдән әмәлә кәлән синонимләр исә дилимиздә нисбәтән аздыр; м ә с.: *тыхмаг—вәһирмарланмаг, басмаг—өтүрмәк* («јемәк» мә'насында), *әтир—рајиһә* вә с.

Мүхтәлиф лексик үслублара аид сөзләрдән әмәлә кәлән синонимләр. Дилдә олан сөзләрин һамысы бүтүн лексик үслубларда ејни дәрәҹәдә ишләк нејтрал сөзләрдән ибарәт дејилдир. Сөзләр мүхтәлиф лексик үслубларда (диалектизмләр, китаб дилинә аид сөзләр, данышыг сөзләри вә с.) ишләдилир. Һәмин сөзләр бә'зән бүтүн үслубларда ејни дәрәҹәдә ишләдилән нејтрал сөзләрин синоними олур.

а) «Бә'зән елә олур ки, диалектизмләр әдәби дилдә ишләнән мүвафиг сөзләрин синонимләри, ја'ни бу сөзләрин диалект вариантлары олур; м ә с.: *алаг—ала, күнбатан, гәрб—баты, балдырган—балтағыран, ачар—анахтар, курјер—ајагчы*»[275].

Уча—гәлби, чәлд—бечид, ојмаг—үскүк, ағчаганад—мығмыға синонимләри дә бу јолла әмәлә кәлмишдир. Бу синонимләри әмәлә кәтирән икинчи сөзләр диалектизмләрдир.

б) Китаб дилиндә ишләдилән сөзләрин бир һиссәсинин нејтрал сөзләрдән синоними олур; м ә с.: *ахтармаг—арамаг, јыхмаг—чевирмәк, гонаг—меһман* кими синонимләрдә икинчи сөзләр, әсасән китаб дилиндә ишләдилән сөзләрдән ибарәтдир.

в) Данышыг дилинә хас сөзләрин бир һиссәсинин јазы дилиндә нејтрал сөзләрдән синоними олур; м ә с.: *назырламаг—сазламаг, тәрчүмәчи—дилманч, бајыр—чөл, аләт—карасты, инанмаг—гызмаг* вә с.

г) Дилдә бә'зи сөзләр вардыр ки, онлар әсасән ше'р дилиндә ишләнир. Белә шаиранә сөзләрин ејнимә'налы нејтрал гаршылығы олдугда онлар бир-биринин синоними кими чыхыш едир; м ә с.: *үрәк—көнүл, бәхт—игбал* вә с.

ғ) Бә'зән тарихи әсәрләрдә вә ајры-ајры сурәтләрин дилиндә мүасир әдәби дилин лүғәт тәркибиндә ишләнмәјән сөзләрә тәсадүф едилир. Белә архаик сөзләрин нејтрал синоними дә олур; м ә с.: *сағ—әсән, кетмәк—вармаг, тәгсир—суч* вә с.

д) Дилин лүғәт тәркибиндә јени сөзләр—неолокизмләр дә әмәлә кәлир. Бә'зи һалларда белә неолокизмләр дилдә мөвчуд олан сөзләрин синоними олур; м ә с.: *пәһләван—күләшчи, хәстә—азаркеш* вә с. «Идманын күләшмә нөвү илә мәшғул олан идманчы» мә'насында *күләшчи* вә «футболу чох севән, футбол һәвәскары» мә'насында *азаркеш* неолокизмдир.

[275] Ә. Ә. Оручов. «Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти»нин нәзәри әсаслары, Бакы, 1962, сәһ. 47 (докторлуг диссертасијасы).

АНТОНИМЛӘР

Мүасир Азәрбајҹан дилинин лексикасында синоним вә омонимләрлә јанашы антонимләр дә мүһүм јер тутур. Бир гајда олараг дилчиликдә антонимләр (јунанча *anti*—әкс вә *onyma*—исим, ад сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш) бир-биринә зидд мәфһумлар ифадә едән әкс мә'налы сөзләр кими гијмәтләндирилир. Һәмин мәфһумлар мүхтәлифкөклү сөзләрлә ифадә олунур: *јахшы—пис, көзәл—чиркин, алт—үст, јухары—ашағы* вә с.

Икинчи груп тәзадлы мәфһумлар арасында башга, кечичи бир мәфһумун олмасы нәзәрдә тутулмур; м ә с.: *гара—гејри-гара, күчлү—күчсүз, бәләд—набәләд* вә с. Бу чүр антонимләр мүхтәлифкөклү сөзләрдән јох, шәкилчиләр, хүсусән инкарлыг шәкилчиләри васитәсилә ејникөклү сөзләрдән дүзәлир. Лакин бә'зи алимләр онлары антоним кими гәбул етмир. Мәсәлән, әкәр М. А. Булаховски[276] антоним сөзләр дедикдә мүхтәлиф көкләрлә ифадә олунан зиддијјәтләри нәзәрдә тутурса, бә'зиләри антонимлијин формал чәһәтдән хүсуси морфемләр вә суффиксләр васитәсилә ифадә олундуғуну тәсдиг едирләр[277]. Доғрудур, һәмин дилчиләр мүхтәлифкөклү антонимләрин ејникөклү антонимләрдән фәргли олараг зиддијјәти даһа кәскин ифадә етмәсини көстәрир. Ејникөклү антонимләр дилимиздә мөвчуд олан сөздүзәлтмә моделләри әсасында јараныр. Мәсәлән, мүгајисә ет: *ағыллы—ахмаг* вә *ағыллы—ағылсыз, күчлү—зәиф* вә *күчлү—күчсүз, дузлу—шит* вә *дузлу—дузсуз* вә с.

Шүбһәсиз, ејникөклү антонимләр мүхтәлиф көклү антонимләрдән фәргли олараг о гәдәр дә ифадәли көрүнмүр.

Азәрбајҹан дилчилијиндә антонимләрин маһијјәти һаггында гәти бир фикир јохдур. Мәсәлән, С. Чәфәровун фикринчә, антонимләр јалныз әкс мә'на ифадә едән мүхтәлифкөклү сөзләрдән әмәлә кәлә билир[278]. Ә. Дәмирчизадә исә антонимләрин шәкилчиләр васитәсилә дә дүзәлә билмәсини мүмкүн һесаб едир[279].

---

[276] Л. А. Булаховский. Введение в языкознание, часть II, М., 1953, сәһ. 44—45.

[277] Л. Р. Зиндер, Т. В. Строева. Современный немецкий язык, М., 1957, сәһ. 356. М. Д. Степанова. Словообразование современного немецкого языка, М., 1960, сәһ. 229, 252; Я. Н. Гельблу. Способы выражения антонимичности в немецком языке. Ученые записки Башкирского Гос. Университета, вып. 6, серия филологич., № 5, Уфа, 1958, сәһ. 93—108; Л. А. Введенская, Г. В. Дыбина, И. И. Шеболева. Современный русский литературный язык, Ростов, 1963, сәһ. 52, 53; Н. М. Шанский. Лексика и фразеология современного русского языка, М., 1957, сәһ. 22; А. А. Реформатский. Введение в языкознание, М., 1955, сәһ. 74.

[278] С. Чәфәров. Азәрбајҹан дилинин лексикасы, Бакы, 1958, сәһ. 60.

[279] Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајҹан дилинин үслубијјаты, Бакы, 1962, сәһ. 137.

Антонимләр әкс мә'налы сөзләр демәкдир.

Инсан әтрафдакы мүһити дәрк едәркән јахшыны писдән, бөјүј кичикдән, торпағы сәмадан, кечәни күндүздән вә с. фәргләндирмәјә башламышдыр. Тәсадүфи дејил ки, гәдим әфсанәләр, нағыллар тәзадлар әсасында гурулмушдур. Елә ону да гејд етмәк кифајәтдир ки, аталар сөзләри вә халг мәсәлләринин әксәријјәти тәзадлыдыр. *Аға борч ејләр, нөкәр хәрч; ағ-ағ јудум, гара-гара сәрдим; инсафына гул, ихтијарына аға ол; әлини гыса ејлә, дилин узун олсун; әјри отураг, дүз данышаг; әввәл евин ичи, сонра бајыры; јејин кедирәм, дәли дејирләр, аста кедирәм тәнбәл; дост мин исә аздыр, дүшмән бир исә чохдур.*

Лакин дилдә сөзләрин һамысынын әкси—антоними олмур. Бу да тамамилә тәбиидир. Чүнки мүәјјән мәфһумлар мәнтиги чәһәтдән зиддијјәтдән мәһрумдур; м ә с.: *стол, стул, дәфтәр, диван, тахт, китаб, гәләм, дөшәк, јорған, газан* кими сөзләрин әкси јохдур. Јалныз мүәјјән груп сөзләрин дилдә антонимләри вардыр. Биринчи нөвбәдә бунлар кејфијјәт билдирән сөзләрдир (*күчлү—зәиф, арыг—көк, ачы—ширин, бөјүк—кичик, бүтөв—јарымчыг, көзәл—чиркин, гыса—узун* вә с.). Лакин антонимләр һал-һәрәкәт (*ағламаг—күлмәк, атмаг—тутмаг, галхмаг—енмәк, бүкмәк—ачмаг, дүшмәк—чыхмаг*), мәкан вә заман мүнасибәтләри (*алт—үст, јухары—ашағы, бу күн—дүнән, сонра—әввәл, көј—јер*), кәмијјәт (*аз—чох, һамы—һеч кәс*), мәнфи вә мүсбәт мә'на билдирән сөзләрдән (*јахшы—пис, дүз—әјри*) дүзәлә билир.

Көрүндүју кими, антонимләр објектив варлығын ејни һадисәләр чәркәсинә мәхсус олан тәзадлы анлајышларыны ифадә едир. Мәсәлән, *ашағы—јухары* мәкан, *исти—сојуг* һәрарәт анлајышларынын бир-биринә зидд олан ики тәрәфини билдирир.

Антонимләрин лексик-семантик хүсусијјәтләри. Лексик бир категорија кими антонимләрин әсас хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, зиддијјәт, тәзад антоним сөзләрин лексик мә'насындан ирәли кәлир. Һәмин зиддијјәт вә тәзад антоним сөзләрин нитгимиздә мүнтәзәм шәкилдә тәкрар едилдијинә көрә чох асан һисс олунур, анлашылыр. Мәсәлән, биз нитгимиздә *јахшы—пис, көзәл—чиркин, кеч—тез, кәл—кет, ач—өрт, отур—дур, јат—дур, ашағы—јухары, јер—көј, севинч—кәдәр, ағламаг—күлмәк, исти—сојуг* вә с. кими сөзләри һәмишә бир-биринә зидд, әкс мә'нада ишләдирик; мәтндән кәнарда да онлар бизим тәфәккүрүмүздә өз тәзадлығыны итирмир. Антонимләрин бу шәкилдә ишләдилмәси барәдә А. Н. Гвоздев һаглы олараг гејд едир ки, «бу вә ја дикәр вәзијјәти гијмәтләндирәркән биз, адәтән, онун мүсбәт вә ја мәнфи олуб-олмамасыны өјрәнмәјә чалышырыг вә онлары бир-биринә зидд чәркәдә гојуруг»[280].

Беләликлә, антоним сөзләр һадисәләр арасындакы тәзадлы

---

[280] А. Н. Гвоздев. Очерки по стилистике русского языка, М., 1952, сәһ. 38.

фәрғләри билдирир. Ашағыдакы мисаллар фикримизи сүбут едә биләр:

Мәним бу илк мәһәббәтимин нә гәрибә анлары, сәбәбсиз талаш долу дәғиғәләри, каһ *ишыгланан сәһәрләри*, каһ *гаралан ахшамлары* варды (Ә. М ә м м ә д х а н л ы); Сәлим сакит отуруб һәм Һикмәт Исфаһанинин *ағајана рәфтарына*, һәм дә Иранпәрәстин *нөкәр кими јалтаг һәрәкәтләринә фикир* верир вә үрәјиндә һәр икисинә гаршы бөјүк бир нифрәт дујурду (М. И б р а һ и м о в);

Бу јашында һәр јазымы сәрраф кими кечир көздән.
Јаманыны көм торпаға, *јахшысыны* атма, көтүр (С. Р ү с т ә м);
Јалныз мән дејиләм бу күн ағлајан,
Ағлајыр *гоча* да, *кәнч* дә, *гары* да (С. В ү р ғ у н);
Јол. Гатар. *Минәнләр* вар,
дүшәнләр вар.
Кими *күлә-күлә* минир,
күлә-күлә дүшүр,
Кими *кәдәрли, гајғылы*.
Гуртармаг билмир гатарын јолу
Күндүзү вар, *кечәси* вар (Р. Р ә а).

Көрдүјүмүз кими, антоним сөзләр дилимиздә гаршылашдырылмыш шәкилдә ишләнир. Лакин антонимләрин мүнтәзәм шәкилдә нитгимиздә ишләдилмәси һеч дә о демәк дејил ки, *көзәл* вә *јахшы* сөзләринин ајрылыгда истифадәси мүмкүн дејил.

Антоним сөзләрин дикәр ваһидләрлә әлагәси. Дилин башга лексик ваһидләри кими мүхтәлиф сөз даирәләриндә антоним сөзләр дә јалныз мүәјјән груп сөзләрлә әлагәјә кирә биләр; м ә с.: *ағыр—јүнкүл* антонимләри мүәјјән һәчм билдирән сөзләрлә (јүк, адам, иш вә с.) *ачы—ширин* антонимләри дад билдирән анлајышларла (дәрман, алма, бибәр вә с.). Мәһз буна көрә дә елә антоним чүтлүкләри әмәлә кәлир ки, онлар әһатә олунмуш мәтндән кәнарда антоним дејил. М ә с.: *ағыр* сөзү контекстдән кәнарда *хош* сөзү илә антоним дејилдир. Һәмин сөзүн антоними *јүнкүл* сөзүдүр. Лакин *күн, хасијјәт, иш, рәфтар, бахыш* сөзләрилә бирләшмә тәшкил едәркән *ағыр* вә *хош* сөзләри антоним кими чыхыш едир. Бу чүр антонимләр дилчилик әдәбијјатында мәтни, јахуд ситуатив антонимләр адланыр; м ә с.: мә'лумдур ки, *көзәл* сөзү мәтндән кәнарда *сәфаләт* сөзү илә антоним ола билмәз, анчаг *сәһнә, мәнзәрә, һәјат* кими сөзләрлә бирликдә ишләнәркән антоним олур. Ашағыдакы мәтнә диггәт јетирсәк, буну ачыг-ајдын көрмәк мүмкүндүр.

Бүтүн сөһбәт заманы Фирудин көзүнү онлардан чәкмәјирди. Онлар үчүн јаратмаг истәдији хошбәхт кәләчәјин *көзәл* сәһнәләри илә бу күнүн *сәфаләт* мәнзәрәләри хәјалында бирбиринә гарышыр (М. И б р а һ и м о в).

Антоним сөзләрин мүхтәлиф нитг һиссәләри илә бағлылығы. Гејд едилдији кими, антонимләр мүхтәлиф нитг һиссәләринә

мәхсусдур. Антоним мүнасибәтләрдә олан сөзләрин мүәјјән бир нитг һиссәсинә аидлији мүтләгдир; м ә с.: исим *(аға—нөкәр, ајдынлыг—зүлмәт, астар—үз, ахшам—сәһәр, бошлуг—гытлыг, дава—сүлһ, ишыг—сәһәр)*; сифәт *(ағыр—јүнкүл, азад—мәһкум, аловлу—сөнүк, ачкөз—көзүтох, бәрк—бош, бүтөв—јарымчыг, горхаг—гачаг, гыт—бол)*; фе'л *(өртмәк—ачмаг, сөкмәк—тикмәк, тутмаг—бурахмаг, сыхмаг—бошалтмаг)*; зәрф *(аз—чох, аста—чәлд, бајыр—ичәри, биркә—ајры, бол—гыт)* вә с.

Антоним сөзләрин полисемија вә синонимика илә әлагәси. Антонимләр полисемија вә синонимика һадисәләри илә сых шәкилдә бағлыдыр. Белә ки, чохмә'налы сөзүн һәм әсас мә'насы, һәм дә башга мә'налары үчүн мүхтәлиф антонимләри олур. М ә с.: *галын* сөзүнә *назик* (гаш), *јуха* (кејинмәк), *инчә* (сәс), *сејрәк* (сач) сөзләри антоним ола биләр; *назик* сөзү үчүн *кобуд* (адам), *галын* (гаш, додаг) сөзләри антонимдир; *ағыр* сөзүнүн мәтндән асылы олараг бир нечә антоними вар: *ағыр—јүнкүл* (јүк, иш, адам), *ағыр—јахшы* (хасијјәт), *ағыр—тәмиз* (һава), *ағыр—учуз* (гијмәт); *түнд* сөзүнүн мүхтәлиф антонимләри вар: *түнд—ачыг* (рәнк), *түнд—кәсәрсиз* (шәраб, сиркә), *түнд—мүлајим* (хасијјәт, рәфтар), *түнд—ајдын* (бахмаг); ачмаг фе'линин һәр мә'насынын антоними вар: *ачмаг—өртмәк* (гапыны, пәнчәрәни), *ачмаг—бағламаг* (аты, ити), *ачмаг—дүјмәләмәк* (көјнәјин јахасыны), *ачмаг—солмаг* (күл), *ачмаг—кәсмәк* (сөһбәт) вә с.

Лакин ону да гејд етмәк лазымдыр ки, полисемантик сөзүн бүтүн мә'наларынын антоними олмур; м ә с.: *јер* сөзү чохмә'налыдыр. Лакин онун јалныз әсас, баш мә'насынын антоними вар: *јер—көј*.

Сөзләрин мүхтәлиф мә'наларда ишләнмәсинә мәчази мә'на кәсбетмә бачарығы көмәк едир; м ә с.; *түлкү* вә *аслан* кими сөзләр илкин мә'наларына көрә антоним сөзләр дејил. Лакин мәчази мә'нада бунлар антоним ола биләр; м ә с.; *түлкү—горхаглыг, аслан* исә *чәсарәтлилик, гәһрәманлыг* анлајышлары ифадә едәндә антоним олур. Хүсусән бәдии дилдә гаршылашдырылмыш шәкилдә ишләндикдә бу сөзләрин антонимлијинә шүбһә галмыр; м ә с.:

Бөјүк Вәтән бир нәфәслә
Галхачаг бир чекист кими.
Түлкүләрә вермәјәчәк
Асланларын јатағыны (С. В ү р ғ у н).

Бә'зән мәчази мә'нада ишләнән бу вә ја дикәр бир сөз өз әсас мә'насындан кетдикчә узаглашыр, мүстәгил мә'налы сөзә чеврилир. Мәсәлән, мүхтәлиф рәнкләр билдирән *ағ* вә *гырмызы* кими сөзләр мәчази мә'нада ишләнәрәк әкс мә'на билдирир, ики антагонист синфи көстәрир. Фикримизи даһа ајдын вермәк үчүн ашағыдакы мисала нәзәр јетирәк:

Елә о кечә мән Тәрланы јухумда көрдүм. Көрдүм ки, Тәрланын белиндә гызғын дөјүш кедән бир чөлдәјәм. *Гырмызы-*

лар ичәрисиндә *ағлар* үзәринә һүчүма кедирәм (Ә. М ә м м ә д х а н л ы).

Көрдүјүмүз кими, бу чүмләдә *ағ* вә *гырмызы* сөзләри идеоложи вә сијаси чәһәтдән бир-биринә зидд олан, араларында шиддәтли вурушма кедән ики чәбһәни әкс етдирир. Бә'зән әксинә дә олур; м ә с.: мәкан мә'насы ифадә едән *сағ* вә *сол* сөзләри антонимдир. Лакин мәчази мә'нада ишләнәрәк онлар антонимлик сәчијјәсини итирир; *сағ* вә *сол* лидерләр, *сағ* вә *сол* есерләр вә с.

Демәли, чохмә'налы сөзүн бир нечә антоними ола биләр. Бу антонимләр о сөзүн һәм әсас, һәм дә башга мә'наларына аиддир. Чохмә'налы сөзүн мүхтәлиф мә'наларынын антонимләри өз араларында синонимик мүнасибәтләрә кирә биләр; м ә с.: *галын* сөзүнүн антонимләри *инчә//назик, назик//јуха*, јахуд *түнд* сөзүнүн *ачыг//ајдын, зәиф//кәсәрсиз* вә с.

Беләликлә, чохмә'налы сөзүн бир нечә антоними олур ки, бунларын арасында синонимик мүнасибәтләр јараныр. Бунунла әлагәдар олараг А. А. Реформатски чох дүзкүн олараг гејд едир ки, «антонимләр дә синонимләр кими вә онларла бирликдә сөзүн мүхтәлиф мә'наларыны фәргләндирмәк үчүн әлверишлидир»[281].

Антонимләрин гурулушча нөвләри. Антонимләр һәм садә, һәм дә мүрәккәб олур. Садә антонимләр: *исти—сојуг, көзәл—чиркин, јахшы—пис* вә с. Мүрәккәб антонимләрин ајры-ајры һиссәләри бир нечә сөзүн бирләшмәсиндән дүзәлир: *ганыачы—ганыширин, гарахәбәр—хошхәбәр, ағыр хасијјәт—хошхасијјәт, башыдолу—башыбош, ағбәниз—гарабәниз, ағзыбүтөв—ағзыјыртыг* вә с.

Мүрәккәб антоним сөзләр әсасән фе'лләрдән ибарәт ола биләр: *тәшкил етмәк—позғунлуг салмаг, гулаг асмаг—бәнд олмамаг, гача-гача—јаваш-јаваш, тез-тез—аста-аста, тез-тез—кеч-кеч* вә с.

Белә дә олур ки, антонимләрдән ибарәт чүтлүк өзү дә мүрәккәб сөзә чеврилир. М ә с.: *кеч-тез, алт-үст, әввәл-ахыр, көтүр-гој, суал-чаваб, кечә-күндүз* вә с.

Антонимләр јалныз ајры-ајры сөзләрдән јох, һәтта сөз бирләшмәләриндән дә дүзәлир. Мәсәлән, бә'зи фразеоложи бирләшмәләрин һиссәләри бир-биринә гаршы антоним сәчијјәли мүнасибәтдә олур: *башдан-ајаға, биринчи* вә *ахырынчы дәфә, көзүнү ачандан гәбрә гәдәр, көз вериб ишыг вермәмәк* вә с.

Антонимләрин тәркибинә көрә мүхтәлифлији. Тәркибинә көрә антоним чүтлүк мүхтәлиф сәчијјәли олур. Белә ки, бура һәм Азәрбајчан сөзләри, һәм дә алынма сөзләр дахил ола билир.

1) Антоним чүтлүк Азәрбајчан сөзләриндән ибарәтдир: *бәрк—бош, кеч—тез, бол—гыт, дүз—әјри, ачы—ширин, бөјүк—кичик, долу—бош, јер—көј, ич—чөл, ичәри—бајыр, алмаг—сатмаг, ачмаг—дојмаг, аз—чох* вә с.

2) Антоним чүтлүјү тәшкил едән компонентләрин бири Азәрбајчан, дикәри алынма сөздүр: *анламаз* (азәр.)—*ариф* (әрәб), *бачарыглы* (азәр.)—*ачиз* (әрәб), *јахшы* (азәр.)—*бәд* (фарс), *јад* (азәр.)—*бәләд* (фарс), *динмәз* (азәр.)—*дилавәр* (фарс), *ишыг* (азәр.)—*зүлмәт* (әрәб) вә с.

3) Антоним чүтлүјү тәшкил едән сөзләрин икиси дә башга дилдән алынмадыр: *адил—залым* (әрәб), *али—ибтидаи* (әрәб), *бәдбәхт—хошбәхт* (фарс), *әбәди* (фарс)—*мүвәггәти* (әрәб), *әјани—гијаби* (әрәб), *алим—чаһил* (әрәб), *абстракт—конкрет* (рус), *бећишт* (фарс)—*чәһәннәм* (әрәб) вә с.

Антонимләрин бәдии-үслуби ролу. Дилимиздә антонимләрин ролу бөјүк вә рәнкарәнкдир. Тәзадлы һадисәләр, мүнасибәтләр, кејфијјәтләр билдирән антонимләр дилимиздә гијмәтверичи бир васитә кими чыхыш едир.

Антонимләрә хас олан гијмәтверичилик кејфијјәти онлардан бәдии әдәбијјатда кениш истифадә етмәјә имкан јарадыр. Антонимләр тә'сирли үслуби васитәдир: нитги чанлы, әјани вә образлы едир. Анлајышларын тәзадлы мүгајисәси әшјаларын әламәт вә кејфијјәти һаггында чанлы тәсәввүр ојадыр, динләјичијә, охучуја күчлү тә'сир көстәрир. Мәсәлән, ашағыдакы бәдии чүмләдә мәһз антонимләр васитәсилә персонажын кечирдији дахили бөһран олдугча образлы бир шәкилдә ифадә едилмишдир:

Шаир исә о кечә һара кетдијини, һарада кәздијини өзү дә билмәди. *Сәһәрми* ачылырды, *ахшаммы* олурду, күнәшми *доғурду*, ајмы *батырды, гајалармы дәнизә ахырды, дәнизми габарыб гајалара долурду, јерми көјдә* әкс етмишди, *көјләрми јердә*... бүтүн варлыг, һәјат, заман вә бүтүн нәһајәтсиз каинат санки јенидән јараныр, јенидән сәсләнир, јени фүсункар бир чилвәдә онун көзләриндә ишыгланырды... (Ә. М ә м м ә д х а н л ы).

Антонимләр поетик нитгдә хүсуси рола маликдир. Бурада антонимләр антитеза јарадан гүввәтли бир васитәдир. Антитезанын әсасында тәзад дурур. Антитеза поетик нитгдә кениш шәкилдә өзүнү көстәрән вә тәтбиг олунан бәдии тәсвир васитәләриндән биридир. Бәдии сөз усталары ајры-ајры фәрдләрин бир-биринә олан зиддијјәтли мүнасибәтини вә һәрәкәтләрини антитеза васитәсилә гаршылашдырыр, мүгајисә едир вә белә ликлә, бир-бириндән фәргләндирмәјә, гијмәтләндирмәјә имкан јарадырлар:

Сән *үст* мәртәбәдәсән
Мән *ашағыда*
Инсан јувасыдыр
Јухары да, *ашағы* да (Р. Р з а);
Мәним маһным *әфсанә* јох, *һәгигәтдир*,
Үрәјимдән гопан бөјүк мәһәббәтдир (С. Р ү с т ә м);

[281] А. А. Р е ф о р м а т с к и й. Көстәрилән әсәри, сәһ. 74.

Ешгимизин сорағында,
Хош хәјала далан мәнәм.
Бу дүнјанын севинчини
Сатан сөнсән, *алан* мәнәм (П. Пәнаһов).

НЕОЛОКИЗМЛӘР

Мә'лумдур ки, дилин лүғәт тәркиби даима дәјишир: бир груп анлајыш билдирән сөзләр дилдә көһнәлдији, тәдричән ишләнмә габилијјәтини итирдији заман јени анлајышларла биркә јени сөзләр вә ифадәләр әмәлә кәлир. Биринчи груп сөзләр дилчиликдә архаизмләр, икинчи груп сөзләр исә неолокизмләр адланыр. Һәр ики һадисә ичтимаи һәјатын инкишафы илә әлагәдар өзүнү көстәрир. Истеһсалат, елм, техника, мәдәнијјәтин инкишафы илә бағлы јени сөзләр вә ифадәләр һесабына дил дә инкишаф едир вә зәнкинләшир.

Неолокизмләрин дилчиликдә тәдгигинә даир. Дилин лүғәт тәркибинин кенишләнмәси вә зәнкинләшмәсиндә неолокизмләр бөјүк әһәмијјәт кәсб едир.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра өлкәмиздә халгларын игтисади, сијаси, ичтимаи вә мәдәни һәјатындакы инкишафла әлагәдар олараг, бу халгларын дилләри дә сүр'әтлә инкишаф етмәјә, зәнкинләшмәјә башламышдыр. Бу просес түрколокијада да тәдгиг олунмуш, мүхтәлиф мәгалә вә диссертасијаларда өз әксини тапмышдыр[282]. Бу әсәрләрдә, әсасән, лүғәт тәркибинин зәнкинләшмә јоллары мүәјјәнләшдирилир. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, түркологлар рус дилинин түрк дилләринә тә'сирини ајрыча мәгаләләрдә изаһ етмишләр. Белә ки, түрк дилләри материаллары әсасында бу мәсәлә хүсуси тәдгигат објекти олмушдур[283]. Бу да тамамилә тәбиидир. Чүнки совет дөврү ајры-ајры халгларын елми-техники вә мәдәни инкишафында рус халгы апарычы рол ојнадығы үчүн бу дилдән мүхтәлиф түрк дилләринин лүғәт тәркибинә бол мигдарда һәм сырф рус сөзләри, һәм дә рус дили васитәсилә чохлу бејнәлмиләл сөзләр вә терминләр дахил олмушдур. Јени мәфһум билдирән һәмин сөзләр бу дилләрдә неолокизм кими гәбул едилмишдир. Мә с.; *машын, сех, комсомол, колхоз, трактор, рекорд, шахта, бригадир, агроном, парашүт, танк, балет, архитектура, екран, театр, опера, консерт, драма, мусиги, комбајн, совхоз, филм, трест, коммунизм, космонавт, космодром* вә с.

Бир сыра әсәрләрдә неолокизмләр ајрыча верилир[284]. Бу әсәрләрин мүәллифләри неолокизмләри лүғәт тәркибинин хүсуси лајыны тәшкил едән лексик груп кими гијмәтләндирир.

Азәрбајчан дилчилијиндә неолокизмләр Н. Мәммәдовун, С. Чәфәровун, Ә. Дәмирчизадәнин әсәрләриндә мүәјјән дәрәчәдә ишыгландырылмышдыр.

Јени сөзләрин ишләдилмә дәрәчәсини вә дилин лүғәт тәркибиндәки мөвгејини нәзәрә алараг «Азәрбајчан дили үслубијјатынын» мүәллифи Ә. Дәмирчизадә неолокизмләри ики група ајырыр: 1. Лисани јени сөзләр. 2. Үслуби јени сөзләр. Лакин чох тәәссүф ки, һәр ики група дахил олан јени сөзләри бир-бириндән фәргләндирән чәһәтләри мүәллиф инандырычы

---

282 Бах: С. К. Кенесбаев. Развитие современного казахского литературного языка. М., 1960; У. Г. Турсунов. К вопросу развития узбекского литературного языка в советский период. Труды узбекского университета, вып. 76, 1957; Р. Есемуратов. Развитие каракалпакской лексики после Великой Октябрьской революции, автореферат канд. дисс., Ташкент, 1964; Е. Бердимуратов. Очерки лексикологии каракалпакского литературного языка, автореф. канд. дисс., Самарканд, 1961; Р. Казымова. Совет дөврүндә Азәрбајчан әдәби дилинин инкишафы, «Ингилаб вә мәдәнијјәт» жур., Бакы, № 6, 1952; И. Һачыјев. Совет һакимијјәти илләриндә Азәрбајчан лүғәт тәркибиндәки дәјишикликләр һаггында, «Азәрбајчан мәктәби» жур., Бакы, № 1, 1955; С. Чәфәров. Дилимизин лүғәт тәркиби вә инкишаф јоллары на даир, «Азәрбајчан мәктәби» жур., № 5, 1952; А. Мәһәррәмов. Совет дөврүндә Азәрбајчан әдәби дилинин инкишафы вә зәнкинләшмәси, «Азәрбајчан мүәллими» жур., 1952, № 25; К. Һ. Салманова. Азәрбајчан әдәби дили лүғәт тәркибинин инкишафында болшевик мәтбуатынын ролу, «Дилчилик мәчмуәси», X чилд, 1957; А. Асланов. Совет дөврүндә Азәрбајчан әдәби дили лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәси, (намизәдлик дисс.), Бакы, 1954 вә с.

283 Бах: Р. Н. Терегулова. О роли русского языка в обогащении словарного состава башкирского языка. Записки Института истории, языка и литературы башкирского филиала АН СССР, серия филологическая, вып. 7, 1953; Р. Рүстәмов. Совет һакимијјәти илләриндә Азәрбајчан дили лүғәт тәркибинин рус дилинин тә'сири илә зәнкинләшмәси, Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун әсәрләри, VI чилд, Бакы, 1954; Е. М. Ахундзянов. Русские лексические заимствования, вошедшие в основной словарный фонд и словарный состав татарского языка, автореферат доктор. дисс., М., 1955; М. Пулатов. Роль русского языка в развитии и обогащении словарного состава узбекского языка, Ташкент, 1956; А. А. Алпиев. Благотворное влияние русского языка на развитие лексики современного киргизского литературного языка, Учен. зап. Киргизского гос. унив. филолог. фак-та, вып. 2, 1956; И. А. Бажина. Семантическое освоение русских заимствований в киргизском языке, Учен. зап. Киргизского гос. унив. филолог. фак-та, вып. 3, 1957; А. Цой. К вопросу о лексических заимствованиях из русского языка в узбекский. Труды узбекского унив., № 79, 1957; А. А. Азизов. Русский язык и его роль в развитии узбекского языка, Науч. труды Ташкентского гос. унив. им. В. И. Ленина, вып. 211, 1963; С. К. Кенесбаев. Прогрессивное влияние русского языка на казахский язык, Алма-Ата, 1965; И. А. Исмаилов. Вопросы заимствования русских слов в уйгурском языке, Исследования по грамматике и лексики тюркских языков, Ташкент, 1965; Н. Мәммәдов. Азәрбајчан дили лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәсиндә рус дилинин ролу, Елми әсәрләр, С. М. Киров адына АДУ, Дил вә Әдәбијјат, № 13, 1964.

284 Бах: Г. Мусабаев. Современный казахский язык, Алма-Ата, 1959, сәһ. 91; Н. Мәммәдов. Дилчилијин әсаслары, Бакы, 1961, сәһ. 58; Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајчан дилинин үслубијјаты, Бакы, 1962, сәһ. 108; Хазерки татар әдәби теле. Казан, 1965, сәһ. 118.

шәкилдә верә билмир. Мәсәлән, мүәллиф иддиа едир ки, јени сөзләр јаранаркән үслуби мәгсәдлә әмәлә кәлир, јә'ни үслуби неолокизм кими мејдана чыхыр вә јалныз мүәјјән мүддәт кечәндән сонра лисани јени сөзләр сырасына кечир. Мүәллифин фикрини даһа да ајдын шәкилдә охучуја чатдырмаг үчүн ашағыдакы ситата диггәт јетирәк: «...јени сөзләрин һамысы әввәлчә бу група (үслуби неолокизмләр групуна—*Т. Ә.*) дахил олур вә чоху тез бир заманда бу группдан икинчи група кечир: јә'ни белә сөзләр башгаларының да ифадә етмәк еһтијачыны өдәмәк үчүн әлверишли олур вә башгалары тәрәфиндән дә мәгбул сајылыб ишләдилир»[285]. Демәли, белә чыхыр ки, лисани неолокизмләр әввәлчә үслуби неолокизмләр дөврүнү кечирир вә сонралар лисани неолокизмләр сырасына кечир. Бу фикирлә разылашмаг чәтиндир. Чүнки јени сөзләр дилдә үслуби мәгсәдлә јох, бу вә ја дикәр јени мәфһуму адландырмаг үчүн јаранып, ја башга дилдән о мәфһумла бирликдә кечир, үслуби неолокизм исә ајры-ајры јазычылар тәрәфиндән мүәјјән үслуби мәгсәдлә, бәдии бир васитә кими әмәлә кәлир, бәдии әсәрин лексикасының малы олараг галыр.

Үмумијјәтлә, «Азәрбајчан дили үслубијјаты» китабында үслубијјатын баһидләриндән бири сајылан үслуби неолокизмләрин маһијјәти ачылмыр вә мүхтәлиф лисани неолокизмләрин експрессив, емоционал шәкилдә ишләнмәји (м ә с.: капиталист, империалист, иргчи, әзбәрчилик, оппортунист вә с. сөзләр) үслуби јени сөз кими изаһ олунур. Гејд етмәлијик ки, бу сөзләрин бә'зиләри Совет һакимијјәтиндән дә бир гәдәр габаг дилимиздә ишләнмәјә башламыш, сонралар јени сөзләр сырасындан чыхмыш вә сабитләшмишдир. Демәли, бу типли сөзләри неолокизм һесаб етмәк дүзкүн дејил, онларын експрессив вә ја емосионал интонасија илә ишләнмәси исә јалныз мүәјјән мәтндән ајдын олур вә һеч дә үслуби сәчијјә дашымыр.

Неолокизмләрин лексик категорија кими әсас чәһәтләри. Гәдим јунанлар дејирмишләр ки, «Вещи следуют за именами». Демәли, јени сөзләр јени мәфһумларла ејни анда јаранып. Бунлардан бир гисми һәјатда әмәлә кәлән јени әшја вә һадисәләри адландырмаг үчүн (м ә с.: *памбыгчы, кечичи, бирлик, сечичи, торпагчевирән, космик кәми* вә с.), икинчи бир гисми исә артыг мә'лум олан әшја вә мәфһумларын јени адлары кими чыхыш едир (м ә с.: *адлы-санлы* (нефтчи), *милјонер* (колхоз, тәјјарәчи) вә с. Ајдындыр ки, биринчи група дахил олан јени сөзләр јени мәфһумларын адыдыр. Икинчиләр исә дилимиздә мөвчуд олмуш сөзләрдир ки, тарихи һадисәләрлә әлагәдар тамамилә јени мә'нада ишләдилир; м ә с.: *адлы-санлы нефтчи, милјонер колхоз* вә с. Һәр групун сәчијјәви хүсусијјәтләрини нәзәрә алараг биринчисинә аид јени сөзләри сә-

[285] Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајчан дилинин үслубијјаты, сәһ. 114.

дәчә олараг неолокизмләр, икинчисинә аид јени сөзләри семантик неолокизмләр адландырмаг олар. Беләликлә, әмәлә кәлмә әламәти вә сәчијјәви хүсусијјәтинә көрә јени сөзләр ики чүр олур: 1) лексик-номинатив неолокизмләр вә 2) семантик неолокизмләр.

Неолокизмләрин әмәлә кәлмә сәбәбләри. Неолокизмләрин әмәлә кәлмәси реал варлыгдакы ичтимаи-тарихи һадисәләрлә әлагәдардыр. Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркибинин мүнтәзәм шәкилдә јени сөз вә ифадәләрлә зәнкинләшмә дөврү мәһз Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы, онун ардынча Азәрбајчанда Апрел ингилабы илә бағлыдыр. Јени совет вә сосиализм гуручулуғу, сәнаје, кәнд тәсәррүфаты, елм, мәдәнијјәт, техниканын инкишафы, јени коммунист әхлагы вә мүнасибәтләринин әмәлә кәлмәси илә бағлы бу сөзләрин сајы дилимиздә артмагдадыр. Истеһсалат вә ичтимаи һәјатдакы дәјишикликләрә биканә гала билмәјән дилин лүғәт тәркиби бу һадисәләрлә әлагәдар зәнкинләшир. Акад. В. В. Виноградов бу барәдә јазыр: «Дилин лүғәт тәркиби тә'чили сурәтдә вә кениш бир шәкилдә истеһсалат вә ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләриндә баш вермиш һәр бир дәјишиклијә реаксија верир. Онун инкишафында чәмијјәтин дајанмаг билмәјән јарадычылыг әмәји хүсуси бир шәкилдә әкс едилир вә гејд олунур. Лексиканын тарихинин өјрәнилмәси сых вә органик шәкилдә истеһсалат, мәишәт, мәдәнијјәт, елм вә техниканын, һәм дә ичтимаи фикирләрин тарихи илә бағлыдыр»[286]. Мәсәлән, Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин јаранмасы илә әлагәдар олараг *Совет Иттифагы, Советләр гурултајы, ССРИ назирләри, халг мәһкәмәси, милисија, Али Совет* вә с., партијамызын бүтүн сәһмәткешләрин рәһбәр өзәјинә чеврилмәси илә әлагәдар олараг *Совет Иттифагынын Коммунист партијасы, Мәркәзи Комитә, партија тәшкилаты, партија активи, битәрәф, партијачы, ленинчи, марксизм-ленинизм әсаслары* вә с., кәнд тәсәррүфатының сосиалистчәсинә гурулмасы илә бағлы олараг *колхоз, совхоз, колхозчу, трактор бригадасы, тракторчу, машын-трактор стансијасы, әмәк күнү, агротехника, колхоз сәдри* вә с., коммунист әхлагының формалашмасы илә әлагәдар олараг *Сосиалист Әмәји Гәһрәманы, зәрбәчи, сосиалист әмәји устасы, истеһсалат јениликчиси, сосиализм јарышы, әмәк нөвбәси, сосиалист мүлкијјәтинин горунмасы* вә с., совет мәдәнијјәтинин инкишафы нәтичәсиндә *театр чәмијјәти, кино мәдәнијјәти, телевизор, телевизија хәбәрләри, халг артисти, мәдәнијјәт сарајы* вә с., совет дөврүндә һәјатын ичтимаи инкишафы нәтичәсиндә *комсомол, комсомолчу, һәмкарлар тәшкилаты, пионер тәшкилаты* вә с., һәрби ишләрин инкишафы нәтичәсиндә *автоматчы, атом бомбасы, нүвә силаһы, һидроген бомбасы,* дүнја халгларының сүлһ уғрунда мүбаризәси илә әлагәдар *сүлһ уғ-*

[286] В. В. Виноградов. Русский язык, М., 1947, сәһ. 14.

рында мүбаризә, сүлһсевәр халглар, Үмумдүнја Сүлһ Шурасы вә с., космосун фәтһилә әлагәдар *космонавт, космодром, космик кәми, космик стансија* вә с. кими јени сөзләр дилимизә дахил олмушдур ки, һәмин просес дајанмадан давам едир. Чүнки ичтимаи һәјат, истеһсалат, елм, техника, мәдәнијјәт дә даима инкишафдадыр. Бу ики инкишаф бири-дикәри илә сых сурәтдә бағлыдыр.

Беләликлә, јени сөзләрин дилдә әмәлә кәлмәси ашағыдакы сәбәбләрдән асылыдыр:

1) јени сөзләр чәмијјәтин, елмин, мәдәнијјәтин вә техниканын инкишафы нәтичәсиндә әмәлә кәлир;

2) әтрафдакы мадди мүһитин тә'сири нәтичәсиндә, инсан шүурунун инкишафы вә јени мәфһумларын мејдана чыхмасы илә әлагәдар олараг әмәлә кәлир.

Неолокизмләр дилин тарихи категоријасыдыр. Сөз тарихи категоријадыр: о јараныр, јашајыр, кет-кедә сабитләшир вә мүәјјән бир шәраитдә көһнәлир, дилин актив фондундан пассив фондуна кечир вә бир сыра һалларда тамамилә дилдән чыхыб кедир. Белә ки, мүәјјән дөвр үчүн јени һесаб едилән бир сөз-неолокизм дикәр бир дөврдә бу јенилијини итирир, һәтта архаикләшир. Мә'лумдур ки, сөзүн јенилији адландырдығы әшја вә һадисә илә бағлыдыр. Онлар техника вә мәишәтдә өз јенилијини итирдикдә адлар да өз јенилијини итирир. М ә с.: *колхоз, совхоз, радио, өзфәалијјәт, зәрбәчи* вә с. сөзләр мүәјјән дөврдә (Совет һакимијјәтинин илк дөврләриндә) мәишәт вә һәјатымыза дахил олмуш јени әшја вә һадисәләрин адларыдыр. Бунунла белә, мүасир дөврдә бу сөзләр артыг сабитләшмишдир вә неолокизм кими гәбул едилмир. Демәли, мүәјјән дөвр үчүн неолокизм сәчијјәли бир сөз башга бир дөврдә ади бир сөзә чеврилир. Бу исә ајдын көстәрир ки, «неолокизмләр» мәфһуму өзлүјүндә белә нисби анлајышдыр: јенилик өзү дә мүвәггәти бир әламәтдир. Мәсәлән, мә'лумдур ки, совет дөврүндә әмәлә кәлмиш *нарком, наркомат* вә с. бу кими сөзләр тәдричән өз јенилик маһијјәтини тәрк етмиш вә көһнәлмишдир. Артыг бу типли сөзләр тарихизмләр һесаб едилир. Чүнки онлар совет дөврүмүзүн мүәјјән тарихи мәрһәләсинә аид олан һадисәләрин адлары олмуш, лакин бу һадисәләр арадан чыхдыглары үчүн адлары да көһнәлмишдир.

Неолокизмләрин нөвләри. Ишләнмә даирәси вә функсијасына көрә неолокизмләр ики нөвә ајрылыр: 1) үмумишләк неолокизмләр вә 2) үслуби неолокизмләр. Бу ики група аид олан неолокизмләр ашағыдакы әламәтләрә көрә фәргләнир: а) үмумишләк неолокизмләрин јаранмасы јени әшјаја ад вермәк зәрурәтиндән ирәли кәлирсә, фәрди-үслуби неолокизмләр бәдии-тәсвир васитәси кими чыхыш едир; б) неолокизмләрин һәр ики типи арасындакы фәрг онларын дилдә дашыдығы вәзифәләрлә бағлыдыр. Үмумхалг дилинә мәхсус неолокизмләр номинатив функсија дашыјыр, јазычынын јаратдығы неолокизмләрдән исә үслуби мәгсәдлә истифадә олунур;

зычынын јаратдығы неолокизмләрдән исә үслуби мәгсәдлә истифадә олунур;

в) дилин лүғәт тәркибиндә дә үмумишләк вә үслуби неолокизмләр бир-бириндән фәргли јер тутур. Әкәр үмумишләк неолокизмләр кет-кедә дилин лүғәт тәркибиндә сабитләширсә, јазычынын јаратдығы неолокизмләрин сәрһәдди бәдии үслубда ишләнмәклә мәһдудлашыр;

г) үмумишләк неолокизмләр заман кечдикчә көһнәлиб јенилијини итирирсә, үслуби неолокизмләр һәмин һадисәјә гаршы биканәдир. Белә ки, XVII әсрдә јашајыб-јаратмыш бир јазычынын дүзәлтдији үслуби неолокизм һәмин јазычынын фәрди үслубуну сәчијјәләндирмәк үчүн һәлә дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир;

д) үслуби неолокизмләр емосионал вә експрессив кејфијјәтләрә маликдир. Она көрә дә бунлардан бәдии әдәбијјатда бәдии ифадә васитәси кими кениш истифадә едилир. М. Ә. Сабир, Р. Рза, Ч. Чаббарлы, Һ. Чавид кими көркәмли сәнәткарлар үслуби мәгсәдлә ифадәли неолокизмләр јаратмышлар ки, онлар бәдии дилин үслуби тәсвир васитәси кими гәбул олунур. Мәсәлән, *мәктәбчи, гәзетчи јағлыгарынлар, шапгалы мүсәлманлар, бојну гырахмаллылар* (М. Ә. С а б и р), *синифдаш, әсрдаш, һәмсевки, ингилаббаз, гафијәхана, өјрәниш, паспортлашма, дүшмәнләшмә, јығмабилик* (Р. Р з а), *елбашылыг, гырахмаллы охумушлар* (Ч. Ч а б б а р л ы), *һәмвилајәт, һәмпијалә* (Һ. Ч а в и д) вә с.

Неолокизмләрин әмәләкәлмә мәнбәләри. Јени сөзләр ики мәнбә әсасында јараныр: 1) дилин дахили имканлары вә 2) башга дилин дахили мәнбәји.

Дилин дахили имканлары дејәндә, нәзәрдә сабит лексик тәркиб тутулур. Лакин лексик тәркиб өзү-өзлүјүндә јени сөз јаратмаға гадир дејилдир; сөзләрин әмәләкәлмә просеси јалныз грамматика илә сых әлагәдә мүмкүндүр. Бу барәдә академик В. В. Виноградов чох дүзкүн олараг гејд едир: «Мадам ки, дилдә әмәлә кәлән бүтүн сөзләр актив грамматик категоријалара дахилдир, сөзјарадычылыг просеси грамматика илә идарә олунур. Грамматик гурулуш өз ганунлары вә категоријалары васитәсилә дилин лүғәт тәркибини әһатә едир вә бирләшдирир»[287]. Е. В. Севортјан да бу мәсәлә илә әлагәдар јазыр ки, «грамматик сөз јарадычылығыны грамматиканын әсас һиссәси һесаб етмәк лазымдыр»[288], чүнки «сөз јарадычылығы дилин лүғәт тәркибини билаваситә грамматика илә бағлајыр...»[289].

Дилдә јени сөзләрин јаранмасы, лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәси вә инкишафы грамматик ганунлар әсасында мүмкүн-

287 В. В. В и н о г р а д о в. Көстәрилән әсәри.

288 Э. В. С е в о р т я н. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. М., 1966, сәһ. 80.

289 Јенә орада.

дүр. Чүнки дилдә јаранан һәр бир сөз грамматик категоријалардан биринин малы олуб, дилин грамматик нормаларына табедир. Демәли, дилдә сабит вә гејри-сабит категоријалар вањидлик тәшкил едир.

Дилимиздә сөз јарадычылығынын ролу олдугча бөјүкдүр. Бу һагда Л. В. Шерба јазыр: «Грамматиканын һиссәләриндән бири олан сөз јарадычылығында әсас вә мәркәзи мәсәлә јени сөз јаратмаг мәсәләсидир»[290].

Азәрбајчан дили мүтәхәссисләри сөзјарадычы васитәләрин әсасән үч нөвүнү көстәрирләр: а) морфоложи; б) синтактик; в) лексик[291]. Әлбәттә, бу васитәләр ичиндә морфоложи үсул ән мәһсулдардыр. Буну дилимизин фактлары да тәсдиг едир. Лакин синтактик васитәнин дә ролу аз дејилдир. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, јени сөзләр морфоложи вә синтактик үсулла әмәлә кәлдикдә онларын морфоложи тәркиби дәјишир, лексик јолла әмәлә кәлдикдә исә мә'насы дәјишир.

Беләликлә, дилин лүғәт тәркибинин инкишафы вә зәнкинләшмәси мәсәләләри илә лексиколокија мәшғул олдугда, јени сөзләр, ифадәләр вә јени терминолокијанын јаранма јоллары-ны araшдырыб мүәјјәнләшдирмәк мәсәләси грамматиканын өһдәсинә дүшүр. Гејд етмәлијик ки, бу ики мәсәлә бир-бирилә о гәдәр сых сурәтдә бағлыдыр ки, биринин тәдгиги дикәрини нәзәрә алмадан мүмкүн дејил: әкәр лексиколокија мәсәләнин заһири тәрәфидирсә, грамматика сырф дахили тәрәфидир.

А. Јени сөзләрин морфоложи јолла әмәлә кәлмәси. Јени сөзләрин әмәлә кәлмәсиндә мәһсулдар шәкилчиләр әсас рол ојнајыр.

1) **-чы//-чи//-чу//-чү.** Бу шәкилчи әсасән исимләрлә бирләшиб атрибутив сөзләр дүзәлдир; м ә с.: пешә, ихтисас, сәнәт билдирән исимләр: *дилчи, тәнгидчи, тахылчы, тәсәррүфатчы, иншаатчы, тәшкилатчы, тәрбијәчи, тәблиғатчы, памбыгчы, тарлачы, нишанчы, барамачы* вә с. б) мүәјјән сијаси вә ја елми тәбәгәјә аид олан шәхсләри билдирән исимләр: *ленинчи, партијачы, марчы, солчу* вә с. в) сосиализм гурулушу илә әлагәдар олараг тәсәррүфат вә истеһсалатда бөјүк кејфијјәт уғрунда мүбаризәдә јаранмыш мәфһумлары адландырмаг үчүн әмәлә кәлән исимләр: *зәрбәчи, әʼлачы, јениликчи, тәшәббүсчү* вә с.

2) **-лыг//-лик//-луг//-лүк.** Мә'лумдур ки, бу шәкилчи јалныз Азәрбајчан дилинә јох, демәк олар ки, бүтүн түрк дилләринә мәхсусдур[292]. Е. В. Севортјан һәмин шәкилчинин мәһсулдарлығы илә јанашы, онун мә'наларына көрә чох зәнкин олдуғуну

[290] Л. В. Щерба. Очередные проблемы языкознания. Известия АН СССР, отделение литературы и языка, 1945, т. 4, сәһ. 181.

[291] Бах: С. Чәфәров. Азәрбајчан дилиндә сөз јарадычылығы, Бакы, 1960.

[292] Э. В. Севортян. Көстәрилән әсәри, сәһ. 20.

да гејд едир[293]. Азәрбајчан дили материаллары да алимин фикрини бир даһа тәсдиг едир. Мәсәлән, **-лыг//-лик** шәкилчиси васитәсилә мүхтәлиф мә'налы исимләр јаратмаг олур: а) абстракт исимләр, м ә с.; *дәрслик, башлыг, сөзлүк, мәһсулдарлыг, гуручулуг, гајғыкешлик, бирлик, икилик;*

б) сосиалист тәсәррүфатынын, истеһсалатын вә елмин мүхтәлиф саһәләрини билдирән исимләр; м ә с.; *шәргшүнаслыг, торпагшүнаслыг, мәтншүнаслыг* вә с.

в) **-лыг** шәкилчиси исимләрә бирләшәрәк заман, вахт мәфһуму илә әлагәдар мүәјјән сифәтләр дә јарада билир; м ә с.: *ајлыг, бешиллик* вә с.

г) **-лыг** шәкилчиси дилчилик терминләри јаратмагда да фәал иштирак едир; м ә с.: *әвәзлик, хәбәрлик, тәксәслилик, тәкмә'налылыг, вурғусузлуг, адлыг, јиҹәлик, јөнлүк, тә'сирлик, јерлик, чыхышлыг* вә с.

3) **-чилик//-чулуг//-чылыг//-чулуг.** Бу шәкилчи **-чы...** вә **-лыг...** шәкилчиләринин бирләшмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир. Дилимиздә сөз јарадычылығы просесиндә фәал иштирак едән бу шәкилчи васитәсилә сосиалист тәсәррүфатынын, истеһсалатын вә елмин мүхтәлиф саһәләринә аид исимләр әмәлә кәлир; м ә с.; *тәҹҹарәчилик, тарлачылыг, памбыгчылыг, дилчилик* вә с. Һәмин шәкилчи конкрет исимләрлә бирләшиб мүчәррәд исимләр дә дүзәлдә билир; м ә с.: *әʼлачылыг, памбыгчылыг* вә с.

4) Мүасир Азәрбајчан дилиндә **-ычы//-ичи//-учу//-үчү** шәкилчиси дә мәһсулдарлашмагдадыр. Белә ки, совет дөврүндә һәмин шәкилчи васитәсилә фе'лләрдән чохлу мигдарда јени сөзләр јаранмышдыр; м ә с.: *гырычы, јарадычы, гурашдырычы, сојудучу, бөлүшдүрүчү, галдырычы, горујучу, төрәдичи, һесаблајычы, јохлајычы, кечичи, көстәричи, динләјичи* вә с.

5) Јени сөзләрин јаранмасында **-ыш//-иш//-уш//-үш** шәкилчиси дә фәал иштирак едир. Белә ки, һәмин шәкилчи фе'лләрә бирләшәрәк: а) һәрәкәтин нәтичәсини билдирән *удуш, чыхарыш, көрүш, өдәниш* вә с. вә б) конкрет һадисәләри адландыран исимләр *арајыш, анлајыш, верилиш, билдириш* вә с. кими сөзләр јарадыр.

б) **-ма//-мә** шәкилчиси васитәсилә дә атрибутив исимләр јаратмаг олур. Бу һал өзүнү әсасән һәмин шәкилчиләрин фе'лә бирләшмәси нәтичәсиндә көстәрир; м ә с.; *ајырма, дөјүшмә, јазма, титрәмә, вурма, топлама, газма, чәмләмә* вә с. Гејд етмәк лазымдыр ки, **-ма//-мә** шәкилчиси васитәсилә дилчилик терминләри дүзәлтмәк мүмкүндүр; м ә с.; *һалланма, битишдирмә, бөлүшдүрмә* вә с. Бу шәкилчи чох вахт **-лаш//-ләш** шәкилчиси илә јанашы ишләнәрәк *хүсусиләшмә, грамматикләш-*

[293] Э. В. Севортян. Көстәрилән әсәри, сәһ. 20.

-мә, лексикләшмә, гошалашма, чарпазлашма, кипләшмә, үмумиләшмә вә с. бу кими сөзләр әмәлә кәтирир.

7) **-ым//-им//-ум//-үм** шәкилчиси дә дилимиздә јени сөз јаратмаға мејл көстәрир. Белә ки, һәмин шәкилчи фе'лин әсаслары илә бирләшәрәк јени исимләр әмәлә кәтирир; м ә с.; *тутум, атым, јығым, гырхым, дөзүм, удум, бөлүм* вә с.

8) **-лы//-ли//-лу//-лү** шәкилчиси васитәсилә дилимиздә *елмли, удумлу* вә с. кими сифәтләр әмәлә кәлмишдир. Мәһз һәмин шәкилчинин көмәји илә дилчилик терминләринин сајы хејли артмышдыр; м ә с.; *тә'сирли* (фе'л), *гапалы* (саит), *чинкилтили* (сәс), *топлу* (сајлар), *нәфәсли* (самит), *вурғулу* (сөз, һеча), *мүгајисәли* (грамматика), *васитәли* (тамамлыг) вә с.

9) Неолокизмләрин әмәлә кәлмәсиндә **-сыз//-сиз//-суз//-сүз** шәкилчиси дә иштирак едир. Һәмин шәкилчи исимләрә бирләшәрәк инкар мә'налы сифәт вә атрибутив исимләр дүзәлдир: м ә с.; *тә'сирсиз, гајдасыз, табесиз, васитәсиз* (тамамлыг) вә с.

10) **-даш** шәкилчиси шәриклик билдирән субстантив исимләр әмәлә кәтирир; *вәтәндаш, әмәкдаш, чығырдаш* вә с.

11) **-чыл//-чил//-чул//-чүл** шәкилчиси васитәсилә дилимиздә *габагчыл, ардычыл* вә с. типли сөзләр јаранмышдыр.

Б. Јени сөзләрин синтактик јолла әмәлә кәлмәси. Сөзләрин синтактик јолла әмәлә кәлмәси ики сөзүн бирләшмәси нәтичәсиндә мүмкүндүр. Бу бирләшмә мүхтәлиф характерли олур: сөзләрин бүтөвлүклә бирләшмәси вә ја бир нечә сөзүн баш һәрфләринин, ја һечаларынын бирләшмәси нәтичәсиндә. Һәр ики һалда јени мәфһум ифадә едән јени сөзләр әмәлә кәлир: А) мүрәккәб сөзләр вә Б) абревиатуралар, јә'ни ихтисар олунмуш сөзләр. Бунлары ајры-ајрылыгда дил фактлары әсасында нәзәрдән кечирәк:

1) Мүрәккәб сөзләр сөзләрин бирләшмәси нәтичәсиндә јаранып. Бу үсул дилимизин лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәсиндә бөјүк рол ојнајыр. Лакин һәмин үсулу јалныз синтактик бир васитә кими гијмәтләндирмәк олмаз. Чүнки морфоложи елементләр дә бу просес заманы актив иштирак едир. Ајдындыр ки, һәр бир јени јаранмыш мүрәккәб сөз морфолокијаныһ ихтијарына верилир. Мәһз буна көрә дә В. В. Виноградов һәмин үсулу синтактик-морфоложи бир үсул кими гијмәтләндирир[294]. Гејд етмәк лазымдыр ки, морфоложи үсул кими бу васитә дә сөз јарадычылығынын грамматик типи һесаб олунур. Чүнки сөзләрин синтактик јолла әмәлә кәлмәси грамматик ганунлар әсасында мүмкүндүр.

Е. В. Севортјан белә һесаб едир ки, Азәрбајчан (һәмчинин өзбәк) дилиндә мүрәккәб сөзләрин әмәлә кәлмәсиндә мүәјјән грамматик ганунлар мөвчуд дејилдир. Бу һагда мүәллиф белә јазыр: «Мүрәккәб сөзләрин әмәләкәлмә ганунлары бизә мә'-

294 В. В. Виноградов. Словообразование и его отношение к грамматике и лексикологии.

лум дејил, чүнки бунлар түрк дилләриндә јохдур; синтактик бирләшмәнин сөзә чеврилмәси һәр дәфә хүсуси характерә маликдир»[295]. Бизчә, бу фикри бүтөвлүклә гәбул етмәк олмаз. Чүнки әкәр нәзәрә алсаг ки, мүрәккәб сөзләрин синтактик јолла әмәлә кәлмәси мүәјјән моделләр әсасында мејдана чыхыр, демәли, бу онун грамматик сәчијјәсинә ишарәдир. Бунунла белә, бә'зи һалларда бу вә ја дикәр мүрәккәб сөзүн әмәлә кәлмәсинин хүсуси тарихи дә ола биләр.

Мүасир дилимиздә мүрәккәб сөзләр мүхтәлиф типлидир. Бу үсулла әмәлә кәлән јени сөз вә терминләрин ашағыдакы нөвләрини гејд етмәк мүмкүндүр:

1) ики сөз бирләшиб мүрәккәб сөз дүзәлдир; м ә с.; *үстгурум, нефтајырма, нефтчыхарма, машынгајырма, мәғлубедилмәз, өзфәалијјәт, сүлһсевәр* вә с.

2) исим, сифәт вә ја зәрф фе'ли сифәтлә бирләшәрәк мүрәккәб сөз јарадыр; м ә с.; *сәсбоған, тахылдөјән, тахылбичән, јағышөлчән, јерөлчән, сучиләјән, тохумсәпән, торпагчевирән, торпагсоран, тозсоран, памбыггурудан* (бина), *нефтајыран* (завод), *сәстутан* (чиһаз), *торпаггатан* (машын), *отбичән* (машын), *чијидсәпән* (машын), *узагвуран* (түфәнк), *сутәмизләјән* (апарат) вә с.

3) шәкилчисиз исимләр шәкилчили исимләрлә бирләшдикдә јени сөзләр әмәлә кәлир; м ә с.; *мангабашчысы, мајгабағы, сәпингабағы, бајрамгабағы, дүнјабахышы, шәһәрјаны, мәктәбјаны, һәјәтјаны, гурултајгабағы, имтаһангабағы* вә с.

4) исим **-ичи** шәкилчили фел'ләрлә дә бирләшәндә јени мүрәккәб сөзләр әмәлә кәтирир; м ә с.; *ганунвериҹи, сөздүзәлдиҹи, сөздәјишдириҹи, үмумиләшдириҹи* (сөз), *дәгигләшдириҹи* (сөз), *мәһведиҹи, һәлледиҹи* вә с.

5) сај вә зәрфин **-лы//-ли//-лу//-лү** шәкилчили сифәтлә бирләшмәси дә мүрәккәб сөзләр јарадыр ки, бунлар дилимиздә сифәт вәзифәсиндә чыхыш едир; м ә с.; *икиһечалы, чохһечалы, тәкмә'налы, тәксәсли, тәкһечалы, үчһечалы* вә с.

Дилимиздә бир груп јени сөз бирләшмәләри дә вардыр ки, онлар мүхтәлиф нитг һиссәләриниң әлагәси нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир; м ә с.; *јерли тәшкилат, әмәкдар мүәллим, әмәкдар һәким, елмләр намизәди, елми ишчи, халглар достлуғу, әмәк гәһрәманы, ушаг еви, мәдәнијјәт сарајы, һәкимләр евц, забитләр еви, шәрәф лөвһәси, нефтчыхарма устасы, идман устасы, сүлһ гушу, шәрәф нишаны, сијаси мәктәб, сијаси игтисад* вә с. Бу група исимин **-и** шәкилчили сифәтлә бирләшмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлән јени сөзләри дә дахил етмәк олар: *мәдәни-маишәт, мәдәни-маариф, елми-тәдгигат* вә с. Идарә вә тәшкилатлары адландырмаг үчүн јаранан јени сөз бирләшмәләри дә ајры јазылыр; м ә с.; *Азәрбајчан Дөвләт Драм Театры,*

295 Э. В. Севортян. Көстәрилән әсәри, сәһ. 25.

Азәрбајҹан Рәссамлар Иттифагы, Дәниз Мә'дәнләри Идарәси, Азәрбајҹан Дөвләт Нәшријјаты, Халг Тәсәррүфаты вә с.

В. Абревиатуралар. Синтактик јолла әмәлә кәлән јени сөзләрин хүсуси бир нөвүнү абревиатуралар, јә'ни ихтисар едилмиш сөзләр тәшкил едир. Абревиатуралар ашағыдакы нөвләрә ајрылыр:

1) дилин өз дахили имканлары васитәсилә әмәлә кәлән абревиатуралар: м ә с.; *Азәркитаб, Азәрнәшр, Азәриттифаг, Азәрнефт; МК* (Мәркәзи Комитә), *БМТ* (Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилаты), *ҮИЛККИ* (Үмумиттифаг Ленин Коммунист Кәнчләр Иттифагы).

2) рус дилиндән алынма абревиатуралар; м ә с.; *МТС, ЗИМ, ЗИС, ГЕС, ФЗО, ГАИ, рајком, партком, коммунхоз, совнархоз, партбилет, рајсовет* вә с.

Г. Јени сөзләрин лексик-семантик јолла әмәлә кәлмәси. Лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәсиндә лексик-семантик үсулун да мүәјјән ролу вардыр[296].

Лексик-семантик јолла јени сөзүн јаранмасы көһнә сөзүн мә'на дәјишмәси нәтичәсиндә өзүнү көстәрир. Јә'ни бу үсул илә сөз јох, мәфһум дәјишир. Бу чүр јени сөзләрә дилчиликдә семантик неолокизмләр дејилир.

Семантик неолокизмин әмәләкәлмә јолу һәр дәфә фәрдидир. Бурада ики мәнбә иштирак едир: а) көһнә сөз лексик мә'насыны дәјишир вә б) диалект сөзү јени мә'на кәсб едиб әдәби дилә кечир.

Биринчи үсулла неолокизмләрин әмәлә кәлмәси икинчисинә нисбәтән даһа мәһсулдардыр. Тарихи инкишафла әлагәдар бир сыра сөзләр јени мәфһумларын адландырылмасы үчүн истифадә едилир. В. В. Виноградов јазыр: «Һеч бир дил конкрет идејаны мүстәгил сөз вә јахуд конкрет көк елементләри илә ифадә едә билмир. Тәчрүбә конкретлији һүдудсуздур, ән зәнкин дилин ehtијачы исә мәһдуддур. Дил сајсыз-һесабсыз мә'налары әсас мә'наларын бу вә ја дикәр башлығы алтында ҝајлашдырмаға мәчбур олур»[297]. Бу фикри мүасир дилимизин тәрәггиси дә тәсдиг едир. Дилин лүғәт тәркиби јалныз јени лексик ваһидләрин јаранмасы һесабына јох, һәм дә мөвчуд олан сөзләрин јени мә'на кәсб етмәси илә зәнкинләшир. Белә ки, дилдә јени мәфһум көһнә сөзлә адландырылдыгда дил

[296] Бах: Р. А. Будагов. Введение в науку о языке, М., 1958, сәһ. 120—136; Многозначность слов. «Научные доклады высшей школы», «Филологические науки», 1958, № 1; Ю. Р. Гепнер. Очерки по общему и русскому языкознанию, сәһ. 124; Н. А. Баскаков. Развитие языков и письменностей народов СССР (на материале тюркских языков). ВЯ, 1952, № 3, сәһ. 19; С. Чәфәров. Азәрбајҹан дилиндә сөз јарадычылыгы, сәһ. 8; М. Галкина-Федорук. Современный русский язык, сәһ. 15; А. Н. Гвоздев. Очерки по стилистике русского языка, сәһ. 124; А. А. Асланов. Совет дөврүндә Азәрбајҹан әдәби дилинин лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәси, сәһ. 41.

[297] В. В. Виноградов. Русский язык, сәһ. 15.

артыг һәмин мәфһуму мәнимсәмәјә башлајыр вә онун ифадә етдији сөзә јени мә'на әлавә етмиш олур. Бу исә чох заман мәчазлашма нәтичәсиндә мүмкүн олур: сөзүн семантик системи јени мә'налар һесабына кенишләнир. Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн мисаллара мүрачиәт едәк:

1) *Катиб.* Бу сөз бир заман дилимиздә јалныз *мирзә* мә'насында ишләнирди. Мүасир дөврүмүздә онун мә'на даирәси бир гәдәр кенишләнмишдир. Белә ки, һәмин мә'на илә јанашы, бу сөз тамамилә јени мә'нада—совет идарәләриндә сечилмиш *партија рәһбәри* мә'насында да ишләнир; м ә с.; *рајком катиби, илк тәшкилат катиби, Мәркәзи Комитәнин катиби* вә с. Һәмин мә'нада бу сөз о гәдәр сабитләшмишдир ки, онун васитәсилә јени сөзләр дә јаратмаг мүмкүндүр;

2) *Јолдаш.* Бу сөз дилимиздә вахты илә ики мә'нада ишләнирди: а) јол јолдашы вә б) дост, сирдаш. Мүасир дилимиздә һәмин сөзүн јени мә'налары вар: 1) һәјат јолдашы вә 2) сосиализм гурулушунун әхлаги тәләбләринә ујғун олараг рәсми мүрачиәт формасы; м ә с.: *јолдаш Гәмбәров, јолдаш Рүстәмова* вә с.

3) *Адлы-санлы.* Ингилабдан әввәл һәмин сөз задәкан, варлы вә имтијазлы тәбәгәләрә мәнсуб олан шәхсләрә аид иди; м ә с.; *адлы-санлы нәсил.* Лакин сосиалист чәмијјәтиндә бу сөз јени мә'на билдирир. «Һәр һансы бир саһәдә өз фәалијјәти илә ад газанмыш, бүтүн өлкәдә танынмыш, шөһрәт газанмыш»;[298] м ә с.; *адлы-санлы нефтчи* (алим, һәким) вә с.

4. *Чәбһә.* Вахты илә бу сөз јалныз бир мә'нада ишләнирди: «дүшмән өлкәләрин дөјүш мејданы». Сосиализм гурулушу илә әлагәдар оларағ һәмин сөзүн мә'насы бир гәдәр кенишләнмишдир. Белә ки, мәчазлашма нәтичәсиндә о, јени ичтимаи гурулуш наминә кедән мүбаризәнин һәр бир саһәсинин ады кими чыхыш едир: *тәсәррүфат чәбһәси, идеоложи чәбһә, әксингилаб чәбһәси, мәдәнијјәт чәбһәси* вә с. Бундан башга *чәбһә* сөзү мүхтәлиф сијаси партијаларын сүлһ уғрунда мүбаризәси илә әлагәдар оларағ јени мә'нада да ишләнир; м ә с.; *халг чәбһәси, сүлһ чәбһәси* вә с.

5. *Јарыш.* Бу сөзүн мә'на даирәси хејли кенишләнмишдир. Белә ки, һәмин сөз мүәјјән игтисади һадисәләри адландырмаг үчүн дә ишләдилир; м ә с.: *сосиализм јарышы, јарыш габагчыллары* вә с.

Демәли, мүәјјән сәбәбләрлә әлагәдар оларағ сөзләрин мә'налары кенишләнир; сөз бир јох, мүхтәлиф анлајышлар ифадә едә билир. Дилдә олан сөзләр метафорик мә'нада ишләнмә нәтичәсиндә јени мәфһумлар ифадә едир. Јени мә'налар сөзүн әсас номинатив мә'насындан төрәјир. Онун мәзмununу зәнкинләшдирир, чохмә'налы лексик ваһидә чевирир. Сөзүн јени мә'насы һәр дәфә неолокизм кими чыхыш едир.

[298] Азәрбајҹан дилинин изаһлы лүғәти. Бакы, 1966, I ч., сәһ. 59.

Евфемизм сөзү илк дәфә 1656—81-чи илләрдә Blount-ын «Blount gloss» лүғәтиндә ишләдилмишдир[299].

Һәмин лүғәтдә көстәрилир ки, «евфемизм»—пис, хошакәлмәз сөзләрин јахшы, хошакәлән сөзләрлә верилмәси демәкдир. Кобуд сөзләр әвәзинә јумшаг ифадәләр ишләтмәк евфемизмин әсас руһуну тәшкил едир.

Һәмин лүғәтдә ашағыдакы мисаллар верилир:

Јалан данышма әвәзинә өзүндән дүзәлтмә, өзүндән тохума вә с.

Евфемизм һаггында дејилмиш һәмин фикир, демәк олар ки, сонракы тәдгигатчыларын әсәрләриндә әсас көтүрүлмүш, бә'зи чүзи дәјишикликлә, дүзәлишлә верилмишдир[300].

Blount-ын лүғәтиндә евфемизмә верилмиш һәмин тә'риф демәк олар ки, сонракы лүғәтләрдә дә ејни илә тәкрар едилмишдир. Мәс.: «Краткий словарь иностранных слов» китабында евфемизм сөзүнүн јунанча euphemeo «нәзакәтлә данышырам» олмасы вә кобуд сөзүн әвәзинә даһа нәзакәтли сөз ишләтмәк[301] мә'насында олдуғу көстәрилир вә буна ашағыдакы чүмлә мисал верилир:

Јалан данышма әвәзинә өзүндән гурашдырма.

Мә'лумдур ки, һәр бир сөз, бирләшмә, ифадә, чүмлә инсанлара тә'сир едир: онларда мүәјјән әһвали-руһијјә әмәлә кәтирир. Евфемизмин мөвчуд олмасы, тәтбиг едилмәси, мәһз һәмин тә'сири, хүсусилә хошакәлмәз, пис тә'сири мүәјјән гәдәр азалтмаг, пис әһвали-руһијјәнин јаранмасы гаршысыны алмаг мәсәләси илә шәртләнир.

Нә үчүн инсанлар тез-тез евфемизмләрә мүрачиәт едир, онлары өз нитгләриндә ишләдирләр?

Бу суала даһа дүзкүн чаваб вермәк үчүн бә'зән биоложи, физиоложи просесләри изаһ етмәк лазым кәлир. Буну даһа дүзкүн шәрһ етмәк, даһа ајдын баша дүшмәк үчүн И. П. Павловун «ики ишарә системи» нәзәријјәсинә мүрачиәт етмәк вачибдир.

И. П. Павловун «ики ишарә системи» нәзәријјәсинә көрә, биринчи ишарә системи физики тә'сир нәтичәсиндә јараныр, бу һәм инсанлара, һәм дә һејванлара мәхсусдур. Мүәјјән бир физики тә'сир нәтичәсиндә инсанда вә ја һејванда мүәјјән бир ағры, тәхәррүш јараныр.

Икинчи ишарә системи исә јалныз инсанлара мәхсусдур.

299 Е. Е. Речицкая. «Некоторые типы пуританских евфемизмов в современном английском языке», канд. дисс., Баку, 1944, сәһ. 38.

300 Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајчан дилинин үслубијјаты.

301 Краткий словарь иностранных слов. Издание четвертое, ОПИЗ, М., 1947, сәһ. 440.

Бу ишарә системинин әсас аләти сөзләрдән ибарәтдир. Павловун дедији кими, бу «ишарәләр ишарәсидир»[302].

Бу ики ишарә системи арасындакы охшарлыг ондан ибарәтдир ки, һәр икиси организмә мүәјјән тә'сир көстәрир. Лакин көстәрдикләри тә'сир арасында мүһүм фәргләр вардыр. Әкәр биринчи ишарә системи, јә'ни физики тә'сирлә објектив аләм бизим организмимизә тә'сир едирсә вә бу тә'сир конкрет характер дашыјырса (һәм дә бу тә'сир бә'зән тез өтүб кечир), икинчи ишарә системи, јә'ни сөз исә шәртидир, үмумиләшдиричидир. Онун тә'сири даһа давамлыдыр.

Сөзүн шәрти вә үмумиләшдиричи тәхәррүш әмәлә кәтирдијини Павлов ашағыдакы мисалла изаһ едир:

Биз лимон вә ја алча сөзләрини ишләтдијимиз заман һәмин сөзләр васитәсилә инсанда мүәјјән тәхәррүш әмәлә кәлир. Бу тәхәррүш она көрә шәртидир ки, биз лимонун, алчанын өзүнү көрмүрүк, ону дадмырыг, јалныз онун адыны чәкмәк јолу илә тә'сир едирик. Бу тәхәррүш һәм дә үмумиләшдиричидир, она көрә ки, һәмин сөзләр конкрет бир лимону вә ја алчаны дејил, үмумијјәтлә, лимону вә ја алчаны билдирир.

Демәли, инсан һәјатынын бүтүн саһәләриндә бөјүк әһәмијјәтә малик олан сөз инсанлара тә'сир едир вә бунун нәтичәсиндә мүхтәлиф әһвали-руһијјә јараныр. Сөз бә'зән севинч, бә'зән гәмкинлик, бә'зән дә һәјәчан әмәлә кәтирән амилдир. Мә'лумдур ки, сөзүн әмәлә кәтирдији реаксија һәмишә хошакәлән олмур. Бир чох хошакәлмәз сөзләрин ишләдилмәси динләјәндә јүксәк һәјәчана сәбәб олур, пис әһвали-руһијјә әмәлә кәтирир. Физики тә'сир чох заман кечичи олур, мүәјјән мүддәтдән сонра өз тә'сирини итирир. Сөз васитәсилә едилән тә'сир исә бир нөв мә'нәви тә'сирдир. Физики тә'сир бәдәни хәричдән зәдәләјирсә, мә'нәви тә'сир инсанын гәлбинә, үрәјинә, бејнинә тә'сир едир. Белә тә'сир һәм гүввәтли олур, һәм дә узун мүддәт давам едир, галыр.

Халг арасында ишләдилән *«хәнчәр јарасы сағалар, сөз јарасы сағалмаз»*, јахуд *«сөз вар бал једирәр, сөз вар бәла кәтирәр»* мәсәлләринин јаранмасы һеч дә тәсадүфи дејилдир.

Демәли, сөз васитәсилә едилән тә'сир, бу тә'сир нәтичәсиндә јаранан реаксија, һәјәчан даһа гүввәтлидир. Мәһз белә һалларда, һәјәчаны, јаранан мәнфи реаксијаны кәнар етмәк вә ја зәифләтмәк үчүн евфемизмдән истифадә олунур. Хошакәлмәз мәзмуну јумшаг шәкилдә башгасына чатдырмаг үчүн евфемизмләр ән јахшы васитәдир. Бунлар тамамилә башга әһвали-руһијјә јарадыр. Ејни објект, ејни һадисә дилдә һансы васитәләрлә, нә тәрздә ифадә едилмәсиндән асылы олараг мүхтәлиф тә'сир гүввәсинә малик олур. Мәсәлән, мүәјјән бир бәдбәхт һадисәни хәбәр верән ики шәхсин ашағыдакы ифадә

302 Бах: К. К. Шахжури. Эвфемизмы и их роль в изменении значения слов. Канд. дисс., Тбилиси, 1956.

тәрзинә диггәт един. Биринчи шәхс ejни hадисәни (ән ағыр бәдбәхт hадисәни) бир сөзлә—өлдү,—дејә хәбәр верир. Икинчи шәхс исә бу сөзү ишләтмәкдән имтина едир, бу сөзүн нә гәдәр ағыр тә'сир көстәрәчәјини баша дүшүр. Гаршысындакы шәхси гәфләтән һәјәчана кәтирмәмәк, ону гәфилдән мә'јус етмәмәк, онда көркин реаксија јаратмамаг үчүн ејни мәзмунлу бәдбәхт hадисәни (хәбәри) евфемизмләрин көмәји илә белә ифадә едир: өмрүнү сизә бағышлады (тапшырды). Аллаһын хошуна кәлди. О бири дүнјаја көчдү вә с.

Сөзүн дејилишиндән асылы олараг јаранан хошакәлмәз әhвали-руһијјәнин тә'сиринин нечә дәјишдијини daha ајдын баша дүшмәк үчүн «Габуснамә»дә верилмиш бир hиссә чох мараглыдыр.

«Габуснамә»нин 64-чү сәһифәсиндә белә бир hадисә нәгл олунур: «Сөз вар, бир чүрә дејәрсән, инсанын руһу тәзәләнәр, башга чүрә дејәрсән, адамын гәлби кәдәрләнәр.

Һекајәт. Ешитмишәм, бир дәфә hарун әр-Рәшид јухуда көрүр ки, бүтүн дишләри төкүлүбдүр. Сәһәри јухујозаны чағырыб сорушур: «Бу јухунун мә'насы нәдир?»

Јухујозан дејир: «Әмирәлмө'минин өмрү узун олсун, бүтүн гоһум-әгрәбан сәндән габаг өләчәк, белә ки, hеч кәс галмајачагдыр». hарун әр-Рәшид дејир:

«Бу јухујозана јүз чубуг вурун, о белә бир ағыр хәбәри нә үчүн мәним үзүмә деди, бүтүн гоһум-гардашым мәндән әввәл өләчәксә, онда мән кимә лазымам?!» (сәһ. 63).

Әмр етди башга јухујозаны чағырдылар, јухуну она данышды. Јухујозан деди: «Әмирәлмө'минин көрдүјү бу јуху көстәрир ки, Әмирәлмө'минин бүтүн гоһум-әгрәбасындан чох јашајачагдыр».

hарун әр-Рәшид деди: «Ағлын һөкмү ејнидир, тә'бир hаман тә'бирдир, лакин ибарәләрдә бөјүк фәрг вардыр». Әмр етди hаман кишијә јүз динар версинләр» (сәһ. 64).

Көрүндүјү кими, ејни hадисә, ејни фикир, хәбәр бир-бирини әвәз едә билән мүхтәлиф сөзләрлә, чүмләләрлә, мүхтәлиф тәрздә ифадә олунмушдур. Бәс нә үчүн бир-бирини әвәз едә билән, ејни мәзмуну ифадә едән сөзләрин тә'сир дәрәчәси, бунларын јаратдыглары әһвали-руһијјә мүхтәлиф олур? Буну башлыча олараг јалныз бир мәсәлә илә изаһ етмәк олар. Мә'лумдур ки, һәр бир евфемистик тә'сир јарадан сөз вә ја ифадә әввәлчә өзүнүн хүсуси, ајрыча, тамамилә асылы олмајан мүстәгил мә'насына маликдир. Биз һәмин сөзләри евфемизм јеринде ишләтдијимиз заман онлар јени мә'на кәсб едир. Бурада мүәјјән дәрәчәдә мә'на дәјишиклији әмәлә кәлир. Сөз јох ки, јаранан јени мә'на динләјәнә бирдән-бирә чатмыр. һәмин јени мә'на илк нөвбәдә мәтнин көмәклији илә, ситуасија илә, мүәјјән бәдии образ васитәси илә мүәјјәнләшдирилир. Лакин заман кечдикчә һәмин евфемистик сөзләр, ифадәләр дашлашмаға башлајыр вә сонрадан бунларын анлашылмасы асанлашыр.

Демәли, евфемистик сөзләр васитәсилә мә'нанын анлашылмасы бирбаша дејил, долајы јолла баша кәлир. Динләјән шәхс сөһбәтин нә барәдә кетдијини дәрһал, һәмин ан баша дүшмүр, јалныз сонрадан мәсәлә ајдынлашыр, данышан шәхсин нә демәк истәдији динләјәнә чатыр. Евфемизмин башлыча маһијјәти бундан ибарәтдир. Белә бир васитә верилән хәбәрин, хошакәлмәз һадисәнин тә'сирини зәифләдир. Динләјән шәхс бир ан кечдикдән сонра дејилән фикрин бу шәкилдә анлашылмасы гәрарына кәлир.

Мәсәлән, «артыг о һәјатда јохдур» ифадәси *өлмүшдүр* сөзүнүн мәзмунуна бәрабәрдир. Илк дәфә бу евфемизм чох чәтинликлә, јалныз мәтнин көмәји илә баша дүшүлүрдү. Белә hалларда һәмин евфемистик сөз вә ја сөз групунун, чүмләнин hансы мә'наја малик олдуғу хатырланыр, сонралар исә буна еһтијач галмыр.

Чох ајдын мәсәләдир ки, о, өмрүнү сизә бағышламышдыр, о, һәјатдан кетмишдир, о, һәјаты тәрк етмишдир, онун руһу чәннәтә учмушдур, аллаһ рәһмәтинә кетмишдир вә с. евфемистик ифадәләрин тә'сири daha аздыр. «Өлмүшдүр» сөзү илә верилән хәбәр daha сарсыдычыдыр, бурада тә'сир күчлү олур. Бу тә'сир нәтичәсиндә јаранан мә'јуслуг, пешманлыг daha чохдур. Евфемизмләр васитәсилә верилән хәбәрдә әввәлкиндән фәргли емосионал характер олур. Бу просесдә емосионал характер апарычы рол ојнајыр.

Дилимиздә мөвчуд олан евфемизмләри hансы мәгсәдлә, hансы сәбәбләрә көрә јаранмасы чәһәтдән ики група бөлмәк олар.

Биринчи група гисмән кобуд, хошакәлмәз сөзләр әвәзинә daha чох нәзакәтли сөзләрин ишләдилмәси дахилдир. Бурада heч бир гадағанлыг јохдур, һәр шеј данышанын өз истәјиндән асылыдыр.

Икинчи група исә дилдә ишләдилмәси чаиз олмајан, «гадаған едилмиш», дејилмәси мәсләһәт көрүлмәјән, ичтимаи јерләрдә дејилмәси лајиг олмајан, бә'зән әдәб даирәсиндән, етикадан кәнар олан сөзләр әвәзинә она јахын, гисмән нәзакәтли, бә'зән дә өртүлү, кизли көрүнән сөзләрин ишләдилмәси дахилдир. Бир сөзлә, икинчи група дахил олан сөзләр табу сөзләри әвәз едир.

Биринчи груп илә икинчи груп евфемизмләр арасында белә бир башлыча фәрг мөвчуддур.

Биринчи група дахил олан евфемистик сөзләр әвәз етдикләри сөзләрин мәзмунуна, мә'насына, демәк олар ки, там ујғундур. Һәр икиси илә, јә'ни истәр евфемистик сөзлә, истәрсә дә әслиндә олан сөзлә ифадә едилән мәзмун ејнидир вә һәр икиси асанлыгла баша дүшүлүр. Доғрудур, әсил сөзү әвәз

едән евфемистик сөз ифадә формасына көрә әввәлкиндән фәрглидир, jә'ни сөзләр, ифадәләр, һәтта чүмләләр әввәлкиләрә бәнзәмир. Лакин мәзмун әввәлкидир, бурада мәзмун тәһриф олунмур, чох асанлыгла баша дүшүлүр. Мәсәлән, *өлдү* әвәзинә *рәһмәтә кетди, өмрүнү сизә бағышлады* вә с. сөз вә ифадәләр ишләдилдији заман бурада үмуми мәзмун бирдир. Һәмин үмуми мәзмун мүхтәлиф формаларда ифадә олунмушдур. Һәтта мәтн олмадан да бунлар анлашылыр. Лакин икинчи група дахил олан евфемистик сөзләр биринчи група дахил оланлардан бир нечә чәһәтдән фәргләнир. *Табу* сөзүнү әвәз едән евфемистик сөз һәм формача, һәм дә мәзмунча бир-бири илә әлагәдар дејилдир. Хүсусилә, бунларын ифадә етдикләри мә'на ајрылыгда бир-бириндән фәрглидир, бунлар арасындакы јахынлыг јох дәрәчәсиндәдир. Бунлары мүәјјән изаһат олмадан, мәтнә мүрачиәт етмәдән баша дүшмәк чәтиндир. Мәсәлән, инсан бәдәнинин мүәјјән үзвләрини вә с. биолоҗи просесләри өз ады илә сөјләмәк вә ја јазмаг әдәб даирәсиндән кәнар һесаб едилдијиндән елм аләминдә бунлары ифадә етмәк лазым кәлдикдә латын дилиндә онларын адлары верилир. Бу исә мүәјјән дәрәчәдә онларын адларыны кизли сахлајыр, јалныз мүтәхәссисләр буну баша дүшүрләр.

Евфемизмләри мүхтәлиф шәкилдә тәсниф етмәк олар. Бу, һансы әламәтин тәснифатда әсас көтүрүлмәсиндән асылыдыр.

Евфемизмләри објектә көрә тәсниф етмәк мүмкүндүр, лакин бу тәснифат механики, заһири көркәмә, формаја көрә олар. Јахуд евфемизмләр психоложи мотивә көрә тәсниф едилә биләр. Чүнки сөзләрдә психоложи мотив вә емосионал чаларлыг евфемизм просесиндә апарычы рол ојнајыр. Бунлар бир-бирини гаршылыглы шәртләндирир. Лакин белә тәснифат дилчилик нөгтеји-нәзәриндән мәгсәдәујғун дејилдир.

Дилчилик әдәбијјатында евфемизмләр башлыча олараг евфемистик еффект јарадан дил васитәләри әсасында тәсниф олунур.

Бу әсаса көрә евфемизмләри ашағыдакы шәкилдә груплашдырмаг мүмкүндүр:

1. Чүмләдә мүәјјән сөз вә ја ифадәнин бурахылмасы евфемизм јаранмасынын ән садә јолудур. Буна ән чох сөјүш сөзләринин ишләдилмәси заманы тәсадүф едилир, чүмләнин сонунда олур. Данышан шәхс көзләнилмәдән бирдән өз нитгини кәсир, јалныз интонасијадан, мимикадан мә'лум олур ки, нә исә кизлиндә мүәјјән бир сөз, ифадә вардыр. Лакин данышан шәхс һәмин сөзү ишләтмәји чаиз (лајиг) билмәмишдир. Јахуд һәмин «намәрбут» сөзү сензура позмушдур.

Ашағыдакы мисалларда буну ашкар көрмәк олар. Мә с.: *Вај сәнин... көр нә бичдирләр* (Һ. Мећди); *Бу еви сән јесән онда кәрәк мән... олам* (С. Рәһимов). *Амма горхурам ки, атана зәһәр верән хаин сәнин дә... Јох, јох, сәһв еләмишәм* (Ч. Чаббарлы); *Кәнд кәнд дејил ки...* (С. Рәһман); *Рәһмәтликдән узаг дүшмүшүн нәвәси, чаным үчүн, биз...* (Ә. Вәлијев); *Бир аз, јолдаш прокурор, о арвад...* (С. Рәһимов); *Һөкумәт сөзүнә бахмајанын, һөкумәт өз көзүнүн габағында...* (Ә. Вәлијев); *Бах, о арвадува, өјүд вер. Мән дедим кәлиб мәнә дәрс версин, демәдим ки, кәлсин...* (Ч. Чаббарлы); *Сән истәрдинми ки, Фәхрәддини... ај дилим, ағзым гурусун аллаһ* (Н. Вәзиров).

Һәмин чүмләләрдә бурахылмыш сөз мәтнин, ситуасијанын көмәји илә баша дүшүлүр. Јазыда евфемистик бурахылма бир нечә нөгтә илә верилир.

2. Ифадәдә мүәјјән сөзләрин дәјишдирилмәси. *Ач галмаг* әвәзинә—*ағзы мөһүрлү отурмаг.*

Чибим бошдур әвәзинә—*чибимдә сичанлар гармон чалыр, чибимдә сичанлар ојнајыр.*

Ит кими һүрмәк әвәзинә—*ағзыны улдуза тутмаг, ағзыны көјә тутмаг.*

Даһа бура сәнә Шеһли... дејил ки... бөјрүндә Сафо оғлу Шамо, бир дә Сара оғлу Фәрзәли *ағзыны улдуза тутасан* (С. Рәһимов); Тәвәгге еләјирәм ки, *ағзыны көјә тутмајасан* (Н. Вәзиров).

Мә'лумдур, чылпаг тәдбирли олар, хүсусән ки, *гарнында тәрс тој чалына* (Ә. Һагвердијев).

Бир парча чөрәк һәрдән бир версәләр, верирләр, вермәсәләр, *кәрәк ағзы мөһүрлү отурасан* (Н. Нәриманов).

3. Хошакәлмәз сөзүн мүәјјән әвәзликлә вә ја шәрти ишарәләрлә әвәз едилмәси. Мәсәлән, *белә о, филанкәс, филан* вә с. әвәзликләри бу гисим чүмләләрдә ишләдилир. Мисаллар:

Ај сәни белә-белә оласан...
Аллаһ өзү мәни ондан сахласын.
Ондан өзүнү көзлә.

Ај ушаглар, сиз *филанкәси таныјырсынызмы?* (Ә. Һагвердијев). О, бу күн ала-торандан јенә үстүмү алды, дејир ки, *филан оғлу филан,* сәнин арвад, ушағын вар, нијә бијара кетмирсән? (Һ. Мећди).

4. *Хошакәлмәз* вә *табу* сөзләрини әчнәби сөзләрлә әвәз едилмәси.

Евфемизмләрин бөјүк бир гисмини алынма сөзләрин ишләдилмәси тәшкил едир. Мүәллиф, данышан шәхс гисмән кобуд көрүнән вә ја гадаған олунмуш сөз әвәзинә һәмин сөзләрин мәзмунуна ујғун әчнәби сөзләри ишләдир. Мәсәлән, *әһлигүбур* (өлүләр), *нагисүләгл* (дәли, ағылсыз), *сәк, кәлб* (ит), *хәр* (ешшәк) вә с. Бу кими евфемизмләр һәм бәдии әсәрләрдә, һәм дә ади данышыг заманы даһа чох ишләнир.

Мисаллар:

Һәлә бу күн һеч, бәс сабаһ гијам-гијамәт еләјәндә, әһли-

гүбур аjаға галхыб, күлли каината сәс саланда биз сизинлә нечә үз-үзә кәләрик (С. Рәһимов); *Көзәл кәлбәм, сал бојнума, көзәл бағ* (М. Вагиф); *Онлар һамысы нагисүләгләдирләр* (С. Рәһимов).

5. Хошакәлмәз сөзләрин метафораларла әвәз едилмәси. Мәс.: *өлмәк* әвәзинә—*(үјумаг) јухуламаг, чыраг кими сөнмәк, һәлак олмаг, һәмишәлик көзләрини јуммаг, гара торпағын алтына кетмәк, кедәр-кәлмәзә кетмәк, өмрүнү бағышламаг, рәһмәтә кетмәк, вәфат етмәк, әбәди јухуја кетмәк, јатыб галхмамаг, дүнјадан көчмәк.*

Ахирүләмр нефти гуртармыш чыраг тәк һачы Хәлил сөндү (Ә. Һагвердијев); *Һејбәт бу говгалы дөјүшләрин бириндә һәлак олмушдур* (С. Рәһимов); *Мирзә Сәфәр бу сөзләри дејиб һәмишәлик көзләрини јумду* (Ә. Һагвердијев); *Гоча «ахыры өлүмдүр» демәк истәди, лакин јенә дили кәлмәди.—Мән һеч, мән бу күндә сабаһдан гара торпағын алтына гонаг кедәчәјәм* (Һ. Мећди). Атам мүһарибә башланан күнләрдә *вәфат етди* (Һ. Мећди); Шәр демәсән, хејир кәлмәз, бәлкә сувагчы *јатыб галхмады* (Ә. Вәлијев); Һәсрәт бајрағын алтында *әбәди јухуја кетмишди* (Ә. Вәлијев); Аз гала *дүнјадан көчмүшдүм* (Ә. Вәлијев).

6. Хошакәлмәз сөзүн мүхтәлиф ифадәләрлә әвәз едилмәси. Мәс.: *Оғру* әвәзинә *әлиәjри, икиаjаглы пишик, һәриф, әли тәмиз олмајан; хәстә* әвәзинә *насаз, начах.* Бир аз *насаз* олдуғу үчүн өзү кәлә билмәмишди (Ә. Вәлијев); Ә, мәзһәб һаггы *начах* идим (С. Рәһимов).

Сәрхош әвәзинә—*дохсан доггуз.*

Новруз бәј. Өзүм өлүм, *дохсан доггузду.* Демәјин. Гојун отурсун (Ч. Ҹаббарлы); Кооперативи *әлиәјиләрдән* тәмизләмәк сәнин вәзифәндир («Кирпи»).

7. Хошакәлмәз сөзүн вә ја ифадәнин литотес илә әвәз едилмәси. Мәс.: *Јалан дејирсиниз* әвәзинә *дүз демирсиниз. Сиз кобудлуг етдиниз* әвәзинә *сиз јахшы һәрәкәт етмәдиниз.*

Сәһв едирсиниз әвәзинә *дүз демирсиниз.*

Гуллугдан говмаг әвәзинә *гуллугдан харич етмәк.*

— Сәһәр Кәрбәлаjы Залы *гуллугдан харич етдиләр* (Ә. Вәлијев); Хејр, *јанылырсыныз,* јолдаш Исмајылзадә, мән әсил реалистәм (Һ. Мећди).

8. Хошакәлмәз сөз вә ифадәләрин мүхтәлиф фразеоложи бирләшмәләрлә әвәз едилмәси. Мәс.:

Дәли олмаг әвәзинә *башына һава кәлмәк, ағлыны итирмәк.*

Атам бу әһвалаты ешидән кими *башына һава кәлиб,* евдән гачыб (Н. Вәзиров).

Оғурламаг әвәзинә *сил-сүпүр етмәк, сүпүркә чәкмәк.*

Бу өтән кечә Мәшәди Фәрман јазығын дүканыны *сил-сүпүр едиб, сүпүркә чәкмәдиләрми?* (С. Рәһимов).

Ағламаг әвәзинә *көзүнүн горасыны сыхмаг:* Көрмүрсән *көзүнүн горасыны сыхыр* (Һ. Мећди).

Өлдүрмәк әвәзинә *ағзыны һәмишәлик торпаға гапамаг, сәсини кәсмәк, раһатламаг.*

Мән өзүм мүркүләјән гаравулчунун бојнунун көкүнә тутарлы бир түфәнк күпү илишдириб, *онун ағзыны һәмишәлик торпаға гападым,—деди* (С. Рәһимов).

Оғурлуг етмәк әвәзинә *мајасына һарам гатмаг.*

Кар олмаг әвәзинә *гулаглары ағыр ешитмәк.*

Јохса гулагларын *ағыр ешидир,* гоча? (С. Рәһимов). Ај Зүлејха ханым, бурада бир кедиш-кәлиш јерин олмаса, лап *гулагдан батарсан* (С. Рәһимов).

Кор олмаг әвәзинә *көзләринә аф долмаг:*

Бүлбүл кәлә бағ дола
Тәрлан гона, дағ дола
Јарыма кәч баханын
Көзләринә аф дола. (Бајатылар).

9. *Пис адам, хошакәлмәз* шәхс әвәзинә мүхтәлиф ифадәләрин ишләдилмәси. Мәс.: *пис адам* әвәзинә *рәһмәтликдән узаг, рәһмәтдән узаг дүшмүш.*

Чиј фәтирдән савајы бурада мәним һеч бир гара гәпијим јохдур, сәнин *рәһмәтдән узаг* атанын борчуну верәм (С. Рәһимов). *Рәһмәтдән узаг дүшмүшүн* нәвәси, чаным үчүн, биз... (Ә. Вәлијев); Ај *абырлы-һәјалы* көрүнмәз кәлин! (С. Рәһимов).

Гејрәтсиз, бигејрәт әвәзинә *хош гејрәт.*

Алты гызын бир гардашы вар, горхурам ки, о да *хош гејрәт* ола («Азәрбајчан кәнчләри» гәзети).

10. Хошакәлмәз сөз әвәзинә үмумишләк сөзләрин ишләдилмәси. Мәс.: *илан* әвәзинә *кафәр, мәрдимәзар, чанавар* әвәзинә *боз, ешшәк* әвәзинә *узунгулаг, улаг.*

Бала нә тәһәр олду ки, *кафәр* сәни вурду? (Ә. Вәлијев).

11. Хошакәлмәз сөзүн антифраза илә әвәз едилмәси.

Бу, евфемизмин ән башлыча васитәләриндән биридир. Бурада хошакәлмәз сөзүн антоними инкар етмир, анчаг мәтнә әсасән, онун әсил мә'насыны, мәчази мә'насыны баша дүшмәк олар. Бурада евфемистик ифадә ән чох ироник, кинајә аспектиндә ишләдилир. Мәс.: *горхаг* әвәзинә *гәһрәман; ачиз* әвәзинә *пәһләван; гоча* әвәзинә *чаван, нөврәстә; бәдхасиjjәт* әвәзинә *ипәк кими адам; пис адам, хошакәлмәз адам* әвәзинә *ағзыкөjчәк.*

Ај Сурхај, ојнајанлар кимдир? Будур, бах, бу ики чаван, *нөврәстә* (С. Рәһимов); Олмаја, үјмусан бә'зи *ағзыкөjчәкләрә* (Ә. Вәлијев).

12. Хошакәлмәз вә ја дејилмәси чаиз олмајан сөзләрин бир сыра диалект сөзләри илә әвәз едилмәси. Мәс.:

Әсилсиз, пис адам әвәзинә *дүррәк.*

«Аллаһ, сән өзүн өз әлинлә јасавул кими *дүррәји* башымызын үстүндән көтүр (С. Рәһимов).

Сәрхош әвәзинә *лүлгәнбәр*.

Дүзүнә кәлинчә һеч Мәшәди дә өзүн о јердә гојуб сындырмады, үрәјиндә һамысы *лүлгәнбәрдир* дејә иришмәјиндә давам етди (С. Рәһимов).

Гејд. Бир сыра евфемизмләр вә ја евфемистик ифадәләр вардыр ки, онлары јалныз мәтнә көрә мүәјјәнләшдирмәк олур. Гызын гара бајрамы тамам олмамыш *Мүршүд Гәшәнкә гонаг кетди* (Ә. Вәлијев); Онлар тапылмаса *папағын јијәсиз галачаг* (Ә. Вәлијев); Јолдаш Исмајылзадә, *о артыг јохдур* (Һ. Мећди).

Һәмин мисалларда ишләдилмиш *Гәшәнкә гонаг кетди—өлдү* мә'насында; *папағын јијәсиз галачаг—өләчәксән* мә'насында; *о артыг јохдур* ифадәси *о өлмүшдүр* мә'насында ишләдилмиш евфемизмдир.

Табу. Бүтүн тәдгигат әсәрләриндә, «табу» гадаған едилмиш сөзләр мә'насында ишләдилән бир терминдир. Мә'лумдур ки, һәр бир дилдә бир сыра сөзләр мөвчуддур ки, бунлар ичтимаијјәт ичәрисиндә ишләдилмәк һүгугуна малик дејилдир. Бу сөзләрин ишләдилмәси гејри-рәсми гадаған едилмишдир. Белә сөзләрин бир гисми мөвһуматла, бир гисми мүәјјән горху јаратмасы илә, дикәр гисми дә е'тина (һөрмәт, нәзакәт) илә бағлыдыр. Табу сөзләрин башгаларына чатдырылмасы ишиндә евфемизмләрин ролу бөјүкдүр.

Дил табуларының јаранмасы мүхтәлиф сәбәбләрлә бағлыдыр. Бу чәһәтдән табу сөзләри дилимиздә ики група бөлмәк лазым кәлир. Биринчи група әхлаг нормаларына, етикаја көрә гадаған едилмиш сөзләр дахилдир. Бурада мүәјјән бир әшја вә ја һадисәнин ады билдирилир. Бунлар һәјатда мөвчуд олан әшја вә һадисәләрдир. Бу сөзләрин ишләдилмәсиндә һеч бир горху, авамлыг вә с. сәбәбләр мөвчуд дејилдир. Лакин мәдәни инсан үчүн ичтимаи јерләрдә бу сөзләрин ишләдилмәси ејиб һесаб едилир, гәбаһәт сајылыр, һәм данышан, һәм дә динләјән шәхс һәмин сөзләри ишлөтмәк вә ја динләмәк истәмир. Бәдән үзвләринин бә'зиләринин адлары бураја дахилдир. Әкәр мүәјјән бир зәрурәт нәтичәсиндә гадаған едилмиш сөзү башгасына чатдырмаг мүтләг лазым исә, о заман евфемизмләрә мүрачиәт едилир. Мүхтәлиф евфемистик сөзләр васитәсилә (харичи сөзләр, үјдурма сөзләр, охшар сөзләр вә с.) һәмин әшја вә ја һадисәнин ады зикр олунур.

Икинчи група дахил олан табу сөзләр мүәјјән дәрәчәдә мөвһумат, авамлыг вә горху нәтичәсиндә јаранмышдыр. Ән гәдим табу дини чәһәтдән гадаған едилмиш сөзләрдир.

Ибтидаи инсанларын тәсәввүрүндә белә бир һөкм (мүлаһизә) мөвчуд олмушдур ки, куја әшјалар илә адлар арасында нә исә мистик әлагә мөвчуддур. Буна көрә дә горхулу вә ја

хошакәлмәз әшјаларын адларыны чәкмәк гадаған едилир. Мәсәлән, ән учгар рус әјаләтләриндә бир сыра вәһши һејванларын адыны чәкмәзләр. Буна көрә дә ајы әвәзинә *мишка, косолапый* вә с. сөзләр ишләдилир[303].

Түркмән дилиндә *шир, пәләнк* кими һејванларын ады чәкилмир, бунлар садәчә олараг *ов* сөзү илә ифадә олунур. *Шир, пәләнк* јыхылды әвәзинә *ов* јыхылды дејирләр.

Ејни һадисәни Азәрбајчан дилиндә дә көрмәк олур.

Ибтидаи инсанлар белә тәсәввүр етмишләр ки, әкәр һәмин әшјаларын (һејванларын) ады чәкиләрсә, онлар заһирә чыхар вә инсана зәрәр кәтирә биләр.

Икинчи група дахил олан табу сөзләрин бир гисми дә мәишәтлә, аилә илә бағлы олан сөзләрдир. Мәсәлән, Шәргдә белә бир адәт мөвчуд иди ки, гадын өз әринин адыны сөјләјә билмәз иди, бу онун үчүн бөјүк гәбаһәт вә һөрмәтсизлик һесаб олунурду. Гадынлар өз әрини тәгдим етмәк, чағырмаг истәдији заман, ушагларын атасы, һачының атасы, евимиздәки, евин саһиби, евин бөјүју, саһибим, мәним гочам вә с. бу кими евфемистик сөз вә ифадәләр ишләдирдиләр. Буну мүасир әдәби дилимиздә дә көрмәк олур. Мәсәлән: Дүнән о мәнә деди ки, Һачы Кәрим бизим *гоһумумуздур* (Ә. Һагвердијев); *Ушагларын атасы, евин саһиби* кәлмәјинчә, мән бурадан һеч јана кетмәјәчәјәм (Мир Чәлал); Мәним *гочамы* бу рүзкарда јувасындан чыхарыб нараја апарырсыныз (С. Рәһимов).

Шәрг аләминдә киши өз гадынынын адыны чамаат арасында сөјләмәји өзү үчүн гәбаһәт һесаб едирди. Өз гадыны һагтында данышдығы заман *ушагларын анасы, Салманын гызы, мәним күлфәтим, бизим гары* кими ифадәләр ишләдилирди.

Мәни Чәби чағыранда ки, сазыны да көтүр кәл, биәдәблик еләјирәм, *ушагларын* анасы зәли кими јапышды ки, бир аз дајан, сөзүм вар (Н. Б. Вәзиров); О, башыны ичәри узадыб арвадыны сәсләди:—*ај ушаг! Салманын гызы!* (Ә. Вәлијев); Ејб олмасын, бизим *гары* бу ишләри лап јахшы билир (С. Рәһимов).

Сон заманларда *мәним арвадым* әвәзинә *һәјат јолдашым, өмүр јолдашым* кими јени евфемистик ифадәләр јаранмышдыр ки, бу да табу илә әлагәдардыр.

Фиридун билирди ки, габагда ону да, *һәјат* вә *өмүр јолдашыны* да ағыр бир мүбаризә јолу көзләјир (И. Ибраһимов).

Һәтта кишиләр башгасынын гадынынын адыны чәкмәји белә гәбаһәт һесаб едирләр. Буна көрә дә бә'зән *филанкәсин әјалы, филанкәсин зөвчәси, Әһмәдин күлфәти* кими ифадәләр ишләдирләр. Өзүнүн вә ја башгасынын гадынынын, кишисинин адыны чәкмәк о дәрәчәдә гәбаһәт һесаб едилирди ки, һәт-

303 Бах: Р. Я. Шор. Язык и общество, сәһ. 214.

та данышан шәхс онларын адлары әвәзинә евфемизмләр ишләтмәклә кифајәтләнмәјир, үстәлик үзрхаһлыг едир. Онлары хатырладығы үчүн *ејб олмасын, үзр истәјирәм, биәдәблик едирәм* кими ара чүмләләри ишләдир.

Кечән ахшам, ејб олмасын, *ушагларын анасы* јахшы плов һазырламышды... («Кирпи»).

Хәстәлик адларынын чәкилмәмәси: инсанларда белә бир тәсәввүр јаранмышдыр ки, куја әшја вә һадисәләрлә адлар арасында мүәјјән бир мистик әлагә олдуғундан һәмин әшјанын ады чәкилән кими өзү дә заһирә чыхыр. Буна көрә дә хәстәлик адларыны чәкмәк гадаған һесаб едилир. Вәрәм, хәрчәнк хәстәликләри табу сајылыр; һәтта данышыг заманы, әкәр һәмин хәстәлик адлары чәкиләрсә, бунун ардынча мүәјјән ифадәләр ишләдилир, мүәјјән һәрәкәтләр едилир. Мәсәлән, мүәјјән бир шәхс *филанкәс вәрәмдир, филанкәс хәрчәнк хәстәлијинә тутулмушдур, филанкәсин ајағыны трамвај кәсди, филанкәс дәли олмушдур* вә с. кими ифадәләр ишләтдији заман, сөһбәтә гулаг асан ушагларын, чаванларын гулагларындан тутуб дартыр вә *кишкишләр олсун, аллаһ узаг еләсин, аллаһ көстәрмәсин* вә с. бу кими ифадәләр ишләдирләр. Санки бу һәрәкәт вә ифадәләри илә шәр гүввәләри узаглашдырыр, һәмин хәстәлијин гаршысы алынмыш олур. Һәтта данышан шәхсә дејирләр ки, *сиз аллаһ, ушагларын јанында белә сөзләри сөјләмәјин.* Белә дүшүнүрләр ки, куја бу сөзләри ишләдәркән, һәмин ушаглар хәстәлијә тутула биләрләр.

Табу групуна дахил олан сөзләрин бир гисмини дә дини мифоложи анлајышларын адлары тәшкил едир. Бураја *чин, шејтан, хортдан, гулјабаны, дамдабача, инкир—минкир, Әзраjыл* вә с. кими сөзләр дахилдир.

Сөзләрин табу групуна дахил олмасы, әсасән, шәртидир вә бунлар заман, мәкан илә бағлыдыр[304].

КӨҺНӘЛМИШ СӨЗЛӘРИН ДИЛДӘН ЧЫХМАСЫ

Мүасир Азәрбајчан дилинин лексикасыны өтәри шәкилдә нәзәрдән кечириб, ону дилимизин гәдим дөврләри илә мүгајисә етдикдә мүәјјән чәһәтдән дәјишиклик, фәргли хүсусијјәтләр нәзәрә чарпыр. Әлбәттә, бу тәбии һалдыр. Һәр бир дилин лексикасында заман кечдикчә дәјишиклик баш верир вә бу дәјишиклик бирдән-бирә дејил, тәдричлә олур.

Мүасир дилимизин лексикасында баш вермиш дәјишиклијин бир голуну сөзләрин көһнәлмәси, онларын истифадә даирәсинин даралмасы вә нәһајәт фәалијјәтдән дүшмәси, дилдән чыхмасы тәшкил едир.

[304] Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајчан дилинин үслубијјаты. Бакы, 1962, сәһ. 160.

«Китаби-Дәдә Горгуд»а, Füзули, Вагиф, М. Ф. Ахундов, М. Ә. Сабирин әсәрләринә, еләчә дә совет дөврүнә гәдәрки дикәр әдәби әсәрләрә, мәтбуат сәһифәләринә нәзәр јетирдијимиз заман һәмин дәјишилмәни ашкар көрә биләрик. Һәмин әсәрләрдә ишләдилмиш бир гисим сөзләрә мүасир дилимиздә тәсадүф едилмир. Бунлар артыг көһнәлмиш сөзләрдир.

Мүәјјән сөзләрин көһнәлмәси вә тәдричән дилдән чыхмасы әсасән ики сәбәбә көрә мөвчуд олур.

1. Һәјатда мөвчуд олан вә ја тәсәввүр едилән әшја вә һадисәләрин ады (шәрти ишарәси) әввәлләр ифадә олундуғу сөз илә дејил, јени јарадылмыш вә ја башга дилдән алынмыш даһа мүнасиб башга сөз илә ифадә олунур. Әшја вә ја һадисәни ифадә едән әввәлки сөз исә тәдричән өз әһәмијјәтини итирир вә нәһајәт, дилдән чыхыр.

2. Вахты илә һәјатда мөвчуд олмуш вә ја мөвһуматла әлагәдар олараг тәсәввүр едилмиш мүәјјән бир әшја вә һадисә мүасир дөврдә ја тамамилә мәһв едилир, ја да өз әһәмијјәтини, һәјатилијини итирир. Белә олдугда ону ифадә едән сөз дә өз мәзмунуну итирир вә нәһајәт, дилдән чыхыр.

Бу вә ја дикәр сөзүн дилдән чыхмасы бирдән-бирә дејил, тәдричлә олур. Бунун үчүн узун бир мүддәт, мүәјјән бир дөвр лазымдыр. Мүәјјән бир сөзүн дилдән тамамилә чыхдығыны гәти шәкилдә сөјләмәк чәтиндир. Бә'зән бир сөзүн дилдән чыхдығы һаггында верилән һөкм көзләнилмәз бир тәсадүф нәтичәсиндә позула биләр. Бүтүн бунлары нәзәрә алараг лексикада сөзләрин көһнәлмәсиндән, онларын лүғәтин пассив һиссәсинә кечмәсиндән данышмағы мәгсәдәујғун һесаб едирик.

Көһнәлмиш вә лүғәтин пассив һиссәсинә кечмиш сөзләр әсасән ики јерә бөлүнүр:

1. Историзмләр; 2. Архаизмләр.

1. **Историзмләр**[305]. Историзмләр мүәјјән бир әшја, кејфијјәт вә ја һадисәнин һәјатдан чыхмасы илә әлагәдар олараг вахты илә онлары ифадә етмиш сөзләрә дејилир.

Бу сөзләр (историзмләр) бүкүнкү кәнч нәсил үчүн ајдын дејилдир. Бу сөзләр јалныз тарих үчүн бир сәрвәт олараг галыр. Тарихи һадисәләри, кечмиш дөврү тәсвир етмәк, һәмин дөврләрин хүсусијјәтләрини индики нәслә чатдырмаг үчүн һәмин сөзләрдән истәр тарих елминә аид јазылмыш әсәрләрдә, истәрсә дә тарихи бәдии әсәрләрдә истифадә олунур. Мүасир дөврдән әввәлки һәјаты, гурулушу тәсвир едән һәр һансы бир мүәллиф бу сөзләри ишләтмәдән кечинә билмәз. Белә әсәрләрин мүәллифләри историзм характерли сөзләри ишләтмәклә тәсвир етдикләри дөврүн хүсусијјәтләрини бизә чатдырырлар. Мәсәлән, совет дөврүндән әввәлки кәнд һәјатыны тәсвир едән һәр һансы бир јазычы (мәсәлән, «Шамо» әсәринин мүәллифи

[305] Мүасир дилимиздә бу терминин ифадә етдији мәзмуну там әһатә едә биләчәк гаршылығы олмадығы үчүн бу термини олдуғу кими сахламағы мәгсәдәујғун һесаб едирик.

С. Рәһимов) о заман кәнддә һаким синфин нүмајәндәләри *хан, бәј, кәндхуда, јүзбашы, јасавул* вә с. олдуғуну мүасир охучуја чатдырмаг үчүн һәмин сөзләри башга сөз илә әвәз едә билмәз вә бу мүмкүн дејилдир. Јахуд ингилабдан әввәл кәнд тәсәррүфаты аләтләрини, әкин системини вә ја нефт сәнајесиндә, нефт һасилаты үсулуну тәсвир етмәк үчүн мүәллиф *хыш, вәл, дартај, жалонка* вә с. сөзләри ишләтмәдән кечинә билмәз.

Архаизмләр. Дилдә көһнәлмиш вә лүғәтин пассив һиссәсини тәшкил едән сөзләрин икинчи гисми архаизмләрдир.

Архаизмләр о сөзләрдир ки, онларын ифадә етдикләри әшја, кејфијјәт вә ја һадисәләр һәјатдан, јашајышдан (мәишәтдән) чыхмамышдыр. Һаггында бәһс олунан, ады чәкиләп әшја вә ја һадисә мүасир һәјатда мөвчуддур, лакин о өзүнүн әввәлки ады илә дејил, башга бир адла (сөз илә) ифадә олунур. Белә бир просесин кетмәсинә башлыча олараг ики сәбәб вардыр. Биринчи сәбәб бејнәлмиләл сөзләрин даһа чох мәгсәдәујғун олмасы, јајылмасыдыр. Мә'лумдур ки, *совет, партија, пролетариат* кими сөзләрин дүнја мигјасында ишләнмә даирәси даһа кенишдир. Бу сөзләр артыг бејнәлмиләл характер дашыјыр. Буна көрә дә әввәлләр бу мәфһумлары ифадә едән *шура, фирғә, фүгәраји-касибә* сөзләри архаикләшмишдир. Икинчи сәбәб мәзмунун, мә'нанын даһа да там вә дәгиг ифадә едилмәсидир. Үчүнчү сәбәб вахты илә бир сыра харичи сөзләрин еһтијач олмадан, лүзумсуз јерә дилимизә дахил едилмәсидир.

Дилимиздә *дәниз, јол, ај, күнәш, көз, ох, әтәк, нәсиһәт, тәк, һәким, сәс* вә с. сөзләр олдуғу һалда, вахты илә һәмин сөзләрин әвәзинә *бәһр, раһ, маһ, афитаб, чешм, пејкан, дамән, пәнд, тәнһа, тәбиб, сәда* сөзләри дахил едилмишдир. Лакин бу сөзләр һаким мөвге тута билмәмиш, дилимиздә даһа чохдан ишләнән әввәлки сөзләрлә мүвази ишләдилмиш, кениш истифадә даирәсинә чыха билмәмишдир. Буна көрә дә бу гисим сөзләр бүкүнкү дилимиздә архаизмләрә јахын бир мөвге тутур.

Һәмин гыса изаһатдан ајдын олур ки, историзмләрлә архаизмләр мүәјјән хүсусијјәтләри илә бир-бириндән фәргләнир, лакин бунларда бир үмуми чәһәт ондан ибарәтдир ки, бу ики термин алтында топланан сөзләрин һамысы дилимиздә көһнәлмиш сөзләрдир. Бунлар лүғәт тәркибинин пассив һиссәсини тәшкил едир. Белә сөзләр мүасир дилимиздә аз ишләнир.

Бу вә ја дикәр сөзүн архаикләшмә просеси нә гәдәр гәдимдән башламышса, һәмин сөзләр мүасир дилимиз үчүн даһа чох көһнәлмиш һесаб олунур. Белә сөзләрин бир гисми дилимиздән чыхмышдыр.

Мәсәлән, Фүзулинин:

Сән үзүндән аләми рөвшән гылыб салдын нигаб,
Јазыја салсын бу күндән бәјлә нурин афитаб[306].

[306] Ф ү з у л и. Әсәрләри, I чилд, Бакы, 1944, сәһ. 50.

Јахуд:

Нә көһәр булса бәјәнмәз бурахыр јазыја дәрја.
Галиба, ким она мәгсуд дишин кими көһәрдир[307]

—мисраларында ишләдилмиш *јазы* (чөл мә'насында) сөзүнүн архаикләшмә просеси даһа гәдимдир вә демәк олар ки, бу сөз мүасир дилимиздән тамамилә чыхмышдыр[308]. Лакин јахын заманларда архаикләшмәјә башламыш сөзләр исә һәләлик лүғәт тәркибинин пассив һиссәсиндә јашамагдадыр. Һәтта бә'зи мүасир бәдии әсәрләрдә белә сөзләрин ишләдилмәсинә тәсадүф едилир. Мәсәлән, Р. Рзанын «Ленин поемасы» әсәриндә

Топлајараг башына,
өз әмәлдашларыны,
Гојду бәјүк фирғәнин
илк тәмәл дашларыны[309]

—мисрасында ишләдилмиш *фирғә* сөзү артыг архаикләшмәк үзрәдир. Бу сөзүн архаикләшмә просеси јахын заманларда башладығындан һәлә дә әдәби дилимиздә ишләдилир. Әлбәттә, бу, тәбии һалдыр. Бу вә ја дикәр сөзүн тамамилә архаикләшмәси вә дилдән чыхмасы үчүн узун бир заман лазымдыр. Ејни мүгајисәни бүтүн архаик сөзләр үзәриндә апармаг олар.

Мүасир дилимиздән чыхмаг үзрә олан вә ја лүғәтин пассив һиссәсини тәшкил едән сөзләр мүхтәлиф саһәләрә аиддир. Бунлары ашағыдакы шәкилдә груплашдырмаг олар:

1. Көһнә үсул-идарә вә вәзифә адларыны билдирән сөзләр: *диванхана, көмрүкхана, чапархана, јүзбашы, хан, бәј, дәрәбәји, гәләбәји, мешәбәји, коха, кәндхуда, чавуш, дарға, һампа, фәрраш, фәррашбашы, подратчы, хаган, газы, гејсәр.*

2. Кәнд тәсәррүфатына вә кустар сәнәтә аид олан примитив аләт адларыны вә бунларла әлагәдар олараг јаранмыш пешә саһибләрини билдирән сөзләр: *хыш, чүт, хышчы, чүтчү, вәл, вәл сүрмәк, чәһрә, чәһрә әјирмәк, чәһрәчи, доламачарх, дол.*

3. Нефтин көһнә үсулла чыхарылмасы илә әлагәдар олан сөзләр: *жалонка, чығрыг, дартај, дартајчы, гырхчәллək.*

4. Көһнә чәки, өлчү, узунлуг вә с. билдирән сөзләр: *халвар, батман, батманлыг, батмантәрәзи, кирвәнкә, кирвәнкәлик, тағар, чәтвәр, мисгал, аршын, сажин, чәрәк...*

5. Көһнә кејим адларыны билдирән сөзләр: *чуха, чухалыг, әба, гуршаг, чарыг, башмаг, чадра, чаршаб, чахчур, чаргат, әммамә, дуваг, әтәклик.*

6. Тәһсилин көһнә үсулу илә әлагәдар олан сөз вә ифадәләр: *мәдрәсә, моллахана, һүчрә, фалагга, әлифчин.*

7. Кечмишдә дин вә авамлыгла әлагәдар олараг мүхтәлиф

[307] Ф ү з у л и. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1958, сәһ. 58.

[308] Јазы сөзүнүн чөл мә'насында ишләдилмәсинә Гарајазы (јер ады) сөзүндә тәсадүф едилир.

[309] Р. Р з а. Ленин. Бакы, 1950.

«мүаличә» үсулларыны билдирән сөз вә ифадәләр: *фалчы, фала бахмаг, овсун, овсунламаг, овсунчу, чадупити, чадукәр, тас гурмаг, чөпчү, чөпчүлүк, үзәрлик јандырмаг.*

8. Тичарәтлә әлагәдар олан бә'зи сөзләр: *сөвдәкәр, сөвдәкәрлик, баггал, дәллал, әллаф, сәрраф, сәләм, сәләмчи, сәләмчилик, бәззаз, бинәкдар, хәрәкдар* вә с.

9. Динлә әлагәдар олан бир гисим сөзләр: *молла, ахунд, заһид, кәрбәлаји, һачы, мәшәди, минбәр, азанчы, ваиз, заһид, һури, гылман.*

Архаизмләрин бир гисмини вахты илә дилимизә дахил едилмиш әрәб, фарс сөзләри тәшкил едир. Бу сөзләр зәрурәт вә еһтијач олмадан мүәјјән мүнасибәтлә дилә дахил едилмишдир. Бу сөзләр хүсусилә классик шаирләрин әсәрләриндә чох ишләдилмишдир.

Нәсими, Хәтаи, Фүзули, Видади, Ахундов, Сабир кими классикләримизин әсәрләриндә раст кәлдијимиз *раһ, ғәмхар, сәрмәст, һушјар, пәнд, зәбан, бүләнд, бәһр, дәрдмәнд, тәнһа, маһ, афитаб, чешм, хаб, дамән, пејкан, сәччар, мүәззин, дүзәх, үфтадә, ашк, хун, аб, хак, бад, үләма, әрбаб, бимар, пүнһан, руз, шәб, сијаһ* вә с. сөзләр артыг букүнкү әдәби дилимиздән чыхмышдыр.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ЛҮГӘТ ТӘРКИБИНИН ЗӘНКИНЛӘШМӘСИ ЈОЛЛАРЫ

1950-чи илдән сонра Азәрбајчан дили лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәси вә сөздүзәлтмә үсулларына даир бир сыра тәдгигат ишләри јазылмышдыр. Бунларын бир гисми совет дөврүнә гәдәр Азәрбајчан әдәби дили лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәсинә аиддирсә[310], дикәр гисми лүғәт тәркибинин совет дөврүндә зәнкинләшмәсинә һәср едилмишдир[311]. Түрко-

310 Бах: К. Һ. Салманова. Азәрбајчан әдәби дили лүғәт тәркибинин инкишафында болшевик мәтбуатынын ролу (1900—1920), «Азәрбајчан ССР ЕА аспирантларынын IV елми конфрансынын әсәрләри», 1955, сәһ. 111—121. Јенә онун. Азәрбајчан әдәби дили лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәсиндә болшевик мәтбуатынын ролу (1905—1920-чи илләр), «Дилчилик мәчмуәси. («Әдәбијјат вә Дил институтунун әсәрләри», X чилд, 1957, сәһ. 67—97).

311 А. Мәһәррәмов. Совет дөврүндә Азәрбајчан әдәби дилинин инкишафы вә зәнкинләшмәси. «Азәрбајчан мүәллими», 19 ијун, 1952; Р. Казымова. Совет һакимијјәти илләриндә Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәси. «Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри», 1952, № 6, сәһ. 65—73; И. Һачыјев. Совет һакимијјәти илләриндә Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркибиндәки дәјишикликләр һаггында бә'зи гејдләр, «Азәрбајчан мәктәби», 1953, № 1, сәһ. 37—44; Р. Рүстәмов Совет һакимијјәти илләриндә Азәрбајчан дили лүғәт тәркибинин рус дилинин тә'сири илә зәнкинләшмәси («Әдәбијјат вә Дил институтунун әсәрләри», дилчилик серијасы, VI чилд, 1964, сәһ. 5—20); А. Асланов. Совет дөврүндә Азәрбајчан әдәби дилинин лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәси, намизәдлик диссертасијасы, Бакы, 1954; Е. Әлибәјзадә. Азәрбајчан дилинин совет дөврүндә инкишафы вә зәнкинләшмәси һаггында, «Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри», 1955, № 4, сәһ. 115—130; М. Ширәлијев. Совет дөврү Азәрбајчан әдәби дилинин инкишафы, «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», IV бурахылыш, 1957, сәһ. 3—16; М. А. Ширәлијев. К вопросу развития Азербайджанского литературного языка в советский период «10 лет АН Азерб. ССР, 1945—1955» (научное сессии 23—27 апрел 1955) изд-во АН Азерб. ССР Баку, 1957, сәһ. 594—607; Ф. Р. Зејналов. Совет дөврүндә Азәрбајчан дилиндә ичтимаи вә сијаси сөзләрин әмәлә кәлмәсинә даир бә'зи гејдләр, филоложи факүлтәнин «Әсәрләри» (С. М. Киров адына АДУ), 1958, сәһ. 105—110; А. Мәһәррәмов. Азәрбајчан әдәби дилинин совет дөврү, Бакы, 1961.

локијада, еләчә дә Азәрбајчан дилчилијиндә лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәси һаггында олан фикирләр тәхминән ејни истигамәтдә инкишаф етдирилир. Лакин мүәллифләрдән бә'зиси бу, дикәри исә башга зәнкинләшмә үсулуна үстүнлүк верир. Мүасир Азәрбајчан дили, әсасән, ики јолла зәнкинләшир.

1. Мүасир Азәрбајчан дилинин дахили имканлары һесабына.

2. Алынма сөзләр һесабына.

Азәрбајчан дилинин дахили имканлар һесабына зәнкинләшмәси

Һәр бир дилдә ону башгаларындан фәргләндирән дахили имканлары вә ганунлары фәалијјәт көстәрир.

Азәрбајчан дили дахили имканлар һесабына ашағыдакы јолларла зәнкинләшир.

1. Сөздүзәлтмә.

2. Азәрбајчан дилинин өз сөзләриндән истифадә јолу илә јаранан сөзләр.

3. Сөзләрин мә'нача инкишафы нәтичәсиндә јаранан сөзләр.

4. Үмумхалг дили вә диалект сөзләриндән истифадә јолу илә јаранан сөзләр.

5. Калка јолу илә јаранан сөзләр.

Сөзләрин бөјүк әксәријјәти сөздүзәлтмә јолу илә халгымызын тарихи инкишафы просесиндә формалашмыш лексик материал—сөз вә шәкилчиләр әсасында јаранып. Мәсәлән, дилимиздә *јарыш, габаг* сөзләри вә *-чы* сөздүзәлдичи шәкилчиси вар иди. Бунлардан истифадә јолу илә мүхтәлиф гурулушлу *јарышчы* вә *јарышгабағы* сөзләри дүзәлдилмишдир.

Сөздүзәлтмә нәтичәсиндә мүхтәлиф анлајышлары, онларын јени хүсусијјәтләрини, мә'на чаларлыгларыны ифадә едән јени мә'налы вә грамматик чәһәтдән јени формалы лексик ваһидләр әмәлә кәлир. Бурадан да сөз јарадычылығы просесиндә лексика илә грамматиканын гаршылыглы әлагәси мејдана чыхыр[312].

312 Бах: Э. В. Севортян. К соотношении грамматики и лексики в тюркских языках. К проблеме словообразования. «Вопросы узбекского языкознания», Ташкент, 1954, сәһ. 60—81.

Сөздүзәлтмә мәсәләси истәр үмуми дилчиликдә[313], истәрсә дә түрколокијада[314] бир сыра мүәллифләрин тәдгигат објекти олмушдур. Бу әсәрләрдә мәсәләнин тәдгиги тарихи, сөздүзәлтмәнин бә'зи нөвләри мәсәләләри ишыгландырылыр. Сон вахтлар сөздүзәлтмәнин нөвләри мәсәләләринә даһа чох мараг көстәрилир[315].

Азәрбајҹан дили лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәси һаггында јазылмыш әсәрләрдә сөздүзәлтмәјә аид гејдләри нәзәрә алмасаг, бу мәсәләјә билаваситә һәср едилмиш тәдгигат иши С. Чәфәровун «Азәрбајҹан дилиндә сөз јарадычылығы»[316] адлы китабыдыр.

Азәрбајҹан дилиндә сөздүзәлтмә үсуллары, әсасән, ашағыдакылардыр.

1—морфоложи үсул;

2—синтактик үсул.

М о р ф о л о ж и ү с у л л а д ү з ә л ә н с ө з л ә р. Бу үсулла јени сөзләр дилдә мөвчуд олан әсаслара шәкилчиләрин артырылмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлир. М ә с.: *тарла—тарлачы, көндәр—көндәриш* вә с.

Морфоложи үсулла јени сөзләрин јарадылмасында сөздүзәлдичи шәкилчиләрин мүһүм ролу вардыр.

Дилимиздә морфоложи үсулла сөздүзәлтмәдә иштирак едән шәкилчиләрин сајы олдугча чохдур.

Бу шәкилчиләрдән бә'зиләрини нөвләрдән кечирәк:

1. **-чы//-чи//-чу//-чү.**

Дилимиздә тарихән мәһсулдар олуб, XX әсрин әввәлләриндән башлајараг ичтимаи-сијаси мүндәричәли, пешә-сәнәт мәзмунлу сөзләрин јарадылмасында даһа да фәаллашмышдыр.

313 М. Д. С т е п а н о в а. Словообразование современного немецкого языка. Изд-во литературы на иностранных языках, М., 1953; К. А. Л е в к о в с к а я. Словообразование, изд-во Московского Университета, М., 1954; Е. М е л ц е р. К вопросу о процессах словообразовании современного английского языка (на материале неологизмов), «Иностранные языки в школе», 1957, № 4; Е. А. З м с к а я. Заметки по современному русскому словообразованию, «Вопросы языкознания», 1963, № 3, сәһ. 102—110; В. В. Л о п а т и н и И. С. У л у х а н о в. Словообразование. В кн. «Основы построении описательной грамматики современного русского литературного языка», изд-во «Наука», М., 1966, сәһ. 50—92: Развитие словообразования современного русского языка, изд-во «Наука», М., 1966; Н. М. Ш а н с к и й. Очерки по русскому словообразованию, изд-во Московского Университета, 1968; К. П л о т н и к о в а. Словообразовательные процессы в современном русском языке (на материалах периодических печати), автореферат канд. дисс., Свердловск, 1968.

314 Э. В. С е в о р т я н. Словообразование в тюркских языках, «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», ч. II. Морфология. М., 1956, сәһ. 314—328; Г. М. Г а р и п о в. Башкирское именное словообразование, Уфа, 1959; Б. О. О р у з б а е в а. Словообразование в киргизском языке, изд-во «Илим», Фрунзе, 1964.

315 С. К у б р я к о в а. Что такое словообразование, изд-во «Наука», М., 1965; Т. С. З е н к о в. Вопросы теории словообразования, Фрунзе, 1969.

316 С. Ч ә ф ә р о в. Азәрбајҹан дилиндә сөз јарадычылығы, Бакы, 1960.

Һалбуки әввәлки дөврләрдә үмумијјәтлә, мәһсулдар олан бу шәкилчи дедијимиз мә'наларыны билдирән сөзләр јарадылмасында гејри-фәал олмушдур.

Мүасир дилдә бу шәкилчини алынма вә Азәрбајҹан дили сөзләриндән ибарәт садә вә дүзәлтмә сөзләрә артырмагла ихтисас, сәнәт, пешә, мәшғулијјәт саһибини, ичтимаи-сијаси мөвге, әгидә вә мејли, мә'нәви кејфијјәтләри билдирән вә с. кими семантик чәһәтдән рәнкарәнк јени сөзләр јарадылмышдыр.

-чы... шәкилчили сөзләр ашағыдакы мә'налара малик олур.

1) Сәнәт, ихтисас билдирән сөзләр; м ә с.: *дилчи, лүғәтчи, ријазијјатчы* вә с.

2) Ичтимаи-сијаси мөвге, әгидә вә мәнсубијјәт билдирән сөзләр; м ә с.: *искрачы, колхозчу, комсомолчу, республикачы* вә с.

3) Мүәјјән хүсусијјәтә маликлији билдирән сөзләр; м ә с.: *әзбәрчи, ибарәчи, мүшаһидәчи, сүрүндүрмәчи* вә с.

4) Әмәјин сосиалистчәсинә тәшкили илә әлагәдар сөзләр; м ә с.: *әʼлачы, јарышчы, јениликчи, рекордчу, тәшәббүсчү* вә с.

5) Машын, аләт, чиһаз вә саирәни идарә едәни билдирән сөзләр; м ә с.: *булдозерчи, бучургадчы, танкчы* вә с.

6) Һәр һансы физики вә ја зеһни ишә мејлин, габилијјәтин ихтисаслашмасыны көстәрән сөзләр; м ә с.: *идманчы, карикатурачы, мәнзәрәчи, моделчи, новеллачы, портретчи, романчы, тәрчүмәчи, фелјетончу* вә с.

7) Мүтәрәгги вә мүртәче характерли ичтимаи-сијаси һәрәкат башчыларының, алим вә јазычыларын ишинә, ән'әнәсинә мүнасибәти, тәрәфдарлығы билдирән сөзләр; м ә с.: *ленинчи, мичуринчи, стахановчу, толстојчу* вә с.

8) Просес билдирән сөзләрдән һәмин просеслә мәшғул олану билдирән сөзләр дүзәлир; м ә с.: *гырхымчы, јүрүшчү, мүдафиәчи, тәчрүбәчи, һүчумчу* вә с.

9) Шәхсин мүвәггәти вәзијјәтини билдирән сөзләр; м ә с.: *дипломчу, әманәтчи, мүһазирәчи, финалчы* вә с.

10) Бә'зи мүәссисә адларындан фәалијјәт көстәрәни билдирән сөзләр дүзәлир; м ә с.: *архивчи, китабханачы, нәшријјатчы, фермачы* вә с.

11) Ихтисаслашмыш тәсәррүфат саһәләриндә фәалијјәт көстәрәни билдирән сөзләр; м ә с.: *тәрәвәзчи, тохумчу, чүғундурчу* вә с.

2. **-лыг//-лик//-луг//лүк.**

Дилимизин инкишафының бүтүн дөврләриндә сөздүзәлтмәдә фәал иштирак едән бу шәкилчи мүасир дилимиздә даһа да мәһсулдарлашмыш вә семантик чәһәтдән кенишләнмишдир. «Истәр терминолокија саһәсиндә, истәрсә дә үмумхалг дилиндә јени сөзләрин јарадылмасына көмәк едән ән кениш јајылмыш шәкилчиләрдән биридир»[317].

317 Э. В. С е в о р т я н. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке, М., 1966, сәһ. 20.

Бу шәкилчи васитәсилә һал, вәзијјәт, әшја, кејфијјәт, топлулуг, ümумилик вә мүчәррәдлик билдирән исимләр јарадылыр. Һәм Азәрбајчан дили сөзләриндә, һәм дә алынма сөзләрә гошулур. **-лыг...** шәкилчили сөзләри ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1) Бә'зи ümуми исимләрә гошуларағ сәнәт, пешә, мәшғулијјәт, ичтимаи мөвге билдирән исимләр јарадыр; м ә с.: *ассисентлик, пионерлик, конференсјелик, агрономлуг, аспирантлыг, диссертантлыг, директорлуг, композиторлуг, мүһәндислик* вә с.

2) Мүсбәт кејфијјәтләри билдирән сөзләр; м ә с.: *актуаллыг, ардычыллыг, вәтәнпәрвәрлик, мәһсулдарлыг, објективлик, принсипиаллыг, реаллыг, сајыглыг, тәләбкарлыг* вә с.

3) Мүхтәлиф сөзләрдән конкрет әшја, чиһаз, аләт, вәсаит адлары јарадыр; м ә с.: *дабанлыг, дәрслик, көзлүк, нәфәслик, тәрлик, үзлүк* вә с.

4) Инсан анлајышы верән сөзләрдән топлулуг, ümумилик билдирән сөзләр дүзәлир; м ә с.: *деканлыг, катиблик, назирлик, нүмајәндәлик, прокурорлуг, ректорлуг* вә с.

5) Заман билдирән сөзләрә гошуларағ мүхтәлиф исимләр јарадыр; м ә с.: *јазлыг, мөвсүмлүк, пајызлыг, һәфтәлик* вә с.

6) **-баз** шәкилчили сөзләрә артырыларағ мәнфи кејфијјәти билдирән исимләр јарадылыр; м ә с.: *ичласбазлыг, әризәбазлыг, ситатбазлыг* вә с.

7) **-ви, -и** шәкилчили сифәтләрдән вәзијјәт билдирән исимләр дүзәлдир; м ә с.: *деврилик, елмилик, әјанилик, күтләвилик, мәчазилик, һәјатилик* вә с.

8) **-ычы//-ичи//-учу//-үчү** шәкилчили сөзләрин сонуна гошуларағ мүхтәлиф мә'налы исимләр јарадыр; м ә с.: *атычылыг, гуручулуг, алычылыг, јарадычылыг, сағычылыг, позучулуг* вә с.

9) **-лы//-ли//-лу//-лү** шәкилчили сөзләрә гошуларағ кејфијјәт билдирән мүчәррәд мә'налы исимләр јарадыр; м ә с.: *идејалылыг, планлылыг, партијалылыг, дөзүмлүлүк, давамлылыг* вә с.

10) **-маз//-мәз** шәкилчили сифәтләрдән кејфијјәт билдирән мүчәррәд мә'налы исимләр дүзәлир; м ә с.: *анлашылмазлыг, барышмазлыг, тохунулмазлыг* вә с.

11) **-сыз//-сиз//-суз//-сүз** шәкилчили сифәтләрдән кејфијјәт анлајышлы мүчәррәд исимләр дүзәлир; м ә с.: *гајғысызлыг, гәтијјәтсизлик, зөвгсүзлүк, плансызлыг, сәбатсызлыг, симасызлыг, системсизлик, тәһлүкәсизлик, фасиләсизлик* вә с.

12) **-шүнас** шәкилчили сөзләрә гошуларағ мүхтәлиф елми-тәдгигат саһәләринин адларыны билдирән исимләр јарадыр; м ә с.: *һүгугшүнаслыг, әдәбијјатшүнаслыг, торпагшүнаслыг, јершүнаслыг, мәтншүнаслыг, өлкәшүнаслыг, иглимшүнаслыг* вә с.

13) **-чы//-чи//-чу//-чү** шәкилчили сөзләрдән ичтимаи тәсәррүфат, әмәк вә елм саһәләринин адлары дүзәлир; м ә с.: *бостанчылыг, гарғыдалычылыг, лүғәтчилик, тарлачылыг, тәрәвәзчилик, тохумчулуг, түтүнчүлүк* вә с.

14) **-чы//-чи//-чу//-чү** шәкилчили сөзләрдән илкин семантикаја әсасән кејфијјәтин мәнфилијини билдирән исимләр дүзәлир; м ә с.: *бүрократчылыг, әзбәрчилик, сүрүндүрмәчилик, тәфтишчилик, фәрдијјәтчилик* вә с.

15) **-чы//-чи//-чу//-чү** шәкилчили сөзләрә гошуларағ сосиализм чәмијјәтинә хас кејфијјәтләри билдирән мүчәррәд мә'налы субстантив исимләр јарадыр; м ә с.: *әмәкчилик, тәшкилатчылыг, маарифчилик, тәсәррүфатчылыг, бејнәлмиләлчилик, коллективчилик* вә с.

Көстәрдикләримиздән башга дилимиздә **-ычы//-ичи//-учу//-үчү, -ма//-мә, -лы//-ли//-лу//-лү, -ым//-им//-ум//-үм, -ыш//-иш//-уш//-үш, -ча//-чә, -чыг//-чик//-чуг//-чүк, -сыз//-сиз//-суз//-сүз, -часына//-чәсинә, -ачаг//-әчәк** вә с. сөздүзәлдичи шәкилчиләр вардыр ки, онларын васитәсилә фасиләсиз оларағ морфоложи үсулла сөзләр јарадылыр.

Синтактик үсулла дүзәлән сөзләр. Дилимиздәки сөзләрин бир гисми синтактик үсулла дүзәлмишдир. Бу үсулла јарадылан сөзләрә мүрәккәб сөзләр вә мүрәккәб лүғәви анлајышлары ифадә едән сөз бирләшмәләри дахилдир.

Мүрәккәб сөзләр дикәр сөздүзәлтмә үсуллары илә јарадылан сөзләрдән онунла фәргләнир ки, бурада дилимиздә әввәлчәдән мөвчуд олан ики вә даһа артыг сөз бир-бири илә әлагәјә кирәрәк семантик, грамматик вә фонетик чәһәтдән там формалашмыш ваһид бир сөз әмәлә кәтирир; м ә с.: *дагәтәји, јелгован, ислаһедилмәз* вә с.

Дилимиздәки мүрәккәб сөзләр семантик зәнкинлијинә, компонентләрин гурулушуна, әмәләкәлмә гајдаларына көрә олдугча рәнкарәнкдир.

Бунлардан бир гисми сөз бирләшмәләри әсасында формалашмышдыр.

Биринчи нөв исми сөз бирләшмәси әсасында формалашан мүрәккәб сөзләрдә һеч бир сөздүзәлдичи вә сөздәјишдиричи шәкилчинин иштиракы олмадан ики вә даһа артыг сөз ваһид бир сөз кими бирләшир.

Бу чүр мүрәккәб сөзләр әсасән јанашма әлагәси әсасында формалашыр. Компонентләри мүхтәлиф нитг һиссәләриндән ибарәт олур; м ә с.: *инчәсәнәт, үчбучаг, бешулдуз, һәмишәјашыл, радиорабитә, гарагабаг, хошсифәт, чатмагаш* вә с.

Икинчи нөв исми сөз бирләшмәси әсасында формалашан мүрәккәб сөзләрдә биринчи компонент шәкилчисиз олур, икинчи компонент исә мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул едир. Компонентләри, әсасән, исимләрдән ибарәт олур. М ә с.: *дүнјакөрүшү, гандөвраны, ганазлыгы, мангабашчысы, радиоверилиши, илдөнүмү, дүнјабахышы, саатһесабы, һәчмартымы, әљазмасы, мәгсәдардычыллыгы* вә с. Бундан башга совет дөв-

рүндә дилимизә мәхсус *габаг, алт, үст, арха, өн, јан, әтраф, сајаг, дахил* вә с. сөзләрин мәнсубиҹҹәт шәкилчиси гәбул едәрәк мүхтәлиф сөзләрә гошулмасы нәтиҹәсиндә бөјүк бир силсилә мүрәккәб сөзләр јаранмышдыр ки, бунлары да икинҹи нөв исми сөз бирләшмәси шәклиндә формалашан мүрәккәб сөзләр һесаб етмәк олар; м ә с.: *шәһәрдахили, бајрамсајағы, күнәшәтрафы, столүстү, дилархасы, сөзөнү, мәктәбјаны, гурултајгабағы* вә с.

Мүрәккәб сөзләрин бир гисми мүхтәлиф морфоложи әламәтләрин көмәји илә дүзәлмишдир. Бу чүр сөзләрдә компонентләрин бирләшиб мүрәккәб сөз шәклини алмасы һәмин морфоложи әламәтләрдән асылы олур; м ә с.: совет дөврүндә **-чы..., -лы..., -лыг...** сөздүзәлдичи шәкилчиләринин биринчи нөв исми сөз бирләшмәсинә артырылмасы илә чохлу мигдарда мүрәккәб сөз јарадылмышдыр. *Он ил* сөз бирләшмәсинә **-лик** шәкилчисинин артырылмасы илә *онилик, чох ушаг* сөз бирләшмәсинә **-лы** шәкилчисинин артырылмасы илә *чохушаглы, гыса далға* сөз бирләшмәсинә **-чы** шәкилчисинин артырылмасы илә *гысадалғачы* мүрәккәб сөзү әмәлә кәлмишдир. Бундан башга икинҹи компоненти **-ан..., -ма..., -маз...** вә с. шәкилчили фе'ли сифәтләрлә мүхтәлиф сөзләрин бирләшмәси нәтиҹәсиндә *машынгајырма, бошдајанма, дәркедилмәз* вә с. кими јени мүрәккәб сөзләр јарадылмышдыр. Шәкилчиләрин көмәји илә дүзәлән мүрәккәб сөзләрин бир гисми мүрәккәб фе'лләрә **-ычы...** шәкилчисинин артырылмасы илә әмәлә кәлмишдир; м ә с.: *ганунвериҹи, идарәедиҹи, хиласедиҹи, мәфтунедиҹи, өјүдвериҹи, мәһведиҹи* вә с.

Гоша сөзләр шәклиндә олан мүрәккәб сөзләр дә мүхтәлифдир. Бунлардан бир гисми ејни сөзүн тәкрары илә дүзәлир; м ә с.: *дәстә-дәстә, тез-тез, аз-аз* вә с. Бир гисми исә мүхтәлиф сөзләрин гошалашмасы илә әмәлә кәлир; м ә с.: *гол-ганад, дәфтәр-гәләм, чығыр-бағыр, ичтимаи-сијаси, дини-фәлсәфи, мәдәни-маариф, елми-нәзәри, коммунист-мүһәндис, план-лајиһә* вә с.

Синтактик үсулла јарадылан јени сөзләрин бир һиссәсини дә мүрәккәб ихтисарлар тәшкил едир. Бу үсулун өзү дилимиздә јени олуб, совет дөврүндә рус дилинин тә'сири илә јаранмышдыр. Башга үсулларла дүзәлән бүтүн сөзләр кими мүрәккәб ихтисарлар да тәбиәт вә чәмиҹҹәтдә мејдана чыхан мүхтәлиф анлајышлары адландырмаға хидмәт едир. Лакин башга лексик ваһидләрдән фәргли олараг мүрәккәб ихтисарлар анлајышын јеканә ифадәси дејилдир. Мүрәккәб ихтисар сөзлә јанашы, дилдә онун там изаһыны тәшкил едән сөз бирләшмәләри дә мөвчуд олур. Белә ки, әввәлчә һәр һансы мүрәккәб бир анлајышы ифадә едән сөз бирләшмәси мејдана чыхыр, сонра исә һәмин сөз бирләшмәсинин мүвафиг үсулла ихтисары нәтиҹәсиндә мүрәккәб ихтисар шәклиндә јени форма јараныр. Беләликлә, анлајышын икинҹи дәфә адландырылмасына хидмәт едән мүрәккәб ихтисар сөзјаратма үсулунун «јенилији онунла тамамланыр ки, сөзјаратма үнсүрләри сифәти илә сөзләрин мә'на ифадә едән һиссәләри, бүтөв көкләр дејил, онларын өз араларында асанлыгла бирләшмиш, бә'зән бир сәсә гәдәр ихтисар едилмиш јалныз илк һиссәләри чыхыш едир»[318]. М ә с.: *Азәрбалыг, Азәрчај, АһИШ, МК, Сов.ИКП, Нахшәрабтрест* вә с.

Мүрәккәб ихтисар сөзләрин мејдана чыхмасы дилдә даима садәләшмәјә доғру мејлдән, чохсөзлү, чәтин тәләффүз олунан адларын бир сөзлә бирләшмәсинә едилән чәһддән, анлајышы тәсвири јолла дејил, мүхтәсәр, гыса бир лексик ваһидлә ифадә етмәк тәләбатындан ирәли кәлир.

Дахили имканлар һесабына јарадылан мүрәккәб ихтисарлар компонентләринин мәншәјинә көрә бүтүнлүклә Азәрбајҹан сөзләриндән *(БМТ, Азәркитаб)* вә алынма сөзләрлә Азәрбајҹан сөзләринин гарышығындан *(СИТА, ПНК)* ибарәт ола биләр.

Мүрәккәб ихтисарларын тәркибини тәшкил едән компонентләрин һамысынын ихтисара мә'руз галыб-галмамасындан асылы олараг онлары ики група—там вә јарымчыг ихтисарлара бөлмәк олар.

Там ихтисарларда мүрәккәб ихтисар сөзүн бүтүн компонентләри ихтисар едилир; м ә с.: *НМИ, Кир.АЗ, Азәр.ТА, ПНК* вә с. Јарымчыг ихтисарларда исә мүрәккәб ихтисар сөзүн компонентләриндән бир гисми ихтисар олунур, бир гисми исә бүтөв көтүрүлүр; м ә с.: *сосјарыш, Нахшәрабтрест, Азәрпалтар, Азсәнәтбирлији* вә с.

Јаранма техникасына көрә там ихтисарларын дилимиздә ашағыдакы нөвләри вар.

1. Инисиаллар.

Бу үсулла мүрәккәб ихтисарлар компонентләрин баш һәрфләринин вә јахуд баш сәсләринин, јә'ни инисиалларын говушмасы јолу илә јарадылыр. Инисиаллардан ибарәт олан ихтисарлар ашағыдакы јолларла әмәлә кәлир:

а) компонентләрин баш һәрфләри көтүрүләрәк әлифбада гәбул едилән адына көрә охунур: *МК, ССРИ, ТТС, БМТ;*

б) компонентләрин баш сәсләри көтүрүләрәк сәсләрә көрә ади сөз кими охунур: *СИТА, БӘР, АБШ, СЕС, ОИК, АДУ.*

в) компонентләрин илк һәрфләри көтүрүләрәк бир гисми һәрфин адына көрә, бир гисми исә сәсләрә көрә охунур: *ЈСИ, НМИ, ҮИЛККИ, МК.*

2. Һеча ихтисарлары.

Компонентләрдән һәр биринин мүәјјән һиссәси көтүрүлүб бирләшдирилмәклә мүрәккәб ихтисар сөз јарадылыр: *Азәрнәшр, ичраком.*

---

[318] А. Сухотин. Проблема «Сокращенных слов» в языках народов СССР, «Письменности и революция», сборн. 1, 1933, сәһ. 156.

Бу мисалларда илк бахышда бүтөв сөз кими нәзәрә чарпан *ичра* вә *нәшр, ичраиҗҗә* вә *нәшриҗҗат* сөзләринин ихтисарыдыр[319].

3. Гарышыг ихтисарлар.

Гарышыг ихтисарлар инисиалларла һеча ихтисарларынын гарышығындан әмәлә кәлир. Бунун ашағыдакы нөвләри вар:

а) биринчи компонентин башланғыч һиссәсиндән, сонракы компонентләрин илк һәрфләриндән әмәлә кәлән гарышыг ихтисарлар: *Сов.ИКП, Нах.МССР;*

б) биринчи компонентин башланғыч һиссәсиндән, сонракы компонентләрин исә илк сәсләриндән әмәлә кәлән гарышыг ихтисарлар: *Аз.Тв, Кир.Аз, Азәр.ТА, Азәрб. ССР ЕАФИ.*

4. Јарымчыг ихтисарлар. Јарымчыг ихтисарларын дилимиздә ашағыдакы нөвләри вар:

а) биринчи компонентин башланғыч һиссәси, икинчи компонент исә бүтөв көтүрүлүр: *Азәрпамбыг, Азәрдәри, Азәрпалтар, Азәркөн, Азәрбалыг, сосјарыш, Азәрчај, Азәриншаат.*

б) компонентләрдән бири вә ја икиси ихтисар олунур, галанлары исә бүтөв көтүрүләрәк бир сөз кими бирләшдирилир. Бу нөвдән олан јарымчыг мүрәккәб ихтисарлар сон вахтлар олдугча чохалмышдыр. М ә с.: *Азәркәндтәсәррүфатытехника, Азсовхозтикинтилаҗиһә, Азәртохучутичарәт, Азәрдөвләтсәнаҗелаҗиһә* вә с.

* *
*

Лүғәт тәркибинин дахили имканлар һесабына зәнкинләшмәсиндә өз сөзләримиз мүһүм јер тутур. Дилимизин мүстәгиллијини, сабитлијини вә хәлгилијини шәртләндирән бу лексик тәбәгә онун инкишафынын бүтүн мәрһәләләриндә јени јаранан анлајышлары ифадә етмәк үчүн әсас мәнбә олмушдур. Мәсәлән, дилимиздәки **баш** сөзүнү көтүрәк. Бу сөз өз һәгиги мә'насына көрә «инсан бәдәнинин кәллә вә сифәтдән ибарәт олан јухары һиссәси»ни билдирир. Чәмиҗҗәтин инкишафынын мүхтәлиф дөврләриндә дилимиздә *баш* сөзүндән истәр сөздүзәлдичи шәкилчиләр васитәсилә вә истәрсә дә сөзләрин бирләшмәси васитәси илә мүхтәлиф мә'налары ифадә едән сөзләр вә ифадәләр әмәлә кәлмишдир; м ә с.: *башла, башлыг, башчылыг, башлыча, башланғыч, баш мүәллим, мәнгәбашчысы, башаг, өзбашына, дирибаш, әмәлли-башлы, сөзбашы, чанлабашла, кәлмәбашы, башалты, баш үстә, баша дүшмәк, баша салмаг, баш вурмаг, баш көтүрүб кетмәк* вә с.[320].

Өз сөзләримиздән јарадылан јени сөзләр дедикдә биз мәншәчә халис Азәрбајчан сөзләри илә јанашы, дилимиздә вәтәндашлыг һүгугу газанараг лүғәт тәркибинин ајрылмаз бир һиссәсинә чеврилмиш әрәб вә фарс мәншәли сөзләрдән јарадылан *мәктәбли, тәләбәчилик, дәрслик, синифдәнкәнар, чәбһәчи, дүнјакөрүшү, сүлһсевәр, мәһсулдарлыг* вә с. кими сөзләри дә нәзәрдә тутуруг.

Өз сөзләримиздән јени сөзләрин јарадылмасы ики зәрурәтдән доғмушдур:

а) гәлиз, чәтин анлашылан әрәб вә фарс сөз вә терминләрини анлашыглы сөзләрлә әвәз етмәк үчүн; м ә с.: *лисанијјат—дилчилик, мећвәри-әрз—јер оху, нисфи-күррә—јарымкүрә, истихраҷ—чыхарыш, исми-зәмир—әвәзлик* вә с.

б) инкишафла әлагәдар јаранан јени анлајышлары ифадә етмәк үчүн; м ә с.: *мәктәбдәнкәнар, ичмалчы, јениликчи, тозсоран, ә'лачы, јашыллашдырма, дарчәркәли, шәһәрчик, сојудучу* вә с.;

Еләчә дә бә'зи анлајышлары ифадә едән сөзләрин ичтимаи әһәмиҗҗәтинин артмасы илә әлагәдар олараг онлардан истифадә етмәклә бир сыра јени сөзләр вә сөз бирләшмәләри јарадылмышдыр. М ә с.: сүлһ уғрунда мүбаризә мүасир дөврүн ән мүһүм мәсәләләриндән бири олдуғундан бу сөзлә әлагәдар *сүлһсевәр, сүлһ чарчысы, сүлһ мүбаризи; Халг* сөзүндән *халглараrасы, халг елчиләри, халг нәзарәти, халг јарадычылыгы, халг шаири, халг мүәллими, халг маарифи, халглар достлуғу, халг гәһрәманы, халг бајрамы, халг јазычысы* вә с. лексик ваһидләр јарадылмышдыр.

Сөзләрин мә'нача инкишафы нәтичәсиндә јаранан сөзләр. Дил јалныз лексик чәһәтдән јени сөз кими мејдана чыхан ваһидләр һесабына дејил, һәм дә әввәлчәдән мөвчуд олан сөзләрин мә'нача дәјишмәси вә јени мә'на алмасы илә дә зәнкинләшир. Белә ки, көһнә сөзлә јени анлајыш, јени мәфһум ифадә олунур. Бу јолла дил мәзмунча дахилән зәнкинләшир. Бир форма илә ики вә даһа артыг мәзмун билдирилир. Лакин бу о демәк дејилдир ки, сөзләрин семантик инкишафы дилин лүғәт тәркибинә һеч бир тә'сир көстәрмир. Әксинә, јени мә'на алмыш сөзләр дилимиздә мөвчуд олан мүхтәлиф сөзләрлә әлагәјә кирәрәк лүғәт тәркибини јени типли ифадәләрлә зәнкинләшдирир; м ә с.: *кушә* сөзү совет дөврүндә ичтимаи-сијаси мә'на алан сөзләрдәндир. Бу сөз һеч бир грамматик, фонетик дәјишиклијә уғрамамышдыр. Лакин онун мә'нача кенишләнмәси дилимизин лүғәт тәркибиндә *гырмызы кушә, һүгуг мәсләһәти кушәси, мәишәт хидмәти кушәси, тарих кушәси, Ленин кушәси* вә с. кими јени мәзмунлу ифадәләрин јаранмасына сәбәб олмушдур.

Еләчә дә үмумхалг дилиндә, инсанларын күндәлик һәјатында, мәишәтиндә ишләдилән *сөһбәт, һәфтә, хидмәтчи, гонаг, јығынчаг, чичәкләнмә, елчи, долдурмаг, ишыгландырмаг, ев, ад* вә с. сөзләр совет дөврүндә өз семантик сәрһәдләрини кенишләндирмиш, ичтимаи-сијаси сөзләр сырасына дахил олмушдур.

[319] Бах: М. А д и л о в. Мүасир Азәрбајчан дилиндә мүрәккәб сөзләр. Намизәдлик диссертасијасы, Бакы, 1957.

[320] Мисаллар мүасир орфографијаја әсасән верилир.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулана гәдәр дини анлајыш ифадә едән *шәһид, өлмәз, руһ, аллаһсыз* вә с. сөзләрдән мүасир дилимиздә ичтимаи-сијаси мәфһумлар билдирән лексемләр кими истифадә олунур.

Терминоложи мә'на дашыјан *даирә, хәтт* вә с. сөзләр совет дөврүндә мә'нача кенишләнәрәк, ичтимаи-сијаси анлајышлары да ифадә етмәјә башламышдыр.

Сосиализм чәмијјәти шәраитиндә лүғәт тәркибинин кејрифәал фондуна кечән *ханым, милјонер, чарчы, сарај, адлы-санлы, истисмар* кими сөзләр мүхтәлиф семантик дәјишикликләрә уғрајараг ичтимаи һәјатын мүхтәлиф саһәләриндә фәал шәкилдә ишләдилир.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә семантик инкишаф нәтичәсиндә сөзләрин бир гисми мә'нача дәјишилмиш *(адлы-санлы, истисмар, милјонер)*, бир гисми мә'нача кенишләнмиш *(аилә, вәтән)* вә әлавә мә'налар *(иш, јолдаш, катиб, үзв)* алмышдыр. Көһнә вә јени мә'налар арасында әлагәнин олмамасы үзүндән бә'зи сөзләр омоним сөзләрә чеврилмишдир. Бу чәһәтдән онлары ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

а) мә'нача дәјишән сөзләр.

б) мә'нача кенишләнән вә әлавә мә'наларла зәнкинләшән сөзләр.

в) омоним сөзләр.

а) **мә'нача дәјишән сөзләр.** Бураја әввәлки мә'насыны дәјишәрәк мүасир дилдә јени анлајыш билдирән сөзләр дахилдир; м ә с.: мүгәддәс, чарчы, өлмәз, адлы-санлы, јарыш, һами, милјонер, истисмар вә с. Гејд етдијимиз сөзләрин көһнә мә'насындан јалныз ингилабдан әввәлки дөврү сәчијјәләндирдикдә истифадә олунур. Мә'нача дәјишән сөзләрдән бә'зиләрини нәзәрдән кечирәк:

Адлы-санлы. Совет дөврүнә гәдәр адлы-санлылыг о дөврүн күбарлар тәбәгәсинә, бөјүк нәслә, чохлу вар-дөвләтә мәнсуб олмағын әламәти сајылырды. Бу мә'на мүасир дилимиз үчүн архаикләшмиш, *адлы-санлы* сөзү јени дөврүн характеринә ујғун мә'наланмышдыр. Бизим дөврүмүздә *адлы-санлы* јүксәк мә'нәви кејфијјәтләрә малик, заманын тәләбләри илә ајаглашан, өз иш саһәсиндәки мүвәффәгијјәтләри илә, әмәкдә көстәрдији гәһрәманлыгла, һүнәрлә, коллективдәки иши илә шөһрәтләнмиш адам—зәһмәткеш күтләнин нүмајәндәси һаггында дејилир. Чәмијјәтимиздә адлы-санлы адамлара истәр вәзифәчә бөјүк, истәрсә дә кичик олсун, истәр зеһни, истәрсә дә физики әмәклә мәшғул олсун, фәрги јохдур—ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләриндә раст кәлмәк мүмкүндүр.

б) **мә'нача кенишләнән вә әлавә мә'на алан сөзләр.** Семантик инкишафа мә'руз галан бөјүк бир груп сөзләр өз әввәлки мә'наларыны сахламагла јени, әлавә мә'на алмыш вә мә'нача кенишләнмишдир. Бу чүр сөзләрдә семантик инкишаф мүхтәлиф истигамәтләрдә олмушдур; м ә с.: *гонаг, ев, јығынчаг,*

аилә, елчи, гәһрәман, сөһбәт, вәтән кими сөзләр бир гәдәр мәһдуд мә'надан даһа кениш мә'наја доғру инкишаф етмишдир. *Вәтәнимизин гонаглары, алимләр еви, партија јығынчағы, сосиализм чәмијјәти аиләси, әмәк гәһрәманы, сијаси сөһбәт, совет вәтәни* кими ифадәләрин тәркибиндә буну ачыг көрмәк олар.

Башга бир груп *мүдафиә, рәһбәр, јолдаш, иш* кими сөзләрдә исә үмуми мә'надан даһа конкрет мә'налар доғмушдур; м ә с.: *диссертасија мүдафиәси, елми рәһбәр, һәјат јолдашы, шәхси иш* вә с. кими ифадәләрин тәркибиндә һәмин сөзләр конкрет мә'на дашыјыр.

Әввәлләр мәһдуд бир анлајыш ифадә етмәклә аилә чәрчивәси дахилинә сығышан вә фәрди сәчијјә дашыјан *намус, гејрәт, вичдан, севки, мәһәббәт* кими сөзләр өз семантик сәрһәдләрини кенишләндирәрәк, ичтимаи-сијаси анлајышлары билдирмәјә башламышдыр.

в) **омоним сөзләр.** Мүасир дилимиздә әлавә мә'на алан бә'зи сөзләрдә көһнә вә јени мә'налар арасында охшарлығын, үмумилијин вә семантик әлагәнин олмамасы үзүндән онлар омоним сөзләрә чеврилмишдир; м ә с.: *синиф* сөзүнү көтүрәк.

В. И. Ленинин дедији кими, синиф ичтимаи истеһсалда тутдуглары мөвгејә, истеһсал васитәләринә олан мүнасибәтләринә, ичтимаи әмәјин тәшкилиндәки ролларына көрә фәргләнән инсан групларыдыр.

Мүасир дилдә *синиф* сөзү һәмин ичтимаи-сијаси мә'наны сахламагла, «мәктәбләрдә бир сыра фәнләрин өјрәнилмәсинә сәрф олунан бир дәрс или мүддәтиндә тәхминән ејни јашда олан шакирдләрин бирләшдији груп вә дәрс отағы» мә'насыны да алмышдыр. Көһнә вә јени мә'налар арасында һеч бир охшарлыг олмадығы үчүн *синиф* сөзү омонимдир.

Ајлыг, дил сөзләри дә бу гәбилдәндир.

Белә ликлә, сөзләрдә јаранан јени, әлавә вә омоним мә'наларын һесабына мүасир дилимиз хејли зәнкинләшмишдир.

Үмумхалг дили вә диалект сөзләриндән истифадә јолу илә јаранан сөзләр. Чәмијјәтин һәјатына дахил олмуш һәр һансы бир анлајышы ифадә етмәк үчүн биринчи нөвбәдә чанлы данышыг дилинә, диалектләрә мүрачиәт едилир вә мүвафиг сөзләр әдәби дилә кәтирилир[321]. Мәсәлән, «идарәләрдә кағызпајлајан вә кичик техники ишләри јеринә јетирән адам» анлајышы бу вахта гәдәр әдәби дилдә мүхтәлиф сөзләрлә ифадә едилирди. Совет һакимијјәтинин илк илләриндә нәшр олунан лүғәтләрдә бу анлајыш үчүн

321 Һаггында данышачағымыз сөзләрин диалект сөзү олдуғуну демәкдә «Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти»нә вә диалектолог-мүтәхәссисләрин фикринә әсасланырыг.

jүкүрүк[322], *чапар*[323] вә јахуд рус дилиндә ишләдилдији кими *курјер*[324] сөзүндән истифадә олунурду.

Сонракы мәрһәләләрдәки лүғәтләрдә бу анлајыш јенә дә *курјер* сөзү илә вә јахуд изаһы илә верилир. Лакин диалект вә шивәләримиздә *курјер* сөзүнүн гаршылығы—*ајагчы* сөзү мөвчуддур. Әдәби дилдә дә артыг ишләдилир. Һеч тәсадүфи дејил ки, *курјер* мә'насында *ајагчы* сөзү «Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти»нин 1966-чы илдә нәшр олунан I чилдинә дахил едилмишдир.

Әдәби дилә кәтирилмиш ümumхалг дили вә диалект сөзләринин әксәријјәти терминоложи сәчијјә дашыјыр.

Диалектоложи тәдгигатлар көстәрир ки, дилимизин ајры-ајры диалектләри тәсәрrүфатын мүхтәлиф саһәләринә аид сөз вә терминләрлә зәнкиндир.

Мүхтәлиф мәнбәләр васитәсилә әдәби дилә кәтирилән диалект сөзләрини ајры-ајры мүәллифләр өз әсәрләриндә ишләтмәклә бәрабәр јери кәлдикчә, диалектләрдән јени сөзләр дә алырлар. Кәнд тәсәрrүфатына вә кәнд тәсәрrүфаты техникасына аид јазыларда раст кәлдијимиз *тирәләнмә, мулчаламаг, тумчар, пәршум, гасаг* вә с. сөзләр бу гәбилдәндир; м ә с.: Јајда торпаг малаланыр вә пәршум едилир (Б. М а к и н с к и, И. М ә м м ә д о в. Биткичилијин әсаслары, 1963, сәһ. 140). Мулчаламаг—јерин үзәринә хүсуси кағыз сәрмәк, саман, күләш, чүрүнтүлү торпаг, јахуд чүрүмүш пејин төкмәк (Б. М а к и н с к и, И. М ә м м ә д о в. Биткичилијин әсаслары, 1963, сәһ. 31).

Диалект сөзләринин әдәби дилә кәтирилмәсиндә шаир вә јазычыларымызын да ролуну инкар етмәк олмаз. Онлар халг дилинин зәнкинликләриндән мүнтәзәм олараг истифадә едирләр: диалектләримиздә вә ümumхалг дилиндә олан зәрури сөзләри өз әсәрләриндә ишләдир вә әдәби дилимизин лүғәт тәркибини јени лексик ваһидләрлә зәнкинләшдирирләр. Белә сөзләрдән Әли Вәлијевин әсәрләриндә раст кәлдијимиз *һодаг* (котана гошулан биринчи чүт өкүз); *шумал* (дүз вә һамар), *ағырлыг* (јајлаға көчәркән аранда сахланан ағыр шејләр), *вәр* (памбыг чәркәләринин арасы); С. Рәһимовун әсәрләриндәки *бәндәркаһ* (дамын үст кәнарлары), *вағанымаг* (тахылын бичилмә вахтындан өтмәк), *балаг* (чамышын баласы), *дүсәри* (һәр ики тәрәфи ити мых); С. Вурғунун әсәрләриндәки *илғым* (мираж), *ајрыч* (сујун ајрылдығы јер), *сүрәк* (вәһши һејванлары мүһасирәјә алмаг просеси), *гырп* (зәмини сүнбүлә јахын јердән бичмәк); Р. Рзанын әсәрләриндәки *нөһур* (сү'и көл), *сырсыра* (навалчадан дамчылајан сујун донмасы нәтичәсиндә

322 Ә. А. Ш ы х л и н с к и. Русчадан-түркчәјә гыса дөјүш сөзлүју. Азәрбајчан һәрби Нәшријјат Комиссијону, Бакы, 1926.

323 Јенә орада.

324 Русчадан-түркчәјә јоллар техники истилаһлар лүғәти, Јоллар Комиссарлығы Нәшријјаты, Бакы, 1926, Русча-түркчә лүғәт, I чилд, (А—О) һәрфләри, Азәрнәшр, Бакы, 1928, ред. Р. Ахундов.

јаранмыш учу биз буз формасы); О. Сарывәллинин әсәрләриндә раст кәлдијимиз *тыг* (памбыг тығы), *јелән* (кәләғајынын, јорғанүзүнүн, парчанын һашијәси) вә с. сөзләри көстәрмәк олар.

Беләликлә, мүхтәлиф мәнбәләр васитәсилә кәтирилән диалект вә ümumхалг дили сөзләрининн бир һиссәси мүасир әдәби дилдә мөһкәмләнмиш вә ону зәнкинләшдирмишдир.

К а л к а ј о л у и л ә ј а р а н а н с ө з л ә р. Совет дөврүндә Азәрбајчан дили лүғәт тәркибинин дахили имканлары һесабына зәнкинләшмә јолларындан бири дә калкадыр.

Калкалар да башга лексик ваһидләр кими, дилимизә мәхсус мүхтәлиф сөздүзәлтмә үсуллары илә јарадылыр. Лакин калкада јени сөз өзүнүн әчнәби моделинә әсасланыр вә әчнәби сөзүн там, дәгиг гаршылығы верилир. Белә ки, һәр ики дилдә сөзләр вә шәкилчиләр бир-биринә һәм гурулушча, һәм дә мәзмунча ујғун кәлир: м ә с.: *өзүнүтәнгид* сөзү Азәрбајчан дилинә *самокритика* сөзүндән онун рус дилиндәки сөзјаратма гурулушу формасында калка едилмишдир.

Өзкә дил (иноязычный) сөзләри илә әлагәдар мејдана чыхмасына көрә калканы алынманын бир нөвү һесаб едирләр[325]. Чүнки һәр икисиндә, һәм алынмада, һәм дә калкада анлајыш башга дилдән кәтирилир. Буна бахмајараг, алынма вә калка бир-бириндән көклү шәкилдә фәргләнир[326]. Белә ки, башга дилдән сөз аларкән анлајышла бирликдә сөзүн өзү, мадди чилди, сәс комплекси дә мәнимсәнилир. Калкада исә өзкә дилин лексик материалы јени сөзүн јарадылмасында јалныз бир модел кими чыхыш едир, бурада әчнәби сөзүн мә'на гурулушу, сөзү тәшкил едән һиссәләрин тәртиби, гурулуш аһәнки алыныр вә сөз мадди чәһәтдән, сәс комплекси чәһәтдән дилин она ујғун кәлән васитәләрилә, дахили сөзјаратма гајдалары илә ифадә олунур. Демәли, алынмадан фәргли олараг калкалашмада әчнәби сөзүн әшјалыг мә'насының мәнимсәнилмәси дилин өз дахили имканлары һесабына һәјата кечирилир.

Дилчилик әдәбиҗјатында бә'зән калка илә алынманын ејнилөшдирилмәси һалларына тәсадүф олунур.

325 Бах: Р. М у л л и н а. К вопросу о заимствование путем калькирование в казахском языке, «Ученые записки» Казахского Государственного Университета им. С. М. Кирова, т. XIX, Алма-Ата, 1955; С. К. К е н е с б а е в. Развитие современного казахского литературного языка, М., изд-во Восточной литературы, 1960, сәһ. 6; Г. Г. М у с а б а е в. Лексика современного казахского языка, изд-во АН Казахской ССР, Алма-Ата, 1960, сәһ. 31. Автореферат докторской диссертации; Ш. Р. А б и ј е в а. Мүасир Азәрбајчан дилиндә калкашәкилли сијаси игтисад терминләри һаггында, «Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри» (ичтимаи елмләр серијасы), 1961, № 8, сәһ. 45; А. Г у р б а н о в. Мүасир Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркиби. Бакы, 1964, сәһ. 20—21.

326 Бу һагда бах: Н. М. Ш а н с к и й. Лексические и фразеологические кальки в русском языке. «Русский язык в школе», 1955, № 3; Л. П. Е ф р е м о в. Калькирование и его отличие от заимствовании, «Известия АН Казахской ССР», серия «Филология и искусствоведение», 1960, вып. 1(14).

Мәсәлән, өзбәк дилиндә бүтүн компонентләри алынма сөзләрдән ибарәт калкаларын олдуғу кејд едилир вә *социалистик революция, телефон трубкасы, гвардиячи бригада* вә с. кими алынма сөзләрдән ибарәт бирләшмәләр белә калкалара нүмунә көстәрилир[327].

Азәрбајчан дилчилијиндә калка һаггында олан јазыларда чох вахт сәрбәст тәрчүмә нәтичәсиндә мејдана чыхан сөзләр дә калка сөзләри сырасына дахил едилир; м ә с.: *мангабашчысы* (звеньевая), гәбуледичи (приемник)[328], *сәсдүшүмү* (элизия), *јердәјишмә* (метатеза), *сәсартымы* (протеза)[329] вә с. калка һесаб едилир. Әлбәттә, биз бу чүр сөз вә терминләрин јаранмасында рус дилинин тә'сирини инкар етмирик. Лакин һәмин сөзләр калка јолу илә дејил, рус дилиндәки мә'наларына әсасән Азәрбајчан дилинин дахили имканлары һесабына сәрбәст тәрчүмә јолу илә јарадылмышдыр. Доғрудан да, калкашәкилли *бешиллик—пятилетка* вә јахуд *зәрбәчи—ударник* сөзләри арасында һәр ики дил үчүн сөзјаратма вә мә'на гурулушу чәһәтдән олан ујғунлуг *звеньевая* сөзү илә *мангабашчысы, елизија* сөзү илә *сәсдүшүмү* сөзләри арасында јохдур.

Демәли, калка сәрбәст тәрчүмәдән фәргли олараг, харичи сөзүн моделинә әсасланан дәгиг, һәрфи тәрчүмәдир. Лакин бу дәгиглији тамамилә мүтләг мә'нада баша дүшмәк олмаз.

Ики дилдә ујғун кәлән һәр сөзү калка һесаб етмәк доғру дејилдир. Азәрбајчан дилиндә *фајдалы, бирләшдирилмиш фабрика, јардымчы, тәдарүкчү, алверчи, јүксәлиш* лексик ваһидләри калка һесаб едилир[330].

Калка сөзләрини сечәркән бир чәһәти дә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, калкалашма просесиндә анлајыш бир дилдән башга дилә мүәјјән дәрәчәдә механики олараг кәлир вә калкашәкилли сөзүн јарадылмасы бир нөв, оператив сәчијјә дашыјыр.

Калка сөзләри ичәрисиндә елә‌ләринә тәсадүф олунур ки, калкалашдырма просеси сөзүн бүтүн һиссәләрини дејил, јалныз бир һиссәсини әһатә едир. Бунлара јарымкалка дејилир[331]. М ә с.: *әлејһгаз, јарымфабрикат* вә с.

---

327 М. Пулатов. Роль русского языка в развитии и обогащении словарного состава узбекского языка, Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1956, с. 7.

328 Н. Мәммәдов. Дилчилијин әсаслары, Бакы, 1961, сәһ. 73.

329 А. Гурбанов. Мүасир Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркиби. Бакы, 1964, сәһ. 21.

330 Ш. Р. Абијева. Мүасир Азәрбајчан дилиндә калкашәкилли сијаси игтисад терминләри һаггында, «Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри» (ичтимаи елмләр сериjасы), 1961, № 8, сәһ. 47—48.

331 Бу һагда бах: Н. М. Шанский. Лексические и фразеологические кальки в русском языке, «Русский язык в школе». 1955, № 3, сәһ. 32; Л. А. Булаховский. Введение в языкознание, ч. II, Учпедгиз, М., 1953, сәһ. 127; М. Пулатов. Роль русского языка в развитии и обогащении словарного состава узбекского языка, Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1956, сәһ. 7.

Дүзәлтмә сөзләр шәклиндә олан калкалар сөзләрә мүхтәлиф сөздүзәлдичи шәкилчиләрин артырылмасы илә јараныр; м ә с.: *төкмәчи* (литейщик), *гутбчу* (полярник), *әдәдчи* (штучник), *чағырышчы* (призывник), *сәһәрчик* (утренник), *дәрнәкчилик* (кружковщина) вә с.

Мүрәккәб сөзләр шәклиндә олан калкалар ики вә даһа артыг садә вә ја дүзәлтмә сөзүн бирләшмәси васитәсилә дүзәлир; м ә с.:

а) шәкилчисиз ики сөзүн бирләшмәсиндән дүзәлән калкалар: *јарыммүдафиә* (полузащита), *әмәкүн* (трудодень), *өзфәалијјәт* (самодеятельность), *улудил* (праязык) вә с.;

б) шәкилчисиз бир сөзүн үчүнчү шәхс нисбәт шәкилчиси гәбул етмиш сөзлә бирләшмәсиндән әмәлә кәлән калкалар: *дүнјакөрүшү* (мировоззрение), *бајрамгабағы* (предпраздничный) вә с.;

в) шәкилчисиз сөзлә мүхтәлиф сөздүзәлдичи шәкилчили сөзләрин бирләшмәсиндән дүзәлән калкалар: *сүлһсевәр* (миролюбивый), *бағырсагтәнәффүслүләр* (кишечнодышашие), *үстгурум* (надстройка), *оттарлалы* (травопольная), *дәмирјолчу* (железнодорожник) вә с.;

г) биринчи тәрәфи шәкилчили ики сөзүн бирләшмәсиндән дүзәлән калкалар: *өзүнүтәрбијә* (самовоспитание), *өзүнәхидмәт* (самообслуживание), *мәктәбәгәдәр* (дошкольный).

Сөз бирләшмәләри шәклиндә олан калкалар ики вә даһа артыг сөзүн јанашы ишләдилмәсиндән әмәлә кәлиб, ваһид бир анлајышы билдирир. М ә с.:

а) биринчи нөв исми сөз бирләшмәси шәклиндә олан калкалар: *ачыг дәрс* (открытый урок), *јашыл күчә* (зеленая улица), *көк сөзләр* (корневые слова), *јерли вахт* (местное время).

б) икинчи нөв исми сөз бирләшмәси шәклиндә олан калкалар: *саһә хидмәти* (отраслевое обслуживание), *дүнја кәдәри* (мировая скорбь), *әмәк нөвбәси* (трудовая вахта) вә с.

Алынма сөзләр

Дилин лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәсинин икинчи мәнбәјини башга дилләрдән алынан сөзләр тәшкил едир.

Тарихи инкишаф просесиндә бүтүн дилләр бир-бири илә гаршылыглы әлагәдә инкишаф едир вә зәнкинләшир. «Чох чәтин тәсәввүр етмәк олар ки, бир дил, һәтта өзүнүн ән гәдим вәзијјәтиндә белә, башга дилин һеч бир тә'сиринә мә'руз галмамыш олсун»[332].

Башга дилләрдән алынан сөзләр кечдији дилдә ја өз формасыны олдуғу кими сахлајыр, ја да онун грамматик гурулушуна ујғунлашдырылыр.

---

332 П. А. Черных. Об основном словарном фонде языка, сб. «Вопросы языкознания», изд. МГУ, 1952, сәһ. 139.

Азәрбајҹан дилиндә дә лүғәт тәркибинин мүәјјән һиссәсини алынма сөзләр тәшкил едир. Дилимиздәки алынмаларын бир һиссәси әрәб вә фарс дилләриндән кечән сөзләрдир. Азәрбајҹан дилиндәки бу сөзләрин тарихи чох гәдимдир.

Онлардан бир һиссәси дилимизин ганунларына ујғунлашмадығына вә чәтин анлашылдығына көрә дилимиздән чыхмышдыр: м ә с.: *хүсуф, истихраҹ, хәтти-мүмас, сөвтијјат, нәһв* вә с. Белә сөзләр ја өз сөзләримиз, ја да бејнәлмиләл сөзләрлә әвәз едилмишдир.

Азәрбајҹан дилиндә алынма сөзләрин бир һиссәсини дә рус дилиндән вә рус дили васитәсилә башга дилләрдән (Авропа дилләриндән) кәлән сөзләр тәшкил едир.

Һәлә XIX әсрин биринчи јарысындан е'тибарән дилимизә рус дилиндән вә рус дили васитәсилә башга дилләрдән бир сыра сөзләр кечмәјә башламышдыр. Азәрбајҹанын Русија илә бирләшмәсиндән сонра өлкәмизин ичтимаи, сијаси, игтисади, мәдәни, елми һәјатында әмәлә кәлән дәјишикликләр нәтичәсиндә бу просес даһа да күчләнмишдир.

М. Ф. Ахундовун әсәрләриндә биз *актјор, губернатор, гәзет, драма, деспот, казак, кампанија, корреспондент, команда, консул, начальник, шпион, паспорт, фанатик, философ, литератор, патриот, почт, медал, император, либерал, кенерал, закон, прогрес, портрет, револјусија, силист* вә с. кими рус-Авропа сөзләринә раст кәлирик.

Азәрбајҹан дили лүғәт тәркибинин бу мәнбә һесабына зәнкинләшмәси мүасир дөврдә даһа габарыг шәкилдә өзүнү көстәрир. Совет һакимиҹјәти илләриндә сәнаје вә кәнд тәсәррүфатынын, елм вә мәдәниҹјәтин һәртәрәфли инкишафы, јени сосиалист дөвләтинин јаранмасы, јени әхлагын вә с. әмәлә кәлмәси илә әлагәдар оларағ Азәрбајҹан дилинин лүғәт тәркиби рус дилиндән вә бу дил васитәсилә башга дилләрдән алынан сөз вә терминләр һесабына хејли инкишаф етмишдир.

Рус дили васитәсилә дилимизә кечән сөзләр мүхтәлиф формаларда ишләнир.

Бунларын аз бир һиссәси Азәрбајҹан дилинин сөздүзәлдичи шәкилчиләрини гәбул етмир; м ә с.: *марксизм, ленинизм, сосиализм, метро, кадр, бүро, автобус, агротехника* вә с.

Һәмин сөзләрин бөјүк бир гисми исә дилимизин ганунларына табе едилмиш вә онлардан истифадә јолу илә чохлу мигдарда јени сөзләр јарадылмышдыр; м ә с.: *советләшмә, електрикләшмә, аспирантлыг, колхозчу, планлылыг* вә с.

Һәмчинин ајры-ајры алынма сөзләр үзәриндә онларла јени сөзләр вә сөз бирләшмәләри јарадылмышдыр; м ә с.: *план* сөзүндән *планлылыг, планлы, плансыз, плансызлыг, планчы, планлашдырычы, планлашдырма, планаујғун, планаујғунлуг, планаалма, иш планы, дәрс планы* вә с. *Електрик* сөзүндән *електрикләшмә, електрикләшдирилмә, електрикләшдирмәк, електрикләшдирилмиш, електроавтоматлашдырма, електрикләшдиричи, електромонтажчы, електрик собасы, електрик рәндәси, електрик маллары, електрик зәнки, електрик сааты* вә с. лексик вањидләр јарадылмышдыр.

Рус дилиндән вә рус дили васитәсилә дилимизә кечән сөзләрин чох һиссәси исә Азәрбајҹан дилинин бир сыра сөздүзәлдичи шәкилчиләрини гәбул едәрәк, мүхтәлиф мәзмун вә мә'налар кәсб едир.

Рус дилиндән вә бу дил васитәсилә башга дилләрдән алынан сөзләрә даһа чох ашағыдакы сөздүзәлдичи шәкилчиләр әлавә олуна биләр:

1. **-чы//-чи//-чу//-чү:** м ә с.: *ленинчи, партијачы, комсомолчу, стахановчу, мичуринчи, шахтачы, трактorчу, екскаваторчу, телефончу, футболчу, боксчу, танкчы* вә с.

2. **-лыг//-лик//-луг//-лүк:** м ә с.: *бригадирлик, монтјорлуг, ректорлуг, шоферлик, деканлыг, килолуг, литрлик* вә с.

Бу шәкилчиләр бир сыра башга сөздүзәлдичи шәкилчиләрдән сонра ишләнәрәк, мүхтәлиф мә'на хүсусијјәтләринә малик олан јени сөзләр дүзәлдир. М ә с.: *террорчулуг, трактorчулуг, машынсызлыг, плансызлыг* вә с.

3. **-лы//-ли//-лу//-лү:** м ә с.: *орденли, медаллы, планлы, моторлу* вә с.

4. **-сыз//-сиз//-суз//-сүз:** м ә с.: *плансыз, системсиз* вә с.

5. **-часына//-чәсинә:** м ә с.: *коммунистчәсинә, стахановчасына, бүрократчасына, болшевикчәсинә* вә с.

6. **-лаш//-ләш:** м ә с.: *колхозлаш, советләш, радиолаш, групплаш, демократлаш* вә с.

Азәрбајҹан дили шәкилчиләри әлавә едилән алынма сөзләр семантик чәһәтдән дә олдугча рәнкарәнкдир. Мәсәлән, ичтимаи-сијаси мәзмунлу *рекордчу, системлилик, дружиначы, принсипиаллыг* вә с., маариф-мәдәниҹјәт, инчәсәнәтлә әлагәдар *дипломчу, профессорлуг, екранлашдырма, чохтиражлы, карикатурачы* вә с., техниканын инкишафы илә әлагәдар *болткәсән, ратинләшдиричи, мартенчи, силикатлашдырма* вә с., нәглиҹјат вә рабитә сањәсиндә *асфалтсыз, маршрутлашдырма, релссиз, бандероллу* вә с. сөзләри көстәрмәк олар.

Беләликлә, мүасир Азәрбајҹан дили тарихи инкишаф просесиндә һәм дахили имканларындан истифадә етмәклә мүхтәлиф јолларла јарадылан сөзләр, һәм дә алынма сөзләр һесабына хејли зәнкинләшмишдир.

ФРАЗЕОЛОКИЈА

Һәр бир дилин лексик системиндә күлли мигдарда функсијача тәк-тәк сөзләрә үјғун олан, «ајрыча формалашан» мүстәгил дил вањидләри вардыр. Белә лексикләшмиш сөз бир-

ләшмәләри дилчилик әдәбиjjатында фразеоложи вahидләр, jахуд фразеолокизмләр, мәчмусу исә фразеолоkија адланыр.

Фразеолокија—jунанча phrasis—ифадә, logos—тә'лим демәкдир. Дилчиликдә бу термин чохмә'налыдыр. Кениш мә'нада мүәjjән дилдәки фразеоложи вahидләрин мәчмусу, нисбәтән дар мә'нада емосионал вә експрессив сәчиjjә дашыjан сабит сөз бирләшмәләри haггында ишләнир. Бундан башга, бир jазычынын әсәрләринин (мәсәлән, М. Ф. Ахундовун комедиjаларының фразеолокиjасы, М. П. Вагифин фразеолокиjасы), мүәjjән бир дөврүн (мәсәлән, 20-чи әср мәтбуатының фразеолокиjасы), мүәjjән дил абидәләринин (мәсәлән, Орхон, Jенисеj китабәләринин фразеолокиjасы) ифадәләриндән бәhс етдикдә фразеолоkија термини ишләдилир.

Фразеоложи вahидләрин лексик-грамматик вә семантик-үслуби әламәтләри онлары бир тәрәфдән сәрбәст сөз бирләшмәләриндән, дикәр тәрәфдән, тәк-тәк сөзләрдән фәргләндирмәjә имкан верир. Бу әламәтләрә малик олдуғуна көрәдир ки, фразеоложи вahидләр дилчилиjин мүстәгил шө'бәсиндә—фразеолоkијада тәдгиг едилир.

Фразеоложи вahидләрин мүхтәлиф дөврләрдәки формаларыны, заман кечдикчә онларын jени типләринин мүәjjәнләшдирилмәси, әдәби дилдә сабитләшмәси просесини тәдгиг етмәк Азәрбаjчан дилчилиjи үчүн әhәмиjjәтли мәсәләләрдән бириdир. Она көрә дә чанлы дилдә, hәмчинин классик вә мүасир әдәби әсәрләрин дилиндә ишләнән күлли мигдарда ифадәләрин мejдана кәлмәсини, инкишафыны вә заман кечдикчә hансы дәjишикликләрә уғрадығыны, jахуд сабит галдығыны мүәjjән етмәк лазым кәлир.

Азәрбаjчан дилчилиjиндә бу мәсәләjә hәср олунмуш әсәрләрдә фразеоложи материал «фразеоложи бирләшмәләр», «фразеоложи ифадәләр», «фразеоложи вahидләр», «сабит сөз бирләшмәләри» ады алтында ишләнмишдир. Фразеоложи вahидләр үчүн сабитлик әсас хүсусиjjәт hесаб едилдиjиндән бураjа аталар сөзләри вә мәсәлләрин hамысы (С. Чәфәров, Ә. Ә. Оручов, К. Әлиjев, А. Гурбанов)[333], тәк-тәк сөзләрин мәчази рәмзи мә'налары: *даjы, түлкү* (Ә. Дәмирчизадә)[334], мәчази мә'нада ишләнән образлы тәсвири тәркибләр: *даш гәлбли, парлаг гejрәт, назик хатир, гаранлыг хәjал* (Р. Мәhәррәмова)[335], мүрәккәб сөзләр (С. Чәфәров, Ә. Дәмирчизадә); гошa сөзләр: *сәс-күj, көзәл-көjчәк, әjри-үjрү* (М. Мәммәдов)[336], мүхтәлиф типли сабит бирләшмәләр: *вәчдә кәлмәк, үмидини кәсмәк, нәзәрдә тутмаг, алны ачыг, башы ашағы* (Һ. Бajрамов)[337] дахил едилмишдир.

[333] С. Чәфәров. Мүасир Азәрбаjчан дилинин лексикасы. АДУ-нун нәшри, Бакы, 1958, сәh. 104; Ә. Ә. Оручов. Азәрбаjчан дили фразеоложи изаhлы луғәтинин нәзәри әсаслары. Азәрб. ССР ЕА, Бакы, 1965, сәh. 154; А. Гурбанов. Мүасир Азәрбаjчан әдәби дили. Бакы, «Маариф» нәшр., 1967, сәh. 230; К. Әлиjев. Бәдии әдәбиjjатда фразеолокиjанын үслуби хүсусиjjәтләри (намиз. диссер. автореф.), Бакы, 1966.

[334] Ә. Дәмирчизадә. Азәрбаjчан дилинин үслубиjjаты. Азәрtәдриснәшр, Бакы, 1962, сәh. 168.

[335] Р. Мәhәррәмова. Сабирин сатираларында ишләнмиш фразеоложи ифадәләрин грамматик тәснифи. «Азәрбаjчан ССР ЕА Хәбәрләри», 1962, № 5, сәh. 87.

Гejд етмәк лазымдыр ки, фразеолокиjанын hәчминин белә кениш көтүрүлмәси нәтичәсиндә дилчилиjин бир шө'бәси кими фразеолокиjа өз мүстәгиллиjини итирир вә онун hүдудуну тә'jин етмәк чәтинләшир. Фразеолокиjанын hәчмини дүзкүн мүәjjәнләшдирмәк үчүн сабит тәркибләрин бүтүн нөвләрини лексик тамлыг чәhәтдән тәhлил етмәк лазым кәлир.

Фразеоложи вahидләрин тәдгиги сөз вә сөз бирләшмәсинин тәдгиги илә бағлыдыр. Одур ки, фразеоложи вahидләри сечдикдә тәкчә сабитлиjи дejил, ejни заманда онлар үчүн сәчиjjәви олан мәhдуд грамматик формалашма да нәзәрә алыныр. Бу әламәтләр фразеоложи вahиди сөз вә jа сөз бирләшмәси илә гаршылашдырдыгда даhа ajдын көрүнүр.

Фразеоложи вahидлә сөз арасында үмуми әламәт вардыр. Фразеоложи вahидин әсас әламәти, даhа доғрусу, әсас мe'jары сөз кими мә'на тамлығындадыр. Jә'ни фразеоложи вahидин мә'насы онун ajры-ajры үзвләринин мә'насы дejилдир. Истәр лексик тәркибинә вә истәрсә дә лексик гурулушуна көрә сабит олан фразеоложи вahидләр сөз кими дилдә hазыр шәкилдәдир. Бу әламәтинә көрә фразеоложи вahидләр чох асанлыгла нитг hиссәләри үзрә тәсниф едилир. Фразеоложи вahидләри сөзә jахынлашдыран да онун мә'на чәhәти вә грамматик функсиja дашымасыдыр. Бурадан да сөз илә фразеоложи вahидин лексик мә'на вә грамматик категориja кими үмуми әламәтә малик олмасы мejдана чыхыр. Бу ики хүсусиjjәт фразеоложи вahидин мәзмунуну тәшкил едир. Jә'ни лексик-грамматик сәчиjjәси ону фразеоложи вahидләрин мүәjjән групуна аид етмәклә, чүмләдә синтактик вәзифәсини мүәjjәнләшдирир. Бундан башга, фразеоложи вahидин лексик мә'насы ону сөзүн синоними едир, грамматик категоријанын олмасы исә чүмләдә сөзлә әлагәсини jарадыр. Jә'ни сөзлә идарә едилә биләр, әлагәjә кирә биләр вә с. Демәли, фразеоложи вahид сөзә мә'на вә грамматик функсиjача jахындыр, лакин сөзүн ejни дejилдир. Белә ки, ejни мә'на, ejни анлajыш hәм сөз, hәм дә ифадә илә верилә биләр. Лакин ифадә илә верилән мә'нанын емосионал бojасы даhа габарыгдыр, мәсәлән, *сүнбүлүндән су даман*—тәмизкар, *гара судан гajмаг тутан*—зирәк, бачарыглы вә с.

Фразеоложи вahидлә сөз бирләшмәси арасында исә үмуми әламәт jохдур. Сәрбәст сөз бирләшмәсиндә сөзләр өз мүстәгиллиjини сахладыгы, чох заман чүмләнин ajры-ajры үзвләри

[336] М. Мәммәдов. Н. Нәримановун нәср әсәрләринин лексикасы вә фразеолокиjасы (намиз. диссер. автореф.), Бакы, 1964.

[337] Һ. Бajрамов. Азәрбаjчан дили фразеолокиjасынын әсаслары (докт. диссер. автореф.), Бакы, 1970.

вәзифәсиндә ишләндији һалда, фразеоложи вариантлар лексик бирләшмәләр олдуғундан варианти әмәлә кәтирән сөзләри бири-бириндән ајырмаг мүмкүн дејилдир. Бу мә'нада фразеоложи вариант лексик мә'насына, форма дәјишиклијинә, синтактик вәзифәсинә көрә сәрбәст сөз бирләшмәсиндән фәргләнир. Фразеоложи вариант сәрбәст сөз бирләшмәсинин моделләри үзрә төрәјир. Конкрет сөз бирләшмәси вә ја чүмлә онун мәнбәјидир. Лакин гејд етмәлијик ки, сәрбәст сөз бирләшмәсинин фразеоложи вариантә чеврилмәси, садәчә сөзләрин мәчази мә'на алмасы, үзәринә бир «семантик гатын» (С. И. Ожегов) кәлмәси дејил, бу хүсуси әламәтләрлә конкрет сөз бирләшмәсиндән хүсуси дил вариантинин алынмасыдыр. Буна көрә дә фразеоложи вариантлар илк формалары илә омоним мүнасибәтиндә олур. Фразеоложи вариантларын бөјүк бир һиссәси сәрбәст сөз бирләшмәләринин јенидән мә'наландырылмасы әсасында мејдана кәлир, онда һәгиги вә мәчази мә'на кими лексик мә'налар бир лексик вариантда бирләшир. Сәрбәст сөз бирләшмәләри бир нечә лексик вариантдан төрәмәсинә бахмајараг, бүтүнлүклә, лексик мә'налы вариант дејилдир. Фразеоложи вариантлар исә лексик мә'налы вариантлардыр, чүнки ифадәни әмәлә кәтирән сөзләр илк мә'наларындан фәргли олараг бүтөвлүкдә бир мә'на верир. Буна көрә дә ифадәнин тәркибиндәки сөзләри ајры-ајры үзвләр кими тәһлил етмәк мүмкүн дејилдир. Бу тәһлил фразеоложи вариантын мә'насыны позур. Мәсәлән, нисјә алвер мә'насында ишләнән *дәрјада балыг сөвдасы;* бир шеји тәдбир илә әлә кечирмәк вә баш тутмајачаг ишә киришмәк мә'насында ишләнән *араба илә довшан тутмаг;* көрүлмүш ишә гаршы истеһзалы мүнасибәти билдирән *белинә чөпдән дирәк* кими фразеоложи вариантларын мә'налары илә онлары әмәлә кәтирән сөзләр арасында һеч бир әлагә јохдур. Бу вариантлар дилдә һазыр шәкилдә мөвчуддур вә нитг просесиндә бунлардан бүтүнлүклә истифадә едилир. Сәрбәст сөз бирләшмәләри исә, анчаг нитг просесиндә грамматик ганунлар әсасында тәк-тәк сөзләрдән дүзәлир.

Фразеоложи вариантлар үчүн сәчијјәви олан хүсусијјәтләр бир сыра тәдгигатчылар тәрәфиндән көстәрилмишдир: мәчазилик, мә'на бүтөвлүјү, сабитлик, башга дилә һәрфән тәрчүмә едилмәмә, сөзә еквивалентлик, образлылыг, емосионал боја вә с. Лакин бу о демәк дејилдир ки, бүтүн мәчази мә'налы вә ја башга дилә һәрфән тәрчүмә едилә билмәјән сөз вә ја сабит тәркиб фразеолокијаја дахилдир. Әкәр мәчазилик әсас көтүрүлүрсә, әлбәттә, бүтүн сөзләрин мәчази мә'насы јохдур, дикәр тәрәфдән бүтүн мәчази мә'налар сабит тәркиб дүзәлтмир. Чүнки сөзләр мүәјјән бирләшмә дәрәчәсинә маликдир вә бу хүсусијјәт һәр бир дилин өз семантик ганунлары илә бағлыдыр[338]. Һәмчинин мүрәккәб сөзләр, аталар сөзү вә мә-

[338] Бу барәдә бах: В. В. Виноградов. Основные типы лексических значений слова. ВЯ, 1953, № 5, сәһ. 3.

сәлләрин һамысы, тәркиб һиссәләри мүәјјән дәрәчәдә бир-бириnә бағлы олуб, бир мә'на верән бирләшмәләр фразеолокијанын тәркибинә дахил едилир. Һалбуки фразеоложи вариантларлә аталар сөзү вә мәсәллләр, дикәр сабит тәркибләр арасындакы сәрһәддин мүәјјәнләшдирилмәсинин фразеолокијанын һәчмини, објектини тә'јин етмәк үчүн әһәмијјәти вардыр. Чүнки бунлар ајры-ајры сањәләрин тәдгигат објектидир.

Дүздүр, мүрәккәб сөзләр дә ифадәләр кими ики вә даһа чох сөзүн бирлијиндән мејдана кәлмишдир. Һәр икиси дилин лексик вариди сајылыр. Һәтта мүрәккәб сөзләрин бир гисми мә'нача идиоматикдир. Буна бахмајараг, белә сөзләр фразеолокијаја дахил ола билмир. Чүнки грамматик гурулушча бир-бириндән фәргләнир. Мәсәлән, фе'ли идиоматик ифадәләрин әксәријјәти мүрәккәб сөзләрә јахындыр. Дикәр тәрәфдән, мүрәккәб сөзләрин бир гисми тарихи инкишаф просесиндә бу група дахил олан ифадәләрдән дүзәлмишдир: *чан алмаг—чан-алычы, дили көдәк олмаг—диликөдәк, мејдан охумаг—мејданохујучу* вә с. «Идиом—јалныз сөзләрин донуб галмасы вә тәчриди мәһсулу дејил, һабелә јени сөзләрин төрәмә үсул вә мәнбәјидир»[339]. Бундан башга, бир сыра ифадәләрин тәркибиндә мүрәккәб сөзләр вардыр: *дилоту јемәк, дилбир олмаг, тәрс-аванды олмамаг* вә с. Бу һеч дә мүрәккәб сөзләри фразеолокијаја дахил етмәјә әсас вермир. Фразеолокијанын әсасында «ајрыча формалашма» дурур. Чүнки этимчы, дирибаш, даркөз «...артыг идиомлара хас олан бә'зи хүсусијјәтләри итирәрәк сөзә чеврилмишдир»[340]. Демәли, мүрәккәб сөзләр ифадәләрин мејдана кәлмәсинә көмәк едир, дикәр нитг һиссәләри илә бирләшиб јени тәркиб, јени мә'на дүзәлдир, мә'налары е'тибарилә говушуб бир лексик вариндә чеврилир. Дилчилик әдәбијјатында көстәрилдији кими, ифадәләрлә мүрәккәб сөзләри бири-бириндән фәргләндирмәк үчүн харичи формалашма әсас ме'јар ола биләр. Јә'ни мүрәккәб сөз үчүн грамматик чәһәтдән там формалашма, фразеоложи вариант үчүн грамматик чәһәтдән ајрыча формалашма әсас көтүрүлүр.

Аталар сөзү, мәсәллләр дә бүтүнлүкдә фразеолокијанын тәркибинә дахил ола билмир, белә ки, аталар сөзү вә мәсәллләр фразеолокијанын тәдгигат објекти дејилдир[341].

Лакин аталар сөзү вә мәсәллләрин бир гисминин там бир лексик вариант кими лүғәт тәркибиндә һазыр шәкилдә олмасы «мүәјјән гисминин үнсүрләринә парчаланмагла структур әламәтләрини итирәрәк гурулушча фразеоложи вариант сәчијјәси

[339] В. В. Виноградов. Современный русский язык, М., 1938, сәһ. 123.

[340] С. Чәфәров. Мүасир Азәрбајчан дилинин лексикасы. Бакы, 1958, сәһ. 74.

[341] Бу барәдә бах: М. Т. Тагиев. Глагольная фразеология современного русского языка. Изд. «Маариф», Баку, 1964, сәһ. 16.

алмасы»[342] ону ифадәләрә јахынлашдырыр вә фразеолокија илә үзви шәкилдә бағлајыр.

Мә'лумдур ки, аталар сөзү вә мәсәллər халг һикмәтини образлы шәкилдә ифадә едир. Бунларда ритм, мәчазилик, јығчамлыг әсас әламәтдир вә бә'зән сөзләр елә сыраланыр ки, аһәнкдарлыг јараныр, онун һиссәләри бир-бири илә һәмгафијә олур: *сәһәр сајыг, ахшам ајыг; чајын дашы, чөлүн гушу; чиби пуллу, көзү күллү* вә с.

Аталар сөзү вә мәсәлләрин фразеолокијаја дахил едилмәси алимләр арасында мүбаһисәлидир. Бир гисми аталар сөзү вә мәсәлләри фразеолокијаја дахил едир, бир гисми исә етмир. Мәсәлән, В. В. Виноградов, Л. А. Булаховски, Ј. М. Галкина-Федорук, Б. А. Ларин вә бир сыра башгалары һәм аталар сөзүнү, һәм дә мәсәлләри фразеолокијанын тәркибинә дахил етмишләр. А. А. Реформатски аталар сөзү вә мәсәлләри идиоматикаја аид едир. М. А. Рыбникова исә идеомлары мәсәлләрин нөвләриндән бири һесаб едир[343]. Азәрбајчан дилинин материаллары әсасында тәдгигат апаран С. Чәфәров, Ә. Ә. Оручов, К. Әлијев, А. Гурбанов аталар сөзү вә мәсәлләри фразеолокијаја аид етмишләр[344].

Аталар сөзү вә мәсәлләрлә ифадәләр арасында үмуми чәһәтләр вардыр. Белә ки, һәр икиси сабит тәркибә вә дәјишмәз сөз сырасына малик олмагла әксәр һиссәси мәчази мә'нададыр. Лакин аталар сөзү вә мәсәлләрлә ифадәләр арасында фәрг дә вардыр. Ифадәләрдә компонентләр илк мә'наларыны итирдикләри һалда аталар сөзү вә мәсәлләрдә онлар мәчази мә'нада ишләнсәләр белә, илк лексик мә'наларыны итирмир, биткин фикир ифадә едир вә әксәри чүмлә шәклиндә ишләнир. Ифадәләр исә чүмлә үзвү олуб, бир һадисәјә ишарә едир. Аталар сөзүндә мә'на кениш олдуғуна көрә, сөзләрин еквиваленти ола билмир, анчаг синоними кими ишләнә билир. Одур ки, аталар сөзү вә мәсәлләрин ифадәләрә бир нечә чәһәтдән үјғун олмасына бахмајараг, онлара ајры-ајры мөвгедән јанашмаг

342 С. И. Ожегов. О структуре фразеологии. «Лексикографический сборник», вып. II, М., 1957, сәһ. 40.

343 Бах: В. В. Виноградов. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины «Труды юбилейной научной сессии», ЛГУ, 1946, сәһ. 45—70; Л. А. Булаховский. Введение в языкознание, ч. II, М., 1954, сәһ. 33; Е. М. Галкина-Федорук. Современный русский язык (лексика), М., 1954, сәһ. 156; Б. А. Ларин. Очерки по лексикологии, фразеологии и стилистике. Л., 1956, сәһ. 212; А. А. Реформатский. Введение в языкознание. М., 1955, сәһ. 94; М. А. Рыбникова. Русская поговорка. «Русский язык в школе», № 4, 1939, сәһ. 47.

344 С. Чәфәров. Мүасир Азәрбајчан дилинин лексикасы. АДУ-нун нәшр., Бакы, 1958, сәһ. 104; Ә. Ә. Оручов. Азәрбајчан дили фразеоложи изаһлы лүғәтинин нәзәри әсаслары. Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1965, сәһ. 154; А. Гурбанов. Мүасир Азәрбајчан әдәби дили, Бакы, «Маариф» нәшр., 1967, сәһ. 230; К. Әлијев. Бәдии әдәбијјатда фразеолокијанын үслуби хүсусијјәтләри (намиз. диссер. автореф.), Бакы, 1966.

лазымдыр. Һәмчинин јазычыларын әсәрләринин фразеоложи материалларыны тәдгиг етдикдә бир чәһәт унудулур. О да чанлы дилин ифадәләри илә јазычы фразеолокијасынын нисбәти мәсәләсидир. Чанлы дилин ифадәләри бәдии дили зәнкинләшдирир. Ејни заманда, һәр бир сәнәткар да чанлы дилин фразеоложи материалларындан истифадә едәрәк бир чох һикмәтли сөз вә ифадәләр јарадыр. Дилимиздә классикләрин ады илә бағлы олан бир сыра мисраларын халг арасында зәрбмәсәл һөкмүнә кечдији бәллидир. Бу ишдә Фүзулинин, С. Ә. Ширванинин, М. Ф. Ахундовун, М. Ә. Сабирин, С. Вурғунун вә башга классик јазычыларын бөјүк ролу олмушдур.

Бундан башга, елми мәфһумлара аид сабит ифадәләрин фразеолокијаја дахил едилмәси мәсәләсиндә фразеолокијанын тәдгигатчылары арасында фикир ајрылығы вардыр.

Мә'лумдур ки, сабит тәркибли терминләри фразеоложи ваһидләрлә бирләшдирән онларын мә'на бүтөвлүјү, парчаланмаз тәркиби вә компонентләр арасында синтактик әлагәнин итмәсидир. Буна көрә дә белә терминләрин анчаг фразеоложи ваһидләрә үјғун кәлән гисми (*ана хәтт(и), гида борусу, донма нөгтәси* вә с.) фразеоложи ваһидләрлә бир сырада дурур. Фразеоложи ваһидләрин мүәјјән гисми мүхтәлиф елм саһәләри илә бағлыдыр вә бу саһәдән кәлән тәркиблər мәчазиләшир, мүчәррәдләшир, бә'зән образлы шәкилдә бир һадисәјә вә ја факта ишарә едәрәк ифадәләрә үјғун олур. Лакин бунларын арасында фәрг дә вардыр. Бу, һәр шејдән әввәл, сабит тәркибин терминоложи бирләшмә кими мүәјјән вәзифә дашымасы илә бағлыдыр. Һәм дә белә бирләшмәләрдә емосионаллыг вә експрессивлик зәифдир.

Һәмчинин ибарәләр, һикмәтли сөзләр, афоризмләр, әдәби ситатлар чүмлә гурулушуна малик олуб, мә'на вә грамматик чәһәтдән парчаландыгларына көрә дилин фразеоложи системиндән кәнар һесаб едилир[345].

Истәр рус дилчилијиндә, истәрсә түрколокијада тәдгигатчылар фразеолокија проблеминә мүхтәлиф нөгтеји-нәзәрдән јанашыб, мүхтәлиф терминләр ишләдәрәк мәсәләни мүхтәлиф аспектдә тәдгиг етмишләр. С. И. Ожегов бу саһәдәки фикир мүхтәлифлијини вә термин чохлуғуну нәзәрә аларағ јазыр: «Охшар һадисәләрә мүхтәлиф тәдгигатчылар мүхтәлиф адлар верирләр: фразеоложи бирләшмәләр, ифадәләр, сабит тәркибләр, идиомлар вә с. Әсил фразеоложи һадисәләри адландырмаг үчүн әсас термин кими фразеоложи ваһид терминини үстүн тутмаг лазымдыр. В. В. Виноградовун ишләтдији фразеоложи битишмәләрә, фразеоложи бирикмәләрә вә фразеоложи бирләшмәләрә мүхтәлиф терминләр кими бахмаг олар. Идиом-

345 Бу барәдә бах: Һ. Бајрамов. Азәрбајчан дили фразеолокијасынын әсаслары (докт. диссер. автореф.), Бакы, 1970.

фразеоложи битишмәјә уjғун олан фразеоложи вањидин семантик нөвләриндән биридир»[346].

А. Н. Бабкин дә фразеолокија сањәсиндәки фикир мүхтәлифлијини нәзәрә алараг јазыр: «Нә фразеолокија мәсәләси илә әлагәдар олан нәзәри әсәрләрдә, нә дә хүсусән лүғәтчилик тәчрүбәсиндә «фразеолокизм», «идиоматизм» сөзләринин терминоложи мә'насы дәгигләшмәмишдир.

«Сөзләрин сабит бирләшмәси», «фразеоложи вањид» ифадәләринин ишләдилмәсиндә дә мүәjjән гәдәр гејри-дәгиглик нәзәрә чарпыр. «Идиоматизм» анлајышы алтында өзүнә мәхсус хүсусиjjәти илә бу вә ја дикәр чәһәтдән башга сөзләрдән фәрглөнән тәк сөздән башламыш афоризмә вә ја паремијаја, аталар сөзү вә «ганадлы сөзләр»ә гәдәр дилчилик објектинин ән кениш даирәси үмумиләшдирилир»[347].

Азәрбаjчан дили фразеолокијасынын өз спесифик хүсусиjjәтләри вардыр. Дилимизин зәнкин фразеоложи фонду В. В. Виноградовун рус дили үчүн мүәjjән етдиjи бөлкүjә сығышмыр. Она көрә дә Азәрбаjчан дилинә мәхсус олан ифадәләри бу дилин хүсусиjjәтләриндән чыхыш едәрәк груплашдырмаг даһа мүнасибдир. Бу чәһәти нәзәрә алараг дилимизин фразеоложи материалыны тәхмини шәкилдә ики гисмә бөлмәк мүмкүндүр:

1. Фразеолокијанын бөjүк бир гисми кими сабитлиjи вә мәчазилиjи илә фәрглөнән груп—идиоматик ифадәләр *(ағзына дил атмаг, башында оjнатмаг, ајағынын алтындан jер гачмаг, ган уддурмаг, үрәjи jанмаг* вә с.).

2. Фразеолокијанын тәркибиндә олан, лакин мүхтәлиф бирләшмә дәрәчәсинә вә грамматик формалашмаја малик тәркибләр (мәчази образлы бирләшмәләр, синтактик конструксијалар, елми-терминоложи тәркибләр вә с. М ә с.: *сон бањар, илк бањар, гәм jемәк, синфи мүбаризә, почт гутусу, нида ишарәси* вә с.).

Бу тип бирләшмәләрин компонентләри асанлыгла бирләшиб ајрыла билдиjи кими, башга сөз бирләшмәләринин тәркибинә дә дахил ола билир. Буна көрә дә бу тип бирләшмәләр лексик вањид сәчиjjәси дашымыр.

Биринчи тип бирләшмәләр исә лексик вањид сәчиjjәси дашыjыр, тәркиб компонентләрин мөһкәм бирлиjиндән мејдана кәлдиjи үчүн, компонентләр бир-бириндән ајрылдыгда бирләшмә дахилиндәки мә'наларыны итир. Бу хүсусиjjәти онлары лүғәт вањиди едир, лүғәтләрә идиом вә ја идиоматик ифадәләр ады алтында дахил едилир (бурада да, әсасән, тәдгигат објекти кими бу тип бирләшмәләр көтүрүлмүшдүр).

[346] С. И. О ж е г о в. О структуре фразеологии. «Лексикографический сборник», вып. II, М., 1957, сәһ. 38.

[347] А. М. Б а б к и н. Фразеология и лексикография. «Проблемы фразеологии (исследование и материалы)», М.-Л., 1964, стр. 17.

Идиоматик ифадәләрин әсас әламәтләри. Идиоматик ифадәләри сәчиjjәләндирән бир сыра әламәтләр вардыр. Бунлар, әсасән, ашағыдакылардыр:

1. Идиоматик ифадәләр мүәjjән сөз групундан ибарәтдир. Буна көрә дә идиоматикаја мүрәккәб сөзләр, бә'зи сөзләрин мәчази мә'налары дахил дејилдир.

2. Идиоматик ифадәләр мә'нача сөзүн еквивалентидир. *башында оjнатмаг—алдатмаг, үрәjи jериндән оjнамаг—севинмәк, чаныны тапшырмаг—өлмәк* вә с. Бу хүсусиjjәтинә көрә идиоматик ифадәләр тәркиб һиссәләри мүәjjән дәрәчәдә бир-бири илә бағлы олуб бир мә'на верән бир сыра сабит тәркибләрдән фәрглөнир.

3. Нитги чанлы, образлы едән идиоматик ифадәләр үслуби васитәләрдән бири олуб, бәдии дилдә хүсуси үслуби вәзифә дашыjыр. Мә'насына, лексик тәркибинә вә експрессивлик дәрәчәсинә көрә рәнкарәнк олан идиоматик ифадәләр ән көзәл бәдии васитә кими үслуб көзәллиjи үчүн мүхтәлиф шәкилдә истифадә едилир. Jүксәк тә'сир гүввәсинә, образлы мә'наја малик олан идиоматик ифадәләр истәр нитгимизи, истәрсә дә бәдии әсәрләрин дилини көзәлләшдирир. Һәр бир идиоматик ифадәнин үслуби хүсусиjjәти дилин үслуби гурулушу илә бағлыдыр.

4. Идиоматик ифадәләрин компонентләри арасында грамматик әлагә һисс едилмир. Даһа доғрусу, ифадәни мејдана кәтирән сөзләр арасында лексик-грамматик асылылыг силинмиш, мә'нача парчаланмаз хүсусиjjәт кәсб едәрәк сөз бирләшмәси вә чүмлә шәклиндә формалашмышдыр.

5. Милли хүсусиjjәт дашыjан идиоматик ифадәләр халгын ичтимаи һәjаты вә тарихи илә бағлы олараг мејдана кәлмишдир. Она көрә дә идиоматик ифадәләрин бу гисмини башга дилә һәрфән тәрчүмә етмәк мүмкүн дејилдир; м ә с.: *дашыны атмаг, әл бағламаг, баш ачмаг, әтәjинә гоз төкмәк; Араз ашығындан, Күр топуғундан; бурну Гаф дағындадыр* вә с.

6. Идиоматик ифадәләрин бөjүк бир гисми сабит сөз сырасына маликдир. Бу бүтөвлүк онун мә'насы илә бағлыдыр. Идиоматик ифадәнин мә'насының тәк-тәк компонентләрин мә'насындан алынмамасы онун лексик-семантик тамлығыны јарадыр. Лакин бу әламәтләр даим дәjишмәз дејилдир. Бир груп идиоматик ифадә вардыр ки, онун әсас мә'насыны позмадан мүәjjән дәjишикликләр етмәк мүмкүндүр. Одур ки, идиоматик ифадәләрин бу чәһәтини нәзәрә алараг онлары ики група бөлмәк олар:

1) Гәтиjjән дәjишилмәjән, мөһкәм лексик гурулуша, сабит сөз сырасына малик олан идиоматик ифадәләр *(әлин(и) ағдан-гараја вурмамаг, көзләри кәлләсинә чыхмаг, ағзына дил атмаг, бармаг басмаг* вә с.).

2) Мүәjjән лексик, грамматик дәjишиклиjә jол верән идио-

матик ифадәләр. Бу група дахил олан идиоматик ифадәләрин әсас мә'насыны позмадан онлардан:

а) мүәјјән сөзләри ихтисар етмәк мүмкүндүр: *бир ајағы евдәдир, бир ајағы гәбирдә—ајағынын бири гәбирдәдир; үст додағы көј сүпүрүр, алт додағы јер сүпүрүр—додағы јер сүпүрүр* вә с.

б) бә'зи идиоматик ифадәләрә мүәјјән сөз әлавә етмәк мүмкүндүр: *ағзынын сују ахмаг—ағзынын сују дамчы-дамчы ахмаг, ат төкмәк—көјнәк-көјнәк ат төкмәк; башына даш дүшмәк—башына дашын бөјүју дүшмәк* вә с.

в) идиоматик ифадәнин тәркибиндәки үзвләрдән бирини ејни нитг һиссәсиндән олан сөзлә әвәз етмәк мүмкүндүр: *ичиндән хата чыхмаг—ичиндән гәнбәргулу чыхмаг, буғда јеjиб чәннәтдән чыхмаг—буғда јеjиб беһиштдән чыхмаг* вә с.

г) сөзләрин јерини дәјишмәк мүмкүндүр: *көзләринә дәм вермәк—дәм верирсән көзләринә, чаныны боғазына јығмаг—јығмысан чанымы боғазыма, иши тутмамаг—тутмады иши* вә с. Бу хүсусијјәт даһа чох чанлы дилә мәхсусдур.

Беләликлә, бу нәтичәјә кәлмәк олур ки, идиоматик ифадә мәнсуб олдуғу дилин грамматик ганунлары әсасында мејдана кәлән, үмуми мә'насы тәркиб һиссәләринин тәкликдә көтүрүлән мә'насы илә дүз кәлмәјән, мәчази мә'налы сабит тәркибли сөз бирләшмәсидир.

Идиоматик ифадәләрин әмәләкәлмә јоллары. Истәр нитгимизи, истәрсә дә бәдии әсәрләрин дилини чанландыран, онун тә'сирини, ифадәлилијини артыран идиоматик ифадәләрин мејдана кәлмәси мәсәләси олдугча мараглыдыр. Әсрләр боју инсанлар үмид вә арзуларыны, истәкләрини әкс етдирән гыса, ајдын ифадәләр јаратмышлар. Бунлар нәсилдән-нәслә, дилдән-дилә кечәрәк дөврүмүзә гәдәр кәлиб чыхмышдыр. Фразеолокијанын илк тәдгигатчыларындан олан Ш. Балли јазыр: «Инсанларын һафизәси сөз групларыны сөзләрдән даһа јахшы сахлајыр... Бунлар тәкрарландыгча дилдә сабитләшир»[348].

Инкилис дилинин идиомлары үзәриндә тәдгигат апаран Л. П. Смит јазырды: «Бизим ән јахшы идиомларымыз, чанлы, образлы ифадәләримиз китабханаларда, меһманханаларда дејил, е'малатханаларда, мәтбәхләрдә, пәјәләрдә јаранмышдыр»[349].

Идиоматик ифадәләр халгын һәјаты, јашајышы, адәт вә ән'әнәләри, әхлаги көрүшләри илә бағлы олараг мејдана кәлир; әсрләр боју әсасән дәјишмәз галараг халгымызын кечмиш тарихини, онун һәјатынын мүхтәлиф чәһәтләрини әкс етдирир. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанында халгын һәјаты, адәт вә ән'әнәләрилә бағлы олан ифадәләрин сајы чохдур; м ә с.: *Бу һалы көрдүкдә Газанын... гара бағры сарсылды (јүрәки ојнады)* (с. 32); *Атасына гәсд еләди (әл узатды)* (с. 21)); *Боју узун Бурла буну ешитди. Јүрәкилә, чанына одлар дүшдү* (с. 35); *Чобан бојлә декәч Газан аһ етди, әгли башындан кетди. Дүнја-аләм көзүнә гарангу олду* (с. 33) вә с.

[348] Бах: Ш. Б а л л и. Французская стилистика (русчаја тәрчүмә), М., 1961, сәһ. 98.

[349] Л. П. С м и т. Фразеология английского языка (русчаја тәрчүмә), М., 1959, сәһ. 89.

Дилимиздә мүхтәлиф заманларда мүхтәлиф мәзмунлу ифадәләр јаранмышдыр; м ә с.: зәһмәтлә, әмәклә бағлы олараг *сүмүк сындырмаг, тәр төкмәк, кирпиҹи илә од көтүрмәк* вә с., е'тибарла, сәдагәтлә бағлы олараг *чаныны вермәк* (дост јолунда), *баш гојмаг* вә с., вәтән мәһәббәти илә, достлугла вә с. илә бағлы олараг күлли миғдарда ифадәләр јаранмышдыр. Халгын кениш вә зәнкин һәјат тәчрүбәләрини әкс етдирән бу ифадәләр пислији, јахшылығы, хејри, шәри, ән көзәл, инчә дујғулары ифадә едәрәк, дилдә мәчази мә'нада сабитләшмишдир. «Бир кичичик сөз дағарчығына гоча бир аләм сығышдырылмышдыр» (Ә. А к с о ј).

Дилдәки һәр һансы ифадәнин илк дәфә һансы мүнасибәтлә сөјләндијини вә нечә мејдана чыхдығыны тә'јин етмәк чох чәтиндир. Белә ки, бир сыра ифадәләрин әкс етдији һадисә вә ја факт һәјатдан чыхмышдыр. Бунларын мә'насы тарих вә етнографија илә әлагәдардыр. Бә'зән дә мә'нача ајдын олмајан ифадәләрин мәншәјини диалектләрдә ахтармаг лазым кәлир. Лакин бунунла јанашы, елә ифадәләр вардыр ки:

а) бунларда верилән һадисәләр вә ја адлары чәкилән тарихи шәхсијјәтләр онларын нә заман вә нә мүнасибәтлә дејилдијинә ишарә вурур: *Искәндәр кими сәдд ачмаг, Нуһу бешикдә көрмәк, Надири тахтда көрмәк* вә с. Белә ифадәләр тарихи сәчијјә дашыјыр вә тарихи һадисәләр әсасында да мүәјјәнләшдирилир;

б) бә'зи ифадәләрин јаранма тарихи дә тәхминән мә'лумдур: *конкадан чыхмаг* (Бакыда конка нәглијјат васитәси олдуғу дөврдә јаранмышдыр), *гара кағызы кәлмәк (верилмәк)* (Бејүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә јаранмышдыр), *орбитә чыхмаг* (космосун фәтһи илә әлагәдардыр) вә с.;

в) тәк-тәк һалларда ифадәләрин мүәллифи дә мә'лумдур: *һеч һәнанын јеридир; о олмасын, бу олсун* (Ү. Һ а ч ы б ә ј о в), *ағзы күләклиләр* (М. Ә. С а б и р) вә с. кими ифадәләр әввәлчә адлары көстәрилән бу јазычы вә шаирләрин әсәрләриндә ишләнмиш, сонра исә үмумхалг дилинин малы олмушдур.

Ола биләр ки, бу ифадәләр тарихән дә дилдә мөвчуд олмушдур. Лакин һәмин јазычыларын ады илә бағлы олмасы ону көстәрир ки, о ифадәләр јазычылар тәрәфиндән ишләндикдән сонра күтләви шәкил алмышдыр. С. И. Ожегов бу барәдә дејир ки, «мүәллифи бәлли олан фразеолокија илә дилин фразеолокијасы арасында кечилмәз сәдд јохдур. Заман кечдикчә белә ифадәләр дилин халис фразеолокијасы сырасына

кечир»[350]. Бу гәбилдән олан ифадәләрин мүәллифи, мәнбәји мә'лум олмасына бахмајараг ифадәләрин әламәтләринә уjғун олдугларындан дилин һазыр фразеоложи вањидләри илә бир сырада дура билир.

Ифадәләрин әксәр һиссәсинин нә заман вә ким тәрәфиндән јарандығы мә'лум дејилдир: *үлдүзү фыс чыхмаг, башында дәjирман дашы фырлатмаг, бурнуну овмаг* вә с.

Демәк олар ки, һәjатын бүтүн сањәләри илә әлагәдар олараг ифадәләр јаранмыш вә јараныр. Бунларын бир гисми сәрбәст сөз бирләшмәләринин мәчазиләшмәси нәтичәсиндә, бир гисми аталар сөзү вә мәсәллләр әсасында, дикәр бир гисми һазыр шәкилдә башга дилләрдән әхз едилмишдир.

Сәрбәст сөз бирләшмәләринин мәчазиләшмәси нәтичәсиндә јаранан идиоматик ифадәләр. Идиоматик ифадәләрин мүһүм һиссәси сәрбәст сөз бирләшмәләринин мәчазиләшмәси нәтичәсиндә јаранмышдыр. Һәр һансы бир сөз бирләшмәсинин ифадәјә чеврилмәси үчүн, һәр шејдән әввәл, онун мәчази мә'на алмасы лазымдыр. Белә ифадәләр бирдән-бирә дејил, тәдричән јараныр. Вахты илә *әл бағламаг, көз чыхартмаг, дашыны атмаг* кими тәркибләр дилдә өз һәгиги мә'насында мөвчуд олдуғу һалда, заман кечдикчә јени бир кејфиjjәт—мәчазилик дә кәсб етмишдир. Чүнки сәрбәст сөз бирләшмәси сабит бирләшмәjә чеврилдији заман өзүнүн илк конкрет мә'насындан узаглашыр вә јени мәзмун, јени кејфиjjәт алыр. Бу мә'нада сабит тәркибин идиоматиклик дәрәчәси онун мүчәррәдлик дәрәчәсидир. Узун заман дилдә ишләнән сөз бирләшмәсинин һәгиги мә'насы илә мәчази мә'насы арасындакы әлагә итир вә мәчази мә'на әсасында ифадә јараныр. Jә'ни ифадәни мејдана кәтирән компонентләр бирләшиб бир мә'на верир, фәрди образ мәчазиләшир, һәгиги мә'на итир вә тәркиб мә'нача парчаланмаз хүсусиjjәт кәсб едәрәк сабитләшир.

Бурада ики һал ола биләр: а) илк мә'насындан тамамилә узаглашан идиоматик ифадәләр; б) илк мә'насы илә бағлы олан идиоматик ифадәләр.

Илк мә'насындан узаглашан ифадәләрдә һәгиги мә'на илә мәчази мә'на арасындакы әлагә итир вә ифадә өз илк мә'насындан о гәдәр узаглашыр ки, онда һәгиги мә'на jада дүшмүр, мәчази мә'на үстүнлүк тәшкил едир: *сүнбүлүндән су даман, гара судан гајмаг тутан, пишик башы бәзәмәк, суjа салыб чыхартмаг* вә с. ифадәләрдә олдуғу кими.

Илк мә'насы илә бағлы олан идиоматик ифадәләрдә исә һәгиги мә'на илә мәчази мә'на арасындакы әлагәнин итмәсинә бахмајараг, бу ифадәләрдә һәгиги мә'на үстүнлүк тәшкил едир. Белә ифадәләрин мәчази мә'нада ишләнмәси jалныз мәтн ичәрисиндә мүәjjәнләшдирилир.

[350] С. И. Ожегов. О структуре фразеологии. «Лексикографический сборник», М., 1957, вып. II, сәh. 38.

Ај гыз, *чибаның дешилмәсин,* кәл кедәк (М. И б р а һ и м о в); Г ә н и б ә j. Ичәримиздә јашча һамымыздан бөjүк бәjдир. Хаһиш ejләjәк *jола нәрдибан салсын* (Ә. В ә л и j е в).

Мүәjjән бир анлајышы мәчази мә'нада верән ифадәдә заман кечдикчә кичик олса да үзәриндә дәjишикликләр кедир, она һамынын ишләдә билдиji бир бичим верилир, һамы тәрәфиндән ишләниб умумиләшир, нитгдә мәһкәмләниб тәк-тәк сөзләри әвәз едир. Ифадәдә мәһкәмләнән умуми мә'на мүчәррәдләшир, мә'нача парчаланмаз бүтөв хүсусиjjәт кәсб етмиш ифадә сабитләшир, көһнә формасы илә омоним, тәк-тәк сөзләрлә синоним мүнасибәтиндә олуб, дилин көзәл бәдии васитәсинә чеврилир. Демәли, jалныз мәчазиләшдикдән, умумиләшдикдән сонра ифадә мејдана чыхыр.

Сөз бирләшмәсинин мәчази мә'на алмасы илә јаранан идиоматик ифадәләри ашағыдакы груплара ајырмаг олар:

а) халг әдәбиjjаты, тарихи һадисәләр, әфсанәләр, рәвајәтләр әсасында мејдана кәлән идиоматик ифадәләр;

б) мәишәт һадисәләри әсасында мејдана кәлән идиоматик ифадәләр;

в) мүәjjән сәнәт сањәси әсасында мејдана кәлән идиоматик ифадәләр;

г) бәдән үзвләринин ады илә бағлы олараг мејдана кәлән идиоматик ифадәләр.

а) **Халг әдәбиjjаты, тарихи һадисәләр, әфсанә вә рәвајәтләр әсасында мејдана кәлән идиоматик ифадәләр.** Дилимиздә мүәjjән груп идиоматик ифадәләр вардыр ки, бунлар мүәjjән тарихи һадисә, рәвајәт вә әфсанә илә бағлы олараг мејдана кәлмишдир. Бу ифадәләрин јаранма тарихи чох гәдимләрә кедиб чыхыр. Белә ифадәләрин мәншәjини изаһ едәркән В. В. Виноградов jазыр: «Бу ифадәләрин фолклорда вә бәдии әдәбиjjатын бүтүн мәрһәләләриндә ишләнмәсинин там семантик тарихини бәрпа етмәк һәмишә мүмкүн дејилдир. Әксәр һалларда гисмән һәгигәтә уjғун фәрзиjjәләрлә кифаjәтләнмәк лазым кәлир»[351]. Одур ки, бу гәбилдән олан идиоматик ифадәләри ашағыдакы шәкилдә груплашдырмаг олар:

Халг әдәбиjjаты әсасында мејдана кәлән идиоматик ифадәләр: *Лејли-Мәчнун олмаг, Мәчнуна дөнмәк, Мәчнун олмаг, Мәчнун кими даға-даша дүшмәк, Мәчнун кими дәрс охуjан вәллејлидә галар* кими идиоматик ифадәләр мәшһур «Лејли вә Мәчнун» әфсанәси әсасында мејдана кәләрәк дәличәсинә вурулмаг, ашиг олмаг мә'насында ишләнир.

Әсли-Кәрәм нечә кәрәм, Кәрәм кими алышмаг ифадәләри «Әсли вә Кәрәм» дастаны әсасында; *Гәриби бурада ағламаг тутуб* ифадәси «Ашыг Гәриб» дастаны әсасында; *һәр ишдән Короғлу (кими) чыхмаг* ифадәси «Короғлу» епосу әсасында;

[351] В. В. Виноградов. Из истории русской лексики и фразеологии. «Доклады и сообщения», № 1, изд., АН СССР, 1954, сәh. 3.

Fərhad kimi külünk vurmaq ifadəsi «Хосров вə Ширин» рəвајəти əсасында јаранмышдыр. *Shah tənbəli, mənzil kəsmək, nağıl acmaq, gıfılbənd etmək* вə с. кими ифадəлəр халг нағылларындан көлмишдир.

Тарихи шəхсиjjəтлəрин адлары илə бағлы олараг јаранмыш идиоматик ифадəлəр. Бу група дахил олан ифадəлəр мəшhур шəхсləрин ады илə бағлыдыр. Она көрə дə тарихи сəчиjjə дашыjыр. Халг ичəрисиндə jетишəрək, адлары ифадəлəрин тəркибиндə jашаjан, həjатлары əфсанəлəшмиш шəхсиjjəтлəрин шөhрəти дилдən-дилə, нəсилдən-нəслə кечəрək халгын малы олмушдур. Искəндəр, Фəрhад, Короғлу вə с. бу кими өз гаjəлəри угрунда гурбан кетмиш белə шəхсиjjəтлəрин шөhрəтləри чох кениш jајылдығындан халг онлары əзиз тутмуш, севəрək адыны jашатмышдыр. Одур ки, бу груп ифадəлəр дə мəчазиləшмиш, мүчəррədləшмиш вə дилин hазыр вahидləри сырасына кечмишдир. Бунлар өз көкləри е'тибарилə кечмиш дөврləрлə бағлансалар белə, бу күн дə ишлəнир; м ə с.: *Надири тахтда көрмək* (həддиндən артыг jашамаг, гочалмаг, гартлашмаг мə'насында). *Төвлəдə jатыб Солтан Mahmуду jухуда көрүр* (лажг олмадығы бир шеjин həсрətиндə, арзусунда олмаг мə'насында) вə с.

Дини əфсанə вə рəвајəтлəрлə бағлы олараг јаранан идиоматик ифадəлəр. *Нүh əjjамындан галмаг* вə ја *Нүh Нəбидən галмаг* (чох көhнə, дөврү кечмиш шеj hаггында), *Нүh туфаны гопмаг* (бəрк боран, туфан башламаг мə'насында), *əчдадыны Нүhа чыхартмаг* (нəслини гədимləшдирмəjə чалышан адам hаггында истеhза кими ишлəнир), *өзкə кисəсиндən hатəмлик етмək* (өзүнү əлчачыг, сəхавəтли көстəрмək), *шəддад олмаг* (залымлашмаг), *həзрəт Иса кими гејб олмаг* (jоха чыхмаг, итмək) кими ифадəлəр мүхтəлиф заманларда мејдана кəлмиш вə hазырда мəчази мə'нада дилимиздə ишлəнмəкдəдир.

Чоғрафи адларла бағлы олан hадисəлəр, рəвајəтлəр əсасында мејдана кəлən идиоматик ифадəлəр. Тарихи hадисəлəр, рəвајəтлəр əсасында мејдана кəлən бир груп ифадəлəрин тəркибиндə чоғрафи ад олур.

Тəкликдə мүəjjən бир jерə ишарə едən ад ифадə ичəрисиндə, əсас мə'насындан фəргли олан jени мəчази мə'на верир. Заман кечдикчə үмумиләшир, мəчази мə'на алыр вə сөзləрин синониминə чеврилир; *Чин сəдди гоjмаг* (тəчрид етмək, аjырмаг мə'насында), *Араз ашығындан, Күр топуғундан* (гаjғысы олмаjан, кефи көк, дамағы саз (чаг) hеч бир шеjи вечинə алмаjан адам hаггында), *кејфи Мавəраүннəhр hавасы чалыр* (шад, хүррəм hал hаггында), *Кə'бəдə jағ ичмək* (дүнjа ləззətини чəкмək, кеф көрмək мə'насында). *Күфə əhли* (чамааты), jахуд *əhли Күфə* (сатгын, е'тибарсыз адамлар hаггында) вə с. идиоматик ифадəлəр бəдии əсəрləрдə үслуби мəгсəд үчүн истифадə едилир.

Көрүндүjү кими, халг тəрəфиндən jарадылмыш белə ифадələр хүсуси адлар hесабына jени мə'на алмышдыр. Лакин бу ифадələрин чоху тарихи hадисəлəрлə əлагədар олараг јарандығындан вə həмин hадисəлəр hаггында həлəлик əлимиздə лазыми материаллар олмадығындан онларын əксəриjjətинин мəншəjини изah етмək чətиндир.

б) **Мəишət hадисəлəри əсасында мејдана кəлən идиоматик ифадəлəр.** Дилимиздə мүəjjən груп идиоматик ифадəлəр вардыр ки, бу күн мəчази мə'нада ишлəнмələринə бахмајараг, онлар вахты илə мүəjjən бир адəтлə бағлы олараг јаранмышдыр, мəсəлən, *саггал алтындан кечмək* идиоматик ифадəсинин јаранмасы белə фəрз олунур: Гədим Əфганыстанда падшаhындан ричасы олан бир шəхс диләjини сөjləмədən əввəл падшаhын саггалындан јапышармыш. Бурада саггал бир əдаləт гапысы кими тələгги олунармыш[352]. Hағигətən «саггал» мəfhуму халг арасында hөрмət, ehтирам əламəтидир: *саггал тəрпətмək, саггала салам вермək, саггалым jохдур, сөзүм өтмүр, саггалы сајмаг, саггалын кəрамəти* вə с. *Hамам сују илə дост тутмаг*— идиоматик ифадəсинин јаранмасы тəхминən ашағыдакы адəтлə бағлыдыр. «Гајдаја көрə, hамамда гоча арвадлар биринə јанашыб јанында отурарса, она өз мəhəббəтини билдирмək үчүн гочанын башына бир сатыл су төкəрдиләр. Бə'зən сəhвən исти су jеринə гочанын башына чаван гызлар сојуг су да төкəрдиләр. О бир нөв hөрмət вə ehтирам əламəти иди. Бу адəтин адына hамам сују илə дост тутмаг дејəрдиләр ки, бу мисал инди дə бизим арамызда ишлəнмəкдəдир[353]. Həмчинин *гənd башы көндəрмək, габағына јајлыг атмаг* вə с. көhнə адəтləрлə бағлы олараг јаранмышдыр. «Од» (атəш) вə «очаг» сөзləринин халг мəишəтиндəки ролуну вə мүгəддəслиjини, həмчинин бу сөзləрлə əлагədар олараг дүзəлəн *очағын сөнсүн! Очағын јансын!* ифадələринин мəншəjи hаггында J. З. Bahadınlı jазыр: Ateşi evlerinde yanar görmek onlar için bir saadet", söndügünü düşünmek bir „felaket" idi. Bu duygu zamanimiza kadar düşünülegelmiş, halkin dilinde bir dua, bir beddua halinde yerleşmiştir.[354]

Бундан башга, ашағыда вердиjимиз ифадələрин мəзмуну халг арасында кениш јајылмыш бир сыра адəтləрлə, дини көрүшləрлə бағлыдыр: *базарлыг вурмаг* (нишанлы гыз үчүн пал-палтар алмаг), *дилбағы вермək* (тəзə кəлини диндирмək үчүн она hədиjjə вермək), *бешиккəртмə етмək* (көрпəликдəн гыз илə оғланы бир-биринə ад еləмək). *Даш чевирмək, дашыны атмаг* вə с. Həмчинин халг арасында кениш јајылмыш дини мəрасим вə адəтləрлə бағлы олан идиоматик ифадəлəр вардыр: *баш ачмаг, jаха бағламаг, баш вурмаг* вə с. Белə ифадə-

352 J. В. Чəмəнзəминли. Дилимиздə икимə'налы сөз вə чүмлəлəр. Республика əлjазмалары фонду, арх. 26 (əлjазмасы).

353 Һ. Сарабски. Көhнə Бакы. Бакы. 1957, сəh. 68.

354 Бах: Jusuf Ziya Bahadinli. Deyimlerimiz ve kaynaklari. II bagki, Istanbul, 1958, сəh. 53.

ләр бәдии әсәрләрдә көһнә һәјатын тәсвириндә ишләнир. Мүасир һәјат үчүн бунлар көһнәлмишдир. Һәтта бә'зи дини ифадәләр һазырда тамамилә башга мә'наларда ишләнир: *шәһид олмаг, өзүнү шәһид етмәк* (бир иши јеринә јетирмәк үчүн һәдсиз әзијјәт чәкмәк).—Одур гыз чөрәк кәтириб сәнинчин, отур бир аз сал ағзува. Сән дә лап *өзүнү шәһид еләјәрсән!* Нә јемәк билирсән, нә јатмаг (Ч. Ч а б б а р л ы). Һәмчинин *мәһшәр ајағына чәкмәк* (бәрк сыхышдырмаг, һагг-һесаб төләб етмәк), *сүр дүдүјү чалынмаг* (кизли бир сирр ачылмаг, сөз јајылмаг), *чәннәти сатын алмаг* (сәваб иш көрмәк, јахшылыг етмәк), *буғда јејиб чәннәтдән чыхмаг* (сајмаз, е'тинасыз олмаг), *вәзаријјат охумаг* (узун вә мә'насыз данышмаг), *әлләзинәни әзбәр охутмаг* (һәдә-горху кими ишләнир), јахуд алғыш кими ишләнән: *торпағы саны јашасын! Әли јүнкүл олсун! Үзү дүшсүн! Сағ әли башыма!* вә с.

Көрүндүју кими, бу ифадәләрин бир гисми јени үслуби чаларда ишләнир. Бир гисми исә артыг ишләнмәјән, јахуд аз ишләдилән, унудулмагда олан, лакин өз дөврүндә мүәјјән бир мәфһуму әкс етдирән ифадәләрдир.

в) **Мүәјјән сәнәт саһәси әсасында мејдана кәлән идиоматик ифадәләр.** Идиоматик ифадәләрин бир һиссәсинин мәншәји сәнәт вә пешә илә бағлыдыр. Бунлар өз мәншәләринә көрә инсан фәалијјәтинин бүтүн саһәләри үзрә асанлыгла груплашыр. Белә ифадәләрдә гәлиз, мүчәррәд мүһакимәләр әвәзинә инсанларын һәјаты, фәалијјәти илә бағлы олан чох ајдын, јығчам мә'на вардыр. Дилимиздә мүхтәлиф сәнәтләрлә әлагәдар олараг бир сыра идиоматик ифадәләр дүзәлмишдир. М ә с.: инчәсәнәтлә: *мизрабы сары симә вурмаг, зилә чыхмаг, зүј тутмаг, боғаз вурмаг, пәрдәни јыртмаг, пәрдәни көтүрмәк, рола кирмәк, рәнк чалмаг, ојуна кирмәк, гајтағы ојнамаг* (ағрыдан), *...чалдығы илә ојнамаг, зурна чалмаг* вә с. Дәрзиликлә: *әли ијнә тутмаг, ијнә ағзындан чыхмаг, ијнәси тикиш тутмаг, ијнә үстә отурмаг* вә с. Овчулугла: *гушу гуш илә тутмаг, гушу гонмаг, бир атым барыты олмаг, гушу көзүндән вурмаг, ову бәрәдә вурмаг* вә с. Ашпазлыгла: *ағыз јандыран тикә дејил, ашы бишмәк, ашының сујуну вермәк, јағы дашмаг* вә с. Тичарәтлә: *су гиҹмәтинә алмаг, сыныг дүшмәк, тез базар олмаг, тәрәзијә вурмаг, чибини күдмәк, гәпијә күллә атмаг* вә с.

г) **Бәдән үзвләринин ады илә бағлы олараг мејдана кәлән идиоматик ифадәләр.** Идиоматик ифадәләрин бөјүк бир һиссәси бәдән үзвләринин адлары илә бағлы олараг мејдана кәлмишдир. Бәдән үзвләрини билдирән сөзләрдән чох ајдын, ифадәли, мәзмунлу идиоматик ифадәләр јаранмышдыр. Инсанын тәфәккүрү, нитги, һәрәкәти, һисс вә һәјәчаны, әмәјә мүнасибәти өз әксини бу кими ифадәләрдә тапа билир. Бунлар дилчилик әдәбијјатында чисмани («телесные») вә соматик ифадәләр адландырылыр. Мәсәлән, даһа чох ифадәси олан *әл* сөзү өз лексик мә'насынын кенишлији илә әлагәдар олараг ифа-

дәнин сабит бир үзвү кими үч јүздән јухары идиоматик ифадә јаратмышдыр. *Баш, көз, дил* сөзләринин һәр биринә дә ики јүздән јухары идиоматик ифадә вардыр. Һәмчинин *үрәк, үз, бармаг, ајаг, бојун, боғаз* сөзләри һаггында да бу фикри сөјләмәк олар. Белә ифадәләрин чохусу образлыдыр. Бир гисми инсанын руһи вәзијјәти илә бағлыдыр: *көзләри кәлләсинә чыхмаг, әл-ајағы титрәмәк, дили тутмамаг* кими идиоматик ифадәләр инсанын һисс вә һәјәчаныны билдирир. Бә'зиси тәсвири сәчијјә дашыјыр: *дишинин дибинә гәдәр саралмаг, тәпәдән дырнағадәк сүзмәк, үзү пул-пул олмаг* вә с. Белә ифадәләрин гурулушу да мүхтәлифдир. Инкар аспектиндә ишләнәнләр: *ағыз дејәни гулаг ешитмир; ајаг кетмир, көз ишләмир* вә с.; суал мәгамында ишләнәнләр: *ағзы нәдир? Көзүн көрмүр?* вә с. Нида кими ишләнәнләр: *баш үстә! Көз үстә!* вә с.

Аталар сөзү вә мәсәлләр әсасында мејдана кәлән идиоматик ифадәләр. Дилимиздә бир груп идиоматик ифадә вардыр ки, аталар сөзү вә мәсәлләрдән јаранмыш вә јахуд мәзмунуну онлардан алмышдыр.

а) Аталар сөзү вә ја мәсәл парчаланыр, онун бир һиссәси идиоматик ифадә шәклиндә ишләнир:

Тојдан сонра нағара!—дејә, Аслан гымышды (Ә. М ә м м ә д х а н л ы). Таһир марагландығы јерләри елә-белә, *хала хәтрин галмасын* дејә көстәрән Чәмилдән инчијән кими олду (Һ. М е һ д и); Һ у р и. Әтин төкүлсүн, ај киши, нә бир тикә һајан вар, нә бир тикә абрын. Ушағын да *үзүнүн сујуну төкмә* (М. И б р а һ и м о в).

Мисаллардакы вахтында, мәгамында көрүлмәјән иш мә'насында олан *тојдан сонра нағара* идиоматик ифадәси *«тојдан сонра нағара, хош кәлдин Бајрам аға»*, истәр-истәмәз, көнүлсүз мә'насында олан *хала хәтрин галмасын* идиоматик ифадәси *«хала хәтрин галмасын, газан да очагда јанмасын»*, сыртыглашдырмаг мә'насында олан *үзүнүн сујуну төкмәк* идиоматик ифадәси *«Ичдин үзүм сујуну; Төкдүн үзүн сујуну»* аталар сөзү вә ја мәсәли әсасында дүзәлмишдир.

Сөһбәтимдән *ар едиб*, ej күл, мәни тәрк етмә ким,
Күл олур әфсурдә тәрки-сөһбәти-хар ејләкәч (Ф ү з у л и).

Гојма дүшә ниһарым пајинә дүрри-әшким,
Инсафдырмы *салмаг көздән* јетим ушағы (Г. З а к и р).

—Бүтүн бу һаллар бу күн онун мәним үчүн бир аш биширдијини көстәрир (М. С. О р д у б а д и) вә с.

Мисаллардакы утанмаг, чәкинмәк мә'насында олан *ар етмәк* идиоматик ифадәси *«Чағырылан јерә ар еләмә, чағрылмајан јери дар еләмә»*; сајмамаг, е'тина етмәмәк мә'насында олан *көздән салмаг* ифадәси *«Гыз гызыл алма; Гызы көздән салма;* тәлә гурмаг мә'насында олан *аш биширмәк* ифадәси исә *«сәнә бир аш биширәм ки, үзүндә бир гарыш јағ дурсун»* аталар

сөзү вә ја мәсәлләрин бир һиссәсинин идиоматик ифадәјә чеврилмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир.

б) Аталар сөзү вә ја мәсәл ихтисар едилир вә мүгајисә билдирән идиоматик ифадә дүзәлир, мәсәлән, гочалыға ишарә едән *елә бил Надири тахтда көрүб* ифадәси *Надири тахтда көрүб, Сүлејманы гундагда,* јүнкүллүк, шитлик мә'насында ишләдилән *шафталы табағы кими* ифадәси исә *шафталы кәлмәмиш табағы кәлди,* нифрәт едилән, көрмәк истәнилмәјән шеј һаггында ишләдилән *иланын зәһләси јарпыздан кедән кими* идиоматик ифадәси *иланын зәһләси јарпыздан кедәр, о да гапысынын ағзында битәр* аталар сөзү вә ја мәсәлләрин ихтисары нәтичәсиндә дүзәлмишдир.

в) Мәзмунуну аталар сөзү вә мәсәлләрдән алан идиоматик ифадәләр: С о н а х а н ы м. Мән ондан еһтијат едирәм ки, кенә сәнин адын чәкилә, ишә дүшәсән, *мән күнү гара олам* (М. Ф. А х у н д о в); В ә з и р. Чаһил бир гыз ушағыдыр, сајмазјана тә'рифин онун-бунун јанында дилинә кәтирибдир. Бу арвад хајынлығындан буну севкијә һәмл едиб, бичарәјә *гујү газыр* (М. Ф. А х у н д о в).

Биринчи мисалда әзабда, әзијјәтдә олмаг мә'насындакы *күнү гара олмаг* идиоматик ифадәси мәзмунча *сујү күзәдә көрүр, күнү бачада,* икинчи мисалда пислик етмәк мә'насында олан *гујү газымаг* идиоматик ифадәси исә *кәнкан нә гәдәр гујуну дәрин газыса, өзүнү гујунун дибиндә көрәр* аталар сөзү вә ја мәсәлиндән әмәлә кәлмишдир.

Әхзетмә јолу илә јаранан идиоматик ифадәләр. Бу груп ифадәләр өз мәнбәләри илә әлагәни кәсмиш, мәчазиләшмиш, әдәби дилин тәркибинә кечәрәк фразеоложи фондун бир һиссәсини тәшкил едир. Белә ифадәләрин бир гисминин гаршылығы тапылмадығындан башга дилә һазыр шәкилдә кечмишдир. Бир гисминин исә гаршылығы тапылмыш вә ја тәрчүмә едилмишдир.

а) Тәрчүмә едилмәдән ишләнән идиоматик ифадәләр. Бу ифадәләр бәдии әсәрләрдә типләрин дилиндә ишләнир вә әксәринин дә гаршылығы вардыр:

Һәваји-зөвг илә бир нечә әфрад,
Охујам сөвт илә, *һәрчи бада-бад* (Г. З а к и р).

Ә л и М у х т а р. Пәһ-пәһ-пәһ... *әз Бадкубә тачир амәдә* (Ч. Ч а б б а р л ы); М и р з ә. Амма бу нөв шәхс, валлаһ көрмәмишәм, кани-сәхавәт, кани-бәлағәт, *дәсткири фәгир-фүгара* (Ә. Һ а г в е р д и ј е в); Ханым бәркдән пыгылдады; —*Әларифү минәл ишарә* (Ә. В ә л и ј е в); С а л а м о в. *Аһа, елм-шума мә'лум шүд,* чәрән-пәрән данышма... дүш ашағы (Ч. Ч а б б а р л ы) вә с.

Мисалларда көстәрилән *һәрчи бада-бад* ифадәсинин гаршылығы *нә олур олсун; дәсткири фәгир-фүгара* ифадәсинин гаршылығы (касыба, фағыра) *әл тутан; әларифү минәл ишарә*

ифадәсинин гаршылығы *арифә бир ишарә; әз Бадкубә тачир амәдә* вә *елми-шума мә'лум шүд* ифадәләри кинаја мәгамында ишләдилмишдир.

б) Тәрчүмә едиләрәк ишләнән ифадәләр, даһа доғрусу, калкалар.

Калка әчнәби сөз вә ја ифадәнин һәрфи тәрчүмәсидир. Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркибиндә бир сыра калка ифадәләр вардыр ки, бунлар әсасән рус дили васитәсилә антик мәдәнијјәтин ирси кими дилимизә кечмишдир. Белә ифадәләр мејдана кәлдикләри дилдә нә мә'нададырса онлары әхз едән дилдә дә һәмин мә'наны верир. Мәсәлән, *Авки төвләләри* ифадәсини көтүрәк. Мә'лумдур ки, бу ифадә гәдим јунан әфсанәви падшаһы Елидо Авкинин ады илә бағлыдыр. Әфсанәјә көрә һәмин падшаһын 30 ил әрзиндә төмизләнмәмиш төвләләрини Һеракл адлы бир пәһләван бир күнүн ичиндә төвләјә чајы бурахараг төмизләмишдир. Бу ифадә мәчази мә'нада—сон дәрәчә зибилли, низамсыз, дағыныг јер һаггында ишләнир.

Бундан башга гәдим јунан әфсанәләри әсасында мејдана кәлән *Ахиллес дабаны* (бир адамын ән зәиф чәһәти, јери) *Һаннибал анды* (гәти анд ичиб, онун уғрунда мүбаризә апармаг), *Һеркулес сүтунлары* (һәддини ашма, һәдд-һүдуду кечмә), *Һаннибал дарвазададыр* (горхулу, тәһлүкәли вәзијјәт) вә с. кими ифадәләр, һәмчинин рус дилиндән тәрчүмә олунан *гылафлы адам, буланыг суда балыг тутмаг, чанлы енсиклопедија, бир саатдан бир чај гашығы, өз јағында бишмәк, милчәкдән фил гајырмаг* вә с. кими ифадәләр дилимиздә ишләдилмәкдәдир.

Идиоматик ифадәләрин мә'на нөвләри. Бир гајда олараг, дилчилик әдәбијјатында идиоматик ифадәләр тәк-тәк сөзләрлә мүгајисә едилир. Идиоматик ифадәләрин дә дилдә сөзә мүвафиг мә'насы олдуғундан онун бир сыра лексик-семантик хүсусијјәтләрини дашыјыр. Бу чәһәти нәзәрә алараг, идиоматик ифадәләри мә'на нөвләринә көрә ашағыдакы груплара бөлмәк мүмкүндүр:

1) чохмә'налы идиоматик ифадәләр;
2) омоним идиоматик ифадәләр;
3) синоним идиоматик ифадәләр;
4) антоним идиоматик ифадәләр.

Ч о х м ә' н а л ы и д и о м а т и к и ф а д ә л ә р. Идиоматик ифадәләрин бөјүк бир гисми сөзләр кими мүхтәлиф мә'наларa маликдир. Ифадә дилдә ишләндикчә јени мә'на инчәликләри кәсб едир. Бу мә'на инчәликләри мүстәгил мә'наја чеврилир вә бир ифадә үчүн мә'на комплекси тәшкил едир. Белә һалда бир ифадәнин бир нечә мә'насы олур. Демәли, чохмә'налы сөз вә ја ифадәнин бир дејил, бир нечә мә'насы вардыр ки, бу да јалныз сөзүн вә ја ифадәнин мүхтәлиф мәтнләрдә ишләнмәси илә мејдана чыхмышдыр.

Бир сыра алимләр сөз проблеми вә бунунла әлагәдар чохмә'налылыгла мәшғул олмушлар. Бә'зиләри дилдә чохмә'налылығы гәбул едир, бә'зиләри исә инкар едирләр. Мәсәлән, А. А. Потебнjаја көрә «ад бир предметә аид едилдикдә онун анчаг бир конкрет мә'насы олур. Ики мә'на олан jердә ики сөз олур»[355]. А. В. Шерба да бу фикрин тәрәфдарыдыр. Онун фикринчә, «Сөздә бир нечә мә'нанын ола билдијини дүшүнмәк доғру дејилдир. Бу, mаһијјәтчә формал вә садәчә типограф нөгтеји-нәзәридир. Мөвчуд фонетик сөзүн нечә мә'насы варса, о гәдәр дә сөз вардыр. Бу, мәнтиги олараг форма вә мәзмун вәһдәтиндән доғур. Одур ки, биз сөздән дејил, сөз—анлајышдан данышмалыјыг»[356]. Р. А. Будагов[357] бунун әксинә олараг көстәрир ки, сөзүн мә'насы конкрет бир предмет вә ја һадисә илә бағлы дејилдир. О мүәјјән предметләрин вә ја һадисәләрин бүтүн категоријасына хас олан бир сыра әламәтләрлә бағлыдыр.

Сөзләрин вә ифадәләрин тәк вә ја чохмә'налы олдуғуну даһа мүкәммәл сурәтдә лүғәтләр көстәрир. Чүнки «дил һаггында елмин апараты»[358] олан лүғәтләрдә сөзләр, ифадәләр сыраланмагла бәрабәр, онларын мә'налары да изаһ едилир. Диқәр тәрәфдән, ифадәләр үзрә апарылан тәдгигат ифадәләр тәкмә'налыдыр иддиасынын әксини көстәрир.

Чохмә'налылыг проблеми фразеолоқија саһәсиндә јени проблемдир. Бу саһәдә тәдгигат апаран бә'зи алимләр[359] ифадәләрин чохмә'налылығына тохунмуш вә бир-биринә зидд фикирләр сөјләмишләр. Мәсәлән, алман дилинин фразеоложи ваһидләри үзәриндә тәдгигат апаран Н. П. Рогова јазыр: «Чохмә'налылыг фразеоложи бирләшмәләр үчүн сәчијјәви әламәт дејилдир. Чүнки сөзә еквивалент олан фразеоложи ваһид өз спесификасына көрә мүрәккәб сөзә јахындыр. Мүрәккәб сөзләр дә даһа чох конкрет олдуғундан тәк-тәк һалларда чохмә'налы ола биләр»[360]. А. И. Јефимов да бу фикирдәдир ки, ифадәләр анчаг тәкмә'налыдыр[361]. Ифадәләрин тәдгиги бу фикирләрин әксини көстәрир. Белә ки, ифадәләрин бөјүк бир гисми үчүн чохмә'налылыг сәчијјәви хүсусијјәтдир.

355 А. А. Потебня. Из записок по русской грамматике, ч. II, сәһ. 15.
356 Л. В. Щерба. Избранные работы по русскому языку. Л., 1958, сәһ. 107.
357 Бах: Р. А. Будагов. Многозначность слова. «Научные доклады высшей школы (филологические науки)». М., 1958, № 1, сәһ. 9.
358 Јенә орада, сәһ. 10.
359 Бах: А. Н. Кирсанова. О некоторых семантических признаках фразеологических единиц. «Проблемы фразеологии (Исследования и материалы)», М.-Л., 1964, сәһ. 85.
360 Н. П. Рогова. Проблема фразеологического оборота как эквивалента слова. «Некоторые вопросы изучения словарного состава языка». М., 1954, сәһ. 35.
361 А. И. Ефимов. Язык сатиры Салтыкова-Щедрина. М., 1963, сәһ. 231.

Чохмә'налы ифадәләрин мејдана чыхмасында чохмә'налы сөзләр бөјүк рол ојнајыр. Чохмә'налы сөзләр һәгиги мә'наларындан башга мәчази мә'наја, мә'на чаларына маликдир. Бу әлавә мә'налар әсас мә'на илә бағлы олуб мүәјјән бирләшмәләр ичәрисиндә мүһафизә едилир. Белә һалларда фразеоложи бирләшмәләр сабит мәтн кими сөзләрин вә онларын әлавә мә'наларынын бөјүк бир һиссәсини өзүндә әкс етдирир. Беләликлә, чохмә'налы ифадәләр мејдана чыхыр.

Ифадәләр әсас мә'насы илә дилдә төрәндикдән сонра, кетдикчә јени-јени әлавә мә'налар кәсб едир. Бу әлавә мә'налар әсас мә'на илә бағлы олуб ујғун мәтнләрдә ишләнир. Ифадә нә гәдәр чохмә'налы олса белә, мәтн дахилиндә онун конкрет мә'насы мүәјјән едилир. Мәтнин көмәји илә мә'налар дәгигләшдирилир, конкрет һалларда ишләнмәси мүәјјәнләшдирилир. Мүхтәлиф мәтнләрә кирән ифадәнин ишләнмә даирәси кенишләнир. Одур ки, бир лүғәтчи кими, Л. В. Шерба сонралар әввәлки фикринә рәғмән «Франсызча-русча лүғәт»ин мүгәддимәсиндә көстәрир: «Һәр бир сөз үмуми мәтн ичәрисиндә о гәдәр диалектикдир вә јени-јени инчә мә'на фәргләри ифадә етмәјә габилдир ки, һәр бир дејиләң сөздән јанлыш мә'на чыхармадан фикри дүрүст вә дүзкүн ифадә едә билмәк үчүн чох бөјүк мәһарәт лазымдыр»[362].

Дилимиздәки сөзләрин мүәјјән гисми чохмә'налыдыр: м ә с.: *ағыз, ајаг, үрәк, көз, баш, дил* вә с.[363]. Бу сөзләр әтрафында груплашан ифадәләрин әксәри чохмә'налыдыр. *Ағыз* сөзүндә ән азы 9 мә'на, 72 ифадә (бунун да 7-си чохмә'налыдыр); *ајаг* сөзүндә ән азы 17 мә'на, 85 ифадә (бунун да 15-и чохмә'налыдыр), *ад* сөзүндә ән азы 5 мә'на, 21 ифадә (бунун да 6-сы чохмә'налыдыр), *дил* сөзүндә ән азы 8 мә'на, 80 ифадә (бунун да 16-сы чохмә'налыдыр) вардыр. *Баш* сөзүндә 17 мә'на илә јанашы 200-дән артыг 3, 4, 5, һәтта 8 мә'насы олан ифадәләр вардыр. Мәсәлән, *баш вурмаг* ифадәсини көтүрәк. Бу ифадәнин ашағыдакы мә'налары вардыр:

1) күллә атдыгда һәдәфдән јухары вурмаг: Түфәнк *баш* вурур;

2) мүбалиғә етмәк, јекә-јекә данышмаг, ловғаланмаг: Јенә *баш вурурсан;*

3) јохламаг, баш чәкмәк: Евә *баш вурмаг;*

4) суја батыб чыхмаг, далмаг, батмаг: Үзкүчү суја *баш вурду;*

5) јырғаланмаг (кәми һаггында): Кәми *баш вурур;*

6) һәмлә етмәк, һүчум етмәк: Гәһрәман *баш вурду;*

7) баш ендирмәк, тә'зим етмәк: Молла Һәмид *баш вуруб,* чадырдан чыхыр (М. Ф. Ахундов);

362 Л. В. Щерба. Русско-французский словарь. Предисловие, М., 1955
363 Мисаллар «Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти»ндән көтүрүлмүшдүр.

8) Мәһәррәм ајында ашура күнү гаты мөвһуматчыларын баш чапмаг, баш јармаг ајини.

Һәмчинин *баш галдырмагда* 3, *баш гошмагда* јенә 3, *баш тутмагда* 4, *баш апармагда* да јенә 4 мә'на верилмишдир.

Ифадәләрин мүхтәлиф нөвләриндә чохмә'налылыға раст кәлмәк олур. Мәсәлән, исми ифадәләрдә *(аллаһ бәндәси:* 1. бир нәфәр, бир адам мә'насында; 2. фағыр, динч, зәрәрсиз адам мә'насында); сифәт кими ишләнән ифадәләрдә *(ајағы ағыр:* 1. кәлиши уғурсузлуға сәбәб олан адам мә'насында; 2. һамилә, бојлу мә'насында); зәрфи ифадәләрдә *(чан баһасына:* 1. бөјүк итки, гырғын верәрәк; 2. бөјүк әзијјәт, зәһмәт чәкәрәк) вә с.

Даһа чох ифадәси олан *дил, диш, әл, көз, үрәк* сөзләрини көтүрәк. 300-дән јухары ифадәси олан *әл* сөзүндә аз бир гисми чыхдыгдан сонра јердә галан бөјүк бир гисми чохмә'налы ифадәләрдир. *Әл ачмаг, әл вурмаг, әл вермәк, әл галдырмаг* кими ифадәләр ән азы 3—4 мә'налыдыр. Мәсәлән, *әл узатмаг* ифадәсиндә ашағыдакы мә'налар вардыр:

1) әлә кечирмәјә, әлдә етмәјә чалышмаг:

Монгол вә татар тајфалары, затән таланчы олсалар да, хәрмән вахты кимсәнин тахылына *әл узатмадылар* (А. Бакыханов); II көтүрмәк: Ахшам азаны дејилән кими мө'мүн мүсәлман билмир ки, нәјә *әл узатсын;* чајмы ичсин, фирнини јесин, һалвадан дадсын (Ч. Мәммәдгулузадә);

2) Көмәк үчүн башга биринә мүрачиәт етмәк: Ибад. Анд олсун аллаһын бирлијинә, мәним һавам кәләндә атамы да танымарам. Шәһәри әлдән салмысыныз, инди дә кәлиб бизә *әл узадырсыныз* (Ч. Чаббарлы);

3) көмәк етмәк, јардым етмәк, көмәк әли узатмаг: Зәки. Һеч олмазса бу јолда чаныны гурбан вермәк истәјәнләрә узагдан-узаға *әл узат* (А. Шаиг);

4) намусуна тохунмаг, саташмаг: Вәзир. Амма сәнин гардашын оғлу Тејмур аға көр нечә сәндән бивәһмдир ки, күнүн күнортасында мәним кими кишинин евинә кирибдир ки, өврәтимә *әл узатсын* (М. Ф. Ахундов);

5) киришмәк, башламаг: Мозалан бәј. Сән елә мәсәләләрә *әл узатма* (Ә. Һагвердијев);

6) диләнмәк: Бир-ики күчә доландыса да Нурәддин һәја едиб бир кәсә *әл узада* билмәди (С. С. Ахундов).

Ифадәләрин чохмә'налылығынын артмасында јазычыларын да хидмәти бөјүкдүр. Јазычылар ифадәләри јени мәтнә салдыгча онун мә'насыны кенишләндирир, јени мә'на имканларыны ачыр, бу јолла да дилин фразеоложи тәркибини зәнкинләшдирирләр.

Беләликлә, ифадәләрин чохмә'налылығы һәм ифадәнин тәркибиндәки сөзүн чохмә'налылығындан *(баш, әл, дил, көз* сөзләриндәки ифадәләр кими), һәм дә ифадәнин өзүнүн јени мә'на алмасындан доғур. Бу да јалныз мәчазилик әсасында

мејдана кәлән ифадәнин дилдә тәкрарланмасы илә әлагәдардыр. Н. Н. Амосоваја көрә «Әкәр идиом анчаг илк бүтөв мә'насыны дәјишмәз шәкилдә мүһафизә етсәјди, о заман онун чохмә'налылығындан данышмаг олмазды»[364]. Чохмә'налылыг просеси исә фразеолокијанын мә'на зәнкинлијини көстәрән чәһәтидир.

Омоним идиоматик ифадәләр. Дилчилик әдәбијјатындан мә'лумдур ки, чохмә'налылыг проблеми омонимика проблеми илә бағлыдыр. Омонимләрин әксәр гисми дә чохмә'налы сөзләрдән дүзәлмишдир. Белә ки, тарихи инкишаф нәтичәсиндә чохмә'налы сөзүн мә'налары бир-бириндән узаглашмыш вә омонимләрин мејдана чыхмасына сәбәб олмушдур *(гаш, бел, ај, ај* вә с. сөзләрдә олдуғу кими). Чохмә'налы сөзләрлә омонимләр арасындакы фәрг дә бундан доғур. Чохмә'налы сөзүн бүтүн мә'налары бир әсас мә'на әтрафында груплашыб бир систем тәшкил етдији һалда, омонимләр бир-бири илә әлагәси олмајан дил ваһидләридир. Буна көрә онлар *гаш*[1-2], *бел*[1-2], *ај*[1-2], *ај*[1-2] шәклиндә лүғәтин баш сөзләридир. Омонимләр формача ејни, мә'нача мүхтәлиф сөзләр олдуғундан, онларын арасында һеч бир мә'на әлагәси јохдур. Белә сөзләр мә'нача фәргли олур, лакин бир чүр дејилир. Омоним ифадәләр дилин мүстәгил ваһидләридир. Бу група мә'нача мүхтәлиф, бирчүр формалашан, јә'ни ејни типли гурулуша малик олан ифадәләр дахилдир. Омоним ифадәләр фразеолокијанын аз ишләнмиш гисмидир. Даһа доғрусу, омоним ифадәләрлә чохмә'налы ифадәләрин сәрһәдди гәти мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Она көрә омоним идиоматик ифадәләри чохмә'налы идиоматик ифадәләрдән ајырмаг үчүн чох дәгиг вә дәрин тәдгигат апармаг лазымдыр. Һәр ики категоријаја дахил олан ифадәләрин фонетик тәркиби вә ифадә тәрзи ејни олдуғундан буну јалныз мәтнин көмәји илә изаһ етмәк мүмкүндүр. Белә ифадәләрин тәркиб компонентләри вә структуру охшар олур, лексик мә'насына көрә фәргләндијиндән бир ифадә ики мә'на илә ишләнә билмир, ики мүстәгил ифадәјә чеврилир.

Мән ашыг гыз аранда,
Јанағын гызаранда,
Оғлан мурада чатар,
Тој тутуб гыз аланда (Бајаты);

Лазым кәләрсә биз бу дәфә онлара елә бир *тој тутарыг* ки, бир дә баш галдыра билмәзләр (И. Әфәндијев).

Тој тутмаг идиоматик ифадәси биринчи мисалда тој еләмәк, евләнмәк мә'насында ишләнмиш, икинчи мисалда чәзаландырмаг, тәнбеһ етмәк, диван тутмаг мә'насында ишләнмишдир.

---

364 Н. Н. Амосова. Основы английской фразеологии. Л., 1963, сәһ. 93

Һәмчинин мә'налары бир-бириндән фәргли олан *јердән көтүрмәк* идиоматик ифадәсини алаг. Бу ифадә ики мүстәгил мә'наја маликдир: 1) Дәфн еләмәк, басдырмаг:

А балам, ахы ејибдир; Кишини һәлә *јердән көтүрмәјибләр* («К и р п и»).

А н а. (Ушаглар) бөјүјәрләр, јекәлиб адам оларлар, һәм елә хејир верәрләр, һәм дә мәни *јердән көтүрәрләр* (М. Ә л и з а д ә).

2. Јахшылыг еләмәк, көмәк көстәрмәк, әл тутмаг:

Г о ч а к и ш и. Бағрым чатлајыр, өлүрәм, мәни *јердән көтүр* (Ә. Һ а г в е р д и ј е в).

Чан вермәк ифадәси дә ики мүстәгил мә'наја маликдир; 1. Өлмәк.

Сәадәтдир сәри-күјиндә *чан вермәк,* бу вәһшим,
Диҹари-һичриндә сәнсиз өлүм һәсрәт худаһафиз (Г. З а к и р).

2. Һәвәсләндирмәк, руһландырмаг:

Бу сөһбәтләр мәнә чан верир (Ә. Һ а г в е р д и ј е в).

Јахуд *үрәји јанмаг* идиоматик ифадәсинин бир-бириндән фәргләнән ики мүстәгил мә'насы вардыр.

Үрәји јанмаг: 1. Сусамаг.

Рүстәм киши бәрк ачыдығыны һисс етди. *Үрәји јанырды,* тәшнәгәлб олмушду (М. И б р а һ и м о в).

2. Јазығы кәлмәк, ачымаг.

Н ә с и р. Бу кишинин һалына *үрәјим јанды* (С. С. А х у н д о в).

Бу тип ифадәләр дилчилик әдәбиҹјатында омоним-фразеолокизмләр сајылыр. Белә олдугда омоним-лексемләр кими онлары әрәб рәгәмләри илә ишарә едәрәк лүғәтдә тәкрарламаг мүмкүндүр. Чүнки бу ифадәләр мә'нача бир-бириндән узаглашыб мүстәгил ифадәләр кими ишләнир.

Идиоматик ифадәләрин бир групу да сәрбәст сөз бирләшмәләри илә омоним мүнасибәтиндәдир. Мә'лумдур ки, идиоматик ифадәләрин бөјүк бир гисми сәрбәст сөз бирләшмәләринин мәчазиләшмәсиндән, јә'ни јенидән мә'наландырылмасындан меҹдана кәлмишдир. Белә ифадәләр мә'нача әслиндән узаглашса да, дахили формасыны мүһафизә едир вә башга бир мәтндә ифадә олмаҹан бирләшмә илә омоним мүнасибәтиндәдир. Чүнки һәм сәрбәст сөз бирләшмәси, һәм дә идиоматик ифадә ејни сәс тәркибинә маликдир:

Ә с ә д М ә н з у р. Мән беш ил Истамбулда мүһәррирлик едиб, гәзетләрә вәлвәлә саланда, сән күчәдә *гоз-гоз ојнајырдын* (Һ. Н ә з ә р л и); Х а с м ә м м ә д. Анчаг бу шәртлә ки, о да Москвадан кәлмишәм дејә, бизим илә *гоз-гоз ојнамасын* (Ч. Ч а б б а р л ы).

Биринчи мисалда *гоз-гоз ојнамаг* һәгиги мә'нада (гозла ојнанылан бир ојун ады); икинчи мисалда мәчази мә'нада (бәһсләшмәк, дикбашлыг көстәрмәк мә'насында) ишләнмишдир. Һазырланан јерләрдә зурначылар отурдулар. *Дәм тутулду* нә тутулду (М и р Ч ә л а л); Чаван оғлан Григори Максимичә *дәм тутмаға* башлады (Ә. Һ а г в е р д и ј е в).

Дәм тутмаг идиоматик ифадәси биринчи мисалда һәгиги мә'нада (бирликдә чалмаг, мүшајиәт етмәк); икинчи мисалда мәчази мә'нада јалтагланмаг мәгсәдилә бәли-бәли демәк мә'насында ишләнмишдир.

М ү ә л л и м. Инди, будур мәни мүәллимликдән чыхарыблар. Мән ушагларымын *әлиндән тутуб* һара кедим (Ә. Һ а г в е р д и ј е в); Оғул кәрәк һамыдан габаг атасынын *әлиндән тутсун* (М и р Ч ә л а л).

Әлиндән тутмаг идиоматик ифадәси биринчи мисалда һәгиги мә'нада; икинчи мисалда мәчази мә'нада (көмәк етмәк, јардым көстәрмәк мә'насында) ишләнмишдир.

Мисаллардан көрүндүју кими, әслиндән узаглашан ифадә илк формасы илә анчаг омоним мүнасибәтиндә олур. Һәгиги вә мәчази мә'налары исә ејни шәкилдә сәсләнмәсинә бахмајараг, ики мүхтәлиф мә'на кими ишләнир.

С и н о н и м и д и о м а т и к и ф а д ә л ә р. Синоним ифадәләр фразеолокијанын мәһсулдар групу олуб, спесифик хүсусиҹјәтләрә маликдир. Синонимика проблеми үмумиҹјәтлә лексика вә үслубиҹјатла бағлыдыр. Бу нөгтеји-нәзәрдән синоним идиоматик ифадәләри лексик (сөз) синонимләрдән ајыран хүсусиҹјәтләрини тәдгиг едиб ашкара чыхармаг чох мараглыдыр.

Фразеоложи синонимләр һаггында сон илләрдә бир сыра тәдгигләр меҹдана чыхмышдыр. Бунларда синоним ифадәләр мүхтәлиф шәкилдә ишләнмиш вә тәсниф едилмишдир.

Синоним ифадәләр дедикдә, лексик-грамматик әламәтләри охшар, компонентләри әвәз едилә билмәјән, үслуби бојасына вә лексик тәркибинә көрә фәргләнән, мә'нача исә бир-бириня јахын олан мүстәгил ифадәләр нәзәрдә тутулур.

Азәрбајчан дилчилијиндә фразеолокијанын бу мараглы саһәси һаггында хүсуси тәдгигат әсәри јохдур. Јалныз фразеоложи материал ичәрисиндә вә јахуд ајры-ајры јазычыларын дилинә һәср едилмиш әсәрләрдә гыса мә'лумат верилмишдир[365].

Дилимиз синоним ифадәләрлә зәнкиндир. Күлли миқдарда идиоматик ифадә вардыр ки, бунлары бир синоним сырада бир үмуми мә'на илә бирләшдирмәк мүмкүндүр:

Т а м а ш а г а р ы. Ијирми илдир ки, ики адам ишләјир.

---

365 Бах: С. Ч ә ф ә р о в. Мүасир Азәрбајчан дилинин лексикасы. Бакы, 1958, сәһ. 90; С. М у р т у з а ј е в. М. Ф. Ахундовун комедијаларынын фразеолокијасы. Бакы, 1958, сәһ. 34; Б. Т. А б д у л л а ј е в. М. Ф. Ахундовун комедијаларынын синонимикасы. «Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри», 1962, № 10, сәһ. 47; Һ. Б а ј р а м о в. Азәрбајчан дили фразеолокијасынын әсаслары (докт. диссер. автореф.), Бакы, 1970, сәһ. 118.

Ијнә илә кор газырлар, күлүнк чалырлар... (Ә. Әбүлһәсән); Муса киши: Буну да ки, аллаһ вериб әрбабын ихтијарына касыб *дәридән чыхса* да бир чәрәк әлә кечирә билмир (М. Ибраһимов);—Јә'ни бу Бәндалы бир сәнин оғлундур, ја биз дә онун үчүн зәһмәт чәкиб *тәр төкмүшүк* (Мир Чәлал); Елми тәһсил етмәк лазымдыр, *сүмүк сындырмаг* лазымдыр (Ч. Мәммәдгулузадә); Мәним беш гардашым кедиб, өзүм дә кечә-күндүз мә'дәндә *чан гојмушам* (Һ. Мећди); Мүрсәл. Кәндли илә фәһлә аиләсини доландырмаг үчүн сәһәрдән ахшама кими *ган-тәр төкүр* (Ә. Вәлијев).

Һәмчинин: Хуршид. Сәнин дә *ағзыны малалајыблар* һәлбәттә[366] (Ч. Чаббарлы); Губа мејданында әтраф кәндләрдән нә гәдәр мејвә кәлсәјди кәрәк Ағакәримин әли илә сатылајды. Она *бығјағы дүшәјди* (Һ. Сарабски); Моч у х. Һәр нә, буну *атын* бурун Фәрәчин *ағзына..*, далыны јаваш-јаваш бирликдә дүзәлдиб верәк (С. Рәһимов); Ханлар. Ешитдин бу аға нә деди? Мәним *ағзымы пијләмәк* истәјир (Һ. Мећди).

Мисаллардакы *ијнә илә кор газымаг, күлүнк чалмаг, дәридән чыхмаг, тәр төкмәк, сүмүк сындырмаг, чан гојмаг, ган-тәр төкмәк* зәһмәт (чәкмәк) мә'насы илә; *ағзыны малаламаг, бығјағы (вермәк), ағзына атмаг, ағзыны пијләмәк* рүшвәт (вермәк) мә'насы илә бирләшмишдир.

Мүхтәлиф лексик тәркибә, мүхтәлиф образлара малик олан бу ифадәләр бир-бириндән өз үслуби бојалары вә инчә мә'на чалары илә фәргләнир.

Синоним ифадәләр бу сөзләрин садәчә әвәзедичиси дејилдир. Бу ифадәләр әвәз етдикләри мә'наны јахуд сөзүн әлавә әламәтләрини емосионал-експрессив формада верир. Мәсәлән, *дөјмәк* сөзүндә олдуғу кими *јун кими чырпмаг* ағачла дөјмәкдирсә, *баш-көзүнү гызышдырмаг* шиллә, јумруг илә вурмагдыр. Һәмчинин *өлдүрмәк* мә'насында ишләнән ифадәләри көтүрәк:

Мәнә Рәһим ханын новчасы Чавад хан дејәрләр, бу саат сәни *торпаға дөндәрәрәм!* (Ч. Чаббарлы). Чајылбашы Сәфәрин әлини итәләјиб о аллаһ һаггы *бејнини гатыг кими көјүн једди гатына дағыдарам!* (С. Рәһимов); Шаһ. Әдә, бу ушағын әлиндә нијә дәстқир олмусунуз? Бунун *боғазыны үзүб* гуртара билмәзсиниз («Аббас вә Күлкәз» даст.).

Демәли, бу ифадәләр һесабына өлдүрмәк сөзүнүн мә'насы кенишләнир вә әлавә експрессив сәчијјә алыр. Бу ону көстәрир ки, ифадәләрин чоху бирмә'налы олдуғундан тәк-тәк сөзләрин јериндә өз үслуби бојасы илә ишләнир. Белә һалларда үслуби синонимләр мејдана чыхыр, чүнки бу ифадәләрдә мә'на нејтрал дејилдир. Ејни заманда, сөз илә ифадә арасындакы

366 Мисалларын имласы мәнбәләрдә олдуғу кими сахланмышдыр

мә'на әлагәси ачылыр. Јә'ни ејни мә'на һәм сөзлә, һәм дә ифадә илә верилә биләр. Буна көрә ифадәнин мә'насынын сөзә ујғун кәлдијини, онун синонимини олдуғуну сөјләмәк мүмкүндүр. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, *өлдүрмәк* вә *башыны бәдәниндән ајырмаг* ејни мә'наны версәләр дә ифадәнин емосионал бојасы сөзә көрә габарыгдыр, *ағламаг* сөзү үчүн ишләтдијимиз ифадәләрдә олдуғу кими, *булуд кими бошалмаг* шаиранә ифадәдир, *көзүнүн горасыны сыхмаг* данышыг дилиндә ишләнән ифадәдир.

Үслуби синонимләрин емосионал-експрессив инчәликләри вә бу мә'надакы һәр ифадәнин өзүнүн үслуби бојасы олдуғундан онлар дилдә мүхтәлиф вәзијјәтләрдә ишләнә билир.

Идиоматик ифадәләр сөзләрдән даһа чох бир-бири илә синоним әлагәсинә кирир. Бурада артыг тәк-тәк сөзләр дејил, сөз груплары иштирак едир вә бир нечә јахын мә'налы ифадә синоним чәркәсини дүзәлдир. Синоним чәркәсинин дүзәлмәсинә сәбәб, әсасән бир мә'нанын, бир анлајышын әлавә чаларыны, бу вә ја дикәр чәһәтини даһа ајдын, ифадәли вермәк лүзумундан доғур.

Синоним идиоматик ифадәләр дә сөз кими бир мә'на верир. Ики вә даһа чох синоним ифадәнин үмумилији ондадыр ки, әсасда олан ејни бир анлајыш синоним чәркәсинин дүзәлмәсинә сәбәб олур. Белә ифадәләр һәр һансы анлајышы, предмети әлавә әламәтләри илә әкс етдирдијиндән ифадәләр арасында мә'на чалары мејдана чыхыр вә бу мә'на чаларыны верән синоним чәркәдә бир чүр грамматик формалашма кими грамматик ганунаујғунлуг олур. Мәсәлән, тәһлүкәли, ағыр, чыхылмаз вәзијјәтдә олан адам һаггында дилимиздә ашағыдакы фе'ли идиоматик ифадәләр вардыр ки, онлары бир чәркәдә бирләшдирмәк мүмкүндүр: *бир түкдән асылы олмаг, боғазы кәндирдә олмаг, хиртдәји биринин әлиндә олмаг* вә с., јахуд сәбатсыз, дәјанәтсиз, е'тибарсыз адам һаггында; *сапда дурмаз дәһрә, икиүзлү сач әппәји* кими сифәт мә'насында ишләнән ифадәләр вардыр. Лакин синоним чәркәдә бир мүхтәлифлик дә нәзәрә чарпыр. Јә'ни синоним чәркә мүхтәлиф нитг һиссәсинә аид олан мүхтәлиф формалы ифадәләрдән дә тәшкил едилә биләр. Бу чәһәти нәзәрә алараг ашағыдакы шәкилдә груплашдырмаг мүмкүндүр:

а) Ејни грамматик формада олан синоним ифадәләр. Белә һалларда бә'зән синоним чәркәдә бир үмуми компонент олур:

Бәјин *гашгабағы јернән кедир* (Мир Чәлал); Устанын *гашгабағы јер сүпүрүрдү* (И. Гасымов); Көвһәр. Билмирәм нә олуб нечә ајдыр ки, дилхордур. *Гашгабағындан гар јағыр* (С. Рәһман); Адам вар *гашгабағындан зәһәр јағыр* (Ә. Аббасов); Әнвәр кәлиб чыхды. Онун үзү түклү иди. *Сифәтиндән зәһримар јағыр, гашгабағындан илан-әгрәб салланыр* (Ә. Вәлијев).

Јахуд бир аз кечмәди ки, Һәсән јенә дә бүтүн маһалын рәг-

бәтини газаныб, *ады дилләрдә сөјләнди* (Б. Талыблы); Гарабағда *ады дилләр әзбәри олан* Әскәр бәј онун бир сөзүнү ики еләмәзди (Ә. Вәлијев); Гасым. Нә дејәчәјәм? Икидин көрәк *ады дилләрдә кәзсин* (С. Рәһимов); Султан бәј. Мән бир бәјәм ки, бүтүн танышларым *адымы әзбәр билир* (Ү. Һачыбәјов).

Дүнја гәдәр олсун малын,
Мовлан артырсын камалын,
Күнәш үзлү, маһчамалын,
Ады дилдән-дилә дүшдү («Әсли вә Кәрәм»).

Көстәрилән мисалларда биринчи груп үчүн *гашгабаг*, икинчи груп үчүн *ад* сөзү үмуми компонентдир. Һәмчинин *көһнә күллукләри ешләмәк, көһнә палан ичи төкмәк, көһнә гапылара даш атмаг* идиоматик ифадәләриндә *көһнә* сөзү үмуми компонентдир.

б) Мүхтәлиф грамматик формаја малик синоним ифадәләр:

Һафизә ханым. Һансы чәһәннәмә кедәчәксән кет. Мән *дуз-чөрәк төкән* адамы сахламырам (Ә. Һагвердијев); О өзүндән чыхды:—Ај *чөрәји дизинин үстүндә* олан гаға («Кирпи»); Кәблә Чејран. Агыз, ej... *бирчәкләрини тојуг түкү кими јолуб* һаваја совурарам (Һ. Нәзәрли); Әһмәд киши горха-горха ағачдан дүшдү. Гызлар алдылар ону *нә јејибсән туршулу шилә*... («Әмраһ» наг.).

Мисаллардакы *дуз-чөрәк төкән* сифәт мә'насында, *чөрәји дизинин үстүндә (олмаг)* зәрф мә'насында; *бирчәкләрини тојуг түкү кими јолмаг*—фе'л мә'насында, *нә јемисән туршулу шилә*—нида кими ишләнән ифадәләрдир. Һәмчинин *ағзының гајтағы олмамаг—симсиз телеграф; һај-һајы кедиб, вај-вајы галыб—гулағынын дибиндән һалва иди кәлир* вә с. Белә ифадәләрин мә'насы вә експрессив вәзифәси бир чүр олдуғу үчүн онларын арасындакы синоним әлагә үзә чыхыр.

Синоним ифадәләрин мејдана кәлмәси, үмумијјәтлә, идиоматик ифадәләрин мејдана кәлмәси илә бағлыдыр. Синоним чәркәни әсасән, сәрбәст сөз бирләшмәләринин мәчазиләшмәси әсасында дүзәлән ифадәләр тәшкил едир. Бу ифадәләр мүхтәлиф мәнбәләрлә бағланыр. *Өлдүрмәк* мә'насында ишләнән ифадәләри көтүрәк: *алығыны ашырмаг* (мәһәлли ифадә), *башыны јемәк* (чанлы дилдә ишләнән ифадә), *ахырыны етмәк* (әдәби дил ифадәси) вә с., јахуд бојлу мә'насында *ајағы ағыр* (евфемистик), *гарны бурнунда* (данышыгда ишләнән ифадә); *говмаг* мә'насында: *башмагларыны габағына чүтләмәк* (евфемистик), *итлә чыхартмаг* (данышыгда ишләнән ифадә) вә с.

Дилдә синоним ифадәләрин артмасына сәбәб сәрбәст сөз бирләшмәләринин сабит сөз бирләшмәсинә чеврилмәси вә мөвчуд ифадә әсасында јени ифадәләрин дүзәлмәсидир. Бундан башга, синоним ифадәләр евфемизмләр вә чохмә'налы ифадәләр һесабына да чохалыр. Билдијимиз кими, бу вә ја башга сәбәбә көрә «хошакәлмәз» сөзләр даһа инчә, јумшаг ифадәләрлә әвәз едилир. Мәс.: *говмагла* бағлы олараг *гапыны үзүнә бағламаг, гусмагла* бағлы олараг *ағзы јердә галмаг, пулсузлугла* бағлы олараг *ислам зәифдир* вә с. Һәмчинин чохмә'налы идиоматик ифадәләрин һәр бир мә'насы мүхтәлиф синоним чәркәсинә кирә билир.

Синоним ифадәләрлә онларын вариантлары бир-бириндән ајрылыр.

Мә'лумдур ки, идиоматик ифадәләрдә истәр лексик, истәрсә дә грамматик дәјишиклик апармагла, һәмин ифадә үчүн вариант мејдана чыхыр, јә'ни ејни мә'наны верән ифадә һәм лексик, һәм дә лексик-грамматик дәјишиклијә уғрајыр. Мәсәлән, *бағырсагларыны јерә (бајыра төкмәк—бағырсагларыны ајағына доламаг; бир ајағы бурда, бир ајағы гәбирдә (корда) олмаг; бишмиш (исти) ашына (бузлу су) сојуг су (ағы) гатмаг* вә с.

Дилчилик әдәбијјатында синоним ифадәләрин вариантлары мәсәләси јени проблемдир вә бу, фразеолокијада синонимика проблеми илә бағлы олараг мејдана чыхмышдыр.

Ифадәләрин вариантларынын тәдгигинин фразеолокија үчүн әһәмијјәти чохдур. Белә ки, вариантлар дилин фразеоложи фондунун зәнкинлијини көстәрән амилләрдән бири олуб ашағыдакы мәнбәләрлә бағланыр: чанлы дил, диалектләр, профессионал лексика вә бәдии әсәрләр. Вариантлар дилдә мөвчуд олан ифадәнин әсасында вә јахуд онун парчаланмасы нәтичәсиндә төрәјир. Бу заман јени ифадә лексик тәркибчә вә грамматик гурулушча мөвчуд ифадәдән фәргләнир. Јени мә'на вә үслуби хүсусијјәт кәсб едир. Белә вариантлар әлагәли шәкилдә бир-бирини тамамлајыр, бүтүнлүкдә исә дилимизи зәнкинләшдирир.

Идиоматикада вариантлар әсасән ашағыдакы шәкилдә өзүнү көстәрир:

Лексик вариантлар. Ифадәнин тәркибиндә лексик дәјишиклик ашағыдакы шәкилдә апарылыр:

а) ифадәнин компонентләриндән бири вә ја икиси синоним вә ја синоним олмајан сөзлә әвәз едилир. Белә һалларда ифадәнин мә'насы позулмур.

Синоним сөзләрлә ишләнән ифадәләр. Исимләрдә әвәзетмә:

О заман *гәлбини* бизә ел *ачар*,
Өз үрәк сөзүнү дејәр дојунча (С. Вурғун).

О, *үрәјини ачмышды* вә ону анчаг үрәкдән кәлән сәмими сөзләрлә инандырмаг оларды (М. Ибраһимов).

Күләр. Онунла *баш-баша кәлмәк* асан дејилдир (Ч. Чаббарлы); Муса. Кәрәмов кәлән кими дә мәнимлә *кәллә-кәлләјә кәлди* (С. Рәһман).

Үз көстәрдин јыхдын, евин Вагифин,
Ола билмәз сән тәк бәлалы сәрхош (М. П. Вагиф).

Шәбистан арвад кохаја *сифәт көстәриб:*—Әши, сән бизим ел ағсаггалысан:—деди (С. Рәһимов).

Мисаллардакы сиррини, үрәјиндәкиләри ачыб демәк мә'насында *гәлбини ачмаг—үрәјини ачмаг,* гаршылашмаг, үзләшмәк мә'насында *баш-баша кәлмәк—кәллә-кәлләјә кәлмәк,* сајмаг, јахшы гәбул етмәк мә'насында исә *үз көстәрмәк—сифәт көстәрмәк* идиоматик ифадәләри белә лексик вариантлардыр. Һәмчинин *башындан бөјүк (јекә) данышмаг, үрәји түкдән (гылдан) асылы олмаг, башыны (кәлләсини) јерә атмаг, алчачыг (кичичик) дағлары јаратмаг, бир (тәк) әлдән сәс (сәда) чыхмамаг, бычаг сүмүјә (кәмикә) дајанмаг, әлинә фүрсәт (кирәвә) дүшмәк* вә с. идиоматик ифадәләри дә белә лексик вариантлардыр.

Фе'лләрдә әвәзетмә:

Дадыма јетә рузи-бәла, һеч кәсим јох,
Бикәслијин ахыр өзүмә дадрәс етдим (С. Ә. Ширвани);

Тәк-тәк ајылан варса да һагг *дадыма чатсын,*
Мән салим олум, чүмлә чаһан батса да батсын (М. Ә. Сабир).

Сона ханым. Һөвсәләм даралыб, *ағзыма кәләни сөјләјирәм* (М. Ф. Ахундов);—Бир истәдим *ағзыма кәләни дејим* јенә дилим кәлмәди (Мир Чәлал).

Полад киши, о јан, бу јана көз кәздириб пыгылдады: чаван *ағзындан од јағдырырды, од* (һ. Мећди); Көр нечә *ағзындан од төкүр* (Ә. Һагвердијев).

Мисаллардакы әл тутмаг, көмәк етмәк мә'насында *дадына јетмәк—дадына чатмаг,* һеч бир әдәб, нәзакәт көзләмәмәк мә'насында *ағзына кәләни демәк—ағзына кәләни сөјләмәк,* көзәл данышан адам мә'насында исә, *ағзындан од јағдырмаг—ағзындан од төкмәк* идиоматик ифадәләри белә лексик вариантлардыр.

Боғазыны ислатмаг (јашламаг), ишә кечмәк (јарамаг), ичәри өтүрмәк (ашырмаг), абрыны әтәјинә бүкмәк (гатламаг) вә с. идиоматик ифадәләри дә фе'л компоненти әвәз едилмәклә дүзәлмиш лексик вариантлардыр.

Синоним олмајан сөзләрлә ишләнән ифадәләр. Исимләрдә әвәзетмә:

— Әкәр дајыларын итовшарлы олмасајды сәнин дә *ағзын* бу заманда бир *гатыг кәсәрди* (С. Рәһимов);—Тәгсир мәндәдир, дедим, *ағзым пендир кәсмир* (һ. Мећди).

— Чохдандыр сәни көрмәмишәм, *башыма дүшдүн,* кәлдим сәнинлә бир аз дәрдләшәк (һ. Сарабски); Сона ханым. Билмирәм чит сөзү һардан бунун *бејнинә дүшүбдүр:* Һејдәр, ағлын чашыб (М. Ф. Ахундов).

Нуру сирри кизләдир. Вејсәлин *гулағыны долдурурду* ки, сорушан олса дејинән дајымдыр (Ә. Вәлијев); Искәндәр. Сөзүм одур ки, Шејх Нәсруллаһ сизә төлә гурмагдан өтрү *бејнинизи долдуруб* ки, өлүләри дирилдәчәк, сән дә инаныб вар-јохуну истәјирсән верәсән Исфаһан лотусуна (Ч. Мәммәдгулузадә).

Мисаллардакы сөзүнүн кәсәри олмамаг, сөзү кечмәмәк мә'насында *ағзы гатыг кәсмәмәк—ағзы пендир кәсмәмәк;* јадына дүшмәк, үрәји истәмәк мә'насында *башына дүшмәк—бејнинә дүшмәк;* бир шәхс вә ја шеј һаггында чох инандырмаг мә'насында *гулағыны долдурмаг—бејнини долдурмаг,* һабелә *әлә (биләјә) доламаг, бармаг (әл) чалмаг, арзусу көзүндә (үрәјиндә) галмаг, додағыны (бурнуну) салламаг* вә с. идиоматик ифадәләри бу үсулла дүзәлмиш лексик вариантлардыр.

Фе'лләрдә әвәзетмә:

Гарабирчәјә елә кәлир ки, һәр бир кәс Әбишин етдији чинајәтә гаршы һиддәтләниб ону јахалајачаг, онун *абрыны аламаг* (С. Рәһимов); Өтән күн сизинлә көрүшүмү данышанда евдәкиләр мәним *абрымы әтәјимә бүкдүләр* (Мир Чәлал).

Һачы Мурад. Бујур, бу да ағбирчәк бибиси. Ағыл өјрәтмәкдән *ағзына дил верир* (С. С. Ахундов); Күлзад ә. Анчаг аға, Сәлби чох һәјасыз арваддыр, һәләм-һәләм бојнуна көтүрмәјәчәк. Кәрәк сыхышдырасыныз, һәдәләјиб горхунуна көтүрмәјәчәк. Кәрәк сыхышдырасыныз, һәдәләјиб горхудасыныз *ағзына дил атыб* сөз аласыныз (Ә. Вәлијев).

Набат. *Дад вурдум* сәнә, гулаг асмадын (Ч. Чаббарлы); Инчи. Инди баша дүшүрәм ки, Күләр нә үчүн сиздән *дад чәкир* (С. Рәһман).

Мисаллардакы бәрк данламаг мә'насында *абрыны алмаг—абрыны әтәјинә бүкмәк;* өјрәтмәк, гызышдырмаг мә'насында *ағзына дил атмаг—ағзына дил вермәк;* шикајәтләнмәк мә'насында исә *дад вурмаг—дад чәкмәк* ифадәләри белә лексик вариантлардыр.

Әлиндән зара кәлмәк—әлиндән дад чәкмәк, јериндә бузлајыб галмаг—јериндә доңмаг, әл јумаг—әл чәкмәк вә с. идиоматик ифадәләри дә фе'л компонентини әвәз етмәклә дүзәлмиш вариантлардыр.

Идиоматик ифадәләрин вариантларынын бир гисми дә ифадәнин тәркибиндәки әсас сөзә изаһедичи сөз әлавә етмәклә дүзәлир. *Башына ојун ачмаг, үрәјини јемәк, милчәк кими вызылдамаг, үрәји сојулмаг, даш олуб гујуја дүшмәк* идиоматик ифадәләринин *башына тәнбәки ојуну ачмаг, үрәјинин ичини јемәк, дитдили милчәји кими вызылдамаг, үрәји соған габығы кими сојулмаг, бир даш олуб бир кор гујуја дүшмәк* кими вариантлары да вардыр:

Күлчин. Көрүрсән гочалар *башымыза нә тәнбәки ојуну ачырлар* (һ. Нәзәрли); Ханымназ. Ај балам, сәһәрдән нарадасан? *Үрәјимин ичини јемишәм* (Ч. Чаббарлы); Тејмур. Адә, бу кимдир бурада *дитдили милчәји кими вызылдајыр?* (һ. Нәзәрли); Аббас онун үзүнә бахды, *үрәји соған габығы кими сојулду* («Аббас вә Күлкәз»

даст.); Һачы Камҹаб. Гызла Фәрман *бир даш олуб бир кор гујуја дүшүбләр* (Ә. Һагвердијев).

Ајағынын алтыны газымаг—ајағының алтында гују газымаг; үрәји дүшмәк—үрәји ајағының алтына дүшмәк вә с. идиоматик ифадәләри дә сөз әлавә етмәклә дүзәлмиш вариантлардыр. Бу һала даһа чох бәдии үслубда раст кәлмәк олур. Јазычы бу васитә илә ифадәнин тә'сирини артырыр вә она јени бәдии кејфијјәт верир.

Бундан башга, идиоматик ифадәләрин лексик варианты ашағыдакы јолларла алыныр:

а) Ифадәнин тәркибиндәки сөзләрдән бири мүрәккәб сөзлә әвәз едилир вә һәр ики вариант паралел шәкилдә ишләнир.

Кәндин ортасында мүхтәлиф ишкәнчә вә әзијјәтлә өлдүрүлмүш совет вәтәндашларынын мејитинә баханда адамын *түкләри үрпәрирди* (Ә. Вәлијев);

Елә бир һала дүшәрсән ки, *түкләрин биз-биз олар,*
Әјнинә кејмәјә шеј тапмазсан, астар үз олар (М. Ә. Сабир).

Мисаллардакы *түкләри үрпәрмәк* вә *түкләри биз-биз дурмаг* бу јолла дүзәлмиш вариантлардыр.

б) Ифадәнин тәркибиндәки сөзләрдән бири гошалашдырылмыш шәкилдә ишләнир:

Пәрванә тәк *өзүн ода салмаға,*
Јасланыбан ешијиндә галмаға (М. П. Вагиф);

Гоча фелдшер јаралынын дөврәсиндә һәрләнир вә өзүнү *ода-көзә атырды* (С. Рәһимов).

Сона ханым. Хош кәлмисән оғлум нә әчәб бизи *јад етдин?* (С. С. Ахундов); ...Сонралар һәр пәнчшәнбә ахшамы гәбр үстә гуран сурәси тилавәт едирләр, мәрһуму *јадбуд еләјирләр* (Ч. Мәммәдгулузадә).

Доғрусу, бурда мән дә һәсәнә *үрәк вердим* (И. Әфәндијев); Јетәр Сәлбијә *үрәк-дирәк верди* (Ә. Вәлијев).

Өзүнү ода салмаг—өзүнү ода-көзә салмаг; јад етмәк—јадбуд етмәк; үрәк вермәк—үрәк-дирәк вермәк бу јолла дүзәлмиш вариантлардыр.

Бундан башга, нитгдә мә'лум ифадә бүтөв вә ја јарымчыг ишләнир. Бурахылан сөз ифадәнин елә бир үзвү олур ки, бу онун лексик-грамматик сәчијјәсини дәјишмир. Бу һалда мә'лум ифадә үчүн вариант дүзәлир; *илан кими дил чыхартмаг—илан дили чыхартмаг, топ ағзына гојмаг—топа тутмаг* вә с.

Грамматик вариантлар. Ифадәнин грамматик варианты онун тәркибиндә грамматик дәјишиклик апармагла, даһа доғрусу, компонентләрин грамматик формасыны дәјишмәклә алыныр. Бу дәјишиклик һәм ад компонентдә, һәм дә фе'л компонентиндә мүмкүндүр. Белә һалда ифадәнин мә'насында дејил, онун грамматик формалашмасында дәјишиклик олур. Ејни ифадәнин ад компоненти мүхтәлиф грамматик формаларда

ишләнә билир; мә с.: *үрәкгопма азарына салмаг—үрәк гопмачасына салмаг* (гәфилдән, бирдән баш верән һадисәдән горхмаг мә'насында).

Кечә јарысы Фејзуллаһын арвадыны, ушагларыны *үрәкгопма азарына салыб* евин алтыны-үстүнә чевирдиләр (Ә. Һагвердијев); Күллү. Бизи *үрәк гопмачасына* салма! (Р. Әфәндијев).

Көз-гулаг олмаг—көздә-гулагда олмаг, вә'дәсинә хилаф чыхмаг—вә'дә хилаф чыхмаг, бығ алтындан күлмәк—бығалты күлмәк, мум кими јумшалмаг—мумдан јумшаг олмаг, бурун-алты данышмаг—бурну алтындан дејинмәк вә с. идиоматик ифадәләр грамматик вариантлардыр.

Ејни ифадә мүхтәлиф фе'л формаларында да ишләнә билир:

— Әши, бу залым оғлу мәним дә *чанымы боғазыма јығыб* (Һ. Мећди); Хәлил. Чамаатын *чаны боғазына јығылыб,* бирчә күлләнин атылмасына мәәттәлди (Ә. Һагвердијев); Мүәллим. Һәрифин нә *бурну овулду* (Мир Чәлал); Ибраһим хан. Кәлбәли гудуруб, мәни танымаг истәмир. Онун *бурнуну овмаг* лазымдыр (Ј. В. Чәмәнзәминли). Бә'зи һәкимләр кими сәнә дејирләр шәраб ичмә, амма өзләри *күпүн дибиндән әл чәкмирләр* (И. Әфәндијев); Искәндар. ...Башлајачагсан Искәндәр дадашын кими *күп дибиндә јатмаға* (Ч. Мәммәдгулузадә).

Дилдә чох ишләнән бир сыра мә'лум мәсәлләр мүхтәлиф вариантда ишләнир: *ағыры гојуб јүнкүлү көтүрмәк—ағыр-јүнкүл еләмәк; мәмә јејәндән пәпә јејәнә—мәмә јејиб, пәпә демишә; ләлә көчүб, јурду галыб* ифадәсинә һәм бу вариантда, һәм дә ашағыдакы дәјишилмиш шәкилләрдә раст кәлмәк мүмкүндүр:

(Шаһзадә Мүталиб) бир вахт көзүнү ачыб көрдү ки, *ләлә көчүб јурду бош* («Шаһзадә Мүталиб» нағ.); Будаг. Нечә дејәрләр, *оба көчүб, јурду хараба галмышды* (Ә. Вәлијев) вә с.

Ифадәләрин вариантларынын артмасында јазычыларын ролу бөјүкдүр. Белә ки, бир сыра вариантларын мејдана чыхмасы јазычыларын фәалијјәти илә бағлыдыр. Јазычы дилин мөвчуд ифадәси үзәриндә дәјишиклик едир, она сөз артырыр вә ја ондан сөз атыр. Беләликлә, мөвчуд ифадә үчүн вариант дүзәлир. Мә с.: *өлмәк* мә'насында ишләнән *чаны чыхмаг* ифадәсини көтүрәк. Бу ифадәјә М. Ә. Сабир *көз* сөзүнү, Ј. В. Чәмәнзәминли исә *ағыз* сөзүнү әлавә етмишдир. Демәк олар ки, һәр ики јазычынын «дүзәлиши» ифадәни даһа да көзәлләшдирмиш вә тә'сирини артырмышдыр:

Чанын чыхсын көзүндән ганмајајдын,
Ганыб да һәр иши одланмајајдын (М. Ә. Сабир);

Шаһнисә ханым. Бу јашымда көр кәтириб һара-

лара чыхарырсан, лап *чаным ағзымдан чыхыр* (Ј. В. Ч ə м ə н з ə м и н л и).

Јахуд *үрəјинə су сəпмək* ифадəсини јазычы бир гəдəр дə тə'сирини артырыр, ону *үрəјинə гајнар су сəпмək* шəклиндə ишлəдир:

Бу гадынын көзləри вə үзүндəки гара халы Ғəһрəманын *үрəјинə гајнар су сəпмиш* кими олду (Ə. В ə л и ј е в).

Бə'зən јазычылар дилдə мөвчуд олан ифадənин мəһəлли вариантыны да ишлəдирлəр:

Ејби јохдур, Нина бачы? Бир дə мənə төвбə олсун ки, арвад тајфасынын *ипинə одун јығмајым* (М. С. О р д у б а д и);—Григори Савељевич, бајаг сənə демədим ки, Əбузəр бəјин *өркəнинин үстүнə одун јығмаг олмаз* (Һ. М е һ д и).

Синоним ифадəлəр јазычы дилини көзəлləшдирир, онун тə'сир гүввəсини артырыр, һадисəни даһа чанлы чатдырыр. Истəр классиклəр, истərсə дə мүасир јазычылар синоним ифадəлəрдən, онларын вариантларындан бол-бол истифадə етмишлəр. Чүнки бу ифадəлəрин көмəји илə јазычы ејни һадисəни, вəзијјəти, кејфијјəти мүхтəлиф шəкилдə верə билир. Бир үмуми мə'на этрафында груплашан ифадəлəрин һəр биринdə өзүнə хас олан мə'на чалары вə үслуб хүсусијјəти вардыр. Бə'зən ејни ифадə мүхтəлиф јазычыларда мүхтəлиф шəкилдə ишлəнмиш олур. Мүвəггəти дөвр, заман мə'насында ишлəнən *бешкүнлүк дүнја* идиоматик ифадəсини Ə. Һагвердијев ашағыдакы шəкилдə ишлətмишдир:

Н ə ч ə ф б ə ј. Бədбəхт мən о кəсə дејирəм ки, бу *беш гара күнү* ləззəт, дамагла кечириб баш кора апармаја (Ə. Һ а г в е р д и ј е в).

Бə'зən бədии үслубда һадисə габарыг верилмək үчүн јазычы синоним ифадələри јан-јана ишлədир:

С а л м а н к и ш и. Сиз хошбəхт адамсыныз, *истиот дадмамысыныз, исти-сојуг көрмəмисиниз,* һəр шејин һазырына кəлибсиниз (М и р Ч ə л а л); Јахуд усталыгла алдатмаг, доламаг мə'насында ашағыдакы ифадələр ишлədилир:

И б р а һ и м. Адамы *мəсхəрəјə гојма,* мən сəни бир ағыллы адам билирəм, нијə арвады *əлə салырсан,* мəни *биләјə долајырсан* (Ə. Һ а г в е р д и ј е в).

Синоним ифадələр вə онларын вариантлары һəм нитгимизə, һəм дə бədии əсəрləрин дилинə јени бədии кејфијјət верир. Белə ифадələр һесабына бədии əсəрləрин дили даһа ајдын, чанлы вə ифадəли олур. Синоним ифадələрин көмəји илə мə'на кенишləндирилир. Ифадəлəр арасындакы үмуми вə фəргли чəһəтləр ашкар едилир.

А н т о н и м и д и о м а т и к и ф а д ə л ə р. Антоним ифадələр дə чохмə'налы омоним, синоним ифадələр кими фразеолокијанын мараглы гисмидир. Буна бахмајараг, антоним ифадələr, үмумијјətlə, дилчиликдə кениш тədгиг едилмəмиш саһədир.

Антонимлəр зидд мə'на ифадə едən сөзлəрдир. Идиоматикада мə'нача зидд ифадəлəр антоним ифадəлəр кими көтүрүлүр, јə'ни антонимлик анлајышы ифадənин сабитləшən мə'наларыны гаршы-гаршыја гојулмасы илə мүəјјən едилир. Бурада һəр ифадə семантик-грамматик вə структур-үслуби хүсусијјətə маликдир.

Дилимиздə *көзəл-чиркин, јахшы-пис, исти-сојуг, бəрк-бош* сөзləри илə јанашы, *сөзүнүн үстүндə дурмаг—сөзүндən гачмаг, кечəни күндүзə гатмаг* (чох чалышмаг мə'насында)—*јат јејиб јахада көзмək* (авараланмаг мə'насында), *гулағының дибиндə* (лап јахында мə'насында)—*дүнјанын гуртаран јериндə* (чох узаг мə'насында), *дүнјаја кəлмək* (доғулмаг мə'насында)—*дүнјадан кетмək* (өлмək мə'насында) кими антоним идиоматик ифадələр вардыр.

Бундан башга, дилимиздə бир груп идиоматик ифадə вардыр ки, бунлар антоним сөзləрлə ишлənир:

Көр нечə *алт-уст еləјиб* шејləри,
Дөндəриб «а-ба»ја «əлиф-бејləри» (М. Ə. С а б и р).

Алјоша тəчрүбəли, дүнјакөрмүш, аз да фəалијјət көстəрмəмиш, нечə дејəрləр, *бəркдən-бошдан, исти-сојугдан чыхмыш* бир адамды (С. Р ə һ и м о в); Мən динлəдијим адамларын фикрини өз-өзлүјүндə *саф-чүрүк еləмишəм* (Һ. М е һ д и) вə с.

Чохмə'налылығын хүсуси нөвү олан антонимləрин идиоматикада сəчијјəви чəһəтləри вардыр. Һəр ифадənин өзүнүн лексик тəркиби вə грамматик формалашмасы олур. Бу чəһəти нəзəрə алараг антоним ифадələри ашағыдакы шəкилдə груплашдырмаг олар:

1. Грамматик формалашмасына көрə бир чүр ифадələr. Бу груп ифадələr өз нөвбəсиндə ики јерə ајрылыр:

а) Лексик тəркиби мүхтəлиф олан идиоматик ифадələr: И б а д. Сонра көрдүм, һəсдəди. Лап *мумдан да јумшаг олуб* (Ч. Ч а б б а р л ы);

Билмирəм нечин өлмүрəм,
Бəркјибдир үзүм сəнсиз (Г. З а к и р);

Фəррух о гəдəр јоғунламышды ки, *ени узунуну басмышды* (Ə. В ə л и ј е в); И б р а һ и м. Инди оғлумун бəдəни *бир дəри, бир сүмүкдən* ибарətдир (Ə. Һ а г в е р д и ј е в).

Мисаллардакы јумшалмаг, мүлајим олмаг мə'насында *мумдан јумшаг олмаг* вə давамлы олмаг, сəртləшмək мə'насында *үзү бəркимək;* һəддиндən артыг көкəлмək мə'насында олан *ени узунуну басмаг,* һəдсиз арыгламаг мə'насында *бир дəри, бир сүмүк олмаг* идиоматик ифадələри белə антоним ифадələrdir.

б) Лексик тəркиби охшар олан идиоматик ифадələr: Сəһəрки совгат шејləринин һазырланмасыны фикирləш-

дикчә Гәрәнфил халаның *үрәји бөјүјүр,* шадлығындан отаға сығмырды (Ә. Вәлијев); Назлы. Ана, валлаһ, *үрәјим бир тикә олуб,* бирчә дәфә дә Сара бачымы көрәјдим, өлмәздим (Ч. Мәммәдгулузадә).

Белә әркјана зарафатлардан сонра Сәбзәли *мәтләб үстүнә кәлди* (С. Рәһимов); Бәли, *мәтләбдән узаг душдуг,* көрүм нәдән данышырдыг (Ч. Мәммәдгулузадә).

Мисаллардакы фәрәһләнмәк, севинмәк мә'насында олан *үрәји бөјүмәк* вә дарыхмаг, тәшвиш ичәрисиндә олмаг мә'насында олан *үрәји бир тикә олмаг;* јахуд да конкрет мәсәләдән данышмаг мә'насында олан *мәтләб үстүнә кәлмәк* вә әсил сөзү демәмәк мә'насында олан *мәтләбдән узаглашмаг* белә ифадәләрдир.

2. Грамматик формасы мүхтәлиф олан антоним идиоматик ифадәләр:

О, олдугча көзәл бир инсандыр. *Мурдар суја гојуб ичмәк олар* (Ә. Вәлијев); О, *саман алтындан су јеридән* Күлпәринин бу ишдә әли вар (Һ. Мећди).

Хасмәм мәд. Залым гызы елә көзәлдир ки, *бир гәләм үзүнә бахмаг олмур.* Елә бил *үз-көзүндән нур јағыр* (Ч. Чаббарлы); Мүмкүн дејил ки, Бәдирчаһана, күпәкирән гарыја *чәһәннәмдән билетсиз гачан* демәјәсән (Н. Вәзиров).

Сәнин кими *авара күчүк сахлајанын* һәр күн бир тәкнә күтү олмалыдыр (Ә. Вәлијев); Көјәрчин сабаһ јахшы олсун дејә чалышыр, вурушур, *ары кими әлләшир* (М. Ибраһимов).

Мисаллардакы сон дәрәчә хејирхаһ, көзәл хасиҗәтли адам мә'насында олан *мурдар суја гојуб ичмәли* вә бичлик едән, кәләк кәлән адам мә'насында олан *саман алтындан су јеридән;* сон дәрәчә көзәл мә'насында олан *бир гәләм үзүнә бахмаг олмур* вә сон дәрәчә кифир мә'насындакы *чәһәннәмдән билетсиз гачыб;* тәнбәл мә'насында олан *авара күчүк сахлајан* вә чалышган мә'насында олан *ары кими әлләшмәк* белә антоним ифадәләрдир.

Антоним ифадәләрин бир хүсусиҗәти дә будур ки, гаршылашдырылан ифадәләр групу бир-бири илә синоним олур: сусмаг мә'насында ишләнән *ағзына су алмаг* вә ја *ағзына су алыб отурмаг* идиоматик ифадәси үчүн ашағыдакы ифадәләр бир-бириnә синонимдир: *дил-дил өтмәк, дили ачылмаг, дил-оту јемәк, дил ачмаг* вә с.

Јахуд көмәк еләмәк, јардым көстәрмәк мә'насында ишләнән *әл узатмаг* ифадәсинә антоним олан *ишин габағына көтүк итәләмәк, ишинә пәл вурмаг, исти ашына сојуг су гатмаг, јолунда тикан әкмәк* вә с.

Идиоматикада антоним ифадәләрин сәчиҗәви чәһәтләриндән бири ифадәнин һиссәләри арасында антоним хүсусиҗәтинин олмасыдыр. Бу груп ифадәләрин грамматик гурулушу вә лексик тәркиби мүхтәлифдир. Белә ифадәләрин чоху чүмлә

кими формалашыр: *вәзндә јүнкүл, гиjмәтдә ағыр; аг күн ағардар, гара күн гаралдар; бир ајағы кедир, бир ајағы кетмир; үзүн аг олсун чәһәннәм гарасы кими* вә с. Белә антонимләри ејни чүмләдә гаршылашдырдыгда мә'на даһа образлы, даһа тә'сирли олур.

Антоним ифадәләрдән бәдии әдәбиҗјатда даһа чох истифадә едилир. Бу груп ифадәләр јазычынын тәсвир дилини чанландырыр, образ јаратмаға көмәк едир, мәсәлән, јазычы *батмаг* сөзүнүн антоними олан *чыхмаг* сөзү әвәзинә *баш галдырмаг* ифадәсини ишләдир. Јахуд *солмаг* сөзүнүн антоними кими *күл кими ачылмаг* ифадәсини, *ағламаг* сөзүнүн антоними олан *үзү күлмәк* ифадәсини ишләдир. Беләликлә, јазычы антоним ифадәләрлә бәдии дили зәнкинләшдирир, онун ифадә тә'сирини артырыр.

Евфемистик ифадәләр. Идиоматиканын мараглы бир гисмини евфемистик ифадәләр тәшкил едир. Евфемистик ифадәләр дедикдә, чәмиҗјәтдә дејилмәси мүнасиб сајылмајан, хоша кәлмәјән кәскин, габа сөзләр вә ифадәләр әвәзиндә ишләдилән јумшалдылмыш ифадәләр нәзәрдә тутулур.

Евфемизмин мејдана кәлмәси табу терминининн ифадә етдији һадисә илә мүәјјән дәрәчәдә бағлыдыр[367]. Истәр табу, истәрсә евфемизм өз көкләри илә гәдим дөврләрә кедиб чыхыр. Һәр ики дил һадисәсинин мејдана кәлмәсиндә мүәјјән амилләр рол ојнамышдыр. Белә ки, әкәр табунун мејдана чыхмасы үчүн мөвһуми тәсәввүрләр, «мифоложи е'тигадлар»[368] әсас олмушса, евфемизмин мејдана кәлмәси үчүн әсасән, габа вә намүнасиб сөз вә ифадәләрдән гачмаг лүзуму олмушдур.

Һәлә гәдим дөврләрдән бәри мүгәддәс сајылан шејләрин адыны чәкмәк олмазды. Бу барәдә М. О. Косвен јазыр: «Ајры-ајры шејләр, јахуд ајры-ајры һәрәкәтләр, үмумиҗјәтлә вә ја мүәјјән шәраитдә зәрәрли, јахуд горхулу, бу шејләрә тохунмаг, јахуд бу һәрәкәтләри ичра етмәк гадаған һесаб едилир. Бир сыра гадағанлар системи, табу (табу—полинез сөзү олуб «олмаз» демәкдир) инкишаф едир вә мөһкәм сурәтдә динә дахил олур; о, инкишаф етмиш диндә «мурдар», «мүгәддәс» вә «күнаһ» кими мүрәккәб мәфһумлара чеврилир[369].

Табу—мүхтәлиф сөзләрә, шејләрә, һәрәкәтләрә гојулан хүсуси «гадағандыр».

Чох кечмишлә бағлы олан табу һадисәсинә инди дә раст кәлмәк мүмкүндүр. Аз да олса, дилимиздә табу илә әлагәдар сөзләр, ифадәләр вардыр. Мәсәлән, халг арасында чанавара

---

367 Бах: А. А. Реформатский. Введение в языкознание, М., 1955, сәһ. 69; Б. А. Ларин. Об евфемизмах. Уч. зап. ЛГУ, СФ наук, вып. 60, 1961, сәһ. 111.

368 Бах: А. А. Реформатский. Введение в языкознание, М., 1955, сәһ. 69.

369 М. О. Косвен. Очерки истории первобытной культуры. Изд. АН СССР, М., 1957, сәһ. 159.

ағзыгара, иланын ады кәләндә *халасына лә'нәт* вә ја *кафир,* ајыја истеһзалы шәкилдә *дағларын кәлин анасы* дејилир. Табу һадисәси даһа чох дини е'тигадла бағлы олдуғундан «аллаһ», «пејғәмбәр», «имам» адыны тез-тез чәкмәк мүгәддәс олан бир шеји тәһгир етмәк сајылмышдыр. Одур ки, халг арасында белә сөзләрин әвәзиндә ишләнән хүсуси ифадәләр вардыр:

Әһмәд. Дајы, сәни анд верирәм бизи *јохдан вар еләјәнә* (А. Дивanбәјоғлу); Кәрбәлајы Гулу. Уста Ағабала, анд олсун сәни, мәни *хәлг еләјәнә,* көрдүм бир сәбәтди, билмәјирәм тәндирди, нәди, бунун гырағында дурмушам. Бир ачыглы адам кәлиб мәнә бир тәпик вурду сәбәтә дүшдүм. Истәдим чыгырым, бир дә *гурбан олдуғларымыздан* бири көзүмә көрүндү (Ј. В. Чәмәнзәминли).

Дини көрүшләрлә јашајан бир адамын дили илә сөјләнән бу ифадәләрдә *(јохдан вар едән, хәлг еләјән, гурбан олдуғларымыз)* јазычы онун динә, аллаһа олан итаәтини көстәрмәк истәјир. Һәтта белә адамлар бәдбәхт һадисә гаршысында да *шүкүр кәрәминә, аллаһ билән јахшыдыр, мәсләһәти белә дир* кими ифадәләри; горхулу, дәһшәтли шејдән данышдыгда исә динләјәнләрә гаршы јахшылыг диләмәк мәгсәди илә *једди дағлар ашсын! Дағлара, дашлара! Евдән-ешикдән узаг!* ифадәләрини ишләдирләр. Шејтаны хәтәрли бир варлыг сајан инсан онун ады кәләндә *гулаглара гурғушун!* ифадәсини ишләдир.

Әлбәттә, белә ифадәләр чох мәһдуд даирәдә ишләнир вә табунун өзү дә көһнәлмиш бир һадисә кими кет-кедә јох олуб кедир[370].

Евфемизм табу һадисәсиндән чох сонра јаранмышдыр. О, маһијјәт е'тибарилә дә табудан фәргләнир. Лакин көкү гәдим дөврләрлә бағландығындан, аз да олса, евфемизмдә табунун изләри олдуғуну көрүрүк (мәсәлән, бә'зи хәстәликләр, мөвһуматла бағлы ифадәләр вә с.). Одур ки, бу саһәдә тәдгигат апаран бә'зи дилчиләр бунлары әлагәли шәкилдә көтүрүр[371] вә әсатири көрүшләрлә бағлы олан евфемизмләри табуја дахил едирләр[372]. Лакин мүасир дөврүн евфемизми тамамилә башга мәгсәд дашыјыр. Бу барәдә М. А. Солонино јазыр: «Мүасир дөвләт гурулушу ибтидаи гәбилә гурулушундан нә дәрәчәдә узагдырса, евфемизмләр дә табудан о гәдәр узагдыр»[373].

370 Бах: Р. А. Будагов. Дилчилијә даир очеркләр (русчадан тәрчүмә). Бакы, 1956, сәһ. 76.

371 Л. А. Булаховский. Введение в языкознание, ч. II, М., 1954, сәһ. 48; А. А. Реформатский. Введение в языкознание. М., 1955, сәһ. 69; Р. А. Будагов. Дилчилијә даир очеркләр. Бакы, 1956, сәһ. 76.

372 Бах: М. А. Солонино. Английская лексикология. М., 1934, сәһ. 140

373 Јенә орада, сәһ. 139.

Евфемизм[374], әшјаны вә ја һәрәкәти әсил ады илә дејил, даһа јумшаг бир тәрздә ифадә едир вә әвәз етдији сөзләрин, ифадәләрин образлы мә'насы кими ишләнир. Образлылыг, мәчазилик евфемистик ифадәләр үчүн әсас шәртдир. Евфемистик ифадәләрин мејдана кәлмәсиндә мәчазилијин бөјүк ролу вардыр. Даһа доғрусу, евфемизм «мәчазын хүсуси нөвү кими»[375] дилдә өзүнү көстәрир. Мәс.: мәчаз нәтичәсиндә «гочалмаг» сөзү үчүн ашағыдакы синоним евфемистик ифадәләр ишләнир:

Сона ханым. Онун фикри будур ки, атам евиндә мәним *бирчәјими ағарда* (М. Ф. Ахундов); Гарабағ маһалында Әһмәд адлы *ајы-күнү кечмиш* бир гоча сөвдәкәр јашајырды («Әмраһ» наг.); Габаг дишим төкүлүб; Азыларым сөкүлүб; Мәнә гоча деməзләр; Бир аз *белим бүкүлүб* (М. Ә. Сабир); Киши ахыр вахтларда лап *јумаға дөнмүшдү* (Ә. Әбүлһәсән); Һуризад. Мәним *бир ајағым гәбирдәдир.* Инди даһа архајын кедә биләрәм (Ј. В. Чәмәнзәминли); Вагиф. А, Казым дадаш—деди,—дејәсән *дәјирманын кардан дүшүб* (Ј. В. Чәмәнзәминли); Гоча гары. Еј гоча, *саггалын ағарыбдыр,* амма әглинә һәлә һеч дән дә дүшмәјибдир (А. Дивanбәјоғлу); Сәлим бәј. Елә бундан тут, Мирзәнин будур *саггалы дүшүб гуршағына,* амма зүрријәти јохдур (Ә. Һагвердијев).

Бирчәји ағармаг, ајы-күнү кечмәк, бели бүкүлмәк, јумаға дөнмәк, бир ајағы гәбирдә олмаг, дәјирманы кардан дүшмәк, саггалы ағармаг, саггалы гуршағына дүшмәк ифадәләри ејни мә'наны—«гочалмағы» ифадә етсә дә она башга-башга тәрәфләрдән јанашыр, чүнки һәр ифадәнин тәкликдә өзүнәмәхсус бојасы, ишләнмә јери, фәргли чәһәти вардыр. Һеч дә *ајы-күнү кечмәк, саггалы ағармаг* сөзүн әсил мә'насында «гочалмаг» демәк дејилдир. Анчаг бунлары бир синоним сырасында бирләшдирән үмуми чәһәт бир мәфһуму—«гочалмағы» вермәк чәһдидир. Демәли, бу ифадәләр инчә мә'на чалары илә бир мә'на әтрафында груплашыр вә «гочалмағы» мүхтәлиф үслуби бојаларла, образларла ифадә едир. Бурада да евфемистик ифадәләрлә синоним ифадәләр арасында јахынлыг мејдана чыхыр.

Бу чәһәти нәзәрә алараг, Р. А. Будагов евфемизмләри ики јерә ајырыр:

1) Синонимләрә јахынлашан евфемизмләр *(дамаглы олмаг—сәрхош олмаг).*

2) Данышанын һәгигәти гәсдән тәһриф етмәк арзусу илә мәшрут олан евфемизмләр.

Р. А. Будагов бунлары дилә һәгигәтән лазым олан әсил евфемизмләр һесаб едир, чүнки бунлар мүһүм үслуби вәзифә

374 Евфемизм—јунанча ev—јахшы, phemi—данышырам.

375 Бах: 1) Б. А. Ильиш. Современный английский язык. М., 1948, сәһ. 311; 2) Б. А. Ларин. Об евфемизмах. Уч. зап. ЛГУ, СФ наук, вып. 60, 1961, сәһ. 120.

јеринә јетирирләр (*су башы, вә'дәси өтмәк* вә с. кими евфемистик ифадәләр). Лакин синоним ифадәләрдән фәргли олараг евфемистик ифадәләрдә мә'наны јумшалтмаг мејли вардыр. Даһа доғрусу, кәскин бир тәрздә сөјләнә билән ифадә евфемистик јол илә даһа мүнасиб вә јумшаг тәрздә дејилир. Һәм дә евфемистик ифадә чох заман әвәз етдији сөз илә ејни нитг һиссәсинә аид олур: *назик әјирмәк—азча кефсиз олмаг* мә'насында, һәр икиси фе'л; *әјри дил бөһтан дејән, шәр атан* мә'насында, һәр икиси сифәт вә с.

Синоним кими ишләнән евфемистик ифадәләр дә дилдә чохлуг тәшкил едир вә дилин бәдии ифадә васитәси кими бунларын чохунун мүәјјән үслуби вә емосионал бојасы вардыр. Әсил евфемистик ифадәләр исә, синонимләрә јахынлашан евфемистик ифадәләрә нисбәтән аздыр, өзү дә һәмишә габа, мүнасиб олмајан сөзү әвәз етмир, ејни заманда, кизли сахланмалы сөзләри вә ја нәзакәт гајдалары нөгтеји-нәзәриндән дејилмәси мүмкүн олмајан бә'зи сөзләри (бәдәнин мәһрәм јерләринин, бә'зи алт кејимләринин ады вә с.) әвәз едир. Һәмчинин бә'зи хәстәликләрин ады да евфемизм јолу илә дејилир. Мәсәлән, ушаглар арасында кениш јајылмыш вә горхулу сајылан гызылча хәстәлији: *мүбарәки чыхартмаг;* грип, зөкәм; *шоғәриб тутмаг* вә ја ичал: *ајағы ачылмаг, гарны ишләмәк;* гәбиз олмаг: *ајағы бағланмаг* шәклиндә ишләдилир. Бундан башга, дилимиздә мүхтәлиф мүнасибәтләрлә ишләдилән евфемистик ифадәләр дә вардыр ки, бунларын бөјүк бир гисми мәишәт һадисәләри илә бағлыдыр.

Евфемистик ифадәләр ичәрисиндә халгын һәјат вә мәишәтинин бир сыра чәһәтләри: евләнмәк, евләндирмәк, тој еләмәк, јас гурмаг, гыз көчүрмәк вә с. һаггында ифадәләр вардыр. Әсрләр боју халг илә бағлы олараг јаранан вә јашајан бу ифадәләр ајры-ајры дөврләрдә мөвчуд олан һәјат тәрзини әкс етдирир. Белә ифадәләрин бир гисми әввәлки мә'насыны дәјишир, бир гисми јениләри илә әвәз олунур, бир гисми үчүн исә јени вариантлар јараныр. Лакин бу хүсусијјәт бүтүн ифадәләрә аид дејилдир. Чүнки халгымызын ән гәдим адәт вә ән'әнәләри илә бағлы олан ифадәләрин бир гисми бу күн дә јашајыр.

Мәишәт һадисәләри илә бағлы олан евфемистик ифадәләрин бир һиссәси ингилаба гәдәрки дөвр үчүн сәчијјәвидир. Мүасир дөврдә белә ифадәләр бәдии әсәрләрдә үслуби нөгтеји-нәзәрдән мараглыдыр. Һәм дә онларын бә'зиси үчүн дөврүмүздә јени әвәзедичиләр тапылмышдыр. Мәсәлән, әр вә арвад мә'насында ишләнән көһнә вә јени евфемистик ифадәләри көтүрәк. Санки әр арвадынын адыны, арвад да әринин адыны демәкдән чәкинир, онун үчүн арвад әринә *башымын саһиби, ушагларын атасы* дејир:

Г о ч а к и ш и. Чүнки дүнән Јармәммәдин *ев адамы* кәлмишди бизә, гарабашыныза да демишди ки, Кәрбәлаҗы Сәфәр

евә кәлсә, она де кәлсин бизим ушаға бахсын (Ч. М ә м м ә д г у л у з а д ә); Сәдрин мүавини зарафатчыл, хошсифәт Вагид Әһмәдов отагда дивара вурулмуш бир чүт әлван рәнкли, назик јатымына әл чәкдикчә ипәк кими сығалланан халчаны көстәриб, бунлары да *ушагларын анасы* тохујуб,—деди (Р. Р з а). Бундан башга, әр вә арвад сөзләри үчүн ашағыдакы евфемистик ифадәләр дә вардыр:—*Баш јолдашы* көр нәдир һа?—дејә гадын әснәмәкдә олан Көјәрчинин сөјкәјинә кирди (С. Р ә һ и м о в); Он илин *өмүр-күн јолдашына,* һәмишә севилиб әзизләнән әрә гәфилдән белә нифрәт (И. Һ ү с е ј н о в); Г ө н ч ә. Мүрсәл кими оғулун *өмүр јолдашы олмаг* бәхтәвәрликдир (Ә. В ә л и ј е в).

Көрүндүјү кими, мүхтәлиф шәкилдә ишләнән бу ифадәләрдә бир мә'на дүшүнүлүр. Бу ифадәләрдә һәм әвәз едәнин, һәм дә әвәз олунанын өзүнә мәхсус хүсусијјәтләри вардыр. Она көрә евфемистик ифадәләрә ики чәһәтдән јанашмаг олар:

1) гурулушуна көрә,

2) мә'на вә үслубунун фәргли чәһәтләринә көрә.

Мә'лумдур ки, евфемистик ифадәләр дедикдә, сөһбәт сөз групларындан кетдијинә көрә, бурада анчаг сабит тәркибләр, ифадәләр өзүнә јер тута билир.

Мә'на вә үслубунун фәргли чәһәтләринә кәлдикдә исә, евфемистик ифадәләри ашағыдакы кими тәсниф етмәк олар:

а) нәзакәт нөгтеји-нәзәриндән дејилмәси мүнасиб олмајан сөзләр әвәзиндә ишләнән евфемистик ифадәләр;

б) инсанда ағыр тәәссүрат ојадан сөзләр әвәзиндә ишләнән евфемистик ифадәләр;

в) јумористик јол илә ишләнән евфемистик ифадәләр.

Дилимиздә елә ифадәләр вардыр ки, бунларын мә'нача бир-биринә јахынлашмасына бахмајараг, һәр бирисинин өзүнә мәхсус мә'на чалары вә үслуби хүсусијјәти вардыр. Әлбәттә, белә ифадәләрин грамматик әламәтләринә көрә (сөз бирләшмәси вә чүмлә олмасы) охшарлығы дејил, бир әсас мә'на әтрафында груплашмасы шәртдир. Диқәр тәрәфдән, евфемистик ифадәләр өзләринә мәхсус бәдии хүсусијјәтләрә маликдир. Гурулушуна көрә чох јығчам олан бу ифадәләрдә јүксәк бәдии кејфијјәт вардыр. Бу кејфијјәт онларда мә'нанын образлы сурәтдә ифадә олунмасындадыр. Евфемистик ифадәләрдә үслуб вә ифадә зәнкинлији габарыгдыр. Бә'зән ифадә ичәрисиндә әчнәби, мәһәлли сөзләрә тәсадүф едилдији кими, бәдии дилин көзәл нүмунәләринә дә раст кәлмәк олур ки, бу, әсасән, мәчазлар һесабынадыр.

1. Нәзакәт нөгтеји-нәзәриндән дејилмәси мүнасиб олмајан сөзләр әвәзиндә ишләнән евфемистик ифадәләр. Бура һамиләлик, доғум, евләндирмәк, евләнмәк кими сөзләрлә бағлы олан евфемистик ифадәләр дахилдир:

Һамиләликлә бағлы евфемистик ифадәләр: *долу олмаг, бојнунда олмаг, ајағы ағыр олмаг, бојну долу олмаг, һәмли олмаг.*

Ханын гызы. Ону да бил ки, *бојум долудур* (Ә. Һагвердијев). Күнләрин бир күнүндә јенә дә падшаһын зәнәни *һәмли олур* («Ағгуш» наг.).

Доғмагла бағлы евфемистик ифадәләр: *азад олмаг, јүкүнү јерә гојмаг.*

Бәли, арадан доггуз ај, доггуз күн, доггуз саат, доггуз санијә кечди, падшаһын арвады *јүкүнү јерә гојду* («Чантиг» наг.).

Евләндирмәклә, евләнмәклә бағлы евфемистик ифадәләр: *баш-көз еләмәк, башыны бәнд еләмәк, башыны бағламаг (јығмаг), башбир олмаг, бир јастыға баш гојмаг, ајағы јығылмаг.*

— Ахы бизим әһдимиз варды, биз сизи *баш-көз еләмәк* истәјирдик (Ә. Әбүлһәсән); Күлнисә. Дүнән кечә јенә сәнин фикрини еләјирдим ки, даһа вахтын јетишиб *башыны бир јерә јығасан* (Ч. Чаббарлы);—Баһидин *башыны бәнд еләмәк* мәсләһәтдир (Мир Чәлал).

Гадын. Кәрәк *башбир олаг* («Шаһзадә Мүтәллим» наг.). Сәријјә. Сәнин *бир јастыға баш гојдуғун* адамдан һеч бир шеј кизләмәјә һаггын јохдур (И. Әфәндијев); Маһмуд. Евлән, јүз дәфә демишәм, тап бирин кәтир, *ајағын* ордан-бурдан *јығылсын* (М. Ибраһимов).

Доғулмагла бағлы евфемистик ифадәләр: *дүнјаја кәлмәк, анадан олмаг.*

Марал Асмикин ағыр тәрпәндијини, ушағын бүкүн-сабаһ *дүнјаја кәләчәјини* билиб дил-ағыз еләди (А. Шаиг); Нурәддин *анадан олandан* өз шәһәрләриндән башга бир јер көрмәмишди (С. С. Ахундов).

2. Инсанда ағыр тәәссүрат ојадан сөзләр әвәзиндә ишләнән евфемистик ифадәләр. Бә'зән ағыр тәәссүрат ојадан, шиддәтли тә'сир едән чинајәт, дустаг, өлүм вә ја һәр һансы бәдбәхтлик кәтирә биләп бир ишдән данышдыгда евфемизмә әл атылыр. Мәсәлән, дустаг һаггында: *дөрд дивар арасында (олмаг);* төһлүкә һаггында: *гара булудлар ојнашыр* кими ифадәләри ишләдирик. Јахуд, биринин физики нөгсаныны, шикәстлијини көрдүкдә ону ачыг демәкдән чәкинәрәк кар адам үчүн: *гулағы ағыр ешидир,* кор адам үчүн: *дүнја ишығына һәсрәт галыб,* ахсаг адам үчүн *ајағыны чәкир,* дәли үчүн: *ағлыны итирмиш* кими евфемистик ифадәләр ишләдилир.

Өлүм, өлдүрмәк кими сөзләр һәмишә инсанда ваһимә, дәһшәт һисси төрәтдијиндән бу сөзләр үчүн даһа чох евфемистик ифадәләр дүзәлмишдир. Мәсәлән, өлмәк мә'насында «кечинмәк», «гуртармаг»дан башга, дилимиздә ашағыдакы евфемистик ифадәләр вардыр: *чаныны (аллаһа) тапшырмаг (бағышламаг), чаныны тәслим етмәк, дүнјадан кетмәк, өмрү баша вурмаг, аллаһын рәһмәтинә кетмәк* вә с.

Бу мә'на үчүн дүзәлән евфемистик ифадәләр дилин мүхтәлиф үслубунда ишләнә билир:

Фолклорда ишләнәнләр: Сәнә ким гарғады; *Палтарын бохчаланды* (Бајаты). Бир нечә күндән сонра падшаһын хәстәлији шиддәтләниб *өлүм шәрбәтини ичди* («Шәминин нағылы»). Вахт кәлди Әһмәдин атасы гәфилдән азарлајыб *чаныны бағышлады* оғлуна («Әһмәд вә Сәнәм» наг.).

Әдәби дилдә ишләнәнләр: *көзләрини әбәди (һәмишәлик) јуммаг, арадан кетмәк, әбәди јухуја кетмәк, вәфат етмәк.*

Гушлар гатар-гатар елләрдән кечәр; Бәшәр нәсил-нәсил *дүнјадан көчәр* (С. Вурғун). О һәштад беш јашында *өмрә вида едирди;* Бир јахшы иш көрмәмиш бу *дүнјадан кедирди* (Н. Рәфибәјли); (Халыгвердинин атасы) ики күн јатды, үчүнчү күн дөрд баш аиләни јиҹәсиз гојуб *көзүнү һәмишәлик јумду* (Ә. Вәлијев).

Бәдии әсәрләрдә типләрин дилиндә ишләнәнләр:

Нәчәфбәј. Бәдбәхт мән о кәсә дејирәм ки, бу беш гара күнү ләззәт, дамагла кечириб, *баш кора апармаја* (Ә. Һагвердијев); Һачы. Мән елә белә адам дејиләм ки, јурдум кор галсын, сабаһ *башымы јерә гојандан* сонра вар-дөвләтимин башына гарға-гузғун јығылсын (Мир Чәлал).

Һәмчинин «өлдүрмәк» мә'насында ишләнән евфемистик ифадәләр: *һаггына фикир чәкмәк, о дүнјаја көндәрмәк, гара торпаға јола салмаг, ахырыны еләмәк, јерә узатмаг (сәрмәк)* вә с.

Көрүндүју кими, дилимиздә өлмәк, өлдүрмәк сөзләрини әвәз етмәк үчүн чохлу евфемистик ифадә мејдана кәлмишдир. Бу ифадәләр мүхтәлиф образларла бир мә'на этрафында груплашмышдыр ки, һәр ифадәнин өзүнә мәхсус мә'на чалары мәтн ичәрисиндә ачылыр, чохусунун евфемистик мә'насы мәтн ичәрисиндә ашкар олур. Мәс.: *һаггына фикир чәкмәк, ахырына чыхмаг* дедикдә, бәлли олур ки, мүәјјән тәдбир, васитә илә өлдүрмәкдир:

Вәли. Еј Тарыверди, валлаһ, әкәр гачсан, обанын ичиндә дә *һаггына фикир чәкәрәм,* өзүн бил (М. Ф. Ахундов); Вәзир. Бу гәдәр фитнә вә фе'л тамам сәнин ишин имиш, аллаһ гојса, сәнин *ахырына чыхарам* (М. Ф. Ахундов); *јерә узатмаг* дедикдә исә, бирдән вуруб өлдүрмәк мә'насындадыр: Дөвләтбәј. Әдә, Гурбан, *узат јерә* бу надүрүстү (Ч. Чаббарлы).

Инсан үчүн ағыр олан, гәбир, мәзар, басдырмаг сөзләри үчүн дә евфемистик ифадәләр ишләнир. Мәсәлән, гәбир мә'насында ашағыдакы евфемистик ифадәләр вардыр: *гара јер, ахирәт мәнзили (еви), гара торпаг алты* вә с.

Басдырмаг мә'насында олан евфемистик ифадәләр: *гара торпаға тапшырмаг, ахирәт мәнзилинә гојмаг, јердән көтүрмәк, һагг јеринә гојмаг* вә с.

Өлүмү јахынлашан адам һаггында ашағыдакы евфемистик ифадәләр ишләдилир: *ахыр нәфәси олмаг, сәси о дүнјадан кәлмәк, ахыр дәгигәләрини јашамаг, сон күнүнү кечирмәк* вә с.

Бундан башга, өвлады өлән һаггында: *чырағы сөнмәк*, јурду дағылан, аиләси мәһв олан адам һаггында: *очағы сөнмәк*, саһибсиз, кимсәсиз олмаг мә'насында: *башы кәсик галмаг* кими евфемистик ифадәләр ишләдилир.

3. Јумористик јол илә ишләнән евфемистик ифадәләр. Дилимиздә ишләнмәси мүнасиб олмајан, хоша кәлмәјән сөзләрин бир гисмини мәзмунунда јумор олан евфемистик ифадәләр әвәз едир. Белә ифадәләр јуморун көмәји илә мәнфи мә'наны заһирән мүсбәт шәкилдә нәзәрә чатдырыр, һәм дә әсил мә'наны бир гәдәр јумшаг верир: оғурламаг мә'насында. *чибини тәмизләмәк*, говмаг мә'насында: *башмагларыны габағына чүтләмәк* (бајыра гојмаг), дәли олмаг мә'насында: *һушу булашмаг, ағлы јериндән ојнамаг, ағылдан касыб олмаг, ағлы кәм олмаг* кими евфемистик ифадәләр ишләнир.

Бу ифадәләрин мә'насында кизли бир ришхәнд, истеһза дујулур, һәм дә евфемизмин көмәји илә бу ифадәләрин мә'насы јумшалдылыр. *Ағлы јериндән ојнајыб, һушу булашыб* ифадәләриндә ағыл, һуш сөзләри ирадә, шүур мә'насындадыр. Даһа доғрусу, бу ифадәләр дәли олмаг мә'насында, һәгиги мә'нада дејил, мәзәммәт, кинајә кими ишләнмишдир. Буну мәтн ичәрисиндә даһа ајдын һисс етмәк олур: А т а к и ш и. Онун дејәсән чох охумагдан *һушу булашыбдыр* (Ч. Ч а б б а р л ы); Т у б у. *Ағлын јериндән ојнајыб*, ага сәнин тајын, тушундур; она сән гыз верирсән (Ә. Һ а г в е р д и ј е в); К ү л п ә р и. (Гурбанәли) *ағылдан кәм олуб*. Билмирәм һансы дәли *башыны долдурубдур* ки, балача оғлуну гој охусун (Н. Н ә р и м а н о в).

Евфемистик ифадәләрин бир гисми дә алынма сөзләрлә ишләниб мүәјјән бир хошакәлмәз һалы, мәнфи мүнасибәти, дејилмәси мүмкүн олмајан сөзү бу јолла әвәз едир.

Алынма сөзләрлә ишләнән евфемистик ифадәләр әсасән бәдии әсәрләрдә јазычынын тәсвир дилиндә, типләрин дилиндә ишләниб дили синоним ифадәләрлә зәнкинләшдирир; м ә с.: мәһв олмаг, тәләф олмаг мә'насында: *бади-фәнаја кетмәк*.

Һ а ч ы Ф ә р ә ч. Бунлары бир-биринә гысгыррам, һәр икиси бирдән *бади-фәнаја кедәр* (Н. В ә з и р о в).

Руһи хәстәлик, дәлилик мә'насында: *хәфти-димаг олмаг*.

Шәһәрдә белә данышырдылар ки, Әһмәд бәј *хәфти-димаг олуб* (Ә. Һ а г в е р д и ј е в).

Аиләдән ајрылмаг, вәтәндән кәнар дүшмәк мә'насында: *чәлаји-вәтән олмаг*.

— А Муса језнә, аллаһ еләмәсин сиз *чәлаји-вәтән оласыныз* (Р. Ә ф ә н д и ј е в).

Өлмәк мә'насында: *гәбзи-руһ олмаг, дари-үгбаја рәһләт тәбилини вурмаг*.

С ү л е ј м а н. Саггалыма дән дүшүб, бу күн сабаһ *дари-фәнадан, дари-үгбаја рәһләт тәбилини вурачағам* («Т а п д ы г» наг.).

Доғмаг мә'насында: *вәз'и-һәмл еләмәк, бар-һәмлини јерә гојмаг, дүнјаја кәтирмәк*. Ханым Солтан *вәз'и-һәмл еләди*, бир оғлан *дүнјаја кәтирди* ки, мисли көрүлмәмиш («Л ә т и ф ш а һ» даст.).

Евфемистик ифадәләр дилин көзәл ифадә васитәләриндән биридир. Евфемизмлә бағлы олараг ејни бир анлајыш үчүн бир сыра ифадәләр дүзәлмишдир ки, бунлар дилимизин лүғәт тәркибинә дахил олараг бүкүнә гәдәр јашамышдыр. Бунлардан истәр нитгимизи, истәрсә дә бәдии әсәрләрин дилини чанландырмаг вә ифадәлилијини артырмаг үчүн истифадә едилир. Дилин көзәллијиндә евфемистик ифадәләрин ролу бөјүкдүр. Бу ифадәләр мүхтәлиф јолларла габа вә ја мүнасиб олмајан сөзү даһа јумшаг тәрздә ифадә едир вә әвәз етдији сөзлә узун мүддәт јанашы ишләнәрәк дили зәнкинләшдирир. Хүсусилә бәдии дилдә евфемизмин әһәмијјәти чох бөјүкдүр. Белә ки, бәдии әсәрләрдә сөзләрин тәкрарына аз јол верилир, чүмләләри бәдии шәкилдә гурмаг үчүн евфемизмдән кениш истифадә едилир.

Көрүндүју кими, мүхтәлиф саһәләрлә бағлы олан бу үмумхалг васитәси чох күчлү ифадә тә'сиринә маликдир. Халгын јүз илләр бојунча кечиб кәлдији ичтимаи һәјатда долғунлашмыш, инкишаф етмиш ифадәләрин чох зәнкин шәкилләри, гыса вә мә'налы мәзмунлары вардыр. Бунларда мәнсуб олдуғу халгын зәкасынын кәскинлији, тәфәккүрүнүн кенишлији, зөвгүнүн инчәлији, һабелә, кәскин, ити, гүввәтли фикирләрлә бәрабәр, онун ифадәсинә хидмәт едән зәриф мәчаз, инчә истеһза, кинајә—бир сөзлә, бәдии үслубун нөвләри дә көрүнмәкдәдир.

ЛҮҒӘТЧИЛИК

Лүғәтчилик (јун. лексикографија:[376] lexikon лүғәт вә grapho јазырам) лүғәтләр тәртиби саһәсиндә апарылан елми иши, дәгиг десәк, лүғәтләр тәртибинин нәзәриҗҗә вә практикасыны нәзәрдә тутур.

Сон заманлара гәдәр истәр биздә вә истәрсә өлкәмизин башга јерләриндә, әсасән тәчрүби вә биртәрәфли сәчиҗҗә дашыјан лүғәтчилик инди даһа артыг елми маһиҗҗәт дашыјыр вә елми әсаслар үзәриндә гурулур, онун нәзәри чәһәтинә верилән диггәт вә әһәмиҗҗәт артыр. Сон илләрдә бир сыра харичи өлкәләрдә лүғәтчилик иши әсасән ики истигамәтдә апарылыр; бунлардан бири лүғәтчилијин нәзәри әсасларынын мүәјјән-

376 «Лүғәтчилик» сөзүнә нисбәтән «лексикографија» даһа әһатәли вә елми чәһәтдән даһа дәгиг олдуғундан биз јери кәлдикчә бу сөздән дә истифадә едирик.

ləşdirilməsi, diqəri mүxtəlif tipli və məgsədli lүğətlərin jaradylmasydyr.

Lүğətçilik dilçilik elminin ən kənc sahəsi kimi jalnyz son vaxtlar formalaşmağa başlamyşdyr. Axyr vaxtlara gədər o, leksikolokijaja daxil edilir və onun tətbigi hissəsi hesab olunurdu. Leksikolokijanyn obyekti, mə'lum oldugu kimi, dilin lүğət tərkibini, jə'ni dildə olan bүtүn sөzləri və sөz birləşmələrini (frazeolokijany) өjrənməkdir, lүğətçilijin vəzifəsi isə mүxtəlif lүğətlər tərtibindən ibarətdir. Leksikolokijanyn garşysynda duran bu vəzifəni jerinə jetirə bilmək үçүn leksikologlarын əlində jeganə midi konkret vəsait lүğətlərdir; «çүnki, dogrudan da, dilin leksik faktlarыny өjrənmək məsələsində onlarын leksikografik inventarijasijasy (jə'ni sijahyja alynmasy—*Ə.Ə.O.*) və təsviri bu vaxta kimi, demək olar ki, jeganə tədgigat nөvү olaraq galmagdadyr»[377].

Lүğətlərin bir syra tipləri vardyr. Onlar adamlarын mүxtəlif mədəni ehtijaçlarыny tə'min edir. Ikidilli lүğətlər xalglarын bir-biri ilə əlagə və dostlugларына, bir-birinin dilinə bələd olmağa, bir-birinin dilini өjrənməjə jardym kөstərir. Bu və ja diqər dilin lүğət tərkibini əhatə edən lүğətləri adətən iki bөjүk grupa ajyrырlar: ensiklopedik lүğətlər və filoloji lүğətlər. Burada jalnyz filoloji lүğətlər haggynda danyşylaçagdyr. Kөrkəmli rus sovet dilçisi və lүğətçisi Л. В. Şerba filoloji lүğətləri də iki gismə: akademik norматiv (jə'ni ədəbi dil normalarына əsaslanan) lүğətlər və mə'lumat funksijasy dashjan lүğətlərə bөlүr.

Ensiklopedik lүğətlərdə elm və texnikanyn, igtisadijjatyn, sijasətin, tarixin, inçəsənətin və s. mүxtəlif sahələrinə, kөrkəmli və tarixi şəxsijjətlərin həjat və fəaliijjətinə dair keniş və ja ygçam mə'lumat və izahat verilir. Bu izahat ensiklopedik səçijjə dashyjyr, jə'ni burada əşja və hadisələrin mahijjəti və xarakteri haggynda ətrafly mə'lumat verilir. Ensiklopedik lүğətlərə indi bizdə nəşr edilməkdə olan «Azərbajçan sovet ensiklopedijasy» misal ola bilər.

Filoloji lүğətlərdə isə vəzijjət başgadyr, burada sөzlərin ançag lүğəvi mə'nasy verilir.

Filoloji lүğətlər syrasына tərçүmə lүğətlər, izahly lүğətlər, tarixi lүğətlər, etimoloji lүğətlər, frazeoloji lүğətlər, xaricи sөzlər lүğətləri və başga lүğətlər daxildir. Tərçүmə lүğətlərin ən çox jajylmyş nөvү ikidilli, nadir hallarda—bir neçə dilli lүğətlərdir. Bu lүğətlərdə, bir gajda olaraq, өzkə dil sөzlərinin ana dilinə tərçүmәsi, jaxud, əksinə, ana dili sөzlərinin өzkə dilə tərçүmәsi verilir.

[377] О. С. Ахманова. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957, səh. 3.

Lүğətçiliкdən və dilçiliкdən uzag olan adamlara lүğətçilik işi əslində olduғundan daha asan bir iş kimi kөrүnə biləр. Ilk əvvəl kөstərmək lazymdyr ki, lүğətçilijи jalnyz lүğət tərtibi үçүn bir nөv үmumi tə'limat, jaxud sөzləri lүğət şəklinə salmag үçүn texniki үsullar toplusu kimi bir şej hesab etmək gətijjən doğru olmaz. Lүğətçilijin texniki үsullarynyn işlənmәsi, jə'ni lүğət maddələrinin tərtibaty үçүn konkret үsullar hazyrlanmasy lүğətçilijin jalnyz bir tərəfidir. Əlbəttə, sanbally və çidди lүğətlərin jaradylmasy үçүn lүğətçilijin nəzəri və əməli məsələlərinin dəriндən işlənmәsi, mүxtəlif tip lүğətlərin tərtibi prinsiplərinin elmi əsaslar үzrə hazyrlanmasy əsas şərtdir. Bundan əlavə, үmumijjətlə, lүğətçilijи syrf əməli (tətbigi), jə'ni texniki үsullar toplusu kimi bir iş hesab edərək, onu leksikolokijaja garşy gojmag da dүzkүn olmaz. Lүğətçilik ətrafly leksikoloji arashdyrmalar tələb edir.

Jeri kəlmişkən gejd edək ki, lүğətçilijи leksikolokijadan ajyranlar, birinçini syrf əməli iş hesab edənlər də vardyr. Məsələn, lүğətçilijə dair oldugça maraglы bir əsərin müəllifi olan ispan dilçisi X. Kasares[378] lүğətçilijin obyektini, həçm və vəzifələrini müəjjənləşdirərkən, onu leksikolokija və semasiolokija ilə tutuşdurараg lүğət tərtib etmək sənəti (əməli leksikolokija), leksikolokija və semantikany isə elm adlandyrыr.

Sovet dilçiləri haglы olaraq X. Kasaresin bu fikri ilə razylaşmyr və kөstərirlər ki, o, lүğətçilijи elmi adlanmag hүgugundan məhrum etməklə səhvə jol verir, mүxtəlif məfhumlary bir-biri ilə garyşdyrыr.

X. Kasares bu fikrini өz əsərində dəfələrlə təkrar etdijinə bahmajaraq, kitabynyn başga bir jerində sanki bu fikrinə zidd olaraq kөstərir ki, lүğətçinin vəzifəsi elmi əsas үzərində dilin lүğətini tərtib etməkdən ibarətdir.

Akad. Л. В. Şerba lүğətçilik işinə sadə bir iş kimi baxanlara e'tiraz edərək jazyr ki, «bu iş hətta lүğət «tərtibi» kimi mə'nasyz bir ad almyşdyr. Dogrudan da, bizim dilçilər, xүsusilə lүğət «tərtibçiləri» nəzərdən gaçyrmyşlar ki, bu iş hər hansy hazyr elementlərin mexaniki surətdə garşylaşdyrylmasyndan ibarət olmajyb, elmi xarakter dashymalydyr»[379].

Tamamilə ajdyndyr ki, hər bir elmdə oldugu kimi, lүğətçiliкdə də iki çəhət vardyr: elmi-nəzəri və əməli-tətbigi.

[378] Бах: Х. Касарес. Введение в современную лексикографию (rus-ça tərçүmәsi), М., 1958.

[379] Л. В. Щерба. Русско-французский словарь. Предисловие, М., 1939.

X. Касаресин јенә һәмин әсәриндә нәзәри грамматикаја (елм кими) вә практики грамматикаја (әмәли иш кими) иснад етмәси өзү бир даһа исбат едир ки, әмәли лүғәтчилијин (лүғәтләр тәртибинин) өзүнүн елми-лексикографик базасы олмалыдыр.

Шүбһәсиз ки, һәр һансы бир лүғәтин јаранмасы үчүн мадди базадан (сөзлүјүн сијаһысы, картотека вә с.) башга, нәзәри база да тәләб олунур. Мәсәлән, изаһлы лүғәтләрин јарадылмасы илә бағлы олан нәзәри базанын әсас үнсүрләри бунлардан ибарәтдир:

1. Лүғәтин сөзлүјүнүн тәртиби принсипләри—көһнә сөзләрин, мәһәлли сөзләрин, лору дилдә ишләнән сөзләрин, терминоложи лексиканын, неолокизмләрин (јени мејдана чыхан сөзләрин), мүхтәлиф тип төрәмә сөзләрин вә с. сечилиб ајрылмасы.

2. Лүғәтдә омонимләрин ајрылмасы проблеми.

3. Лүғәт маддәләринин (бәндләринин) гурулушу принсипләри: мә'наларын изаһ вә тә'риф типләри, мә'наларын, мә'на чаларларынын вә сөзүн фәрди ишләнмә һалларынын бир-бириндән ајрылмасы, мәчази мә'наларын мүәјјәнләшдирилмәси, чохмә'налы сөзләрдә мә'наларын сыраланмасы принсипләри.

4. Сөзүн бир-бири илә бағлы, грамматик јаһуд фразеоложи чәһәтдән бир-бириндән асылы олан мә'наларынын мүхтәлиф типләри мәсәләси.

5. Сөзләрин лексик-грамматик категоријаларындан асылы олараг (мүхтәлиф нитг һиссәләри, көмәкчи сөзләр, әдатлар вә с.), изаһ типләринин мүәјјән едилмәси.

6. Изаһлы лүғәтдә үслуби ишарәләр вә сөзләрин үслуб чәһәтдән характеристикасы үчүн әсас көтүрүлән ме'јарлар.

7. Изаһлы лүғәтдә фразеолокија, фразеоложи ваһидләрин сечилиб ајрылмасы, онларын изаһ үсуллары, лүғәтдә јерләшдирилмәси принсипләри.

8. Изаһлы лүғәтдә әјани (иллүстратив) материалын сечилиб верилмәси вә с.

Икидилли лүғәтләрин тәртиби илә бағлы олан үмуми мәсәләләр сырасына исә ашағыдакылар дахилдир:

1. Лүғәтин типиндән асылы олараг она дахил едиләчәк сөзләрин һәм кәмијјәт, һәм кејфијјәтчә һәчминин мүәјјән едилмәси.

2. Икинчи дилдән асылы олараг лүғәтдә мүәјјән грамматик категоријаларын верилмәси мәсәләси.

3. Лүғәтә дахил едилән хүсуси терминолокијанын һүдуд вә характеринин мүәјјән едилмәси.

4. Тәрчүмә олуначаг фразеоложи ифадәләрин, онларын типләринин, сабит вә гејри-сабит сөз бирләшмәләринин сечилиб ајрылмасы принсипләри. Лүғәтин типиндән асылы олараг онда әјани (иллүстратив) фразеолокијанын верилмәси вә һәдди мәсәләси.

5. Лүғәтин һазырландығы милли республиканын һәјат, мәишәт, тәсәррүфат вә с. чәһәтләри илә бағлы хүсуси лексиканын онда әкс етдирилмәси мәсәләси.

6. Гаршылашдырылан ики дилин лексик еквивалентләри, ја'ни там, гејри-там, јаһуд гисмән гаршылығы олан вә һеч гаршылығы олмајан сөзләрин верилмәси вә нечә верилмәси мәсәләси.

7. Ајрыча көтүрүлмүш сөзүн тәрчүмәси; икидилли лүғәтләрдә изаһ үсулундан һансы һалларда вә нә шәкилдә истифадә олунмасы мәсәләси.

8. Икидилли лүғәтә грамматик очерк, сөздүзәлтмә үсуллары, тәрчүмә үсулларынын әсаслары һаггында мә'лумат әлавә едилмәси мәсәләси.

Мә'лумдур ки, лүғәтләрин елми әсасыны тәшкил едән бу мәсәләләр онларын типләриндән вә гаршыларына гојдуглары мәгсәддән асылы олараг һәр бир тип үчүн ајрылыгда һәлл едилир.

Көрүндүјү кими, бунлар сырф лексикографик мәсәләләр олмагла бәрабәр, ејни заманда лексиколокија илә бағлы мәсәләләрдир. Беләликлә, лексиколокија илә лүғәтчилији бир-биринә гаршы гојмаг, јаһуд онларын арасына кечилмәз бир сәдд чәкмәк һеч дә доғру олмаз. Бунлар бир елмин ајры-ајры голларыны тәшкил едир, бир-бирини тамамлајыр вә бири-бириндән асылыдыр.

Өзүнә мәхсус спесификасы олан икидилли лүғәтләр тәртибчидән, биринчи нөвбәдә, һәр ики дили мүкәммәл билмәји, бир-бири илә гаршылашан дилләрин грамматик гурулушларыны лүғәтдә әкс етдирмәји бачармағы, тәрчүмә олуначаг сөзләрин гаршылығыны ана дилиндә тапмағы вә бу ишдә орижинала әсасланмағы, бир сөзлә, икидилли лүғәтчилијин нәзәри вә әмәли мәсәләләрини дәриндән билмәји тәләб едирсә, изаһлы лүғәт гаршысында бир сыра даһа спесифик вә даһа мүрәккәб нәзәри вә әмәли мәсәләләр дурур. Бүтүн бунлар, лүғәтчилијә аид олса да, ејни заманда лексика илә бағлы мәсәләләрдир. Проф. А. П. Јевкенјеванын дедији кими, елә мәсәләләр вар ки, бунларын һәллиндә лексиколог лүғәтчисиз кечинә билмәз. «Мәсәлән, лексиканын, даһа кениш мә'нада—дилин системлилији мәсәләси лүғәтчисиз һәлл олуна билмәз, чүнки лүғәтчилик үмумән дилин лүғәт тәркибини тәсвир етмәклә лүғәт тәркибинин өзүнүн һадисәләрини, әлагә вә мүнасибәтләрини системләшдирир, тәсниф едир. Әкәр лүғәтчилик бир чох чәһәтдән лексиколокијаја истинад едирсә, лексиколокија да бир чох чәһәтдән лүғәтчилијин вердији материала истинад етмәлидир»[380].

Лүғәтчи илә лексикологун бу мәсәләләри һәлл етмәк саһә-

380 А. П. Евгеньева. Определение в толковых словарях, сб. «Проблема толкования слов в филологических словарях», Рига, 1963.

синдə фəалиjjəти ejни hədəfə jönəldilmишdir. Бир адамын həм лүғətчи, həм də лексиколог олмасы лүғətчилик үчүн, əлбəттə, идеалдыр, лакин ajры-ajры сөз вə ифадəлəрин изаһында лексиколокиjанын наилиjjətlərindən истифадə етмək мүасир лүғətчинин билавасitə вəзифəсidir[381].

Лексиколокиjанын өзү də мүчəррəд, сырф нəзəри бир елм кими көtүрүлə билмəз. Совет марксист елминин əсасыны тəшкил едən нəзəриjjə илə практиканын вəhdəти лүғətчиликdə өз ифадəсини бу ишин вəзифəлəринин лексиколокиjанын вəзифələри илə узлашdырылмасында тапыр.

Үмумиjjətlə, дилчилик елминин бөлмələри арасында гаршылыглы əлагə о гədəр сых вə чохчəhətlidir ки, бунлар бирбиринə көмəjи олмадан кечинə билмəзлəр. Хүсусилə лүғətчилик илə лексиколокиja арасындакы əлагə бу чəhətdən сəчиjjəvidir.

Лүғətчилик иши лексиколожи тəдгигат тəлəб едир. Лакин нəзəрdə тутмаг лазымdыр ки, лүғət өзү jалныз системли елми тəсвир вə үмумиләшdиричи тəдгиг үчүн əсас ола билəн мүəjjən дəрəчədə низама салынмыш вə аз-чох ишлəнмиш материалdан ибарətdir.

Совет лүғətчилиjинин үмуми нəзəриjjəси həлə jарадылмамышdыр. Лүғətчилиjин нəзəриjjəси jалныз jeничə əмəлə кəлмəjə башламышdыр. О, дилчилиjин ən кənч caһəсidir. Совет лүғətчилиjинин вə онун тəркиб hиссəлəрини тəшкил едən ajры-ajры милли диллəр caһəсиндə апарылан лүғətчилик ишинин бөjүк əмəли тəчрүбəсини үмумиләшdирəрək, онун үмуми нəзəриjjəсини jаратмаг дилчилик гаршысында дуран ən вачиб мəсəлəлəрdən биридир.

Лексиколокиjадан башга, лүғətчилик илə грамматика, үслубиjjат, хүсусəн, семасиолокиja (семантика) арасында да чох сых вə мүрəккəб əлагə вардыр. Лүғətdə сөз вə ифадəлəрин мə'наларынын мүəjjəнləшdирилмəси, ajры-ajры мə'налар арасындакы əлагəлəрин ашкара чыхарылыб мүəjjəнləшdирилмəси, мə'наларын инкишаф вə тəкамүлүнүн əкс етdирилмəси вə с. семасиолокиja илə бағлы мəсəлəлəрdир.

Бунунла əлагədар олараг лүғətdə мə'наларын дүзкүн ajрылмасы, верилəн мə'наларын дилдə олуб-олмамасы, мүстəгил мə'на кими ajрылмыш бир мə'нанын дикəр бир мə'нанын чалары кими верилмəси, бир мə'нанын өзүндən əввəлки мə'надан доғмасы вə с. кими мəсəлəлəр дə ортаja чыха билəр.

Сөзүн мə'насынын өзү диалектик дəjишиклиjə уғраjыр, инкишаф едир. Сөздə олан көhнə мə'налар үзəринə jени мə'налар əлавə олунур, ejни бир сөз өзүндə көhнə мəфhумларла jанашы, jени мəфhумлары да əкс етdирə билир. Мəсəлəн, *тыртыл* сөзүндə онун əсил мə'насындан («кəпənəjин бир нечə чүт ajағы олан, үстү түклү, jығылыб-ачылан, гурдаохшар сүрфəси») башга, «тракторун, танкын вə с. həр jердə jеримək вə həр jердən кечə билмək габилиjjətини артырмаг үчүн машынын тəкəрləрини əвəз едən енли, сонсуз зəнчир» кими), jахуд *пеjк* сөзүнүн əсил мə'насындан («бир планетин этрафында дөвр едən планет») башга, совет елминин космосу фəth етмəси илə əлагədар олараг jени мə'нанын («тəдгигат мəгсəди илə космоса бурахылан вə инерсиja илə həр hансы бир көj чисми этрафында дөвр едən гурғу» вə с.) əмəлə кəлдиjини көстөрмək олар. Jахуд *идрак* сөзүнү алаг. Бу сөз лүғətlərdə садəчə олараг «анлajыш, дəрк, фəhм» дejə изаh едилмишdир. Бу онун ади мə'насыdыр. Инди исə она белə бир фəлсəфи-психоложи мə'на да əлавə олунмушdур: «варлығын тəфəккүрdə објектив ин'икасы, објектив аləмин ганунауjғунлугларыны башадүшмə, анлама, дəркетмə габилиjjəти».

Jени фəлсəфи мə'на алмыш *варлыг* сөзүнү көстөрək. Бу сөзүн бир-биринə jахын вə узаг алты мə'насы илə бəрабəр, бир дə фəлсəфи мə'насы (2-чи мə'на) ajрылмышdыр ки, əввəлки лүғətlərdə белə бир мүстəгил мə'наja раст кəлмирик:[382] «шүурдан асылы олмajараг мөвчуд олан həр шej—маддə, мадди аləм, тəбиəт» (м ə с.: «Бүтүн фəлсəфənин, хүсусилə ən jени фəлсəфənин бөjүк əсас мəсəлəси тəфəккүрүн варлыға олан мүнасибəти мəсəлəсidир» Ф. Е н к е л с).

Дилдə белə hаллара həмишə тəсадүф едилир вə бу просес даим давам едир. Изаһлы лүғətин бир вəзифəси дə дилдə, сөзлəрин семантикасында баш верən бу hадисəни əкс етдирмəкdир.

Лүғətин үслубиjjат илə əлагəсинə кəлдикdə, гejd етмək лазымdыр ки, həр hансы бир дилдə данышан адамлар арасындакы мүрəккəб вə чохчəhətli үнсиjjət нəтичəсиндə мүхтəлиф үслублар мejдана кəлмишdир. Jазылы дилин вə jа данышыг дилинин спесифик хүсусиjjətləри мүхтəлиф дил үслубларынын инкишафы үчүн əсас тəшкил етмишdир. Бу үслублар дилин лексикасында өзүнү чох ajдын сурətdə көстərир.

Həр hансы бир дил кими, Азəрбajчан дилинин дə лүғət тəркибинин əсас күтləсини нejтрал, jə'ни дилин бүтүн үслубларында ишлənən сөзлəр тəшкил едир. Лакин дилдə елə сөзлəр дə вар ки, бунларын ишлənмə caһəси мəhдуддур. Бу кejфиjjət изаһлы лүғətdə həмин сөзлəрин нejтрал сөзлəрdən ajрылмасыны, онларын үслуб чəhətdən тəснифини зəрури едир. Сөзлəрин үслуби хүсусиjjəти исə jалныз дилин үслубча нejтрал олан сөзлəр тəбəгəси зəмининдə мejдана чыхарыла билəр.

Изаһлы лүғət, əлбəттə, дилдə олан бүтүн сөзлəрин үслуб хүсусиjjətlərini вермək кими бир вəзифəни гаршысына гоja билмəз. Бу, үслубиjjатын вəзифəсidир. Лакин лүғət лазыми hаллarda бу вə jа дикəр сөзүн ишлənмə даирəсинин мəhдудлуғуну реал фактлар əсасында мүəjjəн едиб көстəрмəлidир.

381 А. М. Б а б к и н. По вопросам русской лексикологии и лексикографии. «Лексикографический сборник», IV вып., 1960, сəh. 8.

382 Б а х: Азəрбajчан дилинин изаһлы лүғəти, I ч., тəртиб едəни Ə. Ə. Оручов, Бакы, 1965, сəh. 349.

Бүтүн башга дилләрдә олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә дә лексик үслуб дәјишмәз һалда галмыр. Үмумијјәтлә, дил вә онун лексикасыны тәшкил едән сөзләр даим инкишаф просеси кечирир вә мүхтәлиф ичтимаи, тарихи вә с. сәбәбләр үзүндән үслублар да дәјишә билир.

Вахты илә дилдә бу вә ја дикәр сөз јахуд онун мә'насы ја мә'налары бир лексик үслуба аид олдуғу һалда, мүхтәлиф тарихи дөврләрдә бу һал дәјишә билир. Дилин лексикасында бу дәјишмә просеси мүхтәлиф шәкилдә чәрәјан едир. Дилдә бу чәрәјан икитәрәфли олур. Бир тәрәфдән лүғәт тәркиби јени сөзләр һесабына зәнкинләшир, о бири тәрәфдән исә көһнәлмиш сөзләр дилдән чыхыр.

Белӛликлә, сөзүн үслубча сәчијјәси дәјишмәз һалда галмыр, әксинә, тарихи инкишаф просесиндә дәјишиклијә вә бә'зән чох күчлү дәјишиклијә уғрајыр.

Изаһлы лүғәтин грамматика илә әлагәсинә кәлдикдә, бу әлагә сөзләрин грамматик изаһында вә онларын синтактик мүнасибәтләринин көстәрилмәсиндә өз әксини тапыр.

Изаһлы лүғәтдә сөзләрин синтактик әлагәләринин көстәрилмәси онларын мә'на фәргләрини ајырмаг үчүн әлавә бир васитәдир. Бу исә јалныз чохмә'налы сөзләрдә олур.

Азәрбајчан лүғәтчилији. Бүкүнкү Азәрбајчан лүғәтчилији бирдән-бирә мејдана кәлмәмиш, узун бир инкишаф јолу кечәрәк индики һалыны алмышдыр. Онун мејдана кәлмәси вә тәшәккүл тапмасы үчүн тәбии ки, мүәјјән ичтимаи, тарихи, мәдәни вә с. шәраитин олмасы лазым иди. Мә'лумдур ки, үмумијјәтлә, лүғәтчилијин мејдана кәлмәси үчүн ән мүһүм амил формалашмыш јазы ән'әнәсинин олмасыдыр. Буна көрә дә милли лүғәтчилијин тарихи халгын ичтимаи вә мәдәни инкишафы илә әлагәдар сурәтдә тәдгиг едилмәлидир.

Азәрбајчан дили гәдим јазылы әдәбијјат дили олуб, өз тарихи инкишафында мүхтәлиф мәрһәләләр кечирдијиндән, әлбәттә, онун өзүнәмәхсус лүғәтчилик ән'әнәси олмамыш дејилдир. Лакин гејд етмәлијик ки, халгымызын лүғәтчилик ирси һәлә мејдана чыхарылмамыш вә онун тарихи өјрәнилмәмишдир. Одур ки, бу мәсәлә инди дилчилијимиз гаршысында дуран ән мүһүм мәсәләләрдән бири һесаб едилмәлидир.

Азәрбајчан ССР ЕА Әлјазмалары Фондунда тиббә, нәбатата вә с. даир әлјазмасы шәклиндә фарсча-азәрбајчанча вә с. лүғәтләрә тәсадүф едилир ки, дилимизин лексикасынын бир гисми бу вә ја башга шәкилдә бурада өз әксини тапмышдыр. Лакин дилимизин лүғәт абидәләрини арајыб ортаја чыхармаг үчүн, шүбһәсиз, һәлә чох иш көрүлмәли, ССРИ-нин вә бәлкә дә башга өлкәләрин китабханаларыны вә фондларыны арашдырмаг лазымдыр. Бу, әлбәттә, кәләчәјин ишидир. Бурада Азәрбајчан дилинин лексикасыны аз-чох өзүндә әкс етдирән бә'зи мүһүм лексикографик әсәрләрин (лүғәтләрин), өтәри дә олса, адларыны чәкмәји лазым билирик.

Бунларын мүһүм бир гисмини гәдим вә кечмиш дөврләрдә јаранмыш лүғәтләр тәшкил едир. Бурада биринчи нөвбәдә түрколокијада «Ибн-Мүһәнна лүғәти» ады илә танынан вә дилимизин тарихи лексиколокијасы бахымындан чох бөјүк әһәмијјәти олан лүғәти көстәрмәк олар. Тәхминән XIII әсрин ахырлары вә XIV әсрин әввәлләриндә јаранмыш бу лүғәтин сурәтини мәшһур рус шәргшүнасы П. Мелиорански 1900-чү илдә Петербургда нәшр етдирмишди. Мелиорански өзүнә мә'лум нүсхәләрдә бәһс олунан дилин гәдим Азәрбајчан дили олдуғуну иддиа едир[383] вә һәмин әсәрә јаздығы мүгәддимәдә белә дејир: «...һәр һалда бу әсәрин индики Азәрбајчанда мејдана кәлмәсинин даһа мөһтәмәл олдуғуну вә буну рәдд едә биләчәк һеч бир башга дәлилин олмадығыны сөјләмәјә һаггымыз вардыр...»[384].

Доғрудан да, ибн-Мүһәнна лүғәти бу чәһәтдән чох мараглыдыр. Онун сөзлүјүнү тәшкил едән сөзләрин чоху (чүзи дәјишикликлә вә ја бунсуз) дилимиздә вә ја онун ајры-ајры диалектләриндә инди дә ишләнмәкдәдир[385].

Азәрбајчан дилинин лексикасыны өзүндә әкс етдирән мүһүм лүғәтләрдән бири дә Л. З. Будаговун «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» адлы мәшһур лүғәтидир[386]. Лүғәт 1869—1871-чи илләрдә Санкт-Петербургда чыхмышдыр. Һәр бир түркологун даим әли алтында олан бу гијмәтли әсәрдә башга түрк дилләринә аид сөзләрлә бәрабәр, чохлу мигдарда Азәрбајчан сөзләринин дә русча тәрчүмәси верилмишдир. Һеч тәсадүфи дејил ки, «Әкинчи» гәзети һәмин лүғәтин чыхмасыны бизим Азәрбајчан ичтимаијјәти үчүн дә мүһүм мәдәни бир һадисә һесаб етмиш вә бу барәдә өз нөмрәләринин биринде мә'лумат дәрч етмишдир[387].

Азәрбајчан дилинин лексикасыны өзүндә әкс етдирән лүғәтләр сырасында башга бөјүк бир лүғәт—Һүсејн Казим Гәдринин «Түрк дилләринин иштигаги вә мүгајисәви лүғәти» адлы лүғәти[388] хүсуси јер тутур. Доғрудан да, бу лүғәт бир сыра

---

383 Бах: Ibnü Mühenna lügat; (түркчәјә тәрчүмә). Abdullah Battal. Istambul, 1934, мүгәддимә.

384 Бах: П. М. Мелиоранский. «Араб филолог о турецком языке», СПб., 1900, сәһ. XVIII.

385 Бу лүғәтдә мәсәлән, бу кими Азәрбајчан сөзләринә тәсадүф едирик: *ағыл* (мал-гара үчүн), *ағырламаг* (һөрмәт етмәк, әзизләмәк), *аныламаг, аргаж* (аргач), *аршынламаг* (аршынла өлчмәк), *азытмаг* (аздырмаг), *бачанаг, балдыз, бахышмаг, бәрк* (сағлам, мөһкәм), *бешик, бәзәкчи, белбағы, битикчи, бошамаг, бөркчү, бујурмаг, бузлуг, бүрүнчүк, чағыр* (чахыр), *дағар, ерәмик, илги, араг, исмарламаг, ганадычы* (ганалан), *гарадаш, өчәшмәк, пусмаг, синир, шишәк, сүнкү, јүзлүк* вә с.

386 Бах: Ә. Ә. Оручов. Азәрбајчан дили изаһлы лүғәтинин нәзәри әсаслары, Бакы, 1965, сәһ. 9.

387 Бах: «Әкинчи», № 13, 1876-чы ил.

388 Бизим әлимиздә бу лүғәтин анчаг 1927 вә 1928-чи илләрдә Истамбулда әрәб әлифбасы илә чыхмыш биринчи ики һәрфини (آ،ب) еһтива едән 1-чи вә 2-чи чилдләри вардыр. Мә'лум олдуғуна көрә, лүғәтин сонракы чилдләри јени түрк (латын) әлифбасы илә чыхмышдыр.

түрк дилләринин (түрк, Азәрбајҹан, татар, өзбәк, түркмән, гырғыз, уjғур вә б.) ejни көкдән олан сөзләринин формалары мүстәгил баш сөз кими верилиб изаһ едилир. Лүғәтдә Азәрбајҹан сөзләри чох бөjүк jер тутур вә бунларын азәрбајҹанча олдуғу хүсуси көстәрилир. Чох мараглыдыр ки, бүтүн бу сөзләрин вә онларын мә'наларынын мәһз Азәрбајҹан дилиндә ишләнмәсини нүмајиш етдирмәк үчүн Фүзули, Вагиф, Закир, М. Б. Халхали, Сеjид Әзим Ширвани, һабелә А. Шаиг, Әли Рази, С. М. Гәнизадә кими Азәрбајҹан шаир вә jазычыларынын әсәрләриндән вә «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсиндән чохлу мисал кәтирилир. Лүғәтдә фразеоложи материал да тәмсил олунмушдур.

Бунлардан әлавә, Азәрбајҹан дилинин лексикасынын кичик бир гисми кечмишдә мүхтәлиф мүәллифләр тәрәфиндән jазылмыш Азәрбајҹан дили дәрслик вә мүнтәхәбатларына әлавә едилән лүғәтчәләрдә верилмишдир.

Ингилабдан әввәлки лүғәтләр. Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајҹанда лүғәтчилик jалныз Совет һакимиjjәти илләриндә мүтәшәккил дөвләт ишинә чевриләрәк инкишаф етдирилмишдир. Ингилабдан габагкы Азәрбајҹан лүғәтчилиjини jалныз бир нечә кичик икидилли лүғәтләр тәмсил едирди.

Геjд етмәк лазымдыр ки, лүғәт тәртибинә Азәрбајҹанын габагчыл зиjалылары һәмишә мараг көстәрмишләр. Бу ишлә хүсусән рус мәктәбләриндә тәһсил алмагла бәрабәр өз ана дилини дә jахшы билән зиjалылар даһа чох мәшғул олмушлар[389].

Ингилабдан әввәл лүғәтчилик саһәсиндә чалышмыш зиjалылардан илк нөвбәдә көркәмли маариф хадими вә jазычы Султан Мәчид Гәнизадәни, милли операмызын баниси вә көркәмли публисист Үзеjир Һаҹыбәjову, илк азәрбајҹанча-русча лүғәтин мүәллифи доктор Гарабәj Гарабәjову көстәрмәк лазымдыр. О дөврдә еһтимал ки, бу саһәдә чалышан башга һәвәскарлар да олмуш, лакин онларын әсәрләри һәләлик бизә мә'лум деjил, буна көрә дә биз jалныз чап олунмуш, jахуд әljазмасы һалында олан лүғәтләр әсасында данышырыг.

Ингилабдан габаг чыхмыш лүғәтләр арасында диггәти ән чох чәлб едән лүғәтләрдән бири көркәмли маариф хадими, педагог С. М. Гәнизадәнин «Русча-түркчә лүғәти»дир. Мүәллиф лүғәтин мүгәддимәсиндә геjд едир ки, о өз лүғәтинин рус һиссәсини тәртиб етмәк үчүн Вл. Далын «Рус дилинин изаһлы лүғәти»ндән, Мирзә Казым бәjин «Русча-түркчә лүғәти»ндән, Л. Будаговун «Түрк-татар дилләринин мүгаjисәли лүғәти»ндән, Л. М. Лазаревин «Түркчә-татарча лүғәти»ндән, П. Жузенин «Русча-әрәбчә лүғәти»ндән истифадә етмишдир.

389 Бу кеjфиjjәт бөjүк jазычы вә драматург Ч. Мәммәдгулузадәнин «Анамын китабы» пjесиндә өз әксини тапмышдыр. Лакин бурада бу ишлә өз ана дилини jахшы билмәjән бир адамын—Рүстәм бәjин мәшғул олмасы сатирик планда тәсвир олунур.

25 минә гәдәр сөзү әһатә едән бу лүғәтдә русча сөзләрин гаршылығы олан сөзләрин ejни заманда рус һәрфләри илә транскрипсиjасы да верилмишдир. Русча мүгәддимәсиндә исә мүәллиф геjд едир ки, лүғәтин нисбәтән jығчам олмасынын сәбәби онда төрәмә сөзләрә чох аз jер верилмәси илә изаһ олунур. «Мән бу сөзләрин дахил едилмәсини лүзумсуз һесаб етдим, чүнки мәним «Самоучитель татарского (азербайджанского—*Ә.О.*) языка» адлы китабымын икинчи һиссәси, мәнчә, о гәдәр мүфәссәлдир ки, шакирдләр (охучулар) она бахараг мүстәгил сурәтдә һәр чүр төрәмә сөзләр дүзәлдә биләрләр».

Лүғәтдә сөзләрин грамматик вә үслуби чәһәтдән сәчиjjәләндирән һеч бир ишарә, мисал, фразеоложи ифадә jохдур, чохмә'налы сөзләрин мә'налары ачылмамыш, jалныз онларын әсас мә'насы верилмишдир. Лүғәтдә ән чох сиjаси-ичтимаи, елми вә үмумиjjәтлә мүчәррәд мәфһумлара аид терминләрин гаршылығы әрәб вә фарс сөзләри илә верилмишдир. Бунун сәбәбини мүәллиф о дөврдә дилимизин терминолокиjа чәһәтдән касыб олмасы илә изаһ едир, лакин бунларын «бизим савадлы охучулар үчүн» һеч дә jад олмадығыны көстәрир (Мүгәддимә).

Лүғәтдә русча бир чох әшjа вә һадисәләрин, гуш, һejван, битки вә с. адларынын верилмәсиндә гарышыглыг вә тәһрифләр көзә чарпыр[390].

Бу лүғәтләр арасында һәмчинин, кичиклиjинә бахмajараг, өз мәзмуну вә сөзлүjүнүн актуаллыгы илә Y. Һаҹыбәjовун 1907-чи илдә нәшр олунмуш «Русча-түркчә вә түркчә-русча лүғәт»и фәргләнир. Азәрбајҹан зиjалыларынын ән габагчыл вә ән демократик нүмајәндәләриндән бири олан Үзеjир Һаҹыбәjов өз лүғәтиндә о дөвр, jә'ни синфи мүбаризәнин кәскинләшдиjи бир дөвр үчүн сәчиjjәви олан лексиканы әкс етдирмишдир. Азәрбајҹан лүғәтчилиjинин тарихиндә илк дәфә олараг биз бурада *болшевик, силаһлы үсjан, сосиализм, сосиалист, сосиал-демократ, аграр, декабрист, демократизм, демократия, демонстрасия, забастовка, интернасионализм, капитализм, капиталистический строй, комиссар, коммуна, оппозиция, парламентаризм, политическая экономия, страхование, эксплуатация, экспроприация* вә с. кими сөзләрә тәсадүф едирик.

Мараглы бурасыдыр ки, бүтүн бу терминләр тәрчүмә едилмәдән өз бejнәлмиләл формасында верилмишдир. Үмумиjjәтлә, геjд етмәк лазымдыр ки, бу лүғәтдән әввәл вә сонра чых-

390 Лүғәтдә, мәсәлән, *парашут* сөзү «чәтир»—дejә тәрчүмә едилмиш вә бөлә бир изаһ верилмиш: «һавада «учмаға лазым олан чәтир»; *стрекоза*—«чөмчәгуjруг», *пантера*—«тула, ит»; *социализм* «ичтимаи-үммәт»; *смородина*—«рус алчасы», *електричество*—«гүввәjи кәһрәбаи», «гүввәjи бәргиjjә»; *експертиза*—«тәфтиш»; *експозиция*—«нөзәрдә тутмаг»; *електризация*—«тәкәһәррүб» вә и. а. Азәрбајҹан дилиндә бу вә jа дикәр һejванын, балығын, гушун вә с. адыны тапмадыгда, мүәллиф мүвафиг сурәтдә: «бир нөв гуш», «бир нөв балыг», «бир нөв һejван» jазмагла кифajәтләнмишдир.

мыш башга лүғәтләрдән фәргли олараг, Y. Һачыбәјовун лүғәтиндә бејнәлмиләл терминләрин әсас е'тибарилә рус дилиндән алынмасы принсипинә риајәт едилмишдир. Бу терминләрин бир чоху индијә кими Y. Һачыбәјовун лүғәтиндә кеҹд едилдији шәкилдә ишләнмәкдәдир. Y. Һачыбәјов бејнәлмиләл терминләри алмагла кифајәтләнмәмиш, һәмчинин бу терминләрин нечә јазылмасы (имласы) мәсәләси илә дә марагланмышдыр. О, лүғәтинин мүгәддимәсиндә бизим Азәрбајҹан мәтбуаты вә әдәбијјатында алынма (харичи) сөзләрин јазылышында мүхтәлифлик олдуғуну кеҹд едәрәк, онларын рус орфографијасында гәбул едилдији тәрздә јазылмасыны мәсләһәт көрүр. Өз лүғәтини тәртиб едәркән мүәллиф бејнәлмиләл терминләрдән башга, рус дилинин терминоложи лексикасындан да хејли истифадә етмишдир (м ә с.: *уезд, аренда, иск, чиновник, земство, забастовка* вә с.).

Ингилабдан әввәл чыхмыш икидилли лүғәтләр арасында Гарабәј Гарабәјовун тәртиб етдији «Түркҹәдән русҹаја лүғәт»[391] өз мәгсәд вә тәртиб үсуллары бахымындан олдугча мараглыдыр.

Мүәллифин јаздығына көрә, лүғәт өз гаршысына әсил түркҹә (азәрбајҹанча) сөзләрлә бәрабәр, дилимиздә ишләнән әрәб вә фарс сөзләрини, ријазијјат, тәбиијјат вә елмин башга саһәләринә аид хүсуси терминләри дахил едәрәк, онларын тәфсирини (изаһыны) вә бундан башга һәмин сөзләрин русҹаја тәрҹүмәсини вермәк вәзифәсини гојмушдур.

Бурадан ајдын олур ки, мүәллиф јалныз өз дөврү үчүн дејил, бәлкә индики лүғәтчилик бахымындан да јени тип лүғәт јаратмаг нијјәтиндә олмушдур. Доғрудан да, лүғәт икидилли олмагла бәрабәр, онда изаһлы лүғәт үнсүрләри дә вардыр. Бу лүғәтин хүсусијјәти биздә она көрә бөјүк мараг доғурур ки, бу үсулу биз инди јалныз русча-азәрбајҹанча лүғәтләрдә тәтбиг едирик, һалбуки мүәллиф Г. Гарабәјов буну илк дәфә олараг «Азәрбајҹанча-русча лүғәти»ндә тәтбиг етмишдир. Лүғәти көздән кечирдикчә биз мүәллифин һәр ики дил—һәм Азәрбајҹан, һәм рус дили саһәсиндә мүкәммәл билијә малик олдуғуну көрүрүк.

Доғрудур, лүғәт бүкүнкү лүғәтчилик елми бахымындан сәлис вә чидди елми принсипләрә әсасланмыр, емпирик бир маһијјәт дашыјыр. Лакин материал зәнкинлији, изаһ вә тәрҹүмәләрин чохунун дүзкүнлүјү, Азәрбајҹан сөзләринин гаршылығынын изаһла дејил, мүмкүн гәдәр сөзлә верилмәси чәһәтдән нәзәри чәлб едир.

Лүғәтин тәртиб үсулу беләдир: әввәлчә азәрбајҹанча баш сөз, сонра онун изаһы (јенә азәрбајҹанча) вә бунун ардынча

[391] Бу лүғәтин көһнә Азәрбајҹан әлифбасынын анчаг дөрд һәрфинә (آ، پ، ث) аид сөзләри еһтива едән һиссәси 1912-чи илдә Бакыда «Каспи» мәтбәәсиндә чап олунмушдур.

русча гаршылығы (сөз), јахуд изаһы верилир. Лүғәтдән кәтирдијимиз ашағыдакы нүмунәләр буну ајдын көстәрир:

Атәшпәрәст (ف) атәши аллаһ билән—огнепоклонник.

Ап (әп) сөзләрин мә'насыны тәшдид етмәк үчүн исте'мал олунур: *ап ачыг, еп еји*—приставка, префикс, усиливающий значение последующего слова.

Тәркиб (ع) мүрәккәб гылма (гылынма); бир-биринә бағлы ики ја даһа зијадә ләфз, ибарә; бир нечә шејин бирләшмәсиндән вүчуда кәлмиш дәва вә с.—сложение, смешение, составление; предложение, фраза, выражение; состав.

Лүғәт башга чәһәтдән—өз сөзлүјү вә дилимизин лексикасыны илк дәфә топлајараг системләшдирмәк, мәһдуд вә гејримүкәммәл бир шәкилдә дә олса, изаһ етмәк чәһәтдән дә диггәтәлајигдир.

Лүғәтдә мүасир лүғәтләрдә тәтбиг олунан үслуби вә грамматик ишарәләрин бә'зи үнсүрләринә раст кәлирик. Мәсәлән, алынма сөзләрин мәншәји (һансы дилдән кечдији), о заман дилимиздә ишләнән әрәбчә сөзләрин чәм формалары (м ә с.: *ә'за* («үзв»дән), *әдвијә* («дәва»дан), *үдәба* («әдиб»дән) вә с.; ара-сыра бә'зи сөзләрин (әсасән терминләрин) латынча транскрипсијасы верилир. Чох надир һалларда фразеолокијаја раст кәлирик. Лүғәтдә сөзләрин мә'наларының индики кими, бир-бириндән рәгәмләрлә ајрылмаса да, һәр һалда, әсас мә'налар верилмиш вә бунлар верküллә ајрылмышдыр. Бә'зи сөзләрин мәчази мә'насы (ишарәсиз дә олса) лүғәтдә әсас мә'налардан сонра верилмишдир (м ә с.: **бишкин**—вареный, печёный; бывалый, опытный...); **бүгәләмун**—рәнк-рәнк көрүнән бир нөв һејван; рәнкдән рәнкә кирән адам-хамелеон; **бәзәкчи**—бәзәндирән, зинәт верән, кәлинләри кејиндирән гадын; јаландан сөз јарашдырыб сөјләјән вә и. а.

Көрүндүјү кими, бу мә'налар һәр ики дилдә, һәм азәрбајҹанча, һәм дә русча өз әксини тапмышдыр.

Лүғәтин дикәр лүғәтләрдән фәргли олан чәһәти, бир дә ондан ибарәтдир ки, бурада сөзләрин вариантлары верилмишдир (м ә с.: умсанмаг—умсунмаг, басыг—басырыг, арга—арха вә с.).

Г. Гарабәјовун лүғәтинин, тәәссүф ки, јалныз үчүнчү һәрфи чыхмышдыр. О, һәр бахымдан олдугча гијмәтли вә мараглы бир лексикографик әсәрдир.

Совет дөврү лүғәтчилији. Ингилабдан сонракы лүғәтчилијә кәлдикдә, биринчи нөвбәдә јенә дә С. М. Гәнизадәнин «Русча-азәрбајҹанча лүғәти»ни (6-чы нәшри 1922-чи илдә чапдан чыхмышдыр), мүәллим Гафур Рәшадын «Тәфсирли халг лүғәти»ни (1921-чи илдә чыхмышдыр), кенерал Әлиага Шыхлинскинин «Дөјүш сөзлүјү» адлы илк «Русча-азәрбајҹанча һәрби термин-

ләр лүғәти»ни вә бир сыра башга кичик терминоложи лүғәтләри көстәрмәк олар.

Лакин бурада биз әлјазмасы һалында олан башга бир лүғәтин дә адыны чәкмәк истәјирик, чүнки бу лүғәт бирдилли лүғәтдир вә өз мәгсәд вә сәчијјәси е'тибарилә јухарыда адлары чәкилән икидилли лүғәтләрдән тамамилә фәргләнир. Сөһбәт гарабағлы һәким Салеһ Ахундов Гузанлынын 1930-чу илләрдә тәртиб етдији вә 1940-чы илләрдә ССРИ ЕА Азәрбајчан филиалынын кечмиш Лүғәтләр институтуна тәгдим етдији лүғәт һаггында кедир. «Азәртүркчә јени долу сөзлүк» адландырдығы бу лүғәтин мүгәддимәсиндә мүәллиф јазыр ки, о «Азәрбајчан дилинин Гарабағ шивәли 18 мин әдәд кәлмәләрини халгын синиф-синиф дилләриндән топлајыб, јени әлифба (латын әлифбасы—*Ә.О.*) сырасы илә дүзүб...».

Гејд етмәк лазымдыр ки, бу лүғәтин мәтни Азәрбајчан әдәби дили нормаларындан чох-чох узаг бир дилдә јазылдығындан, сөзләрин изаһында чохлу мигдарда дар мәһәлли сөзләр, архаизмләр, арготизмләр, һәтта мүәллифин өзү тәрәфиндән дүзәлдилмиш сөзләр вә шәрти ихтисарлар ишләнилдијиндән, чох вахт онлары баша дүшмәк чәтин олур. Буна бахмајараг, һәмин лүғәтин мејдана кәлмәси, дилимизин лексикасыны топлајыб системә салмаг, сөзләрин мә'наларыны ибтидаи шәкилдә дә олса ачмаг, онлары мүвафиг мисал вә фразеолокија илә әјаниләшдирмәк ишиндә һәмин лүғәтин мејдана кәлмәси мараглы бир һадисә кими гијмәтлидир.

1928-чи илдән сонра лүғәтчилик иши даһа кениш бир вүс'әт алмаға башлајыр. Бу вахтдан е'тибарән русча-азәрбајчанча терминоложи лүғәтләрин тәртиби вә нәшри саһәсиндә дә чидди ишләр көрүлүр.

1928—1929-чу илләрдә көркәмли журналист вә ичтимаи хадим Руһулла Ахундовун редактәси вә рәһбәрлији алтында икичилдлик «Русча-азәрбајчанча лүғәт» чыхыр. Бу лүғәт Азәрбајчан икидилли лүғәтчилијинин инкишаф тарихиндә чох мүһүм рол ојнајыр. 50 минә гәдәр сөздән ибарәт олан бу лүғәт о заман чыхмыш лүғәтләрин ән бөјүју вә мүкәммәли иди. Онун мејдана кәлмәсини ичтимаијјәтимиз чох һаглы олараг республикамыз үчүн бөјүк мәдәни әһәмијјәти олан бир һадисә кими гијмәтләндирмишдир.

Лүғәтин гаршысында дуран мәгсәд вә вәзифәләри редаксија өз мүгәддимәсиндә белә ифадә етмишдир: «Сајы јүз минләрә вармагда олан Азәрбајчан пролетар вә әмәкчи зијалыларыны русча илә мүмкүн гәдәр асан бир сурәтдә таныш етмәк. Бүкүнкү пролетар Русијасына Азәрбајчанын тарих вә игтисадча нә гәдәр мөһкәм бағлы олдуғуну кимсә дана билмәз. Һәр бир мәдәни инкишаф јолумуз јалныз Шуралар Иттифагынын наилијјәтләри вә үмуми инкишафы илә јан-јана кедәчәкдир... Азәрбајчан халгынын пролетар кәнчләри өз өлкәләрини доғрудан да бир мәдәнијјәт очағы гылмаг, әсри техниканы мә-

нимсәмәк вә ән нәһајәт өз әдәбијјат вә инчәсәнәтләрини кенишләтмәк истәјирләрсә, шүбһәсиз, рус дилини өјрәнмәјә галхышмалыдырлар. Даһа артыг рус дили һазырда ингилаб ән'әнәси вә тәчрүбәси илә ән варлы бир халгын дилидир; пролетар ингилабыны анламаг, өјрәнмәк, ону јүрүтмәк вә мөһкәмләтмәк истәјән Русија тәчрүбәләрини өз өлкәсинә кечирмәк үчүн рус дилини билмәлидир. Бу күнүн рус дили бүтүн дүнја ингилабынын, пролетар мүбаризәсинин дилидир.

Биринчидән аз бөјүк олмајан икинчи мәгсәдимиз азәрбајчанчаны билмәјәнләр үчүн онун өјрәнилмәсини асанлашдырмагдыр».

Лүғәтин тәртибиндә тәртибчиләр әлләриндә олан бүтүн лүғәтләрдән (В. Далын «Рус дилинин изаһлы лүғәти»ндән тутмуш икидилли русча-әчнәби лүғәтләрә гәдәр) истифадә етмишләр. Лүғәтин рус һиссәси (сөзлүјү) В. Далын јухарыда адыны чәкдијимиз лүғәти вә Н. П. Макаровун «Русча-франсызча лүғәти»нин сөзлүјү әсасында дүзәлдилмишдир[392].

Ејни заманда лүғәтин Азәрбајчан һиссәси үчүн әлдә олан бүтүн лүғәтләрдән истифадә едилмишдир. Мүгәддимәдә дејилир ки, «лакин бунлардан аз олмајараг лүғәт дүзәлдилмәсиндә чалышан јолдашларын бир чохиллик јазычылыг вә дилчидә чалышан јолдашларын бир чохиллик тәчрүбәсиндән истифадә етдик. Бундан башга да бир чох лик тәчрүбәсиндән истифадә етдик. Бундан башга да бир чох истилаһлар үчүн, хүсусән биткиләр, һејванлар, гушлар, бөчәкләр вә ја ев мүхәлләфаты, сәнәткарлыг аләтләри вә дикәр бир чох шејләрин адлары үчүн кәрәк шәһәрдә, фабрикдә-заводда, кәрәксә гәзаларда, кәндләрдә ел арасында «екскурсија»сыз да иш кечмәди. Ишимиздә коллективлијин бир фајдалы чәһәти дә һаман бурасыдыр».

Тәртибчиләр һәмин лүғәтләрдәки көһнәлмиш вә һәлә о дөврдә (1928—1929-чу илләрдә) рус дилиндә ишләнмәјән сөзләри лүғәтләринә салмамышлар. Бунун әвәзиндә «ингилаб дөврүндә рус дилинә дахил олмуш чохлу сөз вә термин дахил едилмишдир».

Беләликлә, бу лүғәт рус дилинин лексикасынын 1928-чи илә гәдәрки вәзијјәтини әкс етдирирди.

Лүғәтин гурулушу олдугча садәдир. Бурада сөзләри үслуби, грамматик вә с. чәһәтдән сәчијјәләндирән һеч бир ишарә системи тәтбиг едилмәмиш, јалныз хүсуси терминолокијаја аид сөзләрин јанында онларын һансы елм саһәсинә аид олдуғу латынча ихтисар шәклиндә көстәрилмишдир.

О дөврдә тәртибчиләрин әлиндә олан лүғәтләр русча сөзлә-

392 Јери кәлмишкән гејд едәк ки, о дөврдә һәлә рус дилинин јени бир лүғәти јаранмамышды. Мәһз бу сәбәбә көрә дә В. И. Ленин өлкәдә вәтәндаш мүһарибәси давам етдији бир шәраитдә мүасир рус дилинин лүғәтини јаратмағы ән вачиб бир вәзифә кими рус филологлары гаршысына гојмушду. 1935—1940-чы илләрдә проф. Д. И. Ушаковун редактәси алтында чыхмыш рус дилинин дөрдчилдлик изаһлы лүғәти мәһз бу көстәришин һәјата кечирилмәси саһәсиндә илк тәшәббүс иди.

рин мә'наларыны там шәкилдә ачмаға онлара лазымынча көмәк едә билмәмишдир. Буна көрә дә лүғәтдә чохмә'налы сөзләрин анчаг әсас мә'насынын (бә'зи һалларда мә'наларынын) гаршылығы верилә билмишдир. Лүғәтдә мә'налар рәгәмләрлә дејил, паралел ишарәси илә ајрылмыш, ачыг-ајдын омоним олан сөзләр чохмә'налы сөзләр кими верилмишдир. Лүғәтдә сөзләр әлифба сырасы илә верилсә дә, фе'лләрин төрәмә формалары әсас форманын јувасында јерләшдирилмишдир. Индијә кими һәлл едилмәмиш кими галан русча-түркдилли лүғәтләрдә русча нисби сифәтләрин верилмәси мәсәләси бу лүғәтдә дә, көрүнүр, тәртибчиләри чәтин вәзијјәтдә гојмушдур. Лүғәт бу чүр сифәтләрин тәрчүмә вә ја изаһындан ваз кечәрәк, онларын һансы исимдән сифәт олдуғуну көстәрмәклә кифајәтләнмишдир.

Терминолокијанын верилмәсиндә лүғәтдә ардычылсызлыг көрүрүк ки, бунун да сәбәби, әлбәттә, бу саһәдә сабитлик вә унификасија олмамасы илә изаһ едилир. Мәсәлән, бејнәлмиләл терминләрин бир һиссәси (м ә с.: *актив, анархизм, атавизм, атмосфера, декрет* вә с.) олдуғу кими гәбул едилдији һалда, о бири һиссәси (м ә с.: *антолокија, арифометр, стадион, универсализм, экстремизм, експроприација* вә и. а.) изаһ шәклиндә верилмишдир.

Нитг һиссәләринә кәлдикдә, лүғәтдә јалныз ән чох ишләнән зәрфләр өз әксини тапмышдыр. Лүғәтдә өнлүкләр дә чох зәиф ишләнмиш, Азәрбајчан дилиндә өнлүк олмадығына көрә бунларын гаршылыгларынын ахтарылыб тапылмасы, мә'лум олдуғу кими, чох бөјүк чәтинликләрлә бағлыдыр.

Үмумијјәтлә, гејд етмәк лазымдыр ки, бу лүғәтдә әјани мисаллар вә фразеолокија јохдур. О дөвр үчүн тамамилә лабүд олан јухарыда көстәрилән бүтүн нөгсан вә чатышмазлыгларына бахмајараг, һаггында данышылан лүғәт Азәрбајчан лүғәтчилији тарихиндә ән гијмәтли лексикографик бир јадикар олараг галмагдадыр.

О дөврүн дикәр лексикографик әсәри 1930—1931-чи илләрдә нәшр едилмиш «Азәрбајчан дилинин чанлы шивәләр лүғәти»дир. Бу лүғәт Азәрбајчаны Тәдгиг вә Тәтәббү Чәмијјәти әмәкдашлары тәрәфиндән һазырланмышдыр. Лүғәтин јарадылмасы тәшәббүсчүсү вә әсас ичрачыларындан бири мәшһур совет түркологу Н. И. Ашмарин олмушдур. Азәрбајчан дилинин чанлы шивәләринин лүғәтини јаратмаг фикри һәлә 1924-чү илдә һәмин чәмијјәтдә доғмуш вә Н. И. Ашмарин тәрәфиндән онун програмы вә тәртиби үчүн тә'лимат һазырланараг, бу мәгсәдлә республиканын рајонларында Азәрбајчан дилинин диалект материаллары топланмаға башланмышды. Лүғәт, материал һазыр олдугча, 8—10 чап вәрәги һәчминдә ајры-ајры һиссәләр (бурахылышлар) шәклиндә нәшр едилмишдир. Лүғәтин јалныз А вә Б һәрфләрини әһатә едән ики һиссәси чыхмышдыр (1929—1930-чу илләрдә).

Лүғәт, мүгәддимәсиндә дејилдијинә көрә, Азәрбајчан дилинин бүтүн ләһчәләрини мүмкүн гәдәр долғун сурәтдә гаврамаг, сөзләрин фонетик транспрансијасынын вә онларын ишләнмәсини көстәрән мисаллар вермәк мәгсәдини гаршысына гојмушду. Буну нәзәрә алараг, тәртибчиләр сөзләрин етимоложи тәһлилиндән ваз кечәрәк, буну кәләчәјин иши һесаб етмишдиләр.

Лүғәтдә сөзләр әлифба сырасы илә, төрәмә вә мүрәккәб сөзләр әсас сөзүн јувасында кетмишдир. Үмуми әдәби тәләффүз шәклинә мүвафиг олан һәр бир сөздән сонра онун (лүғәтдә тәмсил олунан рајонлар үзрә) фонетик вариантлары, сонра азәрбајчанча, русча вә алманча мә'насы ја мә'налары верилмишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, лүғәт гаршысына гојмуш олдуғу мәгсәд вә вәзифәни о гәдәр дә јеринә јетирә билмәмиш, чүнки о заман дилимизин бүтүн диалектләри һәлә өјрәнилмәмиш вә лүғәтә дахил олан диалект лексикасы республикамызын анчаг мәһдуд мигдарда рајонларына аид иди. Бундан әлавә, лүғәтә һәгигәтән диалект сөзләрлә јанашы, диалект хүсусијјәти олмајан үмумишләк сөзләр (м ә с.: *адам, адаш, ағры, алын, арам, баш* вә и. а.), һәтта әдәби дилә аид сөзләр (м ә с.: *армаған, аси, асиман, аваз, бүт, бута* вә и. а.) дахил едилмишдир.

Гурулуш принсипинә көрә лүғәт диалектоложи лүғәт олмагдан зијадә, изаһлы лүғәт характери дашыјыр. Сөзләрин мә'наларынын ачылмасына хүсуси фикир верилмишдир. Һәр бир сөзүн изаһы чанлы шивәләрдән, халг јарадычылығындан вә с.-дән алынмыш иллүстратив материал вә мисалларла әјаниләшдирилмишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, көстәрилән лүғәт Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәтини јаратмаг саһәсиндә илк тәчрүбәдир. Бу лүғәт сајәсиндә күлли мигдарда гијмәтли диалект материалы топланмышдыр.

* *
*

Республикамызда лүғәтчилик, о чүмләдән терминоложи лүғәтләр тәртиби 1939-чу илдән сонра даһа интенсив характер алды. Бүтүн бу ишләр о заман хүсуси бир мәркәздә—јеничә тәшкил олунмуш Лүғәтләр Институтунда мәркәзләшдирилди. Институт кичик лүғәтләрдән тутмуш бөјүк лүғәтләрә гәдәр бир сыра икидилли (русча-азәрбајчанча вә азәрбајчанча-русча) лүғәтләр һазырлајыб нәшр етди.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Лүғәтләр Институту сөзүн һәгиги мә'насында филоложи бир идарә дејилди, чүнки онун әмәкдашларынын тәркибини әсасән гејри-филологлар, башга елм саһәләринин нүмајәндәләри тәшкил едирди. Буна көрә дә,

тәбиидир ки, бурада Азәрбајҹан лүғәтчилијинин нәзәри мәсәләләри илә һеч кәс мәшғул олмур вә иш онун јалныз практик (әмәли) тәһәти илә мәһдудлашырды.

Бу институтун нисбәтән бөјүк ишләриндән бири 1941-чи илдә һ. Һүсејновун редактәси илә чыхмыш «Азәрбајҹанча-русча лүғәт»дир. Лүғәтдә 17 минә гәдәр баш сөз вардыр. Баш сөзләр әлифба сырасында, башга сөзләрлә, хүсусән көмәкчи фе'лләрлә ишләнән сөзләр исә әсас сөзүн јувасында верилмишдир. Лексикографик вә лексиколожи бахымындан онда олан бүтүн чидди нөгсанлара бахмајараг, бу лүғәт нисбәтән чохлу сөз әһатә едән күтләви азәрбајҹанча-русча лүғәт јаратмаг саһәсиндә илк тәшәббүсдүр. Лүғәтин ән јахшы тәһәти бир дә ондан ибарәтдир ки, Азәрбајҹан дилинин ән чох ишләнән фразеолокијасыны көстәрмәк үчүн едилән тәшәббүсдүр (бу иш һәмишә о гәдәр мүвәффәгијјәтли олмаса да, һәр һалда лүғәтчилијимиз үчүн мүәјјән дәрәчәдә әһәмијјәтлидир. Лүғәтдә мисаллара вә фразеолокијаја кениш јер верилмишдир.

Бунунла белә, лүғәтә дахил едилән сөзләрин сечилмәсиндә мүәјјән принсипин, һабелә грамматик изаһ вә сөзләрин ишләнмә даирәсини вә сәрһәддини мүәјјәнләшдирәчәк үслуби ишарәләрин олмамасы ону чидди мә'нада норматив лүғәт кими гәбул етмәјә имкан вермир. Белә көрүнүр ки, сөзләри лүғәтә дахил едәркән тәртибчиләр мүасир вә классик Азәрбајҹан дилини, һабелә бәдии вә елми дилимизин лексикасыны әкс етдирән мүәјјән бир картотекаја истинад етмәмишләр (затән белә бир картотека олмамышдыр). Бу, лүғәтин ән зәиф тәһәтидир. Буна көрә дә бир чох актуал сөзләр кәнарда галдығы һалда, лүғәтә бир сыра диалект, мәһәлли, лору сөзләрин вә архаизмләрин дүшмәси һеч дә тәәччүблү дејилдир.

Лүғәтчилик үсуллары, јә'ни лүғәт маддәләринин тәртиби үсулларының тәтбиги бахымындан лүғәт чох зәиф ишләнмишдир. Онда сөзүн семантик (мә'нача) тәснифиндә (мә'налара ајрылмасында) исә мисалларын, фразеоложи ваһидләрини һарада верилмәсиндә мүәјјән бир принсипә риајәт едилмәмишдир. Чох вахт бу ифадәләр далбадал әјани материал кими верилмиш, мисаллар мә'налара үјғун кәлмир. М ә с.: *атмаг* сөзүндә кедән *әл атмаг* мүрәккәб фе'линин үчүнчү мә'насы үчүн һеч дәхли олмајан *әл атыб китабы көтүрдү* мисалы верилир, һалбуки бу мисал биринчи мә'наја аиддир. Јахуд *ата* сөзүнүн јувасында ади мисалларла јанашы олараг *атасына од вурмаг, атасыны јандырмаг* кими идиоматик ифадәләр верилир вә и. а.

Лакин Лүғәт Институтунун һазырладығы ән санбаллы лексикографик әсәр, һеч шүбһәсиз, 1940—1946-чы илләрдә јенә дә һ. Һүсејновун редактәси илә чыхмыш дөрдчилдлик «Русча-азәрбајҹанча лүғәт»дир. Лүғәт о дөврдәки рус дилинин лексикасыны чох кениш әкс етдирәрәк, 90 миндән артыг сөзү әһатә едир.

Икидилли лүғәтчилијин, хүсусилә русча-түркдилли лүғәт-

ләрин елми принсипләринин[393] ишләнмәмиш олмасы, һабелә лүғәтчилик мәсәләләринә даир һеч бир нәзәри ишин олмамасы, әлбәттә, бу лүғәтин дә мәзмун вә гурулушуна тә'сир етмәјә билмәзди. Лакин буна бахмајараг, көстәрилән лүғәт Азәрбајҹан лүғәтчилијинин инкишафы тарихиндә јени вә јүксәк бир пиллә тәшкил едир. Ејни заманда бу лүғәт, үмумијјәтлә, изаһлы лүғәт елементләринә малик бөјүк (мүкәммәл) русча-милли лүғәтләр јаратмаг саһәсиндә илк тәчрүбә иди. Мә'лум олдуғу үзрә, бу лүғәт 1948-чи илдә ССРИ Дөвләт мүкафатына лајиг көрүлмүшдү. Дејилдији кими, лүғәтин рус әдәби дилинин лексикасыны чох кениш әһатә етмәси тәртибчиләри, бу сајсыз-һесабсыз рус сөзләринин гаршылығыны вә мә'наларыны вермәк үчүн дилимизин лексик еһтијатларыны кениш мигјасда сәфәрбәр етмәк үчүн бүтүн имкан вә күввәләрини сәрф етмәји тәләб етмишди.

Хүсуси оларағ гејд етмәк лазымдыр ки, проф. Д. Н. Ушаковун редактәси алтында «Рус дилинин изаһлы лүғәти» чыхдыгдан сонра бүтүн милли республикаларда, о чүмләдән биздә лүғәтчилик ишиндә бөјүк дөнүш олду. Ады чәкилән бу лүғәт нәинки русча-милли лүғәтләрин сөзлүјүнү дүзәлтмәк, һабелә рус сөзләринин милли дилләрдә мә'наларыны тапыб вермәк үчүн дә әсас мәнбә вә база олду.

Илк бөјүк вә мүкәммәл лексикографик әсәр олан дөрдчилдлик «Русча-азәрбајҹанча лүғәт» мәһз Д. Н. Ушаков лүғәти әсасында јарадылмышдыр. Лүғәт өз гаршысына рус дилини өјрәнәнләрә көмәк етмәк, рус дилиндән Азәрбајҹан дилинә елми-күтләви, сијаси, рәсми вә гисмән дә бәдии әдәбијјаты тәрчүмә едән јолдашлар үчүн көмәкчи бир вәсаит олмаг вәзифәсини гојмушду.

Лүғәтин тә'лиматында көстәрилмишди ки, лүғәтин сөзлүјү, онун тәртиби үчүн лазым олан лексик материалы вермәкдән башга, рус дилинин зәнкин лексикасындан рус вә азәрбајҹанлыларын дил вә мәдәнијјәт саһәсиндәки үнсијјәтләри үчүн лазым олан материалы сечиб көтүрмәлидир. Лакин сонралар лүғәт үзәриндә ишләнәркән бу принсипә риајәт едилмәмиш вә онун сөзлүјү һәдсиз дәрәчәдә артырылмышдыр.

Лүғәтин әсас нөгсанларындан бири сөзлүјүнүн мәһз һәддиндән артыг шиширдилмәси иди. Мә'лум олдуғу үзрә, Ушаковун лүғәтиндә 85 мин сөз, дөрдчилдлик «Русча-азәрбајҹанча лүғәт»дә исә 90 миндән артыг сөз вардыр. Ушаков лүғәтинин бүтүн сөзлүјүнүн бу лүғәтә дахил едилдији нәзәрә алынарса, јердә галан 5 миндән артыг сөзүн башга лүғәтләрдән көтүрүлдүју ашкар олар. Буна көрә дә һеч дә тәәччүблү дејил

393 Гејд етмәк лазымдыр ки, түркдилли-русча лүғәтләрин тәртиби принсипләринә даир илк монографик әсәр 1972-чи илдә чыхмышдыр. Бах: А. А. Ю л д а ш е в. Принципы составления тюркско-русских словарей. М., 1972. Биздә лүғәтчилијин нәзәри вә әмәли мәсәләләринә даир мәгаләләр јалныз 1950-чи илләрдән сонра чыхмаға башламышдыр.

ки, лүғәтә чохлу көһнәлмиш (рус дилиндән чохдан чыхмыш) сөзләр, мәһәлли сөзләр, арготизмләр, динлә бағлы сөзләр чох дар ихтисас терминләри вә с. дүшмүшдүр. Һалбуки бунларын лүғәтә дахил едилмәсинә һеч бир еһтијач јох иди.

Дикәр нөгсан бундан ибарәт иди ки, рус сөзләринин мә'на вә ја мә'наларыны вермәк үчүн ана дилимизин сөз еһтијатындан лазымынча истифадә едилмәмишдир. Нәтичәдә бир сыра сөзләрин мә'насы тәсвири шәкилдә верилмишдир.

Әлбәттә, о дөврдә, јә'ни дилимизин лексикасынын һеч олмаса бир һиссәсини әһатә едәчәк елементар бир картотеканын олмадығы бир вахтда о гәдәр (90 миндән артыг) рус сөзүнүн гаршылығыны тапыб вермәк хејли чәтин вә бәлкә дә имкансыз иди (бир һалда ки, рус сөзләринин чохунун бир јох, бир нечә мә'насы вардыр).

Дөрдчилдлик «Русча-азәрбајчанча лүғәт»дә сөзләрин үслуби вә грамматик характеристикасы чәһәтдән вәзијјәт гејригәнаәтбәхшдир. Исимләрин тәк, ја чәм олмасыны, чинсини көстәрән ишарәләрдән башга, лүғәтдә һеч бир үслуби, грамматик ишарә јохдур, һәмчинин сөзләрин һарада вә нечә ишләндијини, һабелә сөзләрин, онларын мә'наларынын тәрчүмә, форма вә үсулларыны көстәрән әјани материал вә мисаллар да верилмәмишдир.

Лүғәтдә ән чох ишләнән бир чох зәрфләр (м ә с.: *весело, героически, громко, медленно, отдельно, систематически, успешно)* верилмәмишдир. Лүғәтә бунларын дахил едилмәмәси онунла изаһ едилмишдир ки, куја Азәрбајчан дилиндә зәрфләрин морфоложи әламәтләри јохдур вә формача онлар сифәтләрә бәнзәјир. Бу, анчаг гисмән доғру ола биләр, чүнки елә зәрфләр вардыр ки, онлар формал әламәтләрә маликдир (м ә с.: *громкий—уча//громко*—учадан; *медленный*—ағыр, јаваш//*медленно*—ағыр-ағыр, јаваш-јаваш; *отдельный*—ајры//*отдельно*—ајрыча вә и. а.). Бүтүн бу кими зәрфләр лүғәт ваһидидир. Бундан башга, лүғәтә јалныз Ушаков лүғәтиндә верилмиш бүтүн сифәтләр вә фе'ли сифәтләр дахил едилмишдир. Бу кејфијјәт исә бә'зән чох гәрибә нәтичәләрә кәтириб чыхармышдыр. Мисал үчүн *пробудный, набормотанный, подьяческий, настуканный* кими сөзләрин тәрчүмәсини көстәрмәк олар: *пробудный*—јухудан ајылан вахта мәхсус; *набормотанный*—мырылданараг дејилмиш. Бу тәрчүмәләрдән һеч бири азәрбајчанча сәсләнмир вә мүәјјән бир мә'на чыхмыр.

Дөрдчилдлик лүғәтдә бә'зән изаһлы лүғәт илә тәрчүмә лүғәт арасындакы һәдд силинир. Рус сөзләринин бу вә ја башга мә'насыны дәгиг сурәтдә бир сөзлә вермәк вә бунунла да кифајәтләнмәк мүмкүн олдуғу һалда, әлавә изаһлар верилир. М ә с.: *гәбз* (квитанция), *јонча* (клевер), *көбәлак* (гриб) вә с. сөзләр тамамилә лүзумсуз изаһларла верилмишдир. Һәтта бир сыра өз сөзләримизә дә (м ә с.: *кәнаф, кәндир* вә с.) изаһ верилмәси тәртибчиләрин бу үсула алудәчилији илә изаһ едилә биләр.

Идиоматик ифадәләрин вә үмумијјәтлә, фразеолокијанын тәрчүмәсинә кәлдикдә демәк лазымдыр ки, чох һалларда ана дилинин фразеоложи фондундан аз истифадә едилмәмишдир вә онларын гаршылығы чох вахт ифадә илә дејил, ади сөзләрлә верилмишдир.

Лакин о дөврдә лабүд олан бүтүн бу чатышмазлыгларына бахмајараг, бу лүғәт, сөз јох ки, бизим икидилли лүғәтчилик саһәсиндә јүксәк бир мәрһәлә иди. О, сонрадан јарадылан даһа мүкәммәл русча-азәрбајчанча лүғәтләр үчүн илк өрнәк вә база олмуш, лүғәтчилијимизин инкишафында мүстәсна рол ојнамышдыр.

Лакин тәртибинә һәлә 1938—1939-чу илләрдә башланан дөрдчилдлик «Русча-азәрбајчанча лүғәт» (I чилди 1940-чы илдә чыхмышдыр) 50—60-чы илләрдә ичтимаијјәтин сон дәрәчә артмыш тәләбләрини тә'мин едә билмәзди. Һәр бир лүғәт јарандығы дөврү бу вә ја дикәр дәрәчәдә әкс етдирсә дә, јенә дә даим кери галыр, ону там әкс етдирә билмир, чүнки лүғәтләр һазырланыб чапдан чыхынча узун мүддәт кечир вә онлар бу мүддәт әрзиндә дилдә (лексикада), әмәлә кәлән ирәлиләјишләри өзүндә әкс етдирә билмир. Бундан әлавә, дөрдчилдлик лүғәтин рус һиссәсинин әсасыны тәшкил едән Д. Ушаковун лүғәтинин өзү рус дилинин анчаг 1930-чу илә гәдәрки вәзијјәтини әкс етдирирди.

Буна көрә дә јухарыда көстәрилән лүғәт әсасында јени, даһа мүасир бир лүғәт јарадылмасы еһтијачы ортаја чыхды. Белә бир лүғәт 1956—1959-чу илләрдә чапдан чыхмыш икичилдлик «Русча-азәрбајчанча лүғәт» олду.

Лүғәтләрә олан еһтијач сон дәрәчә бөјүкдүр. Чүнки лүғәтдән алимдән тутмуш ән ади охучуја гәдәр һәр кәс истифадә едир, лүғәт һаггында фикир сөјләјир, өз ихтисасы, пешәси, сәнәти, бир сөзлә, өз төләб вә еһтијачынын нә дәрәчәдә өдәнилмәси нөгтеји-нәзәриндән она гијмәт верир.

Лакин бу гијмәт бә'зән субјектив олур. Охучуларын, хүсусән бу вә ја дикәр ихтисас саһәсиндә чалышан охучуларын бир гисминин лүғәтдән о гәдәр дә разы галмадыглары һисс олунур. Мәсәлән, нефт сәнајесиндә вә ја Сумгајыт бору-прокат заводунда, ботаника, торпагшүнаслыг, јахуд да иншаат саһәсиндә чалышан мүтәхәссисләр, онларын иш саһәләринә аид олан сөзләрин чохуну лүғәтдә тапмадыгларындан шикајәтләнирләр. Дикәр тәрәфдән, тәрчүмә, хүсусилә бәдии әдәбијјат тәрчүмәси илә мәшғул оланлар лүғәтдә рус дилиндән чохдан чыхмыш бир сыра архаик вә бә'зи башга сөзләрин бүтүн мә'наларынын верилмәдијини сөјләјирләр. Лүғәтдән истифадә едәнләрин һәр ики гисминин сөјләдији доғрудур. Лакин онлар нәзәрә алмалыдырлар ки, әввәла, икидилли лүғәт хүсуси изаһлы терминоложи лүғәт дејил, филоложи лүғәтдир.

Әкәр онларын төләб етдији кими, бүтүн ихтисас терминләри лүғәтә дахил едилсә (нәзәрә алмаг лазымдыр ки, белә бир төләби бүтүн башга елм вә техника саһәсиндә чалышанлар да верә биләр), о заман лүғәтә минләрлә јох, он минләрлә, бәлкә даһа чох сөзләри дахил етмәк лазым кәләрди ки, бу да һәмин лүғәт үчүн мүмкүн олан иш дејил.

Тәрчүмәчиләрә кәлдикдә, онлар нәзәрдән гачырмамалыдырлар ки, бу вә ја башга јазычы һәр һансы бир сөзү һамынын ишләтдији вә баша дүшдүјү мә'наларлан башга, бә'зән истәдији мә'наларда да ишләдир, јахуд мөвчуд мә'наларлан башга, она истәдији кими мәчази мә'на да верир. Белә бир һадисәјә, бизим јазычыларда олдуғу кими, рус јазычыларында да тәсадүф едилир. Лакин бу фәрди вә ја мәчази мә'налар бу вә ја башга јазычынын шәхси, субјектив дүшүнүш мәһсулу олдуғундан, һеч бир лүғәтдә гејд олунмур. Бир дә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, һеч бир ән бөјүк икидилли лүғәт јүксәк ихтисаслы вә тәчрүбәли тәрчүмәчинин бүтүн төләбләрини јүз фаиз өдәјә билмәз. Л. В. Шербанын дедији кими, онлар лүғәтләрдәкиндән даһа чох билмәлидирләр. Бу бир һәгигәтдир ки, лүғәт һәмишә һәјатдан, хүсусилә бизим бөјүк сүр'әтлә инкишаф едән һәјатымыздан кери галыр вә галачагдыр. Бу вә ја дикәр бир сөзү, јахуд онда әмәлә кәлән јени мә'наны гејд единчә, һәјат даһа да ирәлиләјир вә бизи керидә бурахыр. Буну лүғәтин көһнә нәшри илә јени нәшрини мүгајисә етдикдә даһа ајдын көрмәк олур. Бу лүғәтдә дә, 1956—1959-чу илләрдә чыхмасына бахмајараг, Совет Иттифагында сон илләр әрзиндә әлдә едилмиш наилијјәтләри ифадә едән сөзләрин һамысыны өзүндә экс етдирә билмәмишдир.

«Русча-азәрбајчанча лүғәт»ин јени—1956—1959-чу нәшри илә әввәлки (1940—1946) нәшри арасында нә кими фәрг вар? Бу нәшрә нә кими јениликләр дахил едилмишдир?

Јени лүғәтин сөзлүјү (русча һиссәси) тәртиб едиләркән, онун әсасыны тәшкил едән дөрдчилдлик «Русча-азәрбајчанча лүғәт»ин сөзлүјү дә чидди сурәтдә көздән кечирилди вә рус дилинин һеч бир филоложи лүғәтиндә тәсадүф едилмәјән бир сыра сөзләр, мәсәлән, ихтисаслара аид сөзләр (м ә с.: *абазия, авдиометр, адусация, атетоз, барбет, бейдевинд* вә с.); үмумрус халг дилинин малы олмајан вә һеч бир е'тибарлы әдәби мә'хәздә гејд олунмамыш чох дар мәһәлли сөзләр (м ә с.: *езжалый), смеля, зажухлый, слухать* вә с.); пешәкар оғруларын, гумарбазларын дилиндә ишләнән арголар; вахты илә чох мәһдуд даирәдә ишләнмиш, јахуд тәсадүфи олараг рус дилинә дүшмүш әчнәби сөзләр (м ә с.: *кляксапапир, косноглоттист, сквай, скеб* вә с.); кечмишдә халглара верилән тәһгирли адлар, вулгар вә чох лору сөз вә ифадәләр, нәһајәт, сөзләрин јанлыш шәкилдә ишләнән формалары (м ә с.: *свобода* әвәзинә *слобода, свободный* әвәзинә *слободный, шнур* әвәзинә *снур,*

мокнуть әвәзинә *мочиться, мякиш* әвәзинә *мякуш* вә с.) сөзлүкдән чыхарылды[394].

Бунунла бәрабәр, рус әдәбиҗјаты классикләринин әсәрләрини оријиналда охумаг истәјән азәрбајчанлы охучулара көмәк мәгсәди илә лүғәтдә јенә чохлу мигдарда көһнәлмиш, мәһәлли вә с. сөз сахланмышдыр. Бунлар јалныз мүасир рус әдәби дили лүғәтләриндә верилән сөзләрдир.

Ејни заманда јени лүғәтин сөзлүјү, өлкәмиздә игтисадиҗјат, елм вә мәдәниҗјәт саһәсиндә әлдә едилән бөјүк тәрәгги вә наилијјәтләрлә әлагәдар олараг рус дилинин лүғәт тәркибинә дахил олмуш јени сөзләрлә хејли тәкмилләшдирилмишдир. М ә с.: *агробиология, автопробег, безаварийно, бронебойщик, градостроительство, лесозащитный, шагающий* (экскаватор), *бульдозер, верхолаз, витаминизированный, высотник, коноплеводство, магнитофон, медалоносец, метростроевец, минаискатель, минозаградительный, мичуринец, морозоустойчивый, нефтеперерабатывающий, скоростник* кими чохлу мигдарда јени сөз вә бир сыра сөзләрдә әмәлә кәлмиш јени мә'налар артырылмышдыр (м ә с.: *спутник, ракет* вә с. сөзләрдә). Бундан әлавә, рус дилиндә ишләнән вә әввәлки лүғәтдә олмајан сифәтләр, зәрфләр, фе'ли исимләр вә с. категоријалар дахил едилмишдир.

Беләликлә, сөзлүјүн јенидән көздән кечирилмәси нәтичәсиндә о, бир тәрәфдән рус дилинин мүасир вәзиҗјәтини экс етдирмәјән лүзумсуз сөзләр һесабына азалмышса, дикәр тәрәфдән сон илләрдә рус дилинин лүғәт тәркибинә дахил олмуш, һабелә бу вә ја башга сәбәбә көрә әввәлки лүғәтә дахил олмамыш јени сөзләр һесабына хејли тәкмилләшмишдир.

* *
*

Мә'лум олдуғу үзрә, сон бир нечә илдә совет лүғәтчилији бир чох ириһәчмли русча-түркдилли лүғәтләрлә зәнкинләшмишдир. Бүтүн әввәлки лүғәтләрдән фәргли олараг, бу лүғәтләрдә, о чүмләдән јени лүғәтдә јухарыда көстәрилән мәсәләләрә хүсуси фикир верилмишдир. Биз бурада бунларын анчаг бир нечәсинә тохуначағыг.

1. Нисби сифәтләрин верилмәси. Мә'лум олдуғу кими түрк дилләриндә, о чүмләдән Азәрбајчан дилиндә, Н. К. Дмитриевин гејд етдији кими, *морской, горный, железный* кими нисби сифәт: *волчий, отцовский* кими јиҗәлик билдирән сифәт категоријасы јохдур. Азәрбајчан дилиндә *гора, поле, лес, море, птица, рыба* вә с. кими сөзләрин гаршылығы вар, лакин *гор-*

394 Дөрдчилдлик «Русча-азәрбајчанча лүғәт»ин 1-чи чилди вахты илә ССРИ ЕА Әдәбиҗјат вә Дил бөлмәсинин ичласында мүзакирә едиләркән лүғәтдә бу кими сөзләрин кетмәси көркәмли рус дилчи алимләринин чидди тәнгид вә е'тиразына сәбәб олмушду.

ный, полевой, лесной, морской, птичий, рыбный, рыбый вә с. сөзләрин формал гаршылығы јохдур. Лүғәтдә бу чүр сифәтләрин верилмәсиндә ортаја чыхан чәтинликләр дә бурадан доғур.

Дөрдчилдликдә (1940—1946) сифәтләр бу чүр верилмишдир: русча сөздән сонра азәрбајчанча гаршылыг олараг мүвафиг сөз (бир гајда олараг исим) верилир, онун јанында мө'тәризә ичәрисиндә *(с)* (ја'ни «сифәт») ишарәси гојулур, сонра һәмин сифәтә аид ајдынлашдырычы мисал верилир, м ә с.: *городской—шәһәр (с); городская железная дорога—шәһәр дәмир јолу.* Лакин сифәтләрин верилмәси үчүн тәтбиг олунан бу үсул дәгиг дејил, јанлышдыр. Чүнки, әввәлән, јухарыдакы мисалда *шәһәр* нә шәкилчә, нә дә мә'нача сифәт дејил, исимдир (бурада о, јалныз сифәт вәзифәсиндә ишләнир), һалбуки *(с)* ишарәси *шәһәр* сөзүнүн сифәт олдуғуна ишарәдир. Бир дә ки, бу үсул бүтүн сифәтләрин верилмәси үчүн универсал ола билмир. Бундан әлавә, бу үсул рус грамматикасыны зәиф билән азәрбајчанлыја, әввәлән, русча сифәтин һансы сөздән әмәлә кәлдијини мүәјјән етмәјә, икинчиси, ејни исимдән әмәлә кәлән сифәтләрин чаларларыны баша дүшмәјә имкан вермир. Мәсәлән, лүғәтдә *брошюровальный* вә *брошюровочный* сифәтләрин һәр икиси азәрбајчанча *китаббағлајан* дејә тәрчүмә едилмишдир. Јахуд *бирюзовый* вә *белошвейный* сифәтләрини алаг. Бунларын биринчиси бурада сифәт вәзифәсиндә ишләнмиш *фирузә* сөзү (исим) илә, икинчиси исә *дәјишәк тикмә* (сөз бирләшмәси) илә верилмиш вә һәр ики сөзүн јанында *(с)* ишарәси гојулмушдур. Бу о демәкдир ки, *фирузә* вә сөз бирләшмәси олан *дәјишәк тикмә* сифәтдир.

Јени русча-азәрбајчанча лүғәтдә нисби сифәтләрин верилмәси үчүн ики үсул тәтбиг едилмишдир. Биринчиси, Азәрбајчан дилиндә сифәт јахуд чохмә'налы вә мә'налары изаһла верилән сифәтләрин јанында һәмин сөзүн мүвафиг исимдән дүзәлмиш сифәт олдуғу көстәрилир, м ә с.: БАШЕННЫЙ «башня» *сөз. сиф.;* МИРОВОЙ I «мир I» *сөз. сиф...*

Икинчиси, русча нисби сифәтләрин гаршылығыны вермәк үчүн јухарыдакы үсулу тәтбиг етмәк мүмкүн олмадығы һалларда нисби сифәтләр јиҹәлик бирләшмәси шәклиндә верилә-рәк, онларын формал әламәти көстәрилир: -и(-ы) -у(-ү), м ә с.: ВЕРХОВОЙ, *прил.* «миниқ» -и (-ы); **верховая лошадь** миниқ аты; ВОЕННО-МОРСКОЙ, *прил.* «һәрби»-дәниз -у(-ү); **военно-морской флот**—һәрби-дәниз донанмасы вә с.

Гејд етмәк лазымдыр ки, русча-өзбәкчә, русча-чувашча вә башга русча-түркдилли лүғәтләрдә әсасән бу үсул тәтбиг едилмишдир.

2. Дөрдчилдли лүғәтдә русча сөзләрин мәчази мә'наларының верилмәси үсулу да о гәдәр гәнаәтбәхш олмамышдыр. Елә һаллар вар ки, русча сөзүн бу вә ја дикәр мәчази мә'насы, Азәрбајчан дилиндә там гаршылығы олдуғу һалда, изаһ

шәклиндә верилмишдир. Бә'зән русча изаһлы лүғәтләрдәки мә'на тәснифатыны механики олараг тәрчүмә етмәк нәтичәсиндә мә'наларын сајы сүн'и сурәтдә артырылмышдыр. М ә с.: *түлкү, санчмаг, зәһәрләмәк, тутгун, чыртдан* сөзләрини көтүрәк. Бунлар һәм һәгиги, һәм дә мәчази мә'нада русча *лиса, кольнуть, отравить, пасмурный, пигмей* сөзләринә үјғун олдуглары һалда, дөрдчилдлик лүғәтдә бунлара изаһ шәклиндә әлавә (мәчази) мә'налар да верилмишдир ки, бу, тамамилә артыгдыр. Чүнки Азәрбајчан дилиндә дә *түлкү* (лиса) сөзүндә ики мә'на: һәм һејван, һәм һијләкәр; *санчмаг* (кольнуть) сөзүндән һәм батырмаг, һәм дә ачы сөз демәк, *зәһәрләмәк* (отравить) сөзүндә һәм зәһәр вермәк, пис тә'сир етмәк, һәм дә ачыламаг мә'налары вардыр вә и. а.

Әввәлки лүғәтдә (дөрдчилдликдә) мәчази мә'наларын тәрчүмәси ишиндә башга бир үјғунсузлуг да вардыр ки, о да онларын изаһ шәклиндә верилмәсиндән ибарәтдир. Буну ајдын баша дүшмәк үчүн мәчази мә'наларын дөрдчилдлик лүғәтдә вә јени лүғәтдә нечә верилдијинә даир ики мисал көстәрәк:

Дөрдчилдликдә:	**Јени лүғәтдә:**
КРОШЕВО—2. *мәч.* чүрбәчүр шејләрин, һадисәләрин гатышмасы...	2. *мәч.* һәфтбечәр...
КУКЛА—2. *мәч.* чансыз, руһсуз вүчуд...	2. *мәч.* мүгәвва...

3. Чох мүрәккәб вә чәтин мәсәләләрдән бири русча өнүшәкилчили сөзләрин (вы-, до-, за-, из-, на-, -не, небез-, недо-, -об кими өн шәкилчиләрлә дүзәлән сөзләрин) мә'наларынын вә мә'на инчәликләринин верилмәси үсулуну тапмаг мәсәләсидир.

Мә'лум олдуғу үзрә, Азәрбајчан дилиндә (һәмчинин бүтүн башга түрк дилләриндә) өн шәкилчиләр олмадығы кими, онлары ифадә едәчәк морфоложи васитә дә јохдур (оланлар исә Азәрбајчан дилинә аид сөзләр дејил). Буна көрә дә бу чүр сөзләрин гаршылығы чох заман онларын мәзмунун тәрчүмәси шәклиндә верилир ки, бунун нәтичәсиндә чох вахт бир сөз әвәзинә изаһ мејдана чыхыр. Јени лүғәтдә бу чәһәтә хүсуси фикир верилмиш вә бу категоријадан олан сөзләрин аналитик јолла да олса верилмәси үчүн башга бир үсул тәтбиг едилмишдир. Буну ајдын тәсәввүр етмәк үчүн бир нечә мисал көстәрәк.

Дөрдчилдлик лүғәтдә **до-** өн шәкилчиси илә башланан *доиграться, доболтаться, допрыгаться, докататься, досмеяться* кими бир сыра сөзләрин тәрчүмәси тәрчүмәчини һеч дә тә'мин етмир. Мәсәлән, *доиграться* фе'ли белә тәрчүмә едилиб: «ојнамаг нәтичәсиндә пис вәзијјәтә дүшмәк»;//«ағылсыз һәрәкәтләри илә өзүнү пис вәзијјәтә салмаг». Көрүндүју кими, ори-

жиналда олан **до-** өн шәкилчисинин мә'насы тәрчүмәдә һисс олунмур вә ону һеч бир лексик васитә илә вермәк дә мүмкүн дејилдир. Бу шәкилчинин мә'насы анчаг мәтн ичәрисиндә ачылыр. Мәсәлән, *ребенок доигрался до слез*, јахуд *докричаться до хрипоты* чүмләләриндәки *доиграться* вә *докричаться* фе'лләрини тәрчүмә етмәк үчүн лүғәтә мүрачиәт едән тәрчүмәчини һәмин сөзләрә лүғәтдә верилән изаһ һеч дә тә'мин етмәјәчәкдир. Әкәр о, тәчрүбәли тәрчүмәчидирсә, һәмин чүмләләри тәхминән белә тәрчүмә едәчәкдир: «Ушаг о гәдәр ојнады ки, ахырда үзүлүб ағлады» вә «сәси батана гәдәр гышгырмаг», јахуд биринчи чүмлә кими: «О гәдәр гышгырды ки, ахырда сәси батды», ја да «гышгырмагдан сәси батды».

Һәмин лүғәтдә јенә **до-** шәкилчиси илә башланан, лакин бир ишин мүәјјән бир һәддә чатдырылмасыны ифадә едән бир сыра фе'лләрин дә (м ә с.: *добежать, добросить, дожить, допить, доплыть* вә с.) гаршылығы дүзкүн верилмәмишдир.

Јени лүғәтдә бу чүр фе'лләри вермәк үчүн белә бир үсул тәтбиг едилир: бу фе'лләрдәки **до-** өн шәкилчиси азәрбајчанча **...гәдәр, ...кими, -тәк, -чән** гошмалары илә верилир. Бурада сөзләрин габағындакы үч нөгтә вә ахырындакы шәкилчиләр **до-** өн шәкилчисинин әвәз етмиш кими олур, м ә с.: ДОЖИТЬ *сов.* 1. ... гәдәр јашамаг, ...кими сағ галмаг; *дожить до сто лет* јүз јашына гәдәр јашамаг; ДОДЕРЖАТЬ, *сов.* **-дәк (-чән)** сахламаг; *держать до зимы*—гышадәк сахламаг вә и. а.

Лакин азәрбајчанча гаршылығы чох чәтин верилә билән сөзләрин бир гисмини сөзә әкс мә'на верән **не-** өншәкилчили сөзләр (сифәтләр, хүсусән зәрфләр) тәшкил едир, м ә с.: *нерабочий* (день), *немалый, неоткуда* вә с. Бу кими сөзләр рус дилиндә лексик ваһидләрдир вә лүғәтләрдә баш сөз кими верилир. Һәр ики дилин грамматик категоријаларынын сәчијјәси бу груп сөзләрдә даһа чох өзүнү көстәрир. Азәрбајчан дилиндә бир нитг һиссәси кими, м ә с.: *нерабочий, немалый* кими сифәтләрин, *немало, неоткуда, нескоро* кими зәрфләрин гаршылығы јохдур. Бу сөзләрин мә'насы анчаг мәтн ичәрисиндә олдугда верилә билир. М ә с.: *сегодня нерабочий день* чүмләси азәрбајчанча анчаг бу чүр тәрчүмә олуна билир: «бу күн иш күнү дејил». Көрүндүјү кими, *нерабочий* сифәтинә әкс мә'на верән өн шәкилчи **не-** тәрчүмәдә инкар әдаты олан *дејил* илә ифадә олунур.

4. Чәтин мәсәләләрдән бири тәрчүмәолунмаз сөзләрдир. Рус дилиндә бир сыра сөзләр вардыр ки, бунлары һәтта тәхмини дә олса тәрчүмә етмәк олмур. Бунлар рус дилинә хас олан спесифик сөзләрдир. М ә с.: *белоручка, недюжинность, перерожденец* кими сөзләр Л. В. Шербанын «Русча-франсызча лүғәтин»дә тәрчүмәолунмаз сөзләр адландырылмыш вә гаршыларында елә дә јазылмышдыр.

Биздә дә бу сөзләр ејни илә тәрчүмәолунмаз сөзләрдәндир. Лакин «Русча-азәрбајчанча лүғәт»дә онларын тәрчүмәолунмаз сөз олдуғу гејд едилмәмиш, тәхмини дә олса онларын мә'насыны аз-чох ифадә едә билән азәрбајчанча сөзләр верилмишдир (м ә с.: *белоручка—нәрмәназик, перерожденец—симасыны итирмиш, мәсләкиндән дөнмүш, әслини итирмиш, дөнүк, хаин* вә с.).

Тәчрүбә көстәрир ки, бу кими һалларда чанлы халг дилинин лексикасына мүрачиәт етмәдән кечинмәк мүмкүн дејилдир. Сөзләрин мә'наларынын гаршылығыны долғун верә билмәк үчүн бу түкәнмәз мәнбәдән максимум истифадә едилдикдә чәтинлик арадан галхмыш олур.

Ашағыдакы мүгајисәләр буну ајдын көстәрир:

Дөрдчилдликдә:	**Јени лүғәтдә:**
ПЕРЕСТАРАТЬСЯ—јерсиз чалышмаг, јерсиз әлләшмәк, артыг чәһд етмәк, чох чан атмаг	Чанфәшанлыг етмәк...
ПОДЛАСТИТЬСЯ—мећрибанлыгла, јалтаглыгла өзүнү истәтмәк, өз тәрәфинә чәкмәк	Гылығ(ын)а кирмәк...
ПОЕДОМ ЕСТЬ—дурмадан сөјмәк, тәһгир етмәк	Көзүмчыхдыја салмаг, чана кәтирмәк
ПОЗУМЕНТНЫЙ МАСТЕР—бафта устасы	шәрбаф
ПТЕНЕЦ—гуш баласы	артырылмыш: «әтчәбала»
ПЫЛАТЬ—аловланмаг...	артырылмыш: «зәбанә чәкмәк»
СТОЛПОТВОРЕНИЕ — һај-күј, һәрч-мәрчлик	һај-күј, һәнкамә, мә'рәкә, гијамәт, мәһшәр, әрәсат мүсибәтзадә, чәфакеш...
СТРАДАЛЕЦ—әзаб чәкән, әзијјәт чәкән, изтираб чәкән.	

5. Дөрдчилдлик лүғәтдә тәртибчиләр бә'зән Д. Н. Ушаковун лүғәтиндә верилмиш мә'налары механики сурәтдә тәрчүмә етмишләр. Јени лүғәтдә исә бир сыра сөзләрин мә'наларыны бә'зән азалтмаг (бир нечә мә'наны азәрбајчанча бир сөзлә ифадә етмәк мүмкүн олдугда, ја'ни азәрбајчанча бир сөз рус сөзүнүн бир нечә мә'насыны ифадә етдикдә), бә'зән дә, әксинә, чохалтмаг лазым кәлмишдир. Азалтмаг мүмкүн олдуғу **һал**ларда бир сөзлә кифајәтләнәрәк онун јанында «мүхтәлиф **мә'**наларда» сөзү јазылмыш вә мүвафиг мисаллар верилмишдир.

Һәр бир мә'наја даир верилән мисаллар бу көмәкчи нитг

һиссәләринин һарада, нә мә'нада ишләндијини баша дүшмәк ишини хејли асанлашдырачагдыр.

Әввәлки лүғәтдән фәргли олараг, јени лүғәтдә иллүстратив материала (мисаллара, фразеолокијаја) даһа кениш јер верилмиш, омонимләрин чохмә'налы сөзләрдән ајрылмасына диггәт јетирилмишдир.

* *
*

Азәрбајчан лүғәтчилији јалныз јухарыда адларыны чәкдијимиз лүғәтләрлә битмир. Бураја вахты илә јенә дә мәрһум һ. Һүсејновун тәшәббүсү вә рәһбәрлији илә тәртибинә башланылмыш, сонрадан исә тамамилә башга принсипләр әсасында јенидән тәртиб олунуб нәшр едилмиш «Әрәб вә фарс сөзләри лүғәти»ни дә дахил етмәк лазымдыр. Азәрбајчан әдәбијјаты классикләринин әсәрләриндә тәсадүф едилән әрәб вә фарс сөзләринин мә'наларыны өјрәдән бу лүғәт јалныз јени нәсил үчүн дејил, һабелә классик әдәбијјатымызы јахшы баша дүшмәк истәјән һәр бир охучу үчүн сон дәрәчә фајдалыдыр. Лүғәтин сөзлүјү, о заман (1940-чы илләрдә) гәбул едилмиш тә'лимата көрә әсасән М. Ф. Ахундовдан сонракы дөврүн шаир вә јазычыларын әсәрләри әсасында гурулмушду. Бу сәбәбдән дә классик әдәбијјатымызын даһа әввәлки дөврләрдә јашамыш Нәсими, Кишвәри, Хәтаи, Фүзули кими нүмајәндәләриниң әсәрләриндә ишләдилән вә мүасир охучу үчүн анлашылмаз олан бир чох әрәб вә фарс сөзләри лүғәтә дахил едилмәмишди. Буна көрә дә лүғәтин үзәриндә јенидән әсаслы иш апарылмыш, онун сөзлүјү М. Ф. Ахундовдан әввәлки дөвр һесабына хејли тәкмилләшдирилмишдир. Лүғәт 1966-чы илдә чапдан чыхмышдыр.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН ИЗАһЛЫ ЛҮҒӘТИ

Лүғәтчилијимизин тарихиндә ән мүһүм вә көркәмли јери, әлбәттә, «Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти» тутур. Волтер демишдир ки, милләтин, халгын илк китабы онун дилинин лүғәтидир. Икидилли лүғәтләрдән фәргли олараг, бу лүғәтләрдә милли дилин үмуми мәнзәрәси даһа долғун вә даһа ајдын әкс олунур. Дилин сөз сәрвәти бунларда һәмишәлик тәсбит олунмагла халгын ән гијмәтли мә'нәви сәрвәти, онун варлығыны әкс етдирән бир јадиқары кими көләчәк нәсилләрә галыр. Дүнјада елә бир мәдәни халг јохдур ки, онун милли дилинин лүғәти олмасын. Изаһлы лүғәт дилдә ишләнән сөз вә ифадәләри топлајыб системә салмагла, онларын мә'наларынын вә мә'на чаларларынын семантик тәснифатыны вермәклә, дилин лексикасы үзәриндә дә дәрин тәдгигат апармаг истәјән лексикологлар үчүн јеканә чидди конкрет васитә олур.

«Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти» кениш охучу күтләсинин ана дили лүғәтинә олан еһтијачыны тә'мин етмәк үчүн тәртиб едилир. Лүғәт 4 чилддән ибарәт олачагдыр[395]. Лүғәтин әсас вәзифәси мүасир Азәрбајчан әдәби дилинин лүғәт тәркибини әкс етдирмәкдир.

Азәрбајчан дилинин илк филоложи изаһлы лүғәтини јаратмаг дилчилијимиз гаршысында дуран ән мүһүм вәзифәләрдән биридир. Совет һакимијјәти илләриндә республикамызда игтисадијјатын, елм вә мәдәнијјәтин мисли көрүнмәмиш инкишафы нәтичәсиндә дилимиз һәм кәмијјәт, һәм дә кејфијјәтчә хејли дәјишмиш, онун әввәлки лүғәт тәркибинә күлли мигдарда јени сөз дахил олмуш, дилдә олан сөзләрин бир чохунда јени мә'налар вә мә'на инчәликләри әмәлә кәлмиш, бир сыра сөзләр исә дилдән ја тамамилә чыхмыш, ја да онун пассив фондуна кечмишдир.

«Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти»нин бир вәзифәси дә әдәби дилимизин лүғәт тәркибиндә әмәлә кәлмиш бу ирәлиләјиши өзүндә әкс етдирмәкдән ибарәтдир.

Халгымызын коммунизм гуручулуғунда фәал иштиракы, республикамызда һәјата кечирилән үмумтәһсил, али вә орта мәктәбләрдә дәрсләрин ана дилиндә кечилмәси вә бунунла әлагәдар олараг Азәрбајчан дилиндә мүхтәлиф фәнләрә даир дәрсликләр, терминолокија, тәдрис вәсаити јарадылмасы, мүхтәлиф саһәләр үзрә јүксәк ихтисаслы мүтәхәссисләр һазырланмасы, тәрчүмә ишләринин кенишләнмәси, радио-телевизија верилишләринә, актјор вә диктор дилинә олан тәләбин артмасы вә ана дилини јахшы билмәји, өз фикрини дүрүст вә ајдын ифадә етмәк бачарығына малик олмағы тәләб едир.

«Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти»нин һәјатын ирәли сүрдүјү бу мүһүм вәзифәләрин јеринә јетирилмәсинә чидди көмәк едәчәји шүбһәсиздир. Бундан әлавә, бу лүғәт халгымызын ән гијмәтли вә ән бөјүк мә'нәви сәрвәти олан сөз еһтијатының илк дәфә топланылыб системә салынмасы вә һәмишәлик олараг тәсбит едилмәси саһәсиндә илк тәшәббүсдүр. Нәһајәт, бу лүғәт кәләчәкдә дилимизин даһа мүкәммәл, даһа бөјүк академик лүғәтини јаратмаг үчүн мүһүм бир өзүл тәшкил едәчәкдир.

«Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти» мүәјјән дәрәчәдә норматив бир лүғәтдир, јә'ни о: а) сөзләрин дүзкүн ишләнмә формасынын көстәрмәји; б) онларын мә'наларыны вә мә'на инчәликләрини ачыб көстәрмәји; в) һәр һансы бир сөзүн (вә ја онун мә'насынын) ишләндији саһәнин һүдуд вә чәрчивәсини

---

395 Лүғәтин 1-чи чилди 1965-чи илдә чапдан чыхмыш, II чилди нәшријјатдадыр, III чилди редактә едилиб гуртармыш, IV чилдин тәртиби битмәк үзрәдир.

мүәјјән етмәји; г) сөзләрин нә мә'нада вә ја нә кими тәркибләрдә ишләндијини мүхтәлиф әдәби мә'хәзләрдән көтүрүлмүш ситат, ја мисалларла көстәрмәји; ғ) сөзләрин грамматик изаһына мүәјјән јер вермәји нәзәрдә тутур.

Дилимизин изаһлы лүғәтини јаратмаг ишиндә чидди мүбаһисәләрә сәбәб олан мәсәлә лүғәтә һансы сөзләрин дахил едилмәси, јә'ни чанлы данышыг дилиндән, диалектләрдән, классик әдәбијјатдан, мүхтәлиф елм саһәләринә аид терминләрдән һансыларынын лүғәтә салынмасы мәсәләсидир.

Лүғәтә дахил едилән сөзләрин сечилиб ајрылмасында классик вә мүасир әдәбијјат, күтләви елми-техники әдәбијјат, дөври мәтбуат вә с. әсасында тәртиб едилмиш картотека әсасланылмышдыр.

Лүғәтә Нәсимидән башлајараг бүкүнә кими әдәби дилимиздә ишләнән сөзләр дахил едилир. Лакин бу о демәк дејилдир ки, Нәсиминин, Фүзулинин вә башга шаирләрин әсәрләриндә тәсадүф едилән әрәб вә фарс сөзләринин (мәсәлән, Хәтаидә: *хишм, шәккәрфәшан, тәһәјјүр* вә с.; Фүзулидә: *бүг'ә, мүфәввәз, иститаәт, үстүхан* вә с.) һамысы лүғәтә дахил едиләчәкдир. Бир гајда олараг классикләрин вә башга мүәллифләрин әсәрләриндән јалныз о дөврләрдән тутмуш бүкүнә кими өз сабитлијини сахлајараг дилимиздә галан, јә'ни мүасир дилимизин лүғәт тәркибинә дахил олан сөзләр көтүрүлмүшдүр. Бу, әлбәттә, М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани, М. Ә. Сабир вә башга шаир вә јазычыларын әсәрләриндә тәсадүф едилән әрәб вә фарс сөзләринә дә аиддир.

Классик әдәбијјатымызда ишләнән вә чәтин анлашылан әрәб вә фарс сөзләри јухарыда гејд едилән «Әрәб вә фарс сөзләри лүғәти» адлы хүсуси лүғәтдә верилмишдир.

Лүғәтә марксизм-ленинизм классикләринин әсәрләри, партија гурултајларынын материаллары вә һөкумәт гәрарлары кими мүһүм сәнәдләрин дә лексикасы дахил едилмишдир. Бурада Азәрбајчан совет әдәбијјатынын ән јахшы нүмунәләринин лексикасына, бүкүнкү мәтбуатымызын һамы тәрәфиндән ишләнилән лексикасына, әлбәттә, даһа кениш јер верилмишдир. Беләликлә, лүғәтдә әсас јери мүасир әдәби дилимизин лексикасы тутмагдадыр.

Лүғәтдә чәтинлик төрәдән мәсәләләрдән бири омонимләр (бир чүр јазылан вә тәләффүз едилән, лакин башга-башга мә'наја малик олан сөзләр) мәсәләсидир. Мә'лум олдуғу үзрә, бу мәсәлә, үмумијјәтлә, лексиколокијанын, демәк олар ки, ишләнмәмиш мәсәләләриндән биридир. Бу мәсәләни јалныз изаһлы лүғәт тәртиби просесиндә бирдән-бирә вә тәләсик һәлл етмәк мүмкүн дејилдир. Бу, чидди вә этрафлы тәдгигат тәләб едән бир мәсәләдир. Буна көрә дә лүғәтдә мәсәләнин дәрин вә һәртәрәфли тәфәррүатына варылмадан, омоним мәфһуму бир гәдәр кенишләндирилмиш вә омонимләрин чохмә'налы сөзләрдән ајрылмасына тәшәббүс едилмишдир.

Бүтүн дилләрдә олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә дә сөзләрин чоху мүхтәлиф тарихи шәраитдә инкишаф етмәк нәтичәсиндә мүхтәлиф мә'налар алмышдыр. Демәли, ејни бир сөзүн бир чох мә'налары ола биләр. Көркәмли рус дилчиси Л. В. Шербанын дедији кими, һәр бир сөз үмуми мәтн ичәрисиндә о гәдәр диалектикдир вә јени-јени инчә мә'на фәргләри ифадә етмәјә о гәдәр габилдир ки, һәр бир дејилән сөздән јанлыш мә'на чыхармадан фикри дүрүст вә дүзкүн ифадә едә билмәк үчүн чох бөјүк мәһарәт лазымдыр. Буна көрә дә лүғәтин ән мүһүм вә әсас вәзифәси сөзүн мә'насыны (чохмә'налыдырса, мә'наларыны) изаһ етмәк вә ја она тә'риф вермәкдән ибарәтдир.

«Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти» јалныз филоложи лүғәт олдуғу үчүн онун вәзифәси охучуну бәһс олунан әшја вә ја һадисәнин өзү илә таныш етмәк дејил, анчаг сөзүн өзүнү башга дүшмәк үчүн кифајәт едәчәк мә'лумат вермәкдән, јә'ни онун лексик мә'насыны изаһ етмәкдән ибарәтдир. Буна көрә дә бу лүғәтдән әшја вә һадисәләр һаггында там вә биткин мә'лумат тәләб етмәк олмаз, чүнки белә бир тәләби өдәмәк башга типли лүғәтләрин—енсиклопедијаларын вәзифәсидир. Одур ки, охучу лүғәтдә сөзләрин изаһынын мүмкүн гәдәр гыса вә јығчам верилдијини нәзәрдә тутмалыдыр.

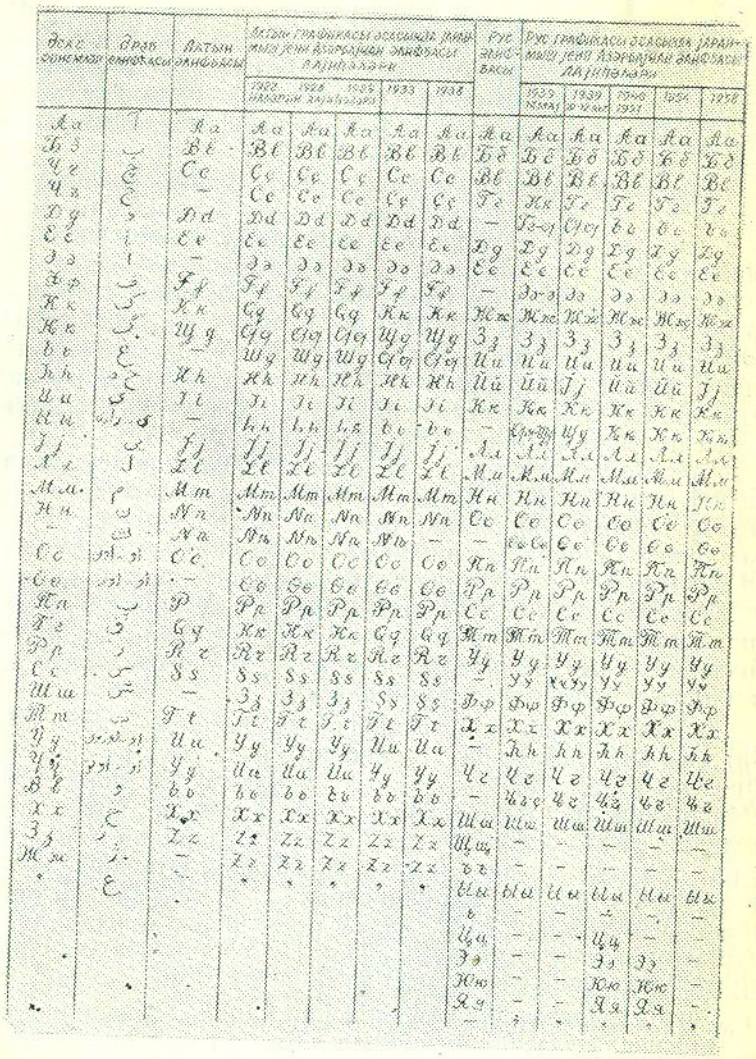
Мә'лум олдуғу үзрә, дилдә ишләнән сөзләрин әсас һиссәсини нејтрал сөзләр, јә'ни дилин бүтүн үслубларында ишләнән сөзләр тәшкил едир. Лакин бунунла јанашы дилдә елә сөзләр дә вардыр ки, онларын ишләнмә саһәси мәһдуддур. Буна көрә дә лүғәтдә кедән сөзләри үслуб чәһәтдән характеризә етмәк, јә'ни сөзүн һансы үслуба аид олдуғуну көстәрмәк үчүн мүвафиг ишарәләр системи тәтбиг едилир. Бу ишарәләр јалныз о сөзләрин јанында гојулур ки, бунлар дикәр сөзләрдән бу вә ја башга чәһәтдән фәргләнмиш олсун.

Лүғәтдә мүасир дилимизин фразеолокијасы—идиомлар, сабит сөз бирләшмәләри (тәркибләр) вә с. мүәјјән јер тутур. Фразеолокија, әлбәттә, јалныз јухарыда көстәриләнләрдән ибарәт дејилдир, онун мә'насы даһа кенишдир. Фразеолокија дедикдә, дилдә олан сабит сөз бирләшмәләринин мәчмусу нәзәрдә тутулур. Бә'зи алимләр фразеолокијаја ејни заманда мәсәлләри, аталар сөзләрини, сабит бир шәкил алмыш тәркибләри, афоризмләри вә с. дахил етсәләр дә, бунлар лүғәтдә мүстәгил сөзләр кими дејил, јалныз мә'наны (ја мә'налары) ајдынлашдырмаг үчүн мисал вә ја ситат кими верилир.

Лүғәтдә фразеложи ифадәләрин һарада јерләшдирилмәси мәсәләси дә лүғәтчилик ишиндә чәтин вә мүбаһисәлидир. Бу мәсәләнин һәллиндә, әсасән, практик чәһәт, јә'ни лүғәтдә фразеложи ифадәнин тез тапылмасыны асанлашдырачаг принсип даһа үстүн тутулмушдур.

Јухарыда сөјләнилдији кими, лүғәт мүасир әдәби дилимизин бүтүн лексикасыны әкс етдирмәји нәзәрдә тутур. Лакин

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН ӘЛИФБА ЛАЈИһӘЛӘРИ

бу һеч дә о демәк дејилдир ки, лүғәт харичиндә һеч бир сөз галмајачаг. Белә бир иддиа, әлбәттә, доғру олмазды, чүнки дил елә бир үммандыр ки, ону мәһдуд бир мүддәт ичәрисиндә там шәкилдә гаврамаг мүмкүн дејил.

Бу вә ја дикәр сөзүн дилдә һәгигәтән мөвчуд олдуғуну тәсдиг етмәк, һабелә сөзүн мә'наларына верилән изаһы вә ја тә'рифи даһа да ајдынлашдырмаг үчүн, бир гајда олараг, лүғәтдә ситатлар вә тәртибчиләрин өзләри тәрәфиндән дүзәлдилмиш мисаллар шәклиндә иллүстратив (әјани) материал верилир. Бу ситатлар Нәсимидән башламыш классикләримизин, көркәмли совет јазычыларымызын әсәрләриндән, марксизм-ленинизм классикләри әсәрләринин тәрчүмәләриндән (сијаси, игтисади, ичтимаи, фәлсәфи терминләр үчүн), халг јарадычылығына аид нүмунәләрдән, надир һалларда исә рус классик әдәбиҹјатындан едилмиш тәрчүмәләрдән (кечмиш вә индики рус мәишәт вә һәјатыны әкс етдирән сөзләр үчүн), орта мәктәб дәрсликләриндән (терминләрин тә'рифләри үчүн), дөври мәтбуатдан, һабелә елми-күтләви әсәрләрдән көтүрүлмүшдүр.

МҮНДӘРИЧАТ

Бир нечә сөз 5

Фонетика 8

Фонетика дилчилик елминин бир бөлмәси кими 8
Сәсләрин акустик вә анатомик-физиоложи хүсусијјәтләри . . 10
Фонем анлајышы 15
Саит вә самитләр һаггында үмуми мә'лумат 16
Саитләр 16
Самитләр 21
Һеча 32
Аһәнк гануну 33
Вурғу. Сөз вурғусу 35

Әлифба 39

Азәрбајҹан дилинин графикасы 65

Орфографија 69

Орфографија гајдаларынын принсипләри 69

Орфоепија 83

Орфоепијанын принсипләри 84
Саитләрин тәләффүзү 85
Самитләрин тәләффүзү 88
Шәкилчиләрин тәләффүзү 92
Гошмаларын тәләффүзү 97
Алынма сөзләрин орфоепијасы 98

Лексиколокија 100

Сөз нәзәријјәсинә кириш 100
Азәрбајҹан дилинин лүғәт тәркиби 129
Чохмә'налы сөзләр 141
Сөзүн мәчази мә'насы 154
Мәчазын нөвләри 157
Метафора 159
Метонимија 168
Синекдоха 173
Омонимләр 176
Синонимләр 182
Антонимләр 198
Неолокизмләр 204
Евфемизмләр 216
Көһнәлмиш сөзләрин дилдән чыхмасы 226
Азәрбајҹан дилинин лүғәт тәркибинин зәнкинләшмәси јоллары . 230
Азәрбајҹан дилинин дахили имканлар һесабына зәнкинләшмәси **231**
Алынма сөзләр 245
Фразеолокија 247
Лүғәтчилик 291
Азәрбајҹан дилинин изаһлы лүғәти 318

324